

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

LÜTVİYYƏ SÜLEYMAN qızı ƏSGƏRZADƏ

HÜSEYN CAVIDİN ƏDƏBİ MƏFKURƏSİ VƏ SƏNƏTİ DÖVRÜNÜN
ƏDƏBİ-MƏDƏNİ, İCTİMAİ MÜHİTİ KONTEKSTİNDƏ

5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi
dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi məsləhətçi:

akademik **İSA HƏBİBBƏYLİ**

BAKI – 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL HÜSEYN CAVIDİN DÜNYAGÖRÜŞÜNÜN FORMALAŞMASINDA ƏDƏBİ-İCTİMAİ MÜHİTİN ROLU	13
1.1.Naxçıvan ictimai, ədəbi-mədəni mühiti: 1860-1900-cu illər.....	13
1.2.Cavidin formalaşmasında ailə mühitinin rolu.....	17
1.3.Cavidin dünyagörüşü: mədrəsə və məktəb təhsili müstəvisində	32
1.4. Həyat və fəaliyyətinin Naxçıvan mərhələsi.....	38
1.5. Hüseyin Rasizadə və kiçik müasirləri.....	41
II FƏSİL HÜSEYN CAVID VƏ MAARİFÇİ MÜASİRLƏRİ NAXÇIVAN ƏDƏBİ-İCTİMAİ MÜHİTİNDƏ	44
2.1.Hüseyin Cavid və maarifçi müasirləri.....	44
2.2.Qurbanəli Şərifzadə və Cavid	46
2.3.Hüseyin Cavid və Cəlil Məmmədquluzadə	49
2.4. Cavid və Şeyx Məhəmməd	59
2.5.Hüseyin Cavid və Eynəli bəy Sultanov	69
III FƏSİL HÜSEYN CAVID SƏNƏTİ DÖVRÜN ƏDƏBİ-İCTİMAİ MÜHİTİ KONTEKSTİNDƏ	74
3.1.Hüseyin Cavidin ədəbi tərcümeyi-halının Cənubi Azərbaycan mərhələsi.....	74
3.2.Cavid və Türkiyə ədəbi maarifçi mühiti.....	78
3.3.Cavid və Türk romantikləri.....	95
3.4.Hüseyin Cavidin həyatı və ədəbi-mədəni fəaliyyətində Gəncə və Tiflis mühitinin yeri.....	110
3.5.Cavidin yaradıcılığı Bakı ədəbi mühitində (1915-1937).....	123
3.6.Hüseyin Cavid və Almaniya mühiti.....	137
IV FƏSİL HÜSEYN CAVID VƏ AZƏRBAYCANDA SOVET DÖVRÜ ƏDƏBİ-İCTİMAİ MÜHİTİ	158
4.1.Hüseyin Cavidin tərcümeyi-halının sovet dövrü ədəbi - ictimai mühiti.....	160
4.2.Azərbaycan ədəbi tənqidi və Cavid yaradıcılığı.....	162
4.3.Hüseyin Cavidin yaradıcılığı ədəbi məhkəmələr məngənəsində; Cəfər Cabbarlı.....	218
4.4.Cavid repressiya kontekstində.....	233
4.5.H.Cavid irsi repressiyadan sonrakı və bəraət mühitində	242
4.6.Hüseyin Cavidin ədəbi estetik idealları və müasir dövr.....	251
NƏTİCƏ	256
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	261

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Ədəbiyyatşünaslıq elmimizdə yazıçı və şairlərin həyat və yaradıcılığının əsas tarixlərinin, tərcümeyi-hal göstəricilərinin, yaradıcılıq yolunun tədqiq və təqdimi zamanı uzun zaman ideoloji prinsiplər əsas götürülmüşdür. Hətta XX əsrin sonlarındanak olan böyük bir zaman kəsiyində sənətkarların bir çox tərcümeyi-hal faktları və müəyyən əsərləri barədə susmaq, bəzi tarixləri unutmaq və unutturmaq, zəruri informasiyaların üstündən sükutla keçmək dəb halını almışdır. Yalnız Azərbaycanın müstəqillik qazanması ilə yazıçıları olduqları, yaşadıkları kimi tədqiq və təqdim etmə imkanı yaranmışdır.

Bu mənada, Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra mədəni-mənəvi dəyərlərimizi, günümüz üçün aktuallığını itirməyən bir sıra problemləri yenidən, çağdaş təfəkkür işığında və milli müstəqillik kontekstində, sistemli şəkildə araşdırılmasına ehtiyac yaranmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının çoxillik ənənələri və son illərin elmi-ədəbi təcrübəsi göstərir ki, hər hansı bir sənətkarın formalaşma və inkişaf prosesini ədəbi mühitini, müasirlərini, müasirləri ilə əlaqələrinin yerini və mövqeyini dəqiq müəyyən etmədən doğru-düzgün mənalandırmaq çətindir. Çünki hər bir sənətkarın tərcümeyi-halı və yaradıcılıq yolu ilk növbədə onun yaşanan real ömür yoludur. Bu çətin və şərəfli yolun böyüklü-kiçikli bütün detalları onların tərcümeyi-halının, ədəbi məfkurəsinin və sənət dünyasının əsasını təşkil edir, “Sənətkarın uzun illər boyu uğrunda mübarizə apardıkları böyük ideallar da digərlərindən fərqli olaraq onların tərcümeyi-hal dünyasına daxil olur. Hətta sənətkarların amal və idealları arasındakı ciddi fərqlər onların özünəməxsus, bənzərsiz ədəbi portretinin yaradılmasında mühim əhəmiyyətə malik olur. Görkəmli romantik şair Abbas Səhhət də “məsləkim tərcümeyi-halımdır” - dedikdə həm də bunu nəzərdə tutmuşdur. Ədəbiyyatşünaslıq elmimizdə çox vaxt sənətkarların tərcümeyi-halı yazılarkən keçilmiş ömür yolunun ən zəruri hadisələri əsas götürülmüş, daha çox müsbət məqamları təqdim edilmiş, tərcümeyi-haldakı ziddiyyətli məsələlərin aşkar edilib oxuculara çatdırılması

məqsədəuyğun hesab edilməmiş, ədəbiyyat nümayəndələrinin həyatı birtərəfli şəkildə, yalnız müsbət mövqedən öyrənilmişdir.

Halbuki tərcümeyi-hal heç də əsas və böyük hadisələrdən ibarət ola bilməz. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, indiyədək bizdə həmin ənənə üstünlük qazanmışdır. Əslində isə, əsas tərcümeyi-hal faktları ilə yanaşı, kiçik, ilk baxışda adi öləri, təsadüfi, lüzumsuz görünən detallar da yaşanmış ömrün müəyyən anlarıdır və tərcümeyi-haldakı böyük fakt və hadisələr məhz həmin kiçik detallardan yaranır. Buna görə də, kiçik təfərrüatları nəzərə almadan keçilmiş ömür yolunun geniş miqyaslı spektrləri bütün dəqiqliyi və aydınlığı ilə təhlil etmək, öyrənmək qeyri-mümkündür.

Sənətkarın tərcümeyi-halı həm də onun yaşadığı dövrün və mühitin də tərkib hissəsidir. Bunun üçün də hər bir yaradıcı şəxsin, o cümlədən, filosof şair-dramaturq Hüseyn Cavidin mühitini, ailə mühitini, təhsil aldığı dövrü və şəraiti, yaradıcılığının inkişafına istiqamət verən şəxsiyyətləri, müasirlərini, bir sözlə, ədəbi elmi tərcümeyi-halının öyrənilməsi aktualıq təşkil edir.

Hüseyn Cavidin doğulduğu, böyüyüb-başa çatdığı ailə mühitini, “formalaşma və inkişaf prosesində” ideya-mənəvi təkamülünə təsir edən mühitin səciyyəsinə, başlıca meyillərini araşdırmaq, şairin yaşadığı ictimai-mədəni mühitdəki mövqeyini və rolunu, dünyagörüşünün formalaşmasında təhsil aldığı mühitin mövqeyini, rolunu müəyyənləşdirən faktorları təhlilə cəlb edilərək, bu prosesin xarakterini açmaq, müasirləri ilə əlaqələrini, bu əlaqələrin onun həyatına və sənətinə təsirini və ədəbi mühitdə yaradıcılığına verilən dəyəri, ədəbi əlaqələrin, bir sözlə, repressiyaya məruz qalmış mütəfəkkir sənətkarın ədəbi məfkurəsi və sənətinin dövrünün ədəbi, mədəni, ictimai kontekstində öyrənilməsi zəruridir.

Həyat və yaradıcılığın öyrənilməsinə baxmayaraq, filosof şair -dramaturq Hüseyn Cavidin həyatı və sənəti o qədər zəngindir ki, hər zaman yeni fikir, yeni söz söyləməyə imkan verir. Ədibin ədəbi məfkurəsi və sənəti çağdaş günümüz üçün aktuallığını itirməyən bir sıra problemlər kimi yenidən, çağdaş təfəkkür işığında və milli müstəqillik kontekstində, sistemli şəkildə araşdırılmasına ehtiyac yaranır,

yaratdığı əsərlərdəki türkçülük, turançılıq ideyaları və zamana tarixi yanaşmalar ədəbiyyatşünaslara yeni-yeni fikir və qənaətlərə gəlmək üçün əsas verir.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında misilsiz xidmətlər göstərmiş, öz qaynağını milli mədəniyyətimizin ən dərin qatlarından alan, yaradıcılığı Şərqi estetik fikir tarixi və dünya romantizm ənənələri ilə sıx bağlı olmuş Hüseyn Cavidin yazdığı əsərləri Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərləri sırasına daxildir.

Poeziyasında fəlsəfi lirikanın təkrarsız nümunələrini yaratmaqla yanaşı, ümumbəşəri problemləri humanizm mövqeyindən işıqlandıran mənzum faciələri, tarixi dramları ilə Azərbaycan dramaturgiyasında yeni bir mərhələ yaradan, milli, ədəbi düşüncə tariximizi rəngarəng mövzular, bir-birindən parlaq xarakterlərlə zənginləşdirən Cavid, həmçinin sənətkar şəxsiyyətinin bütövlüyünü nümayiş etdirən ibrətamiz bir həyat yolu keçmişdir.

İlk təhsilini mollaxanada almış Hüseyn Cavid sonra təhsilini Məmməd Tağı Sidqinin Tərbiyə məktəbində, buranı bitirdikdən sonra Cənubi Azərbaycanda və Türkiyədə davam etdirmişdir. H.Cavidin ədəbi-estetik və fəlsəfi görüşlərinin formalaşmasında Naxçıvan-Təbriz, xüsusən də, İstanbul mühitinin rolu danılmazdır. Türkiyədən vətənə türkçü, turançı kimi dönmə şair ömrünün sonunadək turançılıq, türkçülük ideali ilə yaşamış, bu hissə və duyğularını bütün yaradıcılığına yansıtmışdır.

Hər kəsin “böyük qardaşımız”dan, Stalindən, partiyadan, pambıqdan, kolxozdan, traktordan yazdığı bir zamanda H.Cavid tamamilə bu kimi mövzulara yanaşmamış, dövrün, “mazutlu şalban, mən sənə qurban” – deyən məddahlarına, təbil çalanlarına məhəl qoymadan özünəməxsus sənət yolu seçmişdir.

“Öz tarixi köklərinə, əcdadları tərəfindən yaradılmış milli-mənəvi dəyərlərinə bağlılığı” ilə gələcək nəsillərə nümunə olan Hüseyn Cavid üçün Vətən, Millət, Dil amili xüsusi önəm daşmışdır.

Sənətkarı Vətən, Millət, Dil məsələsi, yəni ana dilinin saflığının qorunması, bu dilin sağlam şəkildə məktəblərdə tədrisi məsələsi hər zaman məşğul etmiş, bu məsələnin həll edilməsini zəruri bir “müşkül” kimi irəli sürmüşdür: “Həll eyləmək qabaqca gərək tez bu müşkili; Bilsin vətən çocuqları əvvəl vətən dili” (21, 147).

Qadınların azadlıqlarını əldə etməsinə, yalnız qadının yox, vətənin nicatı kimi

baxan şairi narahat edən məsələlərdən biri də qadın azadlığı problemi idi. Qadına böyük dəyər verən, yaradıcılığında qadını kölə vəziyyətinə salan ictimai quruluşu tənqid edən şair cəmiyyətdə qadınlarımızın layiqli mövqe tutmasını istəmiş, “Anasız milləti, öksüz” – saymışdır (21, 52).

Hər zaman cəmiyyətin dəyişdirilməsində üzərinə düşən vəzifəni dərk etmiş və vətəndaşlıq qeyrəti ilə bu vəzifələri yerinə yetirmiş, əsərlərində həyatı problemləri, insan talelərini, milli və bəşəri məsələləri əks etdirməklə, baxışlar sistemindəki milliliyə, milli yaddaşa, millətə və xalqa, vətənə olan sədaqət hissələrini ifadə etmiş Cavid həm də maarifçilik məfkurəsinin daşıyıcılarından idi. İstanbuldan vətənə xidmət etmək eşqi ilə döənən Cavid milli duyğularla yüklənmişdi. Bu da ədibin çox zaman tənqid edilməsinə səbəb olmuşdur.

Tarixi mövzulara böyük maraq göstərən və qələmini daha çox bu sahədə sınayan mütəfəkkir sənətkar yaradıcılığında çox zaman tarixə, məxsus da, Şərqi tarixinə müraciət edir, eyni zamanda milli obrazlar yaradırdı. Xalqının keçmişinə biganə olmayan, tarixə etinasızlığı və biganəliyi xəyanət sayan sənətkar millətimizin öz faciəsini yaşadığı qorxunc, ziddiyyətli bir zamanda, ədəbiyyatımızın Allahsızlığı ilə qürurlandığı, Peyğəmbərə dil uzadıldığı məlum 30-cu illərdə, heç nədən qorxmadan, çəkinmədən, ölümlə dilləşə-dilləşə “Peyğəmbər”də Peyğəmbər, “Seyx Sənan”da Seyx Sənan, “Topal Teymur”da Əmir Teymur, “Azər”də Azər yaradırdı. Beləliklə, müqəddəs bir amala xidmət edən Cavid yaradıcılığında yalnız estetik problemlər deyil, milli, tarixi, siyasi dəyərlər sistemli şəkildə öz əksini tapıb.

Həmişə yazdıqlarından düşüncələrinin propoqandası kimi istifadə edən və ruhən “milliliyə, türkcülüyə, milli yaddaşa, bir sözlə, millətə və xalqa sədaqət hissənin” əsiri olan Hüseyn Cavid 1937-ci il 4 iyun gecəsində həbs ediblər. Təəssüf ki, 1937-ci il 4 iyun gecəsində həbs olunan bir tək Cavid olmayıb, bütün əlyazmaları da evdən götürülərək məhv edilib. İki il Bayıl həbsxanasında saxlanan ədib sonra Uzaq Sibirə sürgün edilib. Qorxunc sovet totalitar rejimində pantürkist-millətçi kimi uzaq Sibirə sürgün edilən filosof sənətkarın cənazəsini vətənə gətirən Ümummilli lider Heydər Əliyev olub.

Repressiyaya məruz qalmış, şəxsi arxivi məhv edilmiş sənətkarın bu gün həyatı,

dövrü, ədəbi mühitinin araşdırılması zəruri, aktualıq kəsb edən məsələlərdən biridir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini geniş mənada Hüseyn Cavidin həyatı, dövrü, ədəbi mühiti, müasirləri, yaradıcılığına ədəbi-elmi mühitdə verilən dəyərin araşdırılıb ümumiləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatda həmçinin Hüseyn Cavidin həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş məqalə və monoqrafiyalara da istinad olunub.

Cavidin ədəbi mühiti və müasirlərinin, ailə mühiti və yaradıcılığının öyrənilməsi araşdırmaya bir çox elmi-tədqiqat işlərinin cəlb edilməsini zəruri etmişdir.

Tədqiqatın predmeti isə Cavidin həyatının müxtəlif mərhələlərində yaşadığı, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən, ayrı-ayrı mühitlərin şairin dünyagörüşü və mənəvi-əxlaqi təkamülünə təsiri, fəaliyyəti və yaradıcılığını istiqamətləndirməsi; ailə mühiti və müasirləri ilə müxtəlif xarakterli əlaqələri və münasibətləri nəticəsində müəyyənləşən ictimai-ədəbi fəaliyyətinin forması, məzmunu və mahiyyəti; ədəbi irsi və bu irsə ikili yanaşma, ədəbi məhkəmələr və s. tədqiqi məsələləridir.

Mövzunun tədqiq tarixi. Əlbəttə, Hüseyn Cavidin həyatı və sənəti hələ şairin sağlığından başlayaraq, bu günə qədər daim elm və sənət adamlarının diqqətini cəlb etmiş, bu istiqamətdə xeyli tədqiqat əsərləri meydana çıxmışdır. Bir çox tədqiqatlarda XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan ədəbiyyatı nəzər nöqtəsinə çəkilərkən Cavid sənətindən də söz açılmış, filosof şairin yaradıcılığı ümumi Azərbaycan ədəbiyyatı kontekstində öyrənilmişdir (43; 57; 61; 62; 63; 71; 76; 97; 111; 112; 126; 133; 140; 150; 151; 211; 213 və s.). Bundan başqa Hüseyn Cavidin müasirlərindən bəhs edilərkən ərkən müqayisə üçün Cavidin əsərləri də tədqiqat obyektı kimi çıxış etmişdir (Bax: 130; 61; 129 və s.).

Cavidşünaslığın inkişafında akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun xidməti xüsusi dəyərləndirilməlidir. Görkəmli elm xadimi mütəfəkkir sənətkarın ömür və sənət yolunu ayrıca tədqiq etməklə yanaşı, həm də Azərbaycan romantizmini daha çox Cavid sənəti fonunda araşdırmışdır (43; 57; 61; 62; 63; 71; 76; 97; 140; 111; 112; 150; 151; 133; 126 və s.).

Cavidin sənət qüdrəti, keşməkeşli və faciəli taleyi akademik Rafael Hüseynovun “Vaxtdan uca” və “Əbədi Cavid”, Azər Turanın “Cavid əfəndi”, “Hüsnü xuda şairi”,

“Cavidnamə” monoqrafiyalarında geniş tədqiq olunub (111, 112, 211, 213).

Mütəfəkkir sənətkarın yaradıcılıq poetikasının öyrənilməsində AMEA-nın müxbir üzvü, professor Kamran Əliyevin tədqiqatları da ayrıca qeyd edilməlidir. 37-ci il repressiyasına siyasi hazırlıq tədbirlərindən biri kimi sənətkara qarşı qurulan ədəbi məhkəmələr, Cavid məhbəsə aparan yol professor C.Qasimovun “Ədəbi məhkəmələr”, “Məhbüs tərcümeyi-halı”, “Cavid məhbəsə aparan yol” tədqiqatlarında öyrənilmişdir. Bundan başqa ayrı-ayrı namizədlik dissertasiyalarının tədqiqat obyektini də məhz Cavid yaradıcılığı təşkil etmişdir (43; 71; 78; 80; 119; 133; 149; 150; 151 və s.).

Cavidin yaradıcılığı ümumi məzmunu və ruhu etibarı ilə sırf Şərq ədəbi-estetik hadisəsi olduğuna görə sənətindən bəhs edib, əsərlərini təhlil etmiş akademiklər Məmməd Cəfər, İsa Həbibbəyli, Rafael Hüseynov, görkəmli tədqiqatçılar: Yaşar Qarayev, Məsud Əlioğlu, Mehdi Məmmədov, Zahid Əkbərov, Əbülfəz İbadoğlu, Səlahəddin Xəlilov, Rəfiq Zəka, Hüseyn İsrailov, Timuçin Əfəndiyev, Vəli Osmanlı, Əjdər İsmayılov, Tahirə Məmməd, Zaman Əsgərli, Şəmil Sadiq, Rasim Nəbioğlu, Azər Turan və başqaları bu və ya digər dərəcədə araşdırmalara cəlb etmişlər.

Sənətkarın yaradıcılığı onun tərcümeyi-halının əsas hissəsi olduğu kimi, həm də ədəbi məfkurəsinin ifadəsidir, çünki əsil sənətkar gördüyü, oxuduğu, eşitdiyindən çox yaşadığını və düşündüklərini yazır. Buna görə də, ayrı-ayrı əsərlərin yazılması, nəşri, tamaşaya qoyulması kimi faktlar deyil, çox zaman müəyyən ədəbi qəhrəmanların taleyi də yazıçıların tərcümeyi-halının, ədəbi məfkurəsinin ifadəsinə daxil olan faktlara çevrilirlər. Deməli, sənətkarın elmi tərcümeyi-halının, ədəbi məfkurəsinin və sənətinin mükəmməl öyrənilməsi bütövlükdə ədəbiyyatın tədqiqi və dərkində mühim rol oynayır. Dissertasiyada “Hüseyn Cavidin ədəbi məfkurəsi və sənəti dövrünün ədəbi-mədəni-ictimai mühiti kontekstində” mövzusu sistemli şəkildə tədqiq olunur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Hüseyn Cavidin ədəbiyyat tarixi ilə əlaqələrini araşdırmaq, zəngin ədəbi fəaliyyətinin Azərbaycan ədəbi mühitindəki yerini müəyyən etmək, publisistikasını, epistoliar irsini dəyərləndirmək, müasirləri ilə əlaqələrini, onların Cavidin ədəbi şəxsiyyətinə və yaradıcılığına münasibətlərini araşdırmaq, doğulduğu və təhsil aldığı Naxçıvan -

Təbriz - İstanbul, çalışdığı Tiflis, Gəncə, Bakı ədəbi mühitlərinin onun dünyagörüşü və yaradıcılıq prinsiplərinin formalaşmasında və inkişafındakı yerini müəyyən etmək, aparılan araşdırmaların elmi şərhini verməkdən ibarətdir. Bu məqsəddən irəli gələn aşağıdakı elmi vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruridir:

1. Hüseyn Cavidin anadan olduğu, uşaqlıq və yeniyetməlik illərini keçirdiyi Naxçıvanın özünəməxsus ənənələrə malik olan mühiti və böyüyüb boya-başa çatdığı maarifpərvər ailə mühitinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini, təhsil aldığı Naxçıvan - Təbriz - İstanbul mühitini, bu mühitlərin gələcəkdə böyük filosof şairə nə dərəcədə təsirini müəyyən etmək, təlim və tərbiyəsində mollaxana təhsilinin yerini aydınlaşdırmaq;

2. Həyatının dəyişməsində, dünyagörüşünün təkamülündə əhəmiyyətli yeri olan Məmməd Tağı Sidqinin “Tərbiyə” məktəbində oxuduğu dövrü, bu məktəbin Cavidin baxışlarının formalaşmasında və ideya-mənəvi inkişafında rolunu aşkara çıxarmaq;

3. “Məktəbi-tərbiyə”dən sonra Cənubi Azərbaycanda təhsil aldığı dövrünü, Talibiyyə mədrəsəsindəki təhsil illərini, İran mühitini və bu mühitin şairin təkamülündəki yerini aydınlaşdırmaq;

4. İstanbul universitetindəki təhsil illərini, buradakı təhsil mühitini, müəllimləri Rza Tevfik Bölükbaşı, Məhmət Akif Ərsoy, Cənab Şəhabəddin və Xalid Ziya Uşaqlıgildən aldığı dərslərin əhəmiyyətini, şairin türk ədəbi mühiti ilə əlaqələrini, İstanbul mətbuatında dərc edilmiş şeirlərini tədqiq etmək;

5. Naxçıvanlı maarifçi müasirləri Məhəmməd Tağı Sidqi, Qurbanəli Şərifzadə, Şeyx Məhəmməd, Cəlil Məmmədquluzadə, Eynəli bəy Sultanov, Xəlil ağa Hacılarovla olan qarşılıqlı əlaqələrinin Cavid yaradıcılığında, dünyagörüşündə buraxdığı izləri dəyərləndirmək;

6. Dünyagörüşünün formalaşmasının və bədii yaradıcılığının inkişaf mərhələləri; Gəncə, Tiflis, Bakı dövrünün, Almaniya səfəri və təəssüratlarının yeri və əhəmiyyətini ortaya çıxarmaq;

7. Hüseyn Cavidin yaradıcılığında Türk romantiklərinin izlərini müəyyənləşdirmək;

8. Cavidin ədəbi fəaliyyətində: şeir yaradıcılığına, dramaturgiyasına, publisistikasına, epistolıyar irsinə və avtobioqrafik yazılarına nəzər salmaq;

9. Azərbaycanca sovet dövrü ictimai-ədəbi mühiti, dövrün ideologiyasına xidmət edən tənqidi baxışların Cavidin sənətinə ikili münasibəti və Cavidin ədəbi məhkəmələrdəki çəkişmələrini araşdırmaya cəlb etmək;

10. Ədibin yaradıcılığına obyektiv elmi tənqiddə münasibəti dəyərləndirərkən ədibin əzablı taleyini araşdırmaq;

11. Cavidin həyatı, fəaliyyəti və yaradıcılığının 1980-90 illərədək olan bir dövrü əhatə edən tədqiq tarixini öyrənmək və şairin bəraət almasını ümumiləşdirib dəyərləndirmək.

12. Heydər Əliyev və Cavid sənətinin əsas tərəflərini işıqlandırmaq və s.

İşin elmi yeniliyi. Təqdim olunmuş “Hüseyn Cavidin ədəbi məfkurəsi və sənəti dövrünün ədəbi-mədəni, ictimai kontekstində” - adlı tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakı problemlərin araşdırılması və öyrənilməsi ilə müəyyənləşir:

– Əsərdə ilk dəfə olaraq Cavidin ədəbi mühiti və müasirləri kompleks şəkildə öyrənilmiş, uşaqlıq və yeniyetməlik dövrünü keçirdiyi Naxçıvan mühiti ən incə detallarınadək nəzərdən keçirilmiş, bu dövrdə Cavidin bir sıra mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin əxz etməsində rol oynamış faktorlar ortaya qoyulmuş;

– Cavidin ədəbi mühiti və müasirləri məsələləri kompleks şəkildə araşdırılarkən ədəbi tərcümeyi-halı ən incə detallarınadək öyrənilmiş, onun monumental böyük tərcümeyi-halının bütöv elmi mənzərəsi yaradılmış;

– Böyük müasirləri Məmməd Tağı Sidqi, Cəlil Məmmədquluzadə, Qurbanəli Şərifzadə, Eynəli bəy Sultanov, Xəlil ağa Hacılarov və başqaları ilə Mehdi Hüseyn, Mustafa Quliyev, Abdulla Şaiq, Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun, Xəlil İbrahim və s. ilə əlaqələri arxiv sənədləri, dövrü mətbuat materialları və xatirə ədəbiyyatı müstəvisində tədqiq olunmuş;

– İlk dəfə olaraq Cavidin Türkiyə mətbuatında dərc olunmuş şeirləri araşdırılmış; Türkiyəyə gediş və dönüş tarixləri dəqiqləşdirilmiş;

– Türk şairləri; Rza Tevfik, Tevfik Fikrət, Əbdülhəq Hamid Tarhan, Məhmət Akif Ərsoylu və digərləri ilə olan yaradıcılıq əlaqələri və bu əlaqələrin Cavid yaradıcılığına təsiri öyrənilmiş, elmi qiymət verilmiş;

- Hüseyn Cavidin həyatına, ədəbi məfkurəsinə və sənətinə Sənətkar və Zaman müstəvisində nəzər salınmış;
- Dövrün ədəbi tənqidi və ictimai-siyasi mühitinin Cavidlə bağlı obyektiv xüsusiyyətləri ortaya çıxarılmış;
- Hüseyn Cavidin bədii yaradıcılığı yenidən tədqiq edilib qiymətləndirilmiş;
- Heydər Əliyevin Hüseyn Cavid sənətinə münasibəti məsələsi dəyərləndirilmiş;
- Bir sıra əsərlərindəki obrazların prototipləri, həyatdan və cəmiyyətdən gələn süjetlər və qəhrəmanlar tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri-praktik əhəmiyyəti. Orijinal mövzuya həsr olunmuş dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti onun ehtiva etdiyi elmi müddəalarında və ümumiləşdirilmələrdədir. Tədqiqatda irəli sürülən bir sıra təhlil prinsipləri və əldə olunmuş nəticələr gələcəkdə meydana çıxacaq bu tipli elmi işlər üçün faydalı olacaqlar.

Dissertasiyadan əvvəlki təhsilin bakalavr və magistr pillələrini əhatə edən universitetlərdə, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbi əlaqələrin tədrisində, habelə xüsusi kursların tədrisində və seminarların aparılmasında ondan elmi mənbə kimi istifadə etmək olar.

Tədqiqatın elmi-metodoloji əsası. Araşdırılan mövzunun xarakterinə uyğun olub tarixi-ədəbi və nəzəri yanaşma prinsipinə əsaslanaraq əsərin hazırlanmasında müqayisəli və sistemli, tekstoloji və bioqrafik təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın elmi-metodoloji bazası görkəmli alimlərin, ədəbiyyatşünasların ümumi-nəzəri əhəmiyyət kəsb edən müddəaları, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının və Cavidşünaslığının aparıcı təhlil prinsipləri dayanır. Mövzu ilə bağlı bəzi mülahizləri əsaslandırmaq üçün ehtiyac duyulduqda Türkiyə, rus və Qərb ədəbiyyatşünaslarının tədqiqat əsərlərinə də istinad edilir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiyanın mövzusu Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsinin Rəyasət Heyətinin qərarı ilə (11 yanvar 2008, protokol № 02) təsdiq edilmiş, 11 mart 2015-ci il AMEA Naxçıvan Bölməsinin Rəyasət Heyətinin 3/5№ li qərarı ilə mövzunun adı dəyişdirilərək “Hüseyn Cavidin ədəbi mühiti və müasirləri”, Azərbaycan Respublikası elmi Tədqiqatların Əlaqələndirmə Şurasının (11 iyun 2015-ci il, protokol № 5) qərarı ilə “Hüseyn

Cavidin ədəbi məfkurəsi və sənəti dövrünün ədəbi-mədəni, ictimai mühiti kontekstində” adı ilə təsdiq edilmişdir.

Dissertasiya işi AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyatşünaslıq və Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Araşdırmanın əsas elmi nəticələri 1 monoqrafiya, 54 elmi məqalə Beynəlxalq elmi - nəzəri konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Azərbaycan Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının doktorluq dissertasiyaları qarşısında qoyduğu tələblərə uyğun olaraq yerinə yetirilmiş tədqiqat işi giriş, 4 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Hər fəsil özlüyündə, qoyulan problemin daha aydın həlli üçün bir neçə paraqrafla ayrılmışdır.

I FƏSİL

HÜSEYN CAVIDİN DÜNYAGÖRÜŞÜNÜN FORMALAŞMASINDA ƏDƏBİ-İCTİMAİ MÜHİTİN ROLU

1.1. XIX əsrin ikinci yarısında Naxçıvan ictimai, ədəbi-mədəni mühiti (1860-1900)

Yaxın və Orta Şərqi mədəniyyət beşiklərindən olan Naxçıvanın yaşı min illərlə ölçülən zəngin bir tarixi, çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrini vardır. Hər daşı, hər qayası Orta əsrlərin sivilizasiyasından xəbər verən, bu sivilizasiyanı özündə yaşadan Naxçıvanın sinəsində mənsub olduğu türk millətinin taleyi “tarixləşib”, “daşlaşib.” “Tarixi insanlığın ən uzaq dövrləri və böyük dünyəvi hadisələrlə bağlı olan” (90, 3-4), “Günçixanda Gəmiqaya, Günbatanda Ağrı dağı, Quzeydə Kiçik Qafqaz, Güneydə, Arazın o tayında uçan Qaradağ silsilələri ilə dövrələnən və dünyanın ən qəribə, möcüzəli yerlərindən olan Naxçıvan torpağına “Nuhun vətəni”, “Nuhun diyarı da deyirlər” (89, 3-4).

Tarixçilərin yazdığına görə qədim Naxçıvan şəhəri eramızdan əvvəl 1539-cu ildə salınmışdır, yəni XIX əsrin sonlarında bu şəhərin yaşı üç min dörd yüz ilmiş və bu zaman Naxçıvanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında inkişafa doğru bir çox dəyişikliklər baş vermişdi. 1828-ci ildə bağlanan Türkmənçay müqaviləsinə görə, mərkəzdən aralı düşmüş, Rusiya imperiyası ilə şahlıq İranı arasındakı təzə sərhədi təyin edən Araz çayının sahilindəki yastı bir təpənin döşündə yerləşən Naxçıvan şəhəri “Zaqafqaziya və Azərbaycanın başqa şəhərləri ilə yanaşı inkişaf edir, İrəvan, Tiflis və Bakı ilə yanaşı, Rusiyanın böyük şəhərləri –Moskva, Peterburq, Nijni Novqorod, Kiyev, Xarkov, Varşava və Lodz kimi şəhərlərlə də ticarət və iqtisadi əlaqələri getdikcə möhkəmlənir, Naxçıvandan Rusiyaya ipək, yun, gön, pambıq, quru meyvə və s. aparılır, oradan isə, parça və toxuculuq malları, şüşə, qab-qacaq, qənd və s. gətirilirdi” (202, 172). Coğrafiyaçı alim N.A.Engelqardt 11 may 1851-ci ildə “Kafkaz” qəzetində “Naxçıvan şəhərinin təsviri” adlı məqaləsində bu qədim diyar haqqında yazırdı: “İyirmi ildən artıqdır ki, Naxçıvan Rusiya imperiyasına daxildir,

lakin yeni rus idarə quruluşundan başqa o, xalis İran şəhəridir; səbəb ruslardan uzaqlıq, rəhbərliyin çətinliyi və hər şeydən artıq əhəlinin köhnə adətlərə pərəstiş etməsidir” (55).

İrana yaxın olan Naxçıvana “müxtəlif, bir-birinə zidd ictimai-məfkurəvi meyillər axıb gəlir və onsuz da mürəkkəb olan ideya-mədəni həyatın daha mürəkkəb hal almasına səbəb olurdu. Məsələn üçün, o zaman İrandan buraya Firdovsi və Xəyyamın, Sədi və Hafizin cəhəngşümlü şeiriyyəti ilə, skeptizm, bəxtəşilik, nöqtəvilik və s. etiqadlarla yanaşı, mistik formalist və epiqonçu şeir də, islam zəhniyyəti, buddizm və sufi təriqətləri ilə əlaqədar görüşlər də, intizariyyun, əliallahilik, tənəsüxilik, bəhailik, sünni-şiə təəssübkeşliyi, dini müstəsnaqlıq təəvvürləri də gəlirdi” (175, 72), yəni “Çarlıq Rusiyası ilə dərəcəlik İrani arasında yerləşən Naxçıvan şəhəri bir-birini inkar edən iki müxtəlif mədəniyyətin toqquşduğu təbii meydan idi. Əslində, bu iki mədəniyyət Orta əsr ilə təzə əsrə məxsus olan mədəniyyət idi” (202, 43).

Köhnə ilə yeninin üz-üzə dayandığı bu diyar dünya elm, ədəbiyyat və incəsənətinə cəhəngşümlü mənəvi töhfələr vermişdir. Akademik İsa Həbibbəyli Məqsud Mahmudzadənin “Dünyanın bəzəyi - Naxçıvan” adlı kitabının ön sözündə yazır: “Naxçıvan haqqında düşünəndə həmişə görkəmli alim Əziz Şərifin aşağıdakı sözlərini xatırlayıram: “Naxçıvan ərazi etibarlı ilə kiçik, mənəviyyatca böyük ölkədir.” Əlbəttə, mərhum professor “mənəviyyatca böyük ölkə” – dedikdə diyarımızın bu güşəsinin uzun əsrlər ərzində dünya elm, ədəbiyyat və incəsənətinə bəxş etdiyi cəhəngşümlü mənəvi töhfələri memarlıq abidələrini, ədəbi-fəlsəfi, elmi-pedaqoji və siyasi əsərləri nəzərdə tutmuşdur. Həqiqətən də, Naxçıvan diyarının adlı-sanlı yetirmələrinin siyahısını tərtib etməli olsaq, əlifbamızdakı bütün hərflərdən istifadə etmək lazım gəlir. Çünki Naxçıvanın təbii-coğrafi şəraiti, kəskin dəyişən iqlimi burada və təsərrüfatın inkişafına geniş yer vermir. Ona görə də tarixən bu yurdun sakinlərinin fəaliyyəti əsasən mənəvi sahədə formalaşmış inkişaf etmişdir” (93, 174).

Bütün yazılarında Naxçıvan haqqında maraqlı, maraqlı olduğu qədər də keçərli fikirlər bildirən akademik “Naxçıvanda ədəbiyyat, ədəbiyyatda Naxçıvan” adlı məqaləsində bu fikirləri bir az da dərinləşdirir: “Ən müxtəlif tarixi dövrlərdə Naxçıvanda yaşayıb-yaratmış Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani, Nəsrəddin Tusi,

Əbubəkr ibn Xosrov, Əmirəddin Məsud, Cəmaləddin Naxçıvani, Aşıq Alı, Ağ Aşıq, Heyran xanım, Qönçəbəyim və Naxçıvandan çıxmış Həddad ən-Nəşəvi, Əhməd ibn Hacat Əbubəkr ən Nəşəvi, Əbu Abdullah Nəşəvi, Həsən ibn Ömər Naxçıvani, Nəsirəddin Tusi, Nəcməddin Naxçıvani, “Munisnamə”nin müəllifi Kəmaləddin Naxçıvani, Əhməd ən-Nəşəvi, Məhəmməd Hinduşah Naxçıvani, Baba Nemətullah Naxçıvani, Sadiq bəy Ordubadi, Fəzlullah Nəimi kimi alim, şair və mütəfəkkirlər, siyasətşünaslar, memarlar, el sənətkarları Naxçıvanda mövcud olmuş dövlət tipli qurumların formalaşdırdığı ictimai, ədəbi-mədəni mühitdə yetişib formalaşmışlar. Bütün bunların sayəsində qədim və Orta əsrlərdə Naxçıvanda ictimai fikir, elm, mədəniyyət, ədəbiyyat, maarifçilik geniş şəkildə intişar tapmışdır. Orta əsrlər Azərbaycanına və uzun bir tarixi mərhələdə Yaxın Şərqi Naxçıvan böyük elmi-ədəbi simalar, görkəmli ictimai xadimlər bəxş etmişdir” (94, 4-11).

Tarixin yaşadlarından sayılan Naxçıvan hər zaman diqqət mərkəzində olmuş, XIX əsrin ikinci yarısında, “1850-69-cu illərdə İrəvandan Şuşaya, oradan da Gorusla Naxçıvan arasında bölgəyə çapar yolları çəkilmiş” (178, 431), Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi Naxçıvanın da iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında baş verən ciddi dəyişikliklər nəticəsində bu qədim diyar yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Gündən-günə artan və güclənən iqtisadi mədəni əlaqələr maarif və mədəniyyətinin inkişafına, xalqın oyanmasına və mədəni dirçəlişinə faydalı təsir göstərmiş oldu. Digər tərəfdən, XIX əsrdə Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının geniş yayılması Naxçıvanda ədəbiyyatın, mədəniyyətin və incəsənətin inkişaf etməsinə güclü zəmin yaratmış, xüsusən də, Naxçıvan ədəbi mühitində ciddi canlanmaya səbəb olmuşdur. Hələ 1838-ci ildə Şeyxəli xan tərəfindən Ordubadda “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisi təşkil edilmişdi. Məclisə şair Hacıağa Fəqir, onun ölümündən sonra isə Məhəmməd Tağı Sidqi rəhbərlik etmişdi. Bu ədəbiyyat ocağı yaranmaqda olan maarifçi-realist ədəbiyyatın inkişafına güclü təkan vermişdi. “Əncüməni-şüəra” məclisində Qüdsi Vənəndi, Fəqir Ordubadi, Əhmədağa Şəmi, Molla Hüseyin Bikəs, Usta Zeynal Nəqqaş, Abbas Dəhri, Məşədi Həsən Dabbağ və digərləri toplanmışdı ki, onların yaradıcılığında klassik ədəbiyyatın ənənəvi mövzuları ilə yanaşı, maarifçilik ideyaları da özünü göstərməkdə idi.

XIX yüzilliyin əvvəllərindən başlanan maarifçi ideyalar əsrin ortalarında aparıcı ideologiyaya çevrilmişdi. Naxçıvan maarifçilik hərəkatı baxımından inkişaf etmiş mərkəzlərdən biri idi. Əsrin birinci yarısından başlayaraq, yerli əhalini maarifləndirmək məqsədilə çar Rusiyası tərəfindən Qafqaz bölgələrində məktəblər açılırdı. 1840-cı ildə Naxçıvanda Ehsan xan Kəngərlinin köməliyi ilə ilk qəza məktəbi, 1892-ci ildə isə Ordubadda “Əxtər” məktəbi yaradılmışdır. Naxçıvanda yaradılan ilk qəza məktəbi sonralar, üçsinfli şəhər rus-tatar (“Tərbiyə məktəbi”) adlanmışdı. Yerli əhalinin dəvəti ilə Naxçıvana gəlmiş Məhəmməd Tağı Sidqi “Tərbiyə” məktəbində direktor və müəllim kimi fəaliyyət göstərmişdi. Sonralar elm, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri kimi şöhrət qazanmış ziyalıların böyük bir nəslı: Rza və Məmmədhüseyn Təhmasib qardaşları, Məmməd Xəlilov, Məmməd Səid Ordubadi, Cəlil Məmmədquluzadə, Əziz Şərif, Əsəd Şeyxov, Əli Xəlilov, Hüseyin Cavid, Əliqulu Qəmküsar (Nəcəfov), qardaşı Rzaqulu Nəcəfov, İbrahim Əbilov, Bəhrüz Kəngərli və başqaları Sidqinin “Tərbiyə” məktəbində təhsil almışlar. Akademik İsa Həbibbəyli haqlı olaraq yazır: “Görkəmli yetirmələrinə görə Məhəmməd Tağı Sidqinin “Tərbiyə” məktəbini yalnız Qori Müəllimlər Seminariyası ilə müqayisə etmək olar” (92, 5). Bu məktəbdə təhsil alan şagirdlərdən biri sonralar dahi şair-dramaturq – Cavid adı ilə məşhurlaşan Hüeyn Rasizadə olmuşdur.

1996-cı ildə Ümummillı lider Heydər Əliyev “Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan” adlı Beynəlxalq simpoziumun (Naxçıvan, 11-13 iyul 1996-cı il) iştirakçılarına ünvanladığı məktubunda yazırdı: “Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, mədəni və elmi həyatında özünəməxsus mühüm rol oynamış və oynamaqda olan Naxçıvanın qədim və zəngin tarixi vardır. Hər daşı, qayası tarixin canlı şahidi olmuş bu torpaq bir çox dünya şöhrətli alim və mütəfəkkirin, memar və ədibin, dövlət xadimi və sərkərdənin vətəni olmuşdur. Onların fəaliyyəti və irsinin bəşər tarixində rolu danılmazdır.”

Hər bir “sənətkarın böyüklüyü yaşadığı mühitin mədəniyyəti ilə ölçülür” – düşüncəsinə inanan Hüseyin Cavid də böyük mədəniyyətə və dövlətçilik ənənələrinə malik olan Naxçıvan ictimai-mədəni və maarifçi mühitin yetirməsi idi. Hər hansı bir sənətkar üçün “yaşadığı mühit bütövlükdə, cəmiyyəti, övladı olduğu xalqı dərək

etməyin ən yaxşı vasitəsidir” (90, 47).

Beləliklə, mənzum faciələri, tarixi dramları ilə Azərbaycan dramaturgiyasında yeni bir mərhələ yaratmış, milli-ədəbi düşüncə tariximizi rəngarəng mövzular və bir-birindən parlaq xarakterlərlə zənginləşdirən, sənətkar şəxsiyyətinin bütövlüyünü nümayiş etdirən ibrətamiz bir həyat yolu keçmiş Hüseyn Cavid sinəsində böyük bir mədəniyyət daşıyan Naxçıvan mühitinin övlədidir.

1.2. Hüseyn Cavidin formalaşmasında ailə mühitinin yeri

Hüseyn Cavid Rasizadə hicri təqvimlə 1299-cu il zilhicə ayının 22-də, miladi tarixlə 1882-ci ildə oktyabrın 24-də Naxçıvan şəhərində, Hacı Molla Abdulla Rasizadənin ailəsində dünyaya gəlmişdi. Onun atası Hacı Molla Abdulla Məşədi Qulu oğlu Rasizadə 1843-cü ildə Şahtaxtı kəndində doğulub. Ədibin “həm ata, həm ana tərəfdən babaları Şahtaxtı kəndində yaşamış və həmişə əkinçiliklə məşğul olmuşlar. Məşədi Qulu aşiq şeirlərini və klassik şairlərin əsərlərini əzbərləməyi sevər, məclislərdə bu qəzəlləri muğamat üstündə oxuyar, özü də bədahətən şeir deyərmiş” (27, 13). Deyilənlərə görə, Məşədi Qulu məhərrəmlik təziyyələrinin təşkil olunmasında da xüsusi bacarıq göstərirmiş. Balacaboy, qaraşın bir kişi olan Molla Qulu ömrü boyu traxomadan əziyyət çəkibmiş. Hədsiz hazır cavablığı ilə seçilibmiş. Məzəli danışığı varmış.

Rasizadələrin soy kökünü araşdırarkən Molla Quludan o tərəfə dəqiq, elmi məlumatı rast gəlinmir. Amma son zamanlar mətbuatda İ. İmanovun Molla Qulunun atası haqqında “Şahtaxtı kəndinin mədəni həyatı” (131) adlı bir yazısı nəşr edilib. Müəllif heç bir sənədə istinad etmədən yazır ki, Molla Qulunun babası Pirqulu, əslən Cənubi Azərbaycanın Hərzəli kəndindən olub. “Məşədi Qulunun babası Pirqulu, hətta Qacar sarayına yaxın adam olub. 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacar yatağında öz adamları tərəfindən öldürüldükdən sonra Pirqulunun orada yaşaması təhlükəli olduğundan, guya Arazın sol sahilinə keçmiş, Naxçıvanın Şahtaxtı kəndinə gəlmiş, burada məskunlaşmışdır. Bir müddət keçdikdən sonra Pirqulu qalan vəsaitini gətirmək üçün Şahtaxtıdan Şamaxıya getmiş, işlərini qaydaya salmaq üçün orada qalmışdı.

Şamaxıda olduğu zaman xəstələnərək ölmüş, vəsiyyətinə görə orada da dəfn olunmuşdu. Şamaxı camaatı onun vəsiyyətinə əməl edərək, böyük ehtiramla oradakı ən yüksək təpədə dəfn etmişlər. Bu təpə sonralar “Pirqulu təpəsi” kimi tanınmışdır” (131).

Fikrimizcə, əlimizdə heç bir fakta, sənədə söykənmədən Rasizadələrin ulu babalarını Cənubu Azərbaycanda axtarmaq əsaslı deyil. Məqalədə müəllif həm də Pirqulunun Məşədi Qulu, Məmmədəli, Aşıq Hüseyn və Məşədi Tağı adlı dörd oğlu olduğundan da bəhs edib. Bu məsələyə aydınlıq gətirən tədqiqatçı A. Turan yazır: “Hüseyn Cavidin qohumları sırasında Məşədi Tağı adlı adam olub, amma o, Pirqulunun deyil, Məşədi Qulunun dörd oğlundan biridir, Məşədi Ənnağının, Hacı Molla Abdullanın və Kəblə Mirzənin qardaşıdır, yəni Cavidin əmisidir” (211, 10).

Tədqiqatçının da qeyd etdiyi kimi Məşədi Qulunun dörd oğlu olub: Məşədi Ənnağı, Məşədi Tağı, Hacı Molla Abdulla və Kəblə Mirzə. Məşədi Qulu şair təbli bir insan olub. Atasının bu qabiliyyəti irsən oğlu Hacı Molla Abdullaya da keçib. Dövrünün tanınmış ziyalı və ruhanisi olan və 1877-ci ildə ailəsi ilə birlikdə Naxçıvana köçən Hacı Molla Abdulla “bütün müsəlman Şərqiində məşhur olub” (43, 18), “Şahtaxılı” adı ilə tanınıb. Mərsiyəxanlıq “sənətini” və muğamat tərzini öyrənmək istəyən mollalar onun məclisinə gəlib mərsiyəsinə və səsinə qulaq asırmışlar” (198, 200-201). Hüseyn Cavid belə bir şöhrətli insanın ailəsində doğulub.

Şahtaxıdan Naxçıvana köçən Hacı Molla Abdullanın evi Naxçıvanın məşhur “Əlixan” məhəlləsində, Bazarçayının kənarında olub. Həmin ev hazırda yoxdur. Hüseyn Cavidin ev muzeyi kimi fəaliyyət göstərən ocaq isə qardaşı Şeyx Məhəmmədin evi olub. Rasizadələrin həyatından söz açarkən adı tez-tez çəkilən məşhur Bazar çayı Hüseyn Cavidin indiki məqbərəsi salınan yerdən axaraq gedib “Qızlar bulağı” - deyilən yerə tökülür.

Hüseyn Cavidin məktublarında “Nili-mübarək” kimi xatırlanan Bazar çayı vaxtı ilə Naxçıvan şəhərinin ortasından keçən böyük bir arx imiş. Bəzi qaynaqlara görə, “arxa ilk dəfə su həftənin Bazar günü buraxıldığından “Bazar çayı” adlanıbmış. Həmin çaydan şəhərin məhəllələrinə də su arxları çəkilmişdi. Əhali su arxları kənarına yaşıllıq üçün meyvə və bəzək ağacları da əkməmiş” (15, 14). Bəzi qaynaqlara görə

isə, çay Naxçıvan şəhər bazarının Şimal tərəfindən axdığı üçün belə adlanıb. Vaxtı ilə çayın bazarın yanından keçən hissəsində, hər iki sahilində çoxlu dükanlar, vəqf mülkləri olub. Bu cəhət qaynaqlarda da öz əksini tapıb. Məsələn: Naxçıvan şəhər Came məscidinin kitabəsindən aydın olur ki, məscidi inşa etdirən Hacı Məhəmməd Cəfər ağa məscid üçün çayın yuxarısında yerləşən iki dükan vəqf etmişdir. Keçən yüzilliyin 60-cı illərində çayın üstü beton piltələrlə örtüldüyündən görünməz olmuşdu. Mənbələrə görə, “bu su kanalını Ehsan xan saldırıb” (14, 114).

Ata evi Bazar çayının sahilində yerləşən ədib oxuduğu məktəbdən bəhs edərkən onu “Nili-mübarək” adlandırır: “Nili-mübarək” üzərində, yəni Bazar çayı üstündə bir məktəbdir. Məzkur məktəb məscidi-camein qoltuğuna sığınmış dar bir yerə təsadüf edər” (25, 246).

Naxçıvan çayı daşanda Bazar çayının da suyu artdığından bu məhəllədəki evləri su basarmış. Ədibin tələbəsi olmuş filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Lətif Hüseynzadə yazır: “Bir dəfə Naxçıvan çayını sel basmışdı. Bu çaydan ayrılan arxlardan biri də Hüseyn Cavidin qapısından keçirdi. Onun həyatını da sel basmışdı. O, küçəyə çıxıb selin səbəbini qonşuluqda yaşayan köhnə bir ziyalıdan soruşanda belə bir cavab almışdı: “Cənab müəllim, bu övqat Naxçıvan çayına sel gəlmiş, təntəniyi-gür-gürəsindən ubur etmək məhəli-mümtənedir” (163, 162).

Şairin Hacı Molla Abdulla elmə, təhsilə dəyər verən ziyalı bir şəxs olub və övladlarının dünyagörüşünün, bədii istedadlarının formalaşmasında, şeirə-sənətə meylin oyanmasında güclü təsir göstərmiş. Cavid xatirələrində “xoş səsi və gözəl moizələri ilə məşhur olan atasını” körpəlikdən elmlə məşğul olmağa sövq etməsinə görə böyük minnətdarlıqla xatırlayıb.

İki dəfə evlənən Hacı Molla Abdullanın birinci arvadı Ümmi Leyla Abbas qızı əslən Şahtaxtı kəndindən olub. O, qadın məclisləri aparan, xeyirə-şərə yarayan xeyir-xah bir insan olub. Deyilənlərə görə, camaldan bir qədər kasıb olan Ümmi Leyla Abbas qızı da gözəl səsə malik imiş, məclislərdə el bayatılarını, ağıllarını yanıqlı bir səslə oxuyarmış.

Hacı Molla Abdullanın Ümmi Leyladan altı övladı: Fatimə, Xurşid, Ümmi Səlimə, Məhəmməd, Hüseyn, Əlirza olub. Qızları Şahtaxtı kəndində, oğlanları isə

Naxçıvanda dünyaya gəlib. Onun qız övladları ali təhsil almayıb. Evdar qadın olan bu xanımların gözəl ailəsi olub.

Qızların ən böyüyü olan Fatimə Hüseyn Məmmədovla ailə qurub. Onun üç övladı olub: Səttar, Hacı, Süleyman. Ərtoğrolun məktublarında “Mənim bir bibioğlum var” - deyə adı keçən “Süleyman bibioğlu” Fatimə xanımın oğludur. Şeyx Məhəmmədin qızı, Fatimə xanımın gəlini olan Rəna xanımın dediyinə görə, 1943-cü ildə Ərtoğrol dünyasını dəyişəndə onu qutuya qoydurub, “Anası, bacısı görməyib”, - deyə üzü açıq şəklini çəkdirən də Süleyman olub. Üstünə tökülən gülləri də o, vağzaldan gətirib.” Ərtoğrolun cənazəsi başında olan iki kişinin biri Məhəmməd əmi, digəri isə Süleyman bibioğludur. Fatimə xanım Cavidə “Qardaşlarımın gülü” deyərmiş. Fatimə xanım təxminən 1916-cı ildə Naxçıvanda geniş yayılmış vəba xəstəliyindən ölüb. Fatimə xanımın əri Hüseyn onsuz bir gecə yaşayıb, bir gün sonra o da vəfat edib.

Evdar qadın olan Ümmi Səlimə Rasızadənin də Rübabə, Səltənət, Tovuz adlı üç qızı olub. Mişkinaz xanım Rübabə və Səltənətlə yaxın rəfiqə olub. Mişkinaz xanımın Hüseyn Cavidlə ailə qurmasına Ümmi Səlimə və qızları Rübabə ilə Səltənət vəsilə olub. Ümmi Səlimə 1944-cü ildə Naxçıvanda vəfat edib.

Xurşid Rasızadə 1866-cı ildə Şahtaxtıda dünyaya gəlib. Əli Gülməmmədovla evli olan Xurşid xanımın Kərim, Abbas və Sitarə adlı üç övladı olub. Qızı Sitarə çox cavan ölüb. Sitarənin yadigarı, nəvəsi Sonanı Xurşid xanım saxlayıb, böyüdüb. Oğlu Kərim Qarsda səfirlikdə tərcüməçi işləyib və orada intihar edib. Xurşid xanımın digər oğlu Abbas Gülməmmədov (1902-1968) Əməkdar mədəniyyət işçisi olub. Gənc yaşlarında (1924-1929) “Şərq qapısı” qəzetində texniki redaktor vəzifəsində çalışıb. Sonralar Bakıya köçən A.Gülməmmədov 1941-ci ildən ömrünün sonunadək keçmiş Sov. İKP MK yanında Marksizm-Leninizm İnstitutunun filialında, Azərbaycan KP MK Partiya Tarixi İnstitutunda tərcüməçi redaktor işləyib. Marksizm-leninizm klassiklərinin əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcüməsinin təşkilində fəal iştirak edib.

Xurşid Rasızadə 1943-cü ildə dünyasını dəyişib. Qəbri Bakıdadır.

Hacı Molla Abdullanın qız övladları ali təhsil almasalar da oğlanları, Məhəmməd, Hüseyn, Əlirza Rasızadələr Tehranda, İstanbulda, Gürcüstanda təhsil

alıblar. Töhfə xanımdan olan oğlu Əhməd isə Hacı Molla Abdulla gözəl səsini verib.

Hacı Molla Abdullanın üç qızdan sonra dünyaya gələn ilk oğul övladı Şeyx Məhəmməd olub. Atası onu təhsil almaq üçün Naxçıvanda mollaxanaya qoyub. İlk təhsilini mollaxanada almış Məhəmməd Rasizadə, sonralar təhsilini Tehranda davam etdirib. Tehrandan vətənə bir Şeyx kimi dönən Məhəmməd Rasizadə uzun illər “zöhdə dalararaq könlünü yalnız din, fəlsəfə və elmi hikmətə” bağlayıb. Sonralar Şeyx Məhəmməd Rasizadə dini yolu təbliğ etməkdən uzaqlaşaraq dünyəvi təhsil vermək yolunu tutub və müəllimliklə məşğul olub.

Üçüncü oğlu Əlirza Rasizadə Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirib. Qədim İrəvan mahalının Eçmiədzin kəndində bir neçə il müəllimlik etdikdən sonra Naxçıvana qayıdıb. O da yaradıcılıqla məşğul olub, “Qisas” adlı dörd pərdəli dramı olub, dövrü mətbuatda; “Tazə həyat”da “Rasizadə Səyyah” (1907), “Əxbar”da (1920) “Nadinc” (“Nadinc” imzası ilə Qarasultan Gülşəni və Əlabbas Müznib də yazıb), “Məlumat”da (1911) “Əli Riza” imzaları ilə çıxış edib (166, 209).

1923-cü ildə müalicə üçün Bakıya gələn Əlirza burada vəfat edib. Qeyd edək ki, professor Abbas Zamanovun “Bu dünyadan Rəsul Rza gəlib keçdi” adlı (231, 4) kitabında gedən yazısında adı Cavidin bacısı kimi keçən yetimxananın müdiri Səkinə xanım, əslində, Cavidin bacısı deyil, qardaşı Əlirzanın arvadı olub.

Hacı Molla Abdullanın ikinci arvadı Töhfə xanım isə, əslən Şamaxıdan olub. O, kiçik yaşında ailə qurub və dul qalıb. Şeyid Əzim Şirvani və Şamaxı ədəbi mühiti ilə yaxın olan, tez-tez Şamaxı məclislərində iştirak edən Hacı Molla Abdulla Töhfə xanımla evlənərək Naxçıvana gətirib, öz evinin yanında (bu ev Əlixan məhəlləsindəki evinin yaxınlığında, Hüseyn Cavid məqbərəsinin sol tərəfində, indiki “Çay evi”nin yerindəki evlərdən biri olub) ikinci bir xüsusi həyət alıb. Hacı Molla Abdullanın ikinci evlilikdən Əhməd və Ələsgər adlı iki oğlu dünyaya gəlib.

Hüseyn Cavidin qohumu olan Zərifə xanımla söhbətimiz zamanı o, şairin anası haqqında bunları dedi: “Cavidin anası Ümmi Leyla sifətdən bir qədər kasıbmış, qaraşın, üzü çopur bir qadınmış. Hacı Molla Abdulla deyilənlərə görə, hətta Həcc ziyarətinə gedəndə orada; – “Ay Allah, sən mənə gözəl bir övrət qismət eylə” - deyə niyyət edib, yatıbmış. Və elə orada yuxuda bir qadın görübmüş. Qayıtdıqdan sonra

növbəti dəfə Şamaxıya gedəndə məclisdə oturubmuş. Birdən Töhfə xanım başında məcmeyi həyəətə daxil olur. Hacı Molla Abdulla qadını görəndə kimi, yuxusunu xatırlayıb və bu qadının yuxuda gördüyü qadına bənzədiyini görüb, soruşur ki, “bu qadın kimdi?” – Deyirlər; “əri rəhmətə gedib, duldur. Hacı Molla Abdulla Töhfə xanımı alıb, özü ilə Naxçıvana gətirir.”

Hacı Molla Abdullanın ikinci arvadı Töhfədən olan oğlu Molla Əhməd Naxçıvanda doğulub, yaşca Şeyx Məhəmməddən kiçik, Caviddən böyük olub. Şeyx Məhəmmədin 1878-də, Hüseyin Cavidin isə 1882-ci ildə doğulmasını nəzərə alsaq demək olar ki, Molla Əhmədin doğum tarixi 1880, 1881-ci illərə düşür. Molla Əhməd 1941-ci ildə oğlunu görmək üçün Tacikistana gedib və orada vəfat edib. O, ruhani təhsili alıb, atası Hacı Molla Abdulla kimi gözəl səsi varmış. Mişkinaz xanım da xatirələrində bunu təsdiqləyərək yazır: “Hələ uşaqlığından Molla Abdulla onu rövzəxan etmək məqsədilə yanınca getdiyi məclislərə aparardı” (31, 238).

Bəzi mənbələrdə isə Hüseyinin gözəl səsə malik olması və atasının onu yanınca getdiyi məclislərə aparması barədə fikirlər yer alıb.. Məsələn, Hüseyin Cavidin dostu Abdulla Şaiq “Xatirələrim”ində yazır: “ikinci arvadından olan Hüseyinin yaxşı səsi olduğundan Molla Abdulla onu da özü ilə bərabər götürüb şəhər-şəhər dolaşır, cavan Hüseyinə öz sənətini öyrətməyə çalışırdı. Hüseyin iki il sevmədiyi bu sənətlə məşğul olduğundan sonra ondan əl çəkmiş və buna görə də ata-anasının gözündən düşmüşdü. Onlar: “Bundan bir şey çıxmaz” – demişdilər. Mərsiyəxanlıqdan yaxasını qurtarandan sonra böyük qardaşının yanına Təbrizə getmiş, orada farsca, ərəbcə oxumağa başlamışdı” (197, 201).

Baxmayaraq ki, A. Şaiq Cavid 1905-ci ildən tanıyıb və dostluq edib, amma şairlə bağlı yazdığı xatirəsində həqiqətə uyğun olmayan məqamlar çoxdur. Birincisi, Hüseyin Hacı Molla Abdullanın ikinci arvadından deyil, birinci arvadından, Ümmi Leyla xanımdan olan oğludur. İkincisi, Hüseyin atası kimi gözəl səsə malik olmayıb və atası ilə bərabər şəhər-şəhər dolaşmayıb. Üçüncüsü, Hüseyin Naxçıvanda mollaxana təhsili aldıqdan sonra yeni tipli məktəbdə - “Məktəbi-Tərbiyə”də təhsilini davam etdirmiş və buranı bitirdikdən sonra 1898-ci ildə Təbrizə getmişdi. Göründüyü kimi, bir abzaslıq yazıda şairin həyatı ilə bağlı faktlarda üç yanlışlığa yol verilib. Mişkinaz

xanımın xatirələrində də bu fikrə münasibət bildirilib: “Cavid deyirdi ki, atamın məlahətli səsi var idi. Çox sevərdim ki, o oxusun, qulaq asım, həmişə də təəssüf edib deyərdim ki, ata, nə olardı, o səsendən bir balaca da mənə verərdin. Dünya görmüş qoca gülümsəyərək cavab verərdi: “Ay bala, səsimi böyük qardaşın Əhmədə vermişəm” (31, 38).

Deməli, Hacı Molla Abdullanın gözəl səsi olan övladı Molla Əhməd olub. Hətta o, Məcnun rolunda oynayıb. Müəllifin yazdığına görə, o zaman “Şahtaxtı stansiyasının böyük klubu varmış və burada həvəskar gənclərdən ibarət teatr truppası yaradılıbmış. Bu truppaya Molla Əhməd rəhbərlik edirmiş. Truppanın üzvləri 1905-ci ildə “Məcnun Leylinin qəbri üstündə” – adlı musiqili tamaşa hazırlamışlar. Məcnun rolunda Molla Əhməd özü çıxış etmişdir. O, Məcnun Leylinin qəbri üstündə nalə çəkərkən tamaşanı izləyən kişilər dayana bilməyib ağlayırmış” (131).

Tədqiqatçı Azər Turanın fikrincə, “Molla Əhmədin gözəl səsi olmağına baxmayaraq, onun tanınmış bir ruhani və rövzəxan oğlu olması, hələ üstəlik də Hacı Molla Abdullanın oğlunun tamaşada oynaması o qədər də ağlabatan və inandırıcı bir şey deyil” (211, 11). Fikrimizcə, bir tərəfdən Molla Əhmədin gözəl səsinin olması və bu teatr truppasının məhz Şahtaxtıda yaradılması, digər tərəfdən Hacı Molla Abdullanın açıq fikirli, elmə, təhsilə, sənətə dəyər verən bir insan olması Molla Əhmədin Məcnun rolunda çıxış etməsinə bir əngəl törətməzdi.

Digər tərəfdən də, Hacı Molla Abdullanın atası Molla Qulunun da saz havası üstündə oxumağı, Hacı Molla Abdullanın gözəl rövzəxanlığı ilə yanaşı, muğamata dərinləndən bələd olması kimi fikirlər də bu qənaətimizi möhkəmləndirən amillərdəndir. Rasizadələrdə rövzəxanlıqla xanəndəlik paralel şəkildə inkişaf etmişdi. Xatirələrdə bunu təsdiqləyəcək fikirlər çoxdur. Məsələn, Şahtaxtının yaşlı sakinlərinin dediyinə görə, Molla Əhməd kimi “Zabul” oxuyan olmayıb. Hətta Şahtaxtı kəndinin yaşlı sakini İbrahim İmanovun söylədiyinə görə, “Naxçıvanda sovet hökuməti qurulduqdan sonra komsomolçu gənclər Naxçıvanın ən görkəmli yerlərindən olan “Ağamalı diki”ndə bir yığıncaq təşkil ediblər və bu tədbirdə Molla Əhməddən də bir “Zabul” oxumasını xahiş ediblər. Molla Əhməd oxuyub, onun “Zabul”u böyük alqışlarla qarşılanıb.” Guya Molla Əhməd komsomolçu gənclərin tədbirində iştirak etdikdən

sonra gözəl səsi sayəsində təqibdən qurtulub, Gəncəyə gedib.

Molla Əhməd həm də çox savadlı adam olub. “Quran”ı, mükəmməl bilən Molla Əhmədin gözəl də avazla “Quran” oxumağı olub. O, fars və rus dillərini bilirmiş. Böyük fəhmi var imiş. Ömrünün sonlarında Gəncədəki “Şah Abbas” məscidinin şeyxi olan Molla Əhməd “Şah Abbas” məscidində minbərə çıxanda çəkdiyi əzandan hamı bilirmiş ki, minbərdəki Molla Əhməddir. Nəvəsi Ofelya xanım söhbət zamanı bildirdi ki, “Babam Molla Əhməd Nəriman Nərimanovla yaxın münasibətdə olub. Hətta Sovet hökuməti qurulanda həbs olunan Molla Əhmədi təsadüfən həmin vaxt Gəncədə olan Nəriman Nərimanov xilas edib.”

Ümumiyyətlə, Hacı Molla Abdullanın bütün övladları (ikinci arvadından olan Ələsgər adlı oğlu çox gənc ikən vəfat edib) isdedalı və təhsilli olublar. Onların adlarının önündə deyilən “Şeyx”, “Molla”, “Hacı” sözləri dini titul olmaqdan başqa, həm də biliklərinə, təhsillərinə işarədir. Amma bunların içərisində Cavidin başqa yeri var. O, kiçik yaşlarından mollaxanada və “Tərbiyə” məktəbində təhsil almış, sonra İrana gedərək “Talibiyyə”də oxumuş, 1904-cü ilin ortalarına qədər Təbrizdə və Urmiyədə yaşamışdır.

Tez-tez Naxçıvandan ayrılan və yenidən Naxçıvana qayıdan Hüseyn Cavid Tiflisə, sonra İstanbula (1905) getmişdi. 1910-cu ilin əvvəllərində orada yaşamış, 1910-cu ilin əvvəllərində İstanbuldan Naxçıvana qayıtmış, burada çox az bir müddət müəllimliklə məşğul olmuş, “Ana”pyesini (1910) yazmışdı. 1910-cu ildə Bakıya gələn Cavid burada il yarım iranlılar üçün İran səfirliyi tərəfindən yaradılmış “İttihad” məktəbində çalışmışdır. Dindirilmə zamanı şair ona ünvanlanan: “Siz Türkiyədən qayıtdıqdan sonra nə işlə məşğul olmusunuz? – sualını cavablandıraraq deyib: “Mən Türkiyədən xəstəliyimə görə qayıtdım. 2-3 ay Naxçıvan şəhərində müalicə olunduqdan sonra Bakı şəhərinə gəldim və burada Bakıda yaşayan iranlılar üçün İran səfirliyi tərəfindən təşkil edilmiş “İttihad” məktəbində Azərbaycan dili müəllimi kimi fəaliyyətə başladım. Bu məktəbdə azərbaycanlılar da təhsil alırdı. Məktəbə rəhbərlik İran səfirliyi tərəfindən edilirdi. Mən bu məktəbdə 1,5 il işlədim” (151, 134).

Dindirilmə protokolundan o da məlum olur ki, bu məktəbdə çalışmaq üçün Cavidə zəmanəti Abdulla Sur verib. Bu zaman Abdulla Məmmədzadə Sur özü də həmin məktəbdə dərs deyirdi.

1910-cu ilin sonlarında Naxçıvandan ayrılan Cavid tez-tez Naxçıvana gəlib-getmiş, Naxçıvan ziyalıları və Naxçıvan teatrları ilə sıx əlaqədə olmuş, onlarla sənət və teatr haqqında söhbətlər etmiş, tamaşaları izləmişdi. Məsələn, 1913-cü il 28 iyulda şairin qardaşı Əlirza Rasizadə “İqbal” qəzetində yazırdı: “İyul ayının 19-da, Bəhram Xan Naxçıvanskinin nəzarəti altında Rəşid bəy Əfəndiyevin “Qonşu qonşu olsa, kor qız ərə gedər” komediyası oynandı. Teatrda tamaşaçı əlindən tərپənmək olmurdu. Rollarda Xoca Kəspər - Ələkbər Namazov, Qaçay bəy - Rzaqulu Təhmasibbəyov (Rza Təhmasib), Mələk xala – Qurbanəli Abbasov, Cici xanım – Süleyman Süleymanov... Rəşid bəyin bu əsəri nəhayət dərəcədə ruhlu idi. Bu xüsusda kimsənin sözü yox, belə ki, Hüseyn Cavid əfəndi və müəllim əfəndilərdən Cəlil Mirzəyev (Şürbi) cənabları çox bəyəndilər” (163, 141).

Cavid 1918-ci ildə də Naxçıvanda idi. Mart hadisələrindən sonra Ənzəliyə, oradan da isə Təbrizə gedən şair Təbrizdə, Hacı Molla Abdullanın yaxın dostu Hacı Məhəmməd Naxçıvani və Şeyx Məhəmməd Xiyabani ilə görüşüb, Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin evində qalıb. Qulam Məmmədli o illəri xatırlayaraq yazır: “1941-1946-cı il lər “Vətən yolu” adlı ordu qəzetində işlədiyim zaman Təbrizdə öz maarifçiliyi və ədəbiyyatşünaslığı ilə məşhur olan Hacı Məhəmməd Naxçıvani ilə tanış və dost oldum. O, Cavid haqqında deyirdi: “1918-ci ildə Hüseyn Cavid Təbrizə gəldi. Bir müddət bizim evdə qaldı. O vaxt Təbrizdə Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin “Təcəddüd” qəzetində Cavidin şeiri çap edildi... O, bir qədər Təbrizdə qalıb Naxçıvana getdi. Hacı Məhəmməd bu barədə ətraflı söhbət etdikdən sonra “Təcəddüd”ün bir nüsxəsini mənə göstərdi. Həmin nömrədə Cavidin şeiri vardı. Məlum səbəblərə görə mən o nüsxəni alıb saxlaya bilmədim” (163, 114-115).

Deməli, Cavidin “Təcəddüd”də şeiri çıxıb və bunu Qulam Məmmədli görüb. Təəssüf ki, Qulam Məmmədli Cavidin şeiri nəşr edilmiş nüsxəni alıb saxlamağa ehtiyat edib. Cavid Təbrizdə olduğu zaman Bakıda bəzi qazetlərdə onun ölümü ilə bağlı xəbərlər yer alıb. Məsələn: 28 oktyabrda “Bəsirət” yazırdı: “Qafqasiyanın

məşhur ədiblərindən Hüseyn Cavid əfəndinin Naxçıvanda vəfat etdiyi şəhərimizdə şayə olmaqdadır. Bu xəbərin nə dərəcədə doğru olub-olmaması məlum deyildir. Əgər bu xəbər doğru isə Qafqasiya ən qiymətli bir şairini itirmiş olur ki, bu da ədəbiyyatımıza böyük bir zərbədir.” 14 noyabrda isə, “Azərbaycan” qəzeti bu xəbəri təkzib edib yazırdı: “Hüseyn Cavid bəy vətəni olan Naxçıvanda təəhhül edərək oradan Təbrizə köçmüş və məzkur şəhərdə maarif müdiri təyin olunmuşdur, lakin Hüseyn Cavidin maarif müdiri olması haqqında əlimizdə heç bir sənəd yoxdur.

1918-ci il mart qırğınından sonra Naxçıvana qayıdan Cavid 1918-19-cu illərdə “Rüşdiyyə” məktəbində dərs demişdir. “Rüşdiyyə” məktəbində Cavidin tələbəsi olan tədqiqatçı Lətif Hüseynzadə müəllimini belə xatırlayır: “1918-ci il aprel ayının ortaları idi. Müharibə dayanmışdı. Hər yerdə normal iş başladığı kimi, məktəblərdə dərslər başlanmışdı. Mən “Rüşdiyyə” məktəbinin 9-cu sinfindəydim. Bir gün məktəbimizin müdiri Xəlil ağa Hacılarov Hüseyn Cavidlə sinfimizə gəldi. Müdirimiz Hüseyn Cavidə hörmətlə bizə təqdim edib getdi. Biz möhtərəm şair və dramaturqumuz Hüseyn Cavidə qiyabi olaraq tanıyırdıq. İndi onun müəllim təyin olunması bizi çox sevindirdi. Cavid əfəndi bir qədər həsb-hal etdikdən sonra “dərsimiz “Qəvaidi-ədəbiyyə” olacaqdır”, – dedi. O, zahirən çox sakit və mülayim təbiətli idi. Lakin həmişə dalğın və fikirli görünərdi. Çox danışmağı sevməzdi” (120, 53).

Naxçıvana bu dəfəki gəlişində 36 yaşlı Cavid Mişkinaz xanımla ailə qurur. Mişkinaz xanım Cavidlə evlənmələrindən bəhs edərək yazır: “Biz 1918-ci ilin avqust ayında evləndik. Çox kiçik, xudmani toy məclisi oldu. Toydan bir-iki gün sonra Cavid mənə dedi ki, mən hərdənbir cızma-qara edirəm. Gərək mənə ilk oxucularımdan biri də sən olasan. Mən isə onun oxucusu ola bilməzdim. Çünki savadım yox idi. Cavid mənə dərs deməyə başladı. O, mənə hər gün dərs deyirdi. Əlifbanı öyrətdi. Getdikcə dərslərimiz mürəkkəbləşdi. Ən böyük arzularımdan biri də savadlı olmaqdı. Məni bu arzuya Cavid çatdırdı. Cavid həmin illər Naxçıvanda dərs deyirdi. Bir neçə aydan sonra Maarif idarəsindən onu Bakıya dəvət etdilər. Ona Bakı məktəblərindən birində dərs vermişdilər” (31, 96-97).

Mişkinaz xanımla Hüseyn Cavidin evlənmələrini təsdiq edəcək bir sənəd yəqin ki olmuşdu, amma təəssüf ki, şəxsi arxivi məhv edilən şairin bir çox sənədləri kimi, bu

sənəd də məhv edilmişdi.

Hüseyn Cavidin 125 illik yubileyi zamanı Turan Cavidin haliyədə Turan Cavid İctimai Birliyi kimi fəaliyyət göstərən evində olduğum zaman ələlib ələkdən keçirilən kitabxanasındakı kitabların içərisində qalmış bir yazı əlimə keçdi. Bu, Hüseyn Cavidlə Mişkinaz xanımın kəbin kağızı idi. Sevindim, lakin kril əlifbası ilə yazılmış bu sənəd orijinal ola bilməzdi. Çünki kəbinin kəsildiyi zamanı nəzərə alsaq, sənəd əski əlifba ilə yazılmalı idi (təbii ki, orijinalı belə olub). Lakin kirillə yazıldığını görünə düşündüm ki, ya Turan xanım sonralar bunu əski əlifbadan krilə köçürdü, ya da Mişkinaz xanımın sözlərinə əsaslanaraq tərtib edib:

Tərtib edilən kəbin kağızında yazılır:

Evlənən: Hüseyn Cavid Hacı Molla Abdulla oğlu/Naxçıvanlı/34 yaşında-

Ərə gedən: Mişkinaz Molla Hüseyn qızı /Naxçıvanlı/ 17 yaşında.

Kəbin pulu: səkkiz yüz manat.

Naxçıvan əhalisindən şahidlər:

Məşədi Məhəmməd Şərifzadə,

Xudabaxış Novruz oğlu,

Tarix: 21 zılqə`də 1336

İmza: Hüseyn Cavid.

Kəbin kəsən: Rasizadə Şeyx Məhəmməd.

Bu sənəd orijinal bir sənəd olmasa da, orijinaldan kirilə çevrilərək, ya da Mişkinaz xanımın yaddaşına əsasən Turan xanım tərəfindən tərtib edilsə belə, yəni hansı halda olursa olsun, yenə maraqlı və dəyərlidir. Çünki bu sənədə əsasən, Cavidin kəbininin qardaşı Şeyx Məhəmməd tərəfindən kəsildiyini, oradakı şahidlik edən şəxslərin kimliyini və kəbin pulunun (mehr) 800 manat olduğunu öyrənmiş oluruq.

Cavid Naxçıvanda olarkən “İblis” faciəsini yazır. Bəzi mənbələrdə, məsələn A.Şaiqin Xatirələrində əsərin yazılma tarixi yanlış olaraq “1919-cu ildə başlayıb, 1920-ci ildə bitirdiyi göstərilə” (197, 27) də, əslində Cavid “İblis” faciəsini Naxçıvanda, 1918-ci ildə yazıb. Onun ciddi yazılma səbəbləri olub. “İblis”in yazılma səbəbi haqqında Mişkinaz Cavid “Cavid haqqında xatirimdə qalanlar” adlı xatirələrində yazır: “O zaman (1918-ci ilin mart ayında) olurmuş Təbriz

mehmanxanasında. İndiki Sabir bağından bir az aşağı tərəfdə beş-on başiboş adamın (daşnaklar nəzərdə tutulur) sərəncamı ilə günahsız insanları vəhşicəsinə qırırmışlar. Bu vaxt mehmanxananı mühasirəyə alırlar. 70 nəfərdən ibarət olan sakinləri əsir edirlər. Əsirləri indiki Opera və Balet teatrına aparırlar. Cavid özü belə nəql edirdi: “Yolun hər ayrıcında bizi aparanlar çəkilirdilər kənara və əsirləri atəşə tuturdular. Bizi aparanlardan biri hər dəfə məni də özü ilə bərabər çəkirdi kənara. Birisi isə qabağa itələyirdi. Elə bu vaxt məni kənara çəkən adama güllə dəydi. O biri isə deyirdi: Gərək bu işi başlayanlar öləydilər... Bir həftədən sonra bizi azad etdilər” (31, 94-95).

1918-19-cu illərdə Bakıda olduğu kimi, Naxçıvanda da ictimai-siyasi durum çox ağır idi. Balkan savaşı dövründə ərazi iddiaları iflasa uğrayan erməni ideoloqları I Dünya müharibəsində yenidən çar Rusiyasının təhrikilə mübarizəyə başlamış və bu zaman Naxçıvan yenidən hədəf seçilmiş, Dərələyiz, Şərur, Vedibasar, Qarabağ mənfur erməni işğalçıları tərəfindən savaş meydanına çevrilmişdi. Bu zaman Naxçıvanda görkəmli şəxsiyyətlər: Eynəli Sultanov, Bəhram Xan və Əziz Xan Naxçıvanskilər, Əli Səbri Qasimov, Əziz Şərif, Behbud ağa Şahtaxtinski, Mir Heydərzadə, S.Əsgərhanov, Bağır Rzayev, S. Cəmilinski, Kəlbəli xan, Kərim xan, Xəlil ağa Hacılarov və Cavid də birləşərək mübarizə aparırdılar. Cavid Xəlil ağa Hacılarovla birlikdə Naxçıvanın İrəvana birləşdirilməsi məsələsində problemin tezliklə qarşısının alınmasında xüsusi səy göstərmişdi. Bu zaman Hüseyn Cavid Xəlil ağa Hacılarovun ən çox məsləhətləşdiyi ziyalılardan biri olmuşdu. İngilis generalının əhali arasında sorğu aparılmasını tövsiyə edən təklifinə qəti şəkildə etiraz edən Xəlil ağa Hacılrova ən böyük dəstək, Hüseyn Caviddən gəlmişdi. Xəlil ağa Hacılarov çox çətinliklə baş tutan bu rəy sorğusunun ilk yığıncağından sonra “Rüşdiyyə” məktəbinə gələrək, Hüseyn Cavid başda olmaqla, bu barədə müəllimlərlə söhbət etmiş, fikir bölüşmüşdü. Bundan sonra Xəlil ağa Hacılarov, “Cavid əfəndi rəy sorğusunu ləğv etdirdi” – fikrini ictimaiyyətə çatdırmışdı. Xəlil ağa Hacılarovun yazdığına görə, Hüseyn Cavid erməni və ingilislərin bu mənfur siyasətini belə səciyyələndirmişdir: “Bu, Naxçıvanı işğal edə bilmək üçün ermənilərin yeni propaqanda planıdır. Biz buna qarşı ciddi mübarizə aparmalıyıq. Mən belə bir rəy sorğusunun əleyhinəyəm” (120, 63).

Xəlil ağa Hacılarov və Cavid Naxçıvanın çox ziddiyyətli və çətin dövründə birlik nümayiş etdirmişlər. Bu illərdə güclənən erməni vəhşiliklərinin qarşısını almaq Naxçıvan ictimaiyyətinin əsas vəzifəsinə çevrilmişdi. 1918-ci ildə Türkiyə silahlı qüvvələrinin Şərqi Anadoludakı komandanlığına edilən müraciətdən sonra may ayının 16-da kiçik bir heyətlə Nuru Paşa, avqustun 7-də isə Kazım Qarabəkir Paşa Naxçıvana gəlir. Belə çətin bir vəziyyətdə Əli Səbri Qasimov naxçıvanlı mübarizə dostları ilə hərbişdirilmiş dağınıq qüvvələri ümumi düşməyə qarşı mübarizəyə səfərbər edirdi. Bu dövrdə Naxçıvanda Mir Heydərzadənin rəhbərliyi altında “Mücəddin” siyasi dərnəyi də fəaliyyət göstərirdi ki, bir çox ziyalılar, o cümlədən, Eynəli bəy Sultanov, Ömər Faiq Nemanzadə, Əziz Şərif kimi görkəmli ziyalılar dərnəyin fəaliyyətinə xüsusi rəğbət bəsləyirdilər. “Mücəddin” siyasi dərnəyi xalqın xilasını Rusiya ilə deyil, Türkiyə ilə birlikdə görürdü.

1918-ci ilin iyul ayında türk əsgərlərinin Naxçıvan şəhərinə girməsi ilə yerli əhali kütləvi qırğından xilas edilir. Xalqın ən ağır günlərində hadisələrin mərkəzində, xalqı ilə birlikdə olan Hüseyn Cavidin 1919-cu ildə Naxçıvandan Bakıya Bəhram xan Naxçıvanski ilə birlikdə gəlişi də siyasi mahiyyət kəsb edir. A.Turan yazır: “1918-ci ildə onun Bakıdan gedişi və bura təkrar qayıdışı ictimaiyyətin ciddi maraq dairəsində olan məsələydi. Hüseyn Cavidin Naxçıvana gəlişi heç də dönə-dönə qeyd edildiyi kimi, sıradan bir müəllim missiyasına bənzəmir. Bu dəfəki (və həmişəlik) dönüşündə Cavid daha çox siyasi müstəvidə görünür və 1918-ci ildə Bakıya Naxçıvanın, daha doğrusu, Cənubi Qafqazın rəsmi nümayəndəsi statusu ilə gəlir. Cənubi Qafqazın və Naxçıvanın siyasi-hərbi çıxarlarını müzakirə etmək üçün Bakıya gələn dörd nəfər nümayəndədən biri, “Azərbaycan” qəzetinin 1919-cu il 18 fevral tarixli məlumatında bildirildiyi kimi, Araz Türk Hökumətinin Xariciyyə naziri Bəhram xan Naxçıvanski idi, digər üç nəfərdən biri isə Hüseyn Cavid olmuşdu” (213, 149).

Eyni faktla bağlı 9 mart 1919-cu ildə “Azərbaycan” qəzeti yazır: “Hüseyn Cavid əfəndi üç yoldaşı ilə bərabər sabiq Aras Türk Hökuməti və sonra milləti-umumu rəyilə Azərbaycanın bir qismi elan edilmiş olan Cənubi Qafqasiya tərəfindən müəyyən vəkalət və vəzifə ilə gəlmişlər” (163, 100).

A.Turan yazır ki, “üç nəfərdən birinin Cavid əfəndi, nümayəndə heyətinin tərkibindəki üçüncü adamın Ömər Faiq Nemanzadə olduğunu güman etmək olar. O dövrdə Ömər Faiq Nemanzadə ciddi siyasi fəaliyyət göstərirdi, 1918-ci ilin 29 oktyabrında Axıskada qurulmuş müvəqqəti hökumətə də Ömər Faiq Nemanzadə başçılıq edirdi.Yaxşı silahlana bilməyən Axıska Respublikası hərbi müdaxilələrin qarşısında duruş gətirə bilmədi. 1918-ci il noyabr ayının 3-də Axıska, İrəvan və Naxçıvan türkləri birləşib Araz Türk Respublikasını yaratdılar. 1918-ci ilin 30 noyabrında isə Məhsəti, İrəvan və Naxçıvandan 60 nümayəndə Qarsda qurultay keçirərək Milli Şura Hökumətini elan etmişdilər və həmin hökumət 1918-ci ilin dekabr ayının 1-də Cənubi - Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətini - Qars cümhuriyyətini qurmuşdu. Hüseyin Cavidin və Ömər Faiq Nemanzadənin də Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti parlamentinin 64 deputatın sırasında ola bilməsi çox inandırıcıdır. Çünki Cavid o dövrün qəzetlərinin də bildirdiyi kimi, Bakıya Cənubi Qafqaz tərəfindən müəyyən vəkalətlə gəlmişdi.

Digər tərəfdən, Faiq əfəndinin Bakıya köçməsi də həmin illərə təsadüf edir. Tarixi mənbələr isə Faiq əfəndinin 1918-ci ildə Naxçıvanda olan Kazım Qarabəkir Paşa ilə siyasi məsələləri müzakirə etməsini təsdiqləyir” (213, 149).

Cavidin Bakıya xüsusi missiya ilə göndərilməsi haqqında 1919-cu il, 30 iyulda “Azərbaycan” qəzeti yazır: “Məzbur rəsmi protokolu Azərbaycan hökumətinə təqdim edərək cavabını və nəticəsini qayıdıb Naxçıvan hökumətinə və cəmaətinə bildirməkləri üçün hər birinə yol xərci olaraq cəmaət pulundan beş min manat verməklə Naxçıvan tərəfindən deliqaat olaraq Hüseyin Cavid əfəndi və Bağır Rzayev cənabları seçilib göndərildilər” (163, 103). Lətif Hüseyinzadə isə, 1918-ci il hadisələrindən bəhs edərkən xatırlayır ki, “O ərəfədə Naxçıvanda fəaliyyət göstərən Kazım Qarabəkir Paşa ilə Hüseyin Cavidin arasında çox səmimi dostluq münasibətləri olub. Lətif Hüseyinzadə hətta Kazım Qarabəkir Paşanın Cavidə həsr etdiyi şeiri belə yaddaşına istinad edərək xatırlayır. Qarabəkirin şairlik istedadının olduğunu, “Rüşdiyyə” məktəbinin şagirdləri üçün “Öyüdlərim” adlı şeirlər yazmasını və onların arasında yaranmış olan səmimi dostluq münasibətlərini də nəzərə alsaq, bu zaman onun Cavidə şeir həsr etməsi faktı az inandırıcı görünməyəcək:

Sən ustad bir müəllim, mən də qorxmaz bir əsgər.

Bu millətə, bu vətənə qılınc ilə qələm olduq (120, 49).

Bu illərdə özünün yaradıcılıq nümunələri və məsləhətləri ilə Naxçıvandakı yazıçı və şairlərə yeni yaradıcılıq istiqaməti təbliğ edən Cavidin ətrafına toplanmış ziyalılar; aktyor, rəssam və yazıçıların təşəbbüsü ilə şəhər teatrında tamaşalar, müsəmirələr, rəsm sərgiləri təşkil edilmişdir. İstedadlı rəssam Bəhrüz Kəngərli (1892-1922) öz evində əsərlərinin sərgisini təşkil etmiş, bu rəsmlər içərisində erməni zülmünü əks etdirən “Naxçıvan dağıntıları” adlı əsəri də yer alıb. Sərgidən toplanan vəsait Anadolu hərbezədlərinə, qaçqınlara, yoxsul məktəblilərə, yetim uşaqlara paylanmışdı. Onun 1921-ci ildə akvarellə işlənmiş “Gənc türkün portreti” tablosu da qiymətli, tarixi əsərlərdəndir.

Cavidin təşəbbüsü və məsləhəti ilə 1918-ci ildə Naxçıvan Dram Teatrında tamaşaya qoyulan əsərin səhnə tərtibatını da şairin məsləhəti ilə Bəhrüz Kəngərli hazırlayıb; Əbdülhaq Hamidin “Doxtəri-Hindi” (“Hind qızı”) dramının səhnədə təqdimi böyük rəğbətlə qarşılanıb. Tamaşadan toplanmış pullar erməni soyqırımından canını qurtarıb Naxçıvana pənah gətirmiş Zəngəzur qaçqınlarına paylanıb.

Məlumdur ki, 1916-1917-ci illərdə çar ordusu Şərqi Anadolunun – Ərzurum, Qars, Sarıqamış, Ərdahan bölgələrindən türkləri “əsir” adı ilə çıxarıb, bu yerlərə erməniləri doldurmuşdular. Minlərcə qoca, qadın, uşaq Naxçıvana pənah gətirmişdi. Bu insanlara Naxçıvan camaatı əllərindən gələn köməyi göstərmiş, imkanlı adamlar sahibsiz uşaqlara hamilik etmiş, onları övladlığa götürmüşdülər. Bu insanlara yardım üçün “Qardaş köməyi”, “Qaçqınlara yardım” və s. adlarla “Xeyriyyə” cəmiyyətləri yaradılmış, para toplamaq üçün ictimai yerlərdə “Yardım kassaları” qoyulmuşdu. L. Hüseyinzadə yazır ki, “1918-ci ildə Cavid Naxçıvana gəldikdən sonra yardım hərəkatı daha da qüvvətlənmişdi. Teatrın qapısı yanına qoyulmuş kassanın yanındakı lövhənin üzərində böyük hərflərlə Cavid əfəndinin “Məzlumlar üçün” şeirindən bir parça yazılmışdı: “Verin, verin, susdurun bu fəryadı, Aman, əsirgəməyin mərhəmətlə imdadı. Cavid əfəndinin “Məzlumlar üçün” adlı şeiri teatr tamaşalarında pərdələrarası təkrarlanırmış” (120, 69).

Göründüyü kimi, bu illərdə Naxçıvanda olan Cavid bütün qəlbi ilə xalqla

birlikdə idi və qələmini də müqəddəs bir missiyaya xidmətə həsr etmişdi. Bütün bunlar: 1918-ci illərdə Kazım Qarabəkir Paşanın Naxçıvanda fəaliyyət göstərməsini, Hüseyn Cavidlə dostluğunu, bu illərdə həmçinin Faiq əfəndinin Naxçıvanada olması və Kazım Qarabəkir Paşa ilə siyasi məsələləri müzakirə etməsi, Naxçıvan camaatının bir deliqat kimi Cavid əfəndini seçmələri (Naxçıvan və Şərur məsələsinə dair) Hüseyn Cavidin Bakıya siyasi missiya ilə gəlməsinin ehtimal yox, həqiqət olması barədə düşünməyə imkan verir.

1919-cu ildə Bakıya siyasi məqsədlə gələn Hüseyn Cavid repressiyaya qədər Bakıda yaşamışdır.

1.3. Cavidin dünyagörüşündə mədrəsə və məktəb təhsilinin rolu

XIX yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycanda ilk milli, dünyəvi təhsil ocaqlarından biri hesab edilən “Tərbiyə” məktəbi yaradılmış və sonralar “tanınmış elm, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri kimi şöhrət qazanmış milli ziyalıların böyük bir nəslini bu məktəbdə təhsil və tərbiyə almışdır” (92, 5-6). Onlardan biri də Hüseyn Caviddir.

14 yaşında “Məktəbi-Tərbiyə”yə daxil olan Hüseyn Cavid bu vaxta qədər beş il mollaxanada təhsil almış, yazıb-oxumağı ilk dəfə burada öyrənmiş, Sədi, Hafiz və başqa şairlərin əsərləri ilə tanış olmuş, “Gülçin” (gül toplayan) təxəllüsü ilə Əbülhəsən Racinin təsiri altında bir neçə şeir (mərsiyə) yazmışdı.

Uşaqlıq dövrünün ən həssas, ən çevik, həmçinin, ətraf mühitə qarşı daha güclü həssaslıqla maraqlı göstərən çağlarını mollaxanada keçirən Hüseyn kimi dərin düşüncəli və istedadlı bir uşağa bu təhsil illəri, sözsüz ki, təsirsiz ötüşməyib, yəni Cavid ömrünün beş ilini mollaxanada mənasız keçirməyib. Bəs Cavidin də oxuduğu mollaxanalar necə təhsil ocağı idi və orada təhsil alanlara nələr öyrədilirdi?

Mollaxana və mədrəsələrin fəaliyyəti haqqında “Azərbaycan tarixi” kitabında yazılır: “XIX əsrin II yarısında da əvvəlki illərdə olduğu kimi, əsasən tədris ocaqları məktəblər və mədrəsələr idi. Əsasən, məscid, yaxud kiçik binalarda yerləşən məktəblərin hər birində ondan yüzə qədər uşaq təhsil alırdı. Oxumaq pullu idi.

Dərsləri, əsasən, mollalar aparırdı. Uşaqlara əlifbanı və Quranı öyrədirdilər. Daha sonra uşaqlara kitab oxumağı və fars dilini öyrətməyə başlayırdılar. Məktəblərlə yanaşı, xüsusi ruhani məktəbləri - mədrəsələr də vardı. Buraya ana dili və fars dilini bilən 16-dan artıq yaşı olanlar qəbul olunurdular. Mədrəsələrdə təhsil pulsuz idi. Onlarda ərəb dili, şəriət, ədəbiyyat, fəlsəfə, məntiq, psixologiya, xüsusilə, islam dininin tarixini öyrədirdilər” (133, 250-51).

Azərbaycanda olan bu mollaxanaların zaman-zaman “dini təbliğat mərkəzləri” (A. Abdullayev) hesab edilərək, mütərəqqi görüşlü ictimai xadimlərimizin, yazıçılarımızın tənqidinə məruz qalmasına baxmayaraq, ictimai xadimlərimizin, yazıçılarımızın da əksəriyyəti ibtidai təhsilini mollaxanada almışdılar. Orada uşaqlara hər şeydən əvvəl, fars dili, ərəb əlifbası, müqəddəs kitabımızın yazıldığı ərəb dili və “Quran” öyrədilirdi. Mollaxanalarda “Şərait və tədris üsulları” nə qədər qüsurlu olsa da, burada şagirdlərə islami dəyərlər, humanizm, mənəvi-əxlaqi saflıq təbliğ olunurdu. Qeyd edək ki, o dövrdə mollaxanalara münasibət elə Qurana olan münasibət kimi olub. Bir çoxlarının cibində “Allahsız” kitabçalarının gəzdirildiyi, məscidlərin dağıdılıb anbar edildiyi, bir sözlə, Allahsızlar ölkəsində Allahsızlığın baş alıb getdiyi, ən müqəddəs yerlərdə dini təhsil almış şeyxlərimizin güllələndiyi və ya sürgün edildiyi (1937-1939) illər məhz bu münasibətin davamı idi. Halbuki müqəddəs kitabımız olan Quran bütün elmlərin açarındır və mollaxanada da 9 yaşlı uşağa əlifba, əlifbadan sonra isə Quranın öyrədilməsi onların bu xəzinəyə daxil olması üçün vəsilə idi.

Müsəlman dünyasında ilk Nobel mükafatı alan, tədqiqatlarının çoxunu kvant elektrodinamikasına və fundamental hissəciklər fizikasına həsr edən Abdussalam bu mükafatı alarkən öz çıxışına məhz Qurandan gətirdiyi ayə ilə başlayıb. Professor Abdussalama Nobel mükafatı qazandıran kəşf isə zəif və elektromagnit qüvvələrin birləşmiş sahə nəzəriyyəsi olub. Vaxtilə Eynşteynin belə əlində aciz qaldığı bu nəzəriyyəni kəşf etmək məhz müsəlman elm xadimi Abdussalama özünün təbirincə desək, Quranı mükəmməl bilməsi sayəsində nəsib olub. Qurani-Kərimin köməyi ilə birliyin kainatda da eyni şəkildə mövcud olduğunu dərk etmiş və bu dörd təsirin mənbəyinin də eyni olduğunu kəşf etmiş Abdussalam bu kəşflə həm də “İslam elmin

əleyhinədir” - fikrini də alt-üst etmişdir. Fizikanı İslam nöqteyi-nəzərindən qəbul edən professor Abdussalamın bu barədə fikirləri olduqca maraqlıdır. O yazır: “Əgər fizika elminin islamla heç bir əlaqəsi yoxdur” – desəniz, fizika elmini islamın nəzərində öldürmüş olarsınız. Rəhmanın yaratdığında qüsür görə bilməzsən. Buyur aç gözlərini. Bax, gör qüsür görəcəksənmi? Sonra təkrar - təkrar gözlərini aç. Gözlərin sadəcə olaraq boş yerə yorulacaq” (185).

Bu ayədən çıxış edən Abdussalam yazır: “Bu ayə əslində, bütün fiziklərin inancıdır. Bizi fəaliyyətə sövq edən və yaşadan inanc budur. Tədqiqatlar apararkən dərinliklərə endikcə heyretimiz daha da artır, gözlərimiz qamaşır” (185). Bir çox elmlərin, fizikanın kodlarının belə Quranda olduğunu əsaslandırmaq niyyətində olduğumuzdan professor Abdussalamdan, onun kəşfindən bir az geniş şəkildə bəhs etməyimiz, digər tərəfdən də tələbələrə Quranın öyrədildiyi mollaxanaların da az əhəmiyyət kəsb etmədiyini göstərmək fikrində olduğumuzdan irəli gəlir.

İlk təhsil aldığı mollaxanada ərəb və fars dilini və Quranı, müsəlman əxlaq qaydalarını öyrənmiş Hüseyn Cavidin sonralar yaradıcılığında əsas qayə kimi ortaya qoyduğu “Ədalət istərəm, yalnız ədalət!” – prinsipi də məhz Qurandan qaynaqlanmışdır.

Mollaxanadan, “Tərbiyə” məktəbində başlanıb (Naxçıvan), “Talibiyyə” mədrəsəsində (Təbriz) davam etdirilən, nəhayət, İstanbul universiteti ilə tamamlanan “təhsil mühitinin ayrı-ayrı pillələrindən keçərək formalaşmış” Cavid üçün bu mərhələlərin hər birinin üstün cəhətləri olmuşdur. Ən əsası, Cavid mollaxanada oxuyarkən özü-özünü kəşf edib, öz yolunu cızıb, gələcəyini müəyyənləşdirib, molla olmayacağına qərar verib. Şairin ömür-gün yoldaşı Cavidin molla olmaq istəməməsi üzündən uşaqlıqda başına gələn bir əhvalatdan bəhs edən Mişkinaz xanım yazır: “Cavid uşaqlıqda başına gələn bir hadisəni belə nəql edərdi: “Bir gün həyətdə oynayırdım, anam evdə heç kəs olmayanda məni yanına çağırırdı ki, ay Hüseyn, gəl, sənə təzə köynək tikmişəm. Gey, görüm, necədir? Demə, anamın məqsədi başqa imiş. Mən evə getdim. Anam dərhal qapını bağladı, təzə köynəyi göstərib dedi: “Al, bunu gey, baxım.” Elə ki, əynimdən köynəyi çıxartdım, o, əvvəlcədən hazırladığı çubuqla məni döyməyə başladı. Nazik çubuq, çılpaq bədən, gəl, buna döz görüm, necə

dözürsən? Vurduqca mənə deyirdi: “Sən molla olmaq istəmirsən?!” İşin xarab olduğunu görüb and-aman elədim ki, sabahdan molla məktəbinə gedəcəyəm. Anam qapını açdı. Tez köhnə köynəyimi götürüb otaqdan qaçdım. Həyətdəki tut ağacının başına çıxıb oradan dedim: “Nə edirsən, et, mən molla məktəbinə getməyəcəyəm, istəyirsən əlli təzə köynək tik, məni də döy-öldür, molla olmayacağam, vəssalam!” (30, 235).

“Məni döy-öldür, molla olmayacağam” - qərarını verən Hüseynin “Məktəbi-Tərbiyə”də oxuması o qədər də asan olmamış, bərk qəzəblənmiş ata-anasını yalnız Məhəmməd Tağı Sidqi və Qurbanəli Şərifzadə (professor Əziz Şərifin atası) çox çətinliklə razı salaraq Hüseynin “Məktəbi-Tərbiyə”də təhsil almasına nail ola bilmişlər.

Mişkinaz xanımın yazdığına görə, Cavid həmişə: “Atam mənim ilk müəllimim olmuşdu. O əmmaməli mollanın ayıq başı, böyük ürəyi var idi... O, başı əmmaməli ziyalı idi” - deyərmiş və onu da əlavə edərmiş ki, “Xoş səsi və gözəl moizələri ilə məşhur olan atam məni körpəlikdən elmlə məşğul olmağa sövq etmişdi” (30, 3). Hüseyn Cavidin “başı əmmaməli ziyalı” adlandırdığı atası həqiqətən, dövrünün tanınmış rövzəxanı olmaqla yanaşı, əsl ziyalı idi. O, şeirə, muğamata dərinədən bələd olub. Mələhətli səsi olan Hacı Molla Abdullanı “məlahətli səsinə, xoş avazına” görə tez-tez rövzəxan kimi Bakı, Şamaxı, Gəncə, İrəvan və Nuxaya (Şəkiyə), habelə Güney Azərbaycan və İran şəhərlərinə dəvət edərmişlər. Belə səfərlərin birində Hacı Molla Abdulla Seyid Əzim Şirvani ilə yaxından tanış olmuş, onun hörmət və ehtiramını qazanmışdır. Seyid Əzim Şirvani “Hacı Molla Abdulla Şahtaxılıya” mənzum məktubunda onun rövzəxanlıq məharətini, yüksək qiymətləndirmişdir:

Əla, ey bülbüli- xoşləhcə, Hacı Molla Abdulla
 Ki, güzəri-müsibət üz verir nəşvü nüma səndən.
 İraqü İsfəhanı doldurub avazeyi-fəzlin,
 Vərai-Məvəraün-nəhrə düşmüşdür səda səndən.
 Sənə Şahtəxtli derlər xəlaiq, etmərəm bavər,
 Səni xoşbəxtli etmiş olub razı xuda səndən.
 Nə dünyaya gəlib mislin, nə gəlməz qərnə bir kimsə,

Rəvadır etsələr gər fəxrlər ərzü şəfa səndən.

Dəmi - təqdirdə sən can verirsen şerü əşarə,

Tapar şairlərin əşarı bir özgə səfa səndən.

Bu üzdən bir neçə təzmin ki, onlar fikri-bikrimdir,

Hədiyyə eylədim təqririn eylər dil rica səndən (205, 239-240).

İxtisarla verilən bu misralar Hacı Molla Abdullanın yaşadığı dövrdə necə böyük hörmət, nüfuz sahibi olmasını, onun bütün Azərbaycanda tanınmasını, yalnız bir rövzəxan kimi deyil, həmçinin “şerü əşarə” can verən bir şəxs olmaqla yanaşı, böyük bir şöhrətə malik olduğunu və onun “dövrünün maarifçi ziyalıların da diqqət mərkəzində olmasını” təsdiqləməkdədir (211, 12). Hacı Molla Abdullanın dostları; gərək Seyid Əzim Şirvani, gərəksə də Hacı Məhəmməd Naxçıvani və başqaları onun sambalını müəyyənləşdirir. Seyid Əzim Şirvaninin Azərbaycan ədəbiyyatında tutduğu mövqe məlumdur. Hacı Məhəmməd Naxçıvani həm Təbriz, həm də Naxçıvan mühitində özünəməxsus çəkisi, yeri olan əsl ziyalılardandır. Təbriz Milli Kitabxanası maarifpərvər Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin təşəbbüsü ilə 1957-ci ildə yaradılıb. Bu kitabxana halıyədə Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin adını daşıyır. Deyirlər: “Dostunu göstər, deyim kimsən.” Bu mənada, Hacı Molla Abdullanın dostları da onun kimliyindən xəbər verir.

Xatirələrində atasını böyük minnətdarlıqla xatırlayan Cavid yazır: “Atamla mənəm aramda ağım kəsəndən sonra tarix, ədəbiyyat, sənət haqqında çox ciddi söhbətlər oldı. Biz bəzən atamla ata-oğul kimi yox, qarşı-qarşıya durmuş rəqiblər kimi, bu və ya başqa tarixi hadisələr, şəxsiyyətlər haqqında söhbətlər edər, hər birimiz öz fikrimizin üstündə möhkəm durardıq. Çox sonralar eşitdiyimə görə atam həmişə dəyərməmiş ki, biz həm ata-oğul, həm də dostuq. Mənə Şərq, eləcə də Azərbaycan xalqının şərəfli tarixini atam öyrətdi. Atam bəzən bu və ya başqa tarixi hadisələr haqqında saatlarla söhbət edər, müasir məsələlərə münasibətini bildirərdi” (30, 237).

“Dəfələrlə məsciddə, minbərdə valideynlərə uşaqlarını oxumağa vermələrinə təhrik edən” Hacı Molla Abdulla elmə, təhsilə, sənətə yüksək qiymət verib. 1896-cı ildə Şahtaxtıdan Məhəmməd Tağı Sidqiyyə yazdığı bir məktubunda “yeniliyin carçısı”, “dini fanatizmin amansız düşməni”, “mütərəqqi ideyalar sahibi” Sidqini

“müəllimlər müəllimi” adlandırması da onun - Molla Abdullanın adının yanında “molla” sözünün və başı “əmmamə”li olmasına baxmayaraq, həqiqətən də, əsl ziyalı olduğunu təsdiq edən amillərdəndir. Bəs bu “ayıq başı, böyük ürəyi” olan “əmmaməli ziyalı”nı əvvəllər oğlunu yeni tipli məktəbə qoymamağa vadar edən hansı səbəblər idi? Məsələyə o dövrün tələbləri baxımından yanaşsaq, bunun çox ciddi səbəbləri olduğunu görərik. Birincisi, Hacı Molla Abdullanın arvadı, Cavidin anası Ümmü Leylanın oğlunu molla görmək arzusu idi. Şairin anası Ümmü Leyla dindar bir qadın imiş və oğlu Hüseyini məşhur molla kimi görmək istəyirmiş. İkincisi isə, bütün ətraf mühitdə rövzəxan kimi tanınan Hacı Molla Abdullanın oğlunun mollalıqdan imtina etməsi onun nüfuzuna xələl gətirəcəyi ola bilərdi.

Bir tərəfdən Ümmü Leylanın öz oğlunu gələcəkdə görkəmli molla kimi görmək arzusu, digər tərəfdən isə məşhur rövzəxan Hacı Molla Abdullanın şöhrətinə xələl gəlməsindən ehtiyat etməsi fikri atanı oğlunun yeni tipli məktəbə getməsinə etiraz etməsinə səbəb kimi göstərilə bilər. Digər tərəfdən, o dövrdə ruhanilərin cəmiyyətdə böyük hörmət, ehtiram və nüfuz sahibləri olduqlarından Hacı Molla Abdulla və Ümmü Leyla xanımın övladlarını cəmiyyətdə hörmət və ehtiram, nüfuz sahibi görmək arzusundan da ola bilərdi. Yalnız Məhəmməd Tağı Sidqi və Qurbanəli Şərifzadə kimi mötəbərlərin “təşviq”indən sonra fikrini dəyişmiş Hacı Molla Abdulla oğlunun yeni tipli məktəbdə oxumasına razılıq vermişdi.

“Məktəbi- tərbiyə”də proqram xeyli zəngin idi. Dünyəvi elmlərin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Təsadüfi deyil ki, bu məktəbin fəaliyyəti elə o vaxt məşhur mühacir İran qəzetlərindən olan “Əxtər”in 1892-ci il 20-ci nömrəsində dərc edilən “Məktəbi-Tərbiyəyi-Naxçıvan” adlı məqalədə təqdir edilmişdi” (129).

Yeni tipli məktəbə oxumağa gedərkən Cavid artıq mollaxanada ərəb və fars dillərini, yazı vərdişlərini, “Quran”ı, Şərq ədəbiyyatını kifayət qədər öyrənmiş, müəyyən dünyagörüşə yiyələnmişdir. O, molla olmaqdan imtina etsə də, gələcək təhsilini “Məktəbi-Tərbiyə” də davam etdirmək istəsə də, mollaxanada gələcək müsəlman ziyalısına lazım olan bir sıra vacib məsələləri öyrənmişdir.

1. 4. Cavidin həyatı və fəaliyyətinin Naxçıvan mərhələsi: M.T. Sidqi və “Məktəbi-tərbiyə”

Naxçıvanda milli məktəb yaratmaq kimi nəhəng bir işi Məhəmməd Tağı Sidqi görə bilmiş, bütün ömrünü xalqının, millətinin tərəqqisinə həsr etmiş, xalqı irəli aparmaq üçün əlindən gələni etmiş Məhəmməd Tağı Sidqi qaranlıq mühitdə ətrafı işığa bürüyən bir nur idi, desək, heç də səhv etmərik. Onu Tanrı sanki xalqı maarifləndirmək, bütöv bir ziyalı nəslinin formalaşması üçün göndərmişdi. “Sədaqət kanı, dəryayi-hikmət” olaraq bütöv bir ziyalı nəslinin yetişməsində müstəsna rol oynamış Sidqi məktəbinin yetirmələri sonralar Azərbaycan xalqının taleyində, Azərbaycan pedaqoji fikir, o cümlədən, ədəbiyyat tarixində xüsusi yer tutmuşdu. Hüseyn Cavid də bunlardan biri idi.

“Məktəbi-Tərbiyə”dəki təhsil illəri (1894-1898) Hüseyn Cavidin xarakterinin, dünyagörüşünün formalaşmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sonralar bu həqiqəti Hüseyn Cavidin özü də dəfələrlə təsdiq etmişdi. Cavid 1909-cu ildə İstanbuldan Q.Şərifzadəyə göndərdiyi məktublarından birində yazır: “Bəndəniz “Məktəbi-Tərbiyə”yə girdiyi zaman əməleyi-mövtaqlıq, küskünlük pessimizim təbiətini kəndimdən (özümdən) atmışdım və indiyə qədər də o saf və pak vicdanla yaşayırdım və yaşadım” (25, 21).

Ümumiyyətlə, istər “Məktəbi-tərbiyə”dəki təhsil illəri, istərsə də, “atam yerində” - adlandırdığı Məhəmməd Tağı Sidqinin Hüseyn Cavidin dünyagörüşünün formalaşmasında əməyi böyükdür. İlk növbədə Sidqi Cavid üçün mükəmməl bir müəllim olmaqla yanaşı, ona atalıq qayğısı göstərirdi. İkincisi, Sidqi bədii yaradıcılıqla məşqul olan Cavidə bu yolda da düzgün yol göstərən idi. Şagirdinin şairlik istedadını görən M.T.Sidqi ““Gülçinin şeirlərini diqqətlə oxuyur, səhvlərini göstərir, Azərbaycan və fars klassiklərini oxumağı ona tövsiyə edir, bir sözlə, bədii yaradıcılıqda da ona müəllimlik edirdi. Hüseyn də Sidqinin şagirdi adını daşımağı ilə fəxr edirdi” (25, 22).

Əvvəllər oğlunu “Tərbiyə” məktəbində oxutmaq istəməyən Hacı Molla Abdulla sonralar M.T.Sidqiyə yazdığı bir məktubunda onu “müəllimlər müəllimi” (43, 22) adlandırmışdı (Lakin Hacı Molla Abdullanın Sidqiyə yazdığı məktubda ona xoş sözlər

yazsa da, bəzi məclislərdə Sidqinin haqqında heç də xoş olmayan sözlər söylədiyi, bu sözlərin də gedib Sidqinin qulağına çatdığı və Hacı Molla Abdullaya bu barədə məktub yazdığı da məlumdur).

1898-ci ildə “Tərbiyə” məktəbini bitirən Cavid atası müalicə üçün Təbrizə göndərir (Cavidin böyük qardaşı Məhəmməd də bu zaman Təbrizdə idi). Cavid müalicə üçün gəldiyi Təbriz şəhərindəki “Talibiyyə” mədrəsəsində təhsilini də davam etdirir. Burada ərəb dili, şəriət, ədəbiyyat, fəlsəfə, məntiq, psixologiya, xüsusilə, islam dininin tarixini öyrənir. Talibiyyə mədrəsəsində oxuduğu zaman o, sevimli müəlliminə tez-tez məktublar yazır, məktublarda müəlliminə hörmət və ehtiramını bildirir, “Məktəbi-Tərbiyə”ni tərifləyir, həmin məktəbə yardım göstərənlərə dərinləndən təşəkkür edirdi.

Məktublardan göründüyü kimi, Cavid müəllimi və yol göstərəni M.T. Sidqiyə böyük, sönməz bir məhəbbətlə bağlanıb. Bu sevgi və məhəbbəti İrandan yazdığı məktublarda geniş şəkildə öz əksini tapıb. Aydındır ki, bu məktubların qarşılığında Sidqi də ona məktublar yazmışdı. Müəllimindən aldığı bu məktublar onu sevindirirdi. Məsələn, məktublarından birində o yazır: “Məktubunu aldım. Qəmli gözlərimə işıq gəldi” (163, 24).

Cənubi Azərbaycanda olarkən sevimli müəllimi M.T. Sidqinin vəfat etməsi şairi dərinləndirir. O, mərhumun oğluna ünvanladığı məktubunda yazır: “Çün əbəvi-məqami Sidqi mərhumun xəbəri-vəhşət əsərini qürbət vilayətdə eşitdim... Nə dərəcədə möhnət və ələmə və qüssəvü qəm bəndeyi-dilxəstə və pərşikəstəyə üz verdi. Elə bilirəm ki, həqiqətdə mənim atam vəfat edibdir. Güman edirəm ki, o mərhumun rehləti heç kəsə məndən artıq təsir eləməyib və eləməyəcəkdir” (43, 29).

1904-cü il yanvarın 5-də yazılan bu məktubdan bir az sonra Məhəmməd Tağı Sidqinin vəfatı münasibəti ilə; “yüz minlərlə heyif, yüz əfsus” – deyə acısını bildirən Cavid 23 yanvarda “H.C.Naxçıvani” imzası ilə “Şərqi- Rus”a yazır:

Hər ruz mibərəd əz busitani - qoli

Məcruh mikonəd dili - biçarə.

Ze cahan rəft həzrəti-Sidqi,

Səd həzaran drığ, səd əfsus... (163, 29).

“Hər gün bostandan bir gül qoparılır, bülbülün ürəyi yaranılır. Həzrəti Sidqi dünyadan getdi. Yüz münlərlə hayıf, yüz əfsus” (163, 29).

“Böyük maarifpərvər, şair M.T.Sidqinin ölümünə yanan yalnız Hüseyn Cavid deyildi. Yuxarıda göstərilən şeirin bir misrasını Sidqinin vəfatı münasibəti ilə yazdığı məqalədə işlədən, Sidqiyə böyük məhəbbət və ehtiram bəsləyən, Sidqinin “Tərbiyə” məktəbini “Darülürfan” adlandıran Cəlil Məmmədquluzadə də bu hadisədən çox kədərləndiyini ifadə edir və yazırdı: “Getdi həyatdan həzrəti Sidqi. Amma çox zamanlar çəkər ki, məhrumun adı vətəndaşlarımızın yadından fəramuş ola. Çox zamanlar maarifpərvər həmsərilərimiz deyəcəklər: – “Səd həzaran drığ, səd əfsus” (163, 24). Həqiqətən də, “çoxcəhətli elmi fəaliyyətə malik olan böyük elm xadimi, tanınmış mütəfəkkir” M.T.Sidqinin adı zaman keçdikcə “vətəndaşlarımızın yadından fəramuş” (163, 24) olmadı, əksinə, onun adı hər zaman hörmətlə anıldı, elmi fəaliyyəti tədqiq edilərək monoqrafiyalar yazıldı və maarifpərvər ziyalılarımız, alimlərimiz tərəfindən yüksək qiymətləndirildi.

“Məktəbi-Tərbiyə”də təhsil illəri, birbaşa böyük maarifpərvər ziyalı, alim, şair M.T.Sidqi ilə tanışlıq və ata-oğul münasibəti Cavidin xarakterinə, onun dünyagörüşünün formalaşmasına müsbət mənada çox ciddi təsir göstərmişdi. Sonralar bu həqiqəti Cavidin özü də dəfələrlə yaradıcılığında, xüsusən də, pedaqoji fəaliyyətində təsdiq etmişdi.

Cavid böyük sənətkar olmaqla yanaşı, təcrübəli pedaqoq idi və o, uzun müddət müəllimliklə məşğul olmuşdu. Onun təcrübəli bir pedaqoq, vətəndaş kimi formalaşmasında müəllimi M.T.Sidqinin böyük rolu olmuşdu. Müəllimlik fəaliyyəti dövründə o, sevimli müəllimindən əxz etdiklərini dərs dediyi tələbələrə öyrətmişdi. Professor Əjdər Ağayev yazır ki, “Cavid Naxçıvanda, Tiflisdə, Bakıda müəllimlik edərkən də bir müəllim kimi şirin, lətifətli, məzmunlu nəqli ilə şagirdlərini valeh edər, onların vətənpərvərlik hisslərini coşdurur, ədəbiyyatımızı ilhamla öyrədərdi. Bəlkə də bu hiss ona müəllimi böyük pedaqoq Məhəmməd Tağı Sidqidən keçmişdi” (1, 9). Şərq və Avropa mədəniyyətinə yaxından bələd olan, ictimai-siyasi görüşləri və məlumatının genişliyi etibarilə dövrünün qabaqcıl adamlarından olan Sidqinin

taleyində Hüseyn Cavid kimi ədəbiyyat nəhənginin müəllimi olmaq xoşbəxtliyi də varmış. Ümumiyyətlə, “Məktəbi-ərbiyə”dəki təhsil illəri və “atam yerində olan” adlandırdığı M.T.Sidqi Cavidi yalnız elmdə deyil, bədii yaradıcılıqda doğru yola sövq etmiş, dünyagörüşünün formalaşmasında, onun gələcəkdə böyük şair-dramaturq kimi yetişməsində böyük rol oynamışdır.

1.5. Hüseyn Rasizadə və kiçik müasirləri

İbtidai məktəb mühiti Hüseyn Cavidin kiçik müasirləri olan şagird yoldaşları ilə tanışlıq baxımından çox önəmlidir. İstər onunla, istərsə də digər siniflərdə oxuyan şagirdlər bütövlükdə, “ibtidai məktəbin maarifçi mühitinin müştərək iştirakçılarındanır” (89, 61) və Hüseyn Rasizadə “Məktəbi-Tərbiyə”dəki təhsil illərində tanış olduğu şagird yoldaşları arasında həm də “özünün gələcək əməl və məslək dostlarını da seçib müəyyənləşdirmişdir. Bu “əməl və məslək dostları”nın içərisində sonralar yazıçı, şair, alim, publisist, sənətsüнас, aktyor kimi tanınmış insanlar vardı və ədib onların bir çoxu ilə ömrünün sonunadək ünsiyyət saxlamışdır; Əliqulu (Qəmküsar) və Rzaqulu Nəcəfovlar, Rza Təhmasib, pedaqoq Əli Səbri Qasimov, Məmmədəli Səfərov, Xəlil Hacılarov və başqaları Hüseyn Cavidin kiçik müasirləri, Tərbiyə məktəbinin məzunları olmaqla yanaşı, həm də ardıcılıları” idilər. Bu “məzun” və “ardıcılıların” adına akademik İsa Həbibbəylinin təqdim etdiyi Məhəmməd Tağı Sidqi tərəfindən 1901-ci ildə hazırlanmış “Məktəbi-Tərbiyə” şagirdlərinin “Fəhrist dəftəri”ndə “Mübtədi şagirdlərin isimləri”ndə də rast gəlinir. Birinci sinfin birinci şöbə şagirdlərinin isimləri və qiymətləri belə sıralanır:

1. Əxlaq
 2. İlahiyyat elmi və şəriət qaydaları
 3. Türk dili
 4. Xəttatlıq, hüsni-xət
1. Ələkbər Namazzadə - 5, 3, 3, 3
 2. Bəhlul Xəlilzadə - 5, 3, 3, 3
 3. Yusif Əlizadə - 5, 4, 4, 4

4. Yusif Bağırzadə - 5, 4, 4, 4
5. Abbasqulu Rasizadə - 5, 4, 4, 4
6. Heydər Pirməhəmmədzadə - 5, 4, 4, 3
7. Həsən Qəmbərzadə - 5, 3, 3, 3
8. Bəhlul ağa Kəngərli - 5, 3, 4, 3
9. Məhəmməd Tağı Hacı
Məhəmmədzadə - 5, 5, 4, 4
10. Həsən Şeyxzadə - 5, 3, 3, 3
11. Hüseyinli Heydərzadə - 5, 4, 3, 3
12. Əsəd Şatırzadə - 5, 3, 3, 3
13. Əliqulu Rasizadə - 5, 4, 3, 3
14. Məmməd Məmmədzadə - 4, 3, 3, 3
15. Yusif Sadıqzadə - 5, 3, 3, 3
16. Abbas Rzazadə - 5, 4, 4, 4
17. Süleyman ağa Kəngərli - 5, 4, 4, 4
18. Kərim ağa Allahverdizadə - 5, 4, 4, 4
19. Mirzəli Əlizadə - 5, 3, 3, 3
20. Abbas Abbaszadə - 5, 3, 3, 4
21. Ələkbər Abbaszadə - 5, 3, 3, 3
22. Cabbar Əmirzadə - 5, 4, 4, 4
23. Xəlil ağa Hacılarzadə - 5, 4, 4, 4
24. Vəliqulu bəy Kəngərli - 5, 4, 4, 3
25. Möhsün Möhsünzadə - 5, 3, 3
26. Mir Ələkbər Mirzadə - 5, 3, 3
27. Əlibəy Əzimbəyzadə - 5, 3, 3
28. Hüseyin ağa Kəngərli - 5, 3, 3
29. Məşədi Zeynalabidin Əhmədzadə - 5, 4, 3
30. Mahmud Kərbəlayi Əhmədzadə - 5, 4, 4
31. İsmayıl Şeyxzadə - 5, 3, 3
32. Həbib İsmayılzadə - 5, 4, 4

33. Məşədi Əli Dayızadə - 5, 4, 4
34. Müseyib Məmmədzadə - 4, 3, 3
35. Məhəmməd Rəhimzadə - 5, 4, 4
36. Tağı Fərrəşzadə - 5, 3, 3
37. Fərman Paşa Kəngərli - 5, 4, 4
38. Ağa Mirkərim Mirsalehzadə -5, 3, 3
39. Əbdülqasım Sultanov - 5, 4, 4
40. Əsgər Şatırzadə - 5, 3, 3
41. Heydər Qasımzadə - səbəbsiz gəlməmişdir
42. Rza Təhmasib Bəyzadə - 5, 3, 3
43. Həbib Müzəffərzadə - 5, 3, 3
44. Məşədi Əli Hamamçızadə
45. Əli Səbri Qasımov
46. Məhəmmədəli Sidqizadə
47. Əliqulu Nəcəfov
48. Hüseyn Rasizadə
49. Ələkbər Məmmədquliyev
50. Əli Qasımov

“Məktəbi-Tərbiyə” şagirdlərinin “Fehrist dəftəri”ndə Abbasqulu Rasizadə və Əliqulu Rasizadə adlarına da rast gəlinir. Rasizadələr soyadının Azərbaycanda bir nəslə aid olduğunu nəzərə alsaq, o zaman Abbasqulu və Əliqulu da Rasizadələrdəndir. Deməli, Rasizadələrdən Sidqinin “Tərbiyə” məktəbində oxuyan yalnız Cavid olmamışdı. “Fehrist dəftəri”ndə “Mübtədi şagirdlərin isimləri”ndə adları çəkilən Xəlil ağa Hacılarzadə, Rza Təhmasib Bəyzadə, Əli Səbri Qasımov, Məhəmmədəli Sidqizadə ilə Cavid əlaqəni heç zaman kəsməmiş, tez-tez görüşmüşlər.

Beləliklə, ibtidai təhsil mühitinin Hüseyn Rasizadənin dünyagörüşünün formalaşmasında önəmli olduğu kimi, gələcək dostluqlarında ilk təməli burada atılmışdı. Ədibin kiçik müasirləri ilə təməli “Məktəbi-Tərbiyə”də atılan dostluqları daimi olmuş, bir ömür boyu dostluqları davam etmişdi. “Məktəbi-Tərbiyə” - ibtidai

təhsil mühiti Hüseyn Cavidin dünyagörüşündə, gələcəyini müəyyənləşdirməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

II FƏSİL

HÜSEYN CAVID VƏ MAARİFÇİ MÜASİRLƏRİ NAXÇIVAN ƏDƏBİ-İCTİMAİ MÜHİTİNDƏ

2.1. Hüseyn Cavid və maarifçi müasirləri

XIX yüzilliyin II yarısından etibarən Naxçıvan elmi mühitində canlanma əmələ gəlmiş, Məhəmməd Tağı Sidqi, Qurbanəli Şərifzadə, Eynəli bəy Sultanov, Mirzə Cəlil Şürbi, Cəlil Məmmədquluzadə və başqaları ədəbi yaradıcılıqla yanaşı, elm və mədəniyyət sahəsində də uğurla fəaliyyət göstərməyə başlamışdılar. Naxçıvan mühitindəki bu inkişafın fərqi varan valideynlər, artıq övladlarının təhsil alması üçün müəyyən cəhdlər etsələr də, hələ dini sxolastikanın təsirindən yaxa qurtara bilməyən, dini təhsili inkişaf üçün yeganə vasitə sayanlar da yox deyildi.

Hüseyn Cavidin ailəsi də ətrafda baş verən mədəni proseslərə biganə qalmayıb, övladlarının təhsil almasına səy göstərənlərdən idi. Müəllimi M.T.Sidqidən böyük qayğı və diqqət görən Cavid məkətin, maarifin, tədrisin vurğununa çevirmişdi. Onun kiçik şeirlərindən tutmuş, iri həcmli əsərlərinə qədər, bütün irsində elm və təhsilə sonsuz sevginin hakim kəsilməsi bu səbəbdəndir. Müxtəlif məqalələrində, müasiri olduğu maarifsevər ziyalılara yazdığı məktublarında məktəb işinə, tədrisə və onun problemlərinə ciddi münasibət bəsləyən Hüseyn Cavid pedaqoji prosesin standartlara uyğunlaşdırılmasının vacibliyindən bəhs açırdı. Maarifçi müasirlərinə münasibətdə Cavidin təsəvvürləri ilk növbədə inamlarından qaynaqlanırdısa, digər tərəfdən də təhsil sahəsində dünyada qazanılan mütərəqqi ənənələrə söykənirdi. Məsələn, 1912-ci ildə Abdulla Surun vəfatı münasibətilə yazdığı silsilə yazılarında dostunun müəllimlik fəaliyyətinə və bu müqəddəs titulu Cavidin aydın baxışlarının şahidi oluruq. O yazır: "...Yaponiyanın tərəqqisi, oyanıqlığı, maarifpərvərliyi həp, həp müəllimlər sayəsində olmuşdur. Almaniyada da hakeza (prins Bismark) bütün ünsürünün

tərəqqisini müəllimlərdə görür və onlardan bəkləyir” (25, 324). Göründüyü kimi, Hüseyn Cavid millətin tərəqqisi üçün mədəniləşməyi, maariflənməyi ən vacib amillərdən hesab edirdi. Sivilizasiya axınına qoşulmaq üçün heç olmazsa, təhsilin ibtidai mərhələsinin məcburiyyətini izah edən şair yazırdı: “Bizə məktəb lazımdır. Bütün inqilabati-mədəniyyə, həp məktəb məhsuludur” (25, 31).

Naxçıvandakı məktəblərdən və bu məktəblərin kadrlarından Hüseyn Cavid məmnun idi. Çünki xalqına təmənnəsiz xidmət edən, xalqının maariflənməsi üçün hər cür fədakarlıq göstərən Məhəmməd Tağı Sidqi və xalqı cəhalət yuxusundan oyanmağa, inkişafa səsləyənlər: Qurbanəli Şərifzadə, Eynəli bəy Sultanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Cəlil Şürbi, Şeyx Məhəmməd Rasizadə və digərləri ən yüksək amala, millətin gözünün açılmasına, oyanmasına, təhsil almasına, bir sözlə, inkişafa, tərəqqiyə qoşulmasına təmənnəsiz xidmət edirdilər. Məhəmməd Tağı Sidqi tələbələrinə təkcə tədris planında nəzərdə tutulmuş məsələləri öyrətməklə kifayətlənmir, eyni zamanda Azərbaycanın milli ziyalılığının imicini formalaşdırırdı. Onun dərs verdiyi şagirdlər yalnız elm öyrənməklə kifayətlənmir, xalqa xidməti vətəndaşlıq borcu bilən əsl vətəndaş kimi yetişirdilər. Hüseyn Cavid də bunlardan biri idi və təpədən-dırnağa təhsil və mədəniyyət vurğunu idi. O, millətinin savadlanması, tərəqqisi üçün əlindən gələni əsirgəməirdi. O, millətinin hər bir fərdinin oxumasının tərəfdarı idi. Bu düşüncələrlə yaşayan Cavid evində çalışan Həlimənin belə oxumağı öyrənməsinə diqqət yetirmiş, müalicə üçün getdiyi Kislovodskdən həyat yoldaşı Mişkinaz xanıma yazdığı məktubda ona bərk-bərk tapşırırmışdı: “Ərtoğrul Həlimənin də dərslərinə baxsın” (25, 284).

Beləliklə, evində xidmət edən Həlimənin oxumasına göstərdiyi qayğı, ümumilikdə, Cavidin maarifə münasibətinin və millətə qayğısının sərhədlərinin müəyyən olunması baxımından diqqətə dəyərdir. Onun maarifçi müasirlərinə, o cümlədən, Qurbanəli Şərifzadə, Məhəmməd Tağı Sidqi, Xəlil ağa Hacılarov, Eynəli bəy Sultanov və digərlərinə münasibətləri bir çox maraqlı məqamlara güzgü tutur. Məsələn, Cavid müəllimi Sidqinin qəflətən vəfat etməsi hadisəsini dərin bir ürək ağrısı ilə qarşılayır, bu itkini ata itkisi kimi qəbul edir. Mənəvi atası hesab etdiyi Sidqini “elm atası” – adlandıran Hüseyn Cavid haqlı olaraq onun vəfatını ümumxalq

itkisi hesab etmişdir. Hələ Sidqinin sağlığında mənəvi borcunu dərk etmiş Cavid mümkün qədər müəlliminin qulluğunda durmaq, ona xidmət göstərmək arzusunda olmuşdu. Onun Təbrizdən müəllimi Sidqiyə yazdığı bunu məktublarında bunun şahidi oluruq. O yazır: “Sizin məktubunuz çatan kimi beş cild “Təshihül-hesab” kitabı və bir şüşə əla mürəkkəb bazardan aldım. Lakin iki-üç gündür ki, nə arxayın, nə də qeyri-arxayın adam tapmıram ki, göndərəm” (163, 245). Ümumiyyətlə, Hüseyn Cavid müəllimi ilə o dərəcədə yaxın və səmimi olmuşdur ki, təkcə özünə aid məsələləri deyil, yeri gəldikcə ailə fərdlərinin problemlərini də onunla bölüşmüş, ondan kiçik ricalarda bulunmuşdu. Məktublarından birində o, müəllimi Sidqidən kiçik qardaşı Əlirzananın təhsili məsələsində “onu yanına çağırıb gündə bir-iki saat onunla fars dilində məşğul olmasını” – xahiş etmişdi.

Hüseyn Cavidin aralarında yaş fərqlərinin olmasına baxmayaraq, əlaqə saxladığı, dostluq etdiyi tanınmış ziyalılardan biri də Qurbanəli Şərifzadə (1854-1917) idi. Hüseyn Cavidin təhsilində və dünyagörüşünün formalaşmasında Məhəmməd Tağı Sidqi kimi Qurbanəli Şərifzadənin də xüsusi rolu olmuşdu.

2.2. Qurbanəli Şərifzadə və Cavid

Bütün fəaliyyəti dövründə Azərbaycan milli təhsilinin, mətbuat, maarif və mədəniyyətinin müdafiəçisi olub, xalqın maariflənməsi yolunda əlindən gələni əsirgəməyən Qurbanəli Şərifzadə həm də “böyük bir mübəllig, qəhrəman bir rəhbər”, “bir piri - möhtərəm idi” (25, 288). O, şəxsi mütaliə yolu ilə oxuyub-yazmaq, rus və fars dillərində danışmağı öyrənmişdi. Özünü Nəriman Nərimanovun “bərədəri-mənəvisi”, “həməfkarı” adlandıran (201, 286) Qurbanəli Şərifzadə Məhəmməd Tağı Sidqi ilə yaxın dost olmuş, onunla birlikdə Naxçıvan Bələdiyyə İdarəsinin nəzdində qiraətxana açaraq “Sürəyya”, “Pərvəriş”, “Həblül-mətin”, “Müzəffəri”, “Nasiri”, “Çöhrənüma” və s. mətbuat orqanlarını qiraətxanaya gətirtdirib Naxçıvan ziyalılarının istifadəsinə vermiş, dövrü mətbuatda nəşr olunan çıxışları ilə insanları mədəni tərəqqiyə səsləmişdir. Naxçıvanda bir çox gəncin dünyagörüşünün formalaşmasında, mənəvi təkamülündə böyük rolu olmuşdur. Belə gənclərdən biri də

Hüseyn Caviddir.

Qurbanəli Şərifzadə Cavidin xarakterinin və dünyagörüşünün formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. Sonralar bu həqiqəti və onunla maddi və mənəvi ehtiyaclarını bölüşdüyü Cavid özü İstanbuldan yazdığı məktublarında dəfələrlə təsdiq etmişdir. Qurbanəli Şərifzadəyə yazılan bu məktublar Hüseyn Cavidin tərcümeyi-halının bəzi məqamlarını dəqiqləşdirmək, bədii yaradıcılığının inkişaf mərhələlərini qiymətləndirmək və izləmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Məsələn, 1906-cı il aprelin 23-də İstanbuldan Naxçıvana, Qurbanəli Şərifzadəyə yazdığı məktubunda Hüseyn Cavid aprelin 20-də səhər çağı Trabzona yetişdiyini, 3 saat Anadoluda qaldığını, sutka yarım yol gedib İstanbula çatdığını və 13 gün “İzmir” otelində qaldığını qeyd edir. 21 iyun 1906-cı il tarixli məktubunda təhsil almaq üçün maddi imkanının yoxluğunu, ticarətlə məşğul olub, əldə etdiyi vəsaitlə osmanlıca və fransızca təhsil alacağını bildirir. 1906-cı il oktyabrın 2-də göndərdiyi məktubunda isə özünün İstanbul həyatı haqqında məlumat verərək fransız və türk dillərində ədəbiyyat və tarixə aid elmlər öyrəndiyini, İran tələbələrinin vasitəsilə “Həblül-mətin” qəzetini gətirtdirib mütaliə etdiyini, “Molla Nəsrəddin”in ona da göndərilməsi üçün redaksiyaya müraciət etməsini, İstanbulun teatr həyatı və kitabxanaları haqqında məlumat verir, 1906 -cı il oktyabrın 16-da yazdığı məktubunda qardaşı Əlirzadan aldığı məktublardan onu çox sıxdığını bildirir və yazırdı: “Əlirza Naxçıvanı tərək edib İstanbula və başqa bir yerə getmək fikrindədir. Belə olarsa, “Anamız hər ikimizin fərağına dözə bilməz, “Həyat” (“Həyat” qəzeti nəzərdə tutulur) kimi ölər” (25, 312).

Şairin 1909-cu il yanvarın 4-də yazdığı digər bir məktubundan məlum olur ki, Qurbanəli Şərifzadə Hüseyn Cavidin Türkiyənin böyük bayramı (Məclisi – məbusanın güşadı) münasibətilə təbrik edib. Həmin il fevralın 23-də yazdığı məktubundan Qurbanəli Şərifzadə Hüseyn Cavidin təhsilini davam etdirməsi üçün bir sıra varlı şəxslərə və xeyriyyə cəmiyyətlərinə müraciət etdiyi məlum olur. Lakin Hüseyn Cavid bunu xoş qarşılamayıb və Şərifzadəyə yazıb ki, bir daha onun təhsili üçün ianə məqsədilə varlı şəxslərə və xeyriyyə cəmiyyətlərinə müraciət etməsin. Təxminən 15 gündən sonra, yəni, 1909-il martın 10-da yazdığı məktubunda isə qardaşı Şeyx Məhəmməddən məktub aldığını və onun vaxtaşırı təhsil xərci göndərəcəyinə söz

verdiyini, həmçinin üç-dörd tələbəyə dərs deyib pul aldığını, bu vəsaitlə dolandığını bildirir.

Məktublardan görünür ki, Cavid İstanbulda olarkən ən çox Qurbanəli Şərifzadə ilə yazışmış, onunla dərhləşib, sevincini və kədərini onunla bölüşüb. Bu baxımdan, onun Qurbanəli Şərifzadəyə 1909-cu il iyunun 14-də göndərdiyi məktubu daha maraqlı və diqqətçəkicidir. Həmin məktubunda gənc şair İranın və Qafqazın mədəni geriliyindən söz açmış, İrana nisbətən Qafqazda istiqlalın sürətlə artacağına ümid bəslədiyini bildirmişdir. Məktubda deyilir: “İndi ən böyük məqsədimiz vətənə layiqincə xidmət etməkdir. Bunun üçün bir əcnəbi dilini, ələlxüsus rus dilini öyrənmək zəruridir” (25, 329).

Beləliklə, Q.Şərifzadənin H.Cavidlə dostluğu daimi olmuş, İstanbuldan vətənə qayıtdıqdan sonra da o, cavan dostu üçün “ideya atası” olaraq qalmışdır. Cavid də hər zaman ona minnətdar olmuş, “Mənim bu mərtəbəyə çatmağım Şərifovların, Sidqilərin mənə verdiyi tərbiyənin nəticəsidir” (25, 314) – deyə qazandığı uğurlarında onun da böyük payı olduğunu bildirmişdir.

Aralarındakı yaş fərqi baxmayaraq Qurbanəli Şərifzadə öz məsləhətləri, səmimi dostluğu ilə hər zaman gənc dostunun əlindən tutmuşdur. Cavidin ən çox məsləhətləşdiyi, ürəyini açdığı, ehtiyac olanda kömək istədiyi insanlardan olan Q.Şərifzadənin ölümü Hüseyn Cavidə dərindən kədərləndirmişdir. 1917-ci il 9 iyun tarixində “Açıq söz” qəzetində Qurbanəli Şərifzadənin ölümü ilə bağlı geniş həcmli məqalə – nekroloq çap etdirən Hüseyn Cavid dostunun vəfatını milli kədər kimi qiymətləndirmişdi: “Səmimi millət xadimlərindən biri də tərki - həyat etdi. Əvət, M.Qurbanəli Şərifzadə həzrətləri də sönüb getdi, həm də bilinməsini, parlamasını sezdirməyən bir qığılcım kimi söndü. Qafqasiyanın bir çox mühərrirləri, ədibləri, sənətkarları və millət xadimləri mərhumu yaxından tanırdı və dadlı müsahibələrindən xoşlanırdı. Mərhum vaxtında bir çox qəzetlərdə iştirak edir, bəzi cəmiyyətlərdə çalışır, həqiqi bir millətsevər ruh ilə kəndi irqdaşlarını düşünürdü. Lakin bir dürlü səsi çıxmazdı, çünki gurultudan, nümayişdən, alqışdan pək də xoşlanmazdı” (25, 288). “Sağ əlinlə verdiyini sol əlin duymasın!” – üsuluna ən çox riayət edən, sadıq, fədakar, həmiyyətli bir sima idi. O, məktəb görməmişdi, fəqət həvəskar bir alim idi, böyük bir

müəllim idi, camaat müəllimi idi, həm də müəllimlərdən fəzlə məlumata malik idi. Heç bir mədrəsə təhsili görmədiyi halda mərhum kəndi hümmət və qeyrətilə, kəndi səbat və mətanətilə türkcə (azərbaycanca), farsca, rusca oxur-yazardı, tətəbbö və mühakimələrdə bulunurdu. Onda son dərəcə böyük bir istedad və məziyyət var idi, o da böyük bir mübəlliğ, qəhrəman bir rəhbər olması idi” (25, 288).

Böyük müasir və dostu Qurbanəli Şərifzadənin əməyini dəyərləndirən H. Cavid yazır: “Naxçıvan kiçik bir şəhərdir. Özü də maarif hissində olduqca biganə və əskidən bəri səfsətlər bir mühit olduğundan daima xalqın gözüne qara pərdə çəkməkdən zövq alan bir sıra kövsək ruhlu, qara fikirli, kor idraklı əşxasın əlində oyuncaq ola bilmişdi. Lakin az bir zamanda naxçıvanlılar, Naxçıvanda gənc simalar yalnız və yalnız Şərifzadə və onun kimi bir neçə həqiqətpərvər zəvat sayəsində cəhalət qaranlığından qurtuldu, qurtula bildi, qurtulmağa çalışdı, həqiqət işığını dərk etməyə müvəffəq oldu. Və bugünkü Naxçıvan demək olar ki, Qafqazın digər şəhərlərinə nisbətən çox da geridə olmayıb, az-çox düşüncəli, mühakiməli, ziyalı simalar yetirmək ümidini bəkləməkdədir. Bu gün Naxçıvanda açıqfikirli, milliyyət və insaniyyəti düşünən, ölüm və maarifi təqdir edən bir çox gənclər gərçəkdən də mərhum müşarileyhə qarşı mədyuni-şükran olmalıdır. Çünki hər biri onun birər mənəvi şagirdidir” (25, 288).

Hüseyn Cavid də Qurbanəli Şərifzadənin mənəvi şagirdlərindən biri idi.

2.3. Cavid və Cəlil Məmmədquluzadə

Hüseyn Cavidin maarifçi müasirlərindən biri də Cəlil Məmmədquluzadədir. Onlar eyni mühitin övladlarıdır. Buna baxmayaraq, Cəlil Məmmədquluzadə ilə Hüseyn Cavid arasında heç bir zaman nə ədəbi, nə də şəxsi münasibət olmamış, aralarında həmişə sərin yellər əsmişdir. Bu səbəbdəndir ki, nə Cavidin, nə də Cəlilin Q. Şərifzadə, M. T. Sidqi, Ə. Şərif, Məmmədəli Sidqiyə ünvanladığı məktublarda, bir dəfə də olsun, birinin digərinin adını çəkməsinə rast gəlmək mümkün deyil.

Bu baxımdan, onların münasibətlərində bu gün də qaranlıq qalan məqamlar çoxdur. Bir az diqqətlə araşdıranda görünür ki, bu iki böyük sənətkar arasında mehriban dostluq münasibəti olmasa da, kəskin ixtilaf da olmamışdır. Məsələn, Cəlil

Məmmədquluzadə “Xatiratım” əsərində Məhəmməd ağa Şahtaxtının dünyaya gəldiyi “Araz kənarındakı məşhur bir qəsəbədə” bəhs edərkən Cavidin atası Hacı Molla Abdulladan “Məşhur xanəndə və bütün Qafqaz müsəlmanları içərisində mərsiyəxanlıqda birincilik qazanmış Hacı Molla Abdulla da bu qəsəbənin övlədidir” – deyə onu “indiki ən şöhrətli qələm sahiblərindən birinin (Cavidin) atası” (169, 141) kimi nişan verir.

Cəlil Məmmədquluzadənin Caviddən “ən şöhrətli qələm sahiblərindən biri” kimi bəhs etməsi əbəs deyil və bu gün az da olsa, bu iki sənətkarın münasibətlərinə işıq tutmaqdadır. Əgər Cəlil Məmmədquluzadənin Hüseyn Cavidə, onun yaradıcılığına münasibəti müsbət olmasaydı, yəqin ki, nə onun fikirlərindən Sidqinin ölümündən bəhs edən məqaləsində epigraf kimi istifadə edər, nə də ondan “şöhrətli qələm sahibi” – deyə bəhs edərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Cəlilin Cavidə isti münasibətinin olmasını şairin təhsil üçün İstanbula getməsindən əvvəllərə aid etmək olar. Cəlil Məmmədquluzadənin İstanbulda təhsil alıb vətənə döndükdən sonra Hüseyn Cavidə münasibətinin kəskin şəkildə dəyişdiyini görməmək mümkün deyil. Ümumiyyətlə, Cəlil Məmmədquluzadə İranda, Türkiyədə təhsil almış gənclərə münasibətini özünün “Anamın kitabı” əsərində açıq-aydın şəkildə ortaya qoymuşdur ki, bu da iki fərqli dünyagörüşdən, iki fərqli düşüncədən qaynaqlanırdı.

Hüseyn Cavid ilə Cəlil Məmmədquluzadənin arasındakı soyuqluq ömürlərinin sonunadək davam etmişdi. Bu böyük sənətkarlar bəzən eyni komissiyanın tərkibində olmuş, 1929-cu ilin iyun ayında bir qrupda Gürcüstan və Ermənistanına getmişlər. Lakin nə eyni komissiyanın tərkibində olmaları, nə də yol yoldaşlığı Cəlillə Cavidi bir-birinə yaxınlaşdırma bilməmişdi. Onların Tiflisdə yaşadıkları zamanlarda aralarında şəxsi münasibətin yaranması ehtimal olunur ki, bu ehtimalların yaranmasına səbəb onların Qurbanəli Şərifzadə, Əliqulu Qəmküsar, Rza Təhmasib, Rzaqulu Nəcəfov, Tiflisdə dükan sahibi olan Məşədi Ələsgər Bağırov (o zaman bu dükan naxçıvanlıların, ümumilikdə, azərbaycanlı ziyalıların görüşdüyü, fikir bölüşdükləri yerlərdən biri idi) kimi ortağ dostlarının olmasıdır.

Tiflisdə azərbaycanlı ziyalıların yığıldığı yerlərdən biri də “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaksiyası idi ki, professor Əziz Şərif gündəliklərində bəzən Cavidin də bu

redaksiyaya gəlməsindən bəhs edib: “Cavid bu zaman tək idi. Heç kəsi evinə çağırmaq, heç kəs də onun evinə getməzdi. Bizimlə və başqaları ilə yalnız İsmayıl Həqqinin kontorunda, “Auditoruya”da, qiraətxanada, “Molla Nəsrəddin” redaksiyasında görüşər və mənim mənzilimə, ya da, Rzanın mənzilinə gələrdi” (201, 82).

Fikrimizcə, Hüseyn Cavidin “Molla Nəsrəddin” redaksiyasına gəlişi yalnız Cəlil Məmmədquluzadənin jurnalın redaktorluğunu Əliqulu Qəmküsara tapşırıldığı vaxtlarda mümkün ola bilərdi. Çünki əvvəllər “Molla Nəsrəddin” Tiflisdə müsəlmanların və Cavidin yaşadığı Şeytanbazar məhəlləsindən çox uzaqda yerləşirdi. Redaksiya isə, Şeytanbazara yaxın bir yerə, Peski küçəsinə yalnız Mirzə Cəlil jurnalın redaktorluğunu Əliqulu Qəmküsara tapşırılandan sonra köçürülmüşdü və Cavidin redaksiyaya gəlişi də yalnız bundan sonra ola bilərdi. Cavidə ən yaxından tanıyan Əziz Şərifin də vurğuladığı kimi, “Hüseyn Cavid də hərdən bu evə gəlib, lakin jurnalda bilavasitə iştirak etməyib” (201, 82), çünki Cavid buraya jurnalda iştirak etmək üçün gəlmirdi. Onun redaksiyaya gəlməsinin səbəbi dostlarının bu redaksiya binasında yaşaması idi. Redaksiyadakı otaqlardan birində Cavidin həmyerliləri və dostları Əliqulu Qəmküsar, qardaşı Rzaqulu, onların yaxın dostu Zeynal Məmmədov qalırmış. Hüseyn Cavid “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaksiyasına o zaman gəlib ki, jurnalda Cəlil Məmmədquluzadə deyil, Əliqulu Qəmküsar redaktorluq edib. Yəni Cavid “Molla Nəsrəddin” redaksiyasına deyil, Nəcəfovların yaşadığı evə gəlib-gedib.

Beləliklə, nə yuxarıda qeyd etdiyimiz ədəbi-mədəni tədbirlər, nə eyni cəmiyyətə və eyni komissiyalara üzv olmaları, nə də eyni kontora-dükana tez-tez gedib gəlmələri Hüseyn Cavid ilə Mirzə Cəlil arasında müəyyən əlaqələrin - şəxsi və ədəbi əlaqələrin yaranması üçün zəmin ola bilməyib.

Deyilənlərə görə, Cəlil Məmmədquluzadə “Anamın kitabı” əsərinin mövzusunda Hüseyn Cavidin ailəsindən almışdır. Bu haqda ədəbiyyatşünas Lətif Hüseynzadənin xatirələri müəyyən təsəvvür verir. O, 1918-19-cu illərdə Naxçıvanda “Rüşdiyyə” məktəbində oxuyarkən İstanbulda təhsil almış Hüseyn Caviddən türk dili, Tehrandə təhsil almış Şeyx Məhəmməd Rasizadədən ərəb dili və Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu Əlirza Rasizadədən rus dili dərsi almışdır. Lətif Hüseynzadə

xatirələrində bir faktın altını cızaraq qeyd edir ki, “bu insanlar müxtəlif yerlərdə, müxtəlif dillərdə təhsil almalarına baxmayaraq, öz ana dilində danışdılar. Ailələrində əgər onlardan biri təhsil aldığı dilin kəlmələrini təsadüfən işlədənilərsə, anaları tez onlara xatırladardı – “Ananızın dilində danışın!”

Fikrimizcə, bu normaldır və reallığı əks etdirir.

İki böyük sənətkarın aralarındakı bu soyuqluğa baxmayaraq, onlar bir-birlərinin yazdıqlarına, yaratdıqlarına heç zaman biganə qalmamış, bir-birlərinin yaradıcılıqlarını izləmişlər. Mirzə Cəlilin “Ölülər”i tamaşaya qoyulanda Hüseyn Cavid də əsərə tamaşa etmiş, tamaşa haqqında fikirlərini 1916-cı ildə “Tuti”də bəyan etmişdi: “Ölülər” son komediyalarımız içində parlaq bir mövqe tutar. “Ölülər” sənətcə nə isə, məalca da odur”. “Ölülər”də sənətkaranə bir dirilik, mahiranə bir incəlik var.” “Ölülər”in hər təbəssümündən acı bir fəryad qopar” (40, 1). Hər zaman yaradıcılığında “ədəbiyyat və həyat” probleminə xüsusi yer vermiş Cavid “Ölülər”i də məhz bu səbəbdən; “həyatı əks etdirib acı bir fəryad qopardığına” - görə yüksək qiymətləndirmişdir” (76, 44). Ədib əsərin qüsursuz olmadığını da böyük bir incəliklə nəzərə çəpdirmişdir: “Ölülər” qüsursuz deyil. Lakin bu qüsür gözəl bir rəsmi ətrafında gözə çarpan ləkələr qədər təbii görülə bilər” (40, 1).

Lakin Mirzə Cəlilin Hüseyn Cavid yaradıcılığına münasibəti o qədər də ürəkaçan olmayıb. Hətta jurnalında (1914, 7 mart) “Molla Nəsrəddin”in – 10-cu sayında yazıb: “Rüstəm pəhləvan kimi qollarını çırmayıb düşürlər meydana və Molla Nəsrəddini davaya çağırıb meydan sulayırlar, necə ki, “Şahnamə”də yazılıb:

Mənəm pəhləvan, eylərəm nəyə mən,

Nə Cavid şair, çərəm, ya pərəm (163, 78).

Hüseyn Cavidlə Mirzə Cəlilin bir araya gəlməməsinin əsas səbəbi onların dünyagörüşlərindəki, düşüncələrindəki fərqlər idi. Hüseyn Cavid təhsilini Naxçıvan, Təbriz və İstanbulda, Cəlil Məmmədquluzadə Naxçıvanda və Qoridə almışdı. Sözsüz ki, uşaqlıq və gənclik illərində yaşadıkları coğrafi məkan, təhsil və tərbiyə aldıkları sosial-mədəni mühit onların dünyagörüşünə, ictimai-siyasi baxışlarına möhkəm təsir göstərmişdir. Buna görə Hüseyn Cavidin Qafqaz, İran və Türkiyədən, habelə, İslam tarixindən mövzular alması, ümumtürk və ümumislam mövqeyindən “Ana”, “Maral”,

“Şeyx Sənan”, “İblis”, “Peyğəmbər” və s. bu kimi əsərlərində öz dövründəki cəmiyyətin əxlaqi aləmini, sosial problemlərini təsvir etməsi çox təbii sayılmalıdır. Çünki Hüseyn Cavidin romantik - təbii istedadı Şərqi mühitində, xüsusilə, uşaqlıq və gənclik illərini keçirdiyi Naxçıvan – Təbriz – İstanbul şəhərlərində sabitləşmiş, yaradıcılığının metod və üslubunu birdəfəlik müəyyənləşdirmişdi. Cəlil Məmmədquluzadənin isə yaradıcılıq metod və üslubunun müəyyənləşməsində təhsil aldığı Qori mühitinin böyük rolu olmuşdu. O, yeniliyin alovlu təbliğatçısı olub, köhnəliyə, cəhalətə qarşı amansız mübarizə apararlardan idi.

Hüseyn Cavidlə Cəlil Məmmədquluzadənin nəinki dünyagörüşündə, düşüncələrində, həmçinin davranış və qiyafəsində ciddi fərqlər vardı. Əgər Hüseyn Cavidin təfəkküründə, geyimində, danışığında, yaşam tərzində bir şərqlilik duyulurdusa, Cəlil Məmmədquluzadənin geyimində bir avropasayağılıq üstünlük təşkil edirdi. Hüseyn Cavid təfəkkür, düşüncə etibarını ilə türkcü, turançı idisə, Cəlil Məmmədquluzadə azərbaycançılıq ideyasının təbliğatçısı idi. Hüseyn Cavid problemləri ortaya qoyarkən faciəyə üstünlük verirdisə, Cəlil Məmmədquluzadə yumordan istifadə edirdi.

Hüseyn Caviddə bir şərqli sanbalı, Cəlil Məmmədquluzadədə isə bir az avropasayağılıq - farmasonluq vardı ki, bütün bunlar hər ikisinin də davranış və yaradıcılığında özünü hiss etdirib. Cəlil Məmmədquluzadə “yaradıcılığında farmason ideyalarının təcəssümü çox qabarıq olduğu” (101, 123) kimi, H. Cavidin yaradıcılığı türkcülük, turançılıq ideyaları ilə yüklü idi.

Farmasonluq bir təriqət XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda da yayılmışdı. Farmasonlar bütün hərəkət və davranışları ilə öz müasirlərindən seçiliblər. Yeniliyin alovlu təbliğatçısı olub, köhnəliyə, cəhalətə qarşı mübarizə aparən farmasonlar, əsasən, islam şəriətinin bir sıra əhkamlarına qarşı çıxır, şəxsiyyət azadlığını, sərbəst düşüncəni hər şeydən üstün tuturdular (şəxsiyyət azadlığını, sərbəst düşüncəni hər şeydən üstün tutmaq romantik sənətkarlar üçün də səciyyəvi idi). Farmasonlar avropasayağı geyinir, dünyəvi mədəniyyətin qabaqcıl nailiyyətlərindən faydalanmağa can atır, bir çox məsələləri zarafat, gülüş donunda əks etdirirdilər (101, 123). Onlar bəzən ifrat ateistlikləri ilə seçilirdilər, yeniləşmənin, sosial-mədəni

tərəqqinin, inkişafın tərəfdarı idilər. Filologiya elmləri doktoru, professor Hüseyn Həşimli yazır: “Mirzə Cəlilin də ifrat ateistliyi, dünyəvi mədəniyyətin qabaqcıl nailiyyətlərindən faydalanmağa can atması, bir çox məsələləri zarafat, gülüş donunda əks etdirməsi də farmason ideyalarının təcəssümü kimi qəbul olunmalıdır” (101, 123).

Hüseyn Cavidlə Cəlil Məmmədquluzadənin arasındakı münasibətlərin soyuqluğundan dolayı belə bir fikir formalaşmış ki, bu iki böyük sənətkarın yaradıcılığında oxşar cəhətlər axtarmaq mənasızdır. Halbuki onların yaradıcılığında dərinlikdən nəzər yetirəndə fərqlilikləri gördüyümüz kimi, bənzərlikləri də görməmək mümkün deyil. Hər iki sənətkarın istər poeziyasını, istərsə də dramaturgiyasını diqqətlə incələdikdə onların yaradıcılığında insanın azadlığı və taleyi, şəxsiyyət olaraq cəmiyyətdəki mövqeyi, gözəllik və eybəcərliyə etik və estetik münasibətin ifadəsini görürük. İnsanın, bəşərin taleyi ilə əlaqədar hər iki sənətkarı “Nicat nədədir?” – sual düşündürüb.

H. Cavidlə C. Məmmədquluzadənin dram əsərlərini; “Ölülər” – “Şeyx Sənan” – “Dəli yığıncağı” – “İblis”, “Maral” – “Danabaş kəndinin əhvalatları” – “Peyğəmbər” – “Xəyyam”ı nəzərdən keçirəndə, bir çox bənzər məqamlara rast gəlinir. Məsələn, İskəndər – Şeyx Sənan – Dərviş, Maral – Zeynəb obrazlarındakı bənzərliklər: cəhəllətə, xurafata qarşı mübarizə, qadın azadlığı, erməni terroru və erməni kilsəsinin propaqandası, din və dəlilik məsələlərinə münasibət diqqəti daha çox cəlb edir.

“Şeyx Sənan” və “Ölülər”də isə “ölü canlar”, “canlı cənazə” məsələsi əsas xətt kimi keçir. Məsələn, tamaşanın, xalqın avamlığından istifadə edərək, ölü diriltmək adı ilə firıldaqla pul qazanmaq üçün Arazın o tayından bu tayına keçən İsfahan lotusu – Şeyx Nəsrullah gecənin birində arxasında hər gecə siğə ilə bədbəxt etdiyi qızları (bu qızları dırnaqarası Şeyxi möhtərəmə bir zat ataları öz əlləri ilə təslim etmişlərdi) gözüyaşlı qoyub qaçdığı son səhnəsinə nəzər salaq. Ağlaşan qızların səmindən ürəyi parçalanan İskəndər bu mənzərənin dəhşətinə dözə bilməyib, deyir: “Mən dağları, daşları, quşları, fələkləri, ayları, ulduzları və dünya aləmləri buraya şahid çəkərəm və bu qızları onlara nişan verərəm, soruşaram ki, bu camaata nə ad vermək olar? - O vədə hamısı bir səsle cavab verər: – Ölülər. Mən cəmi millətləri buraya yığib təvəqqe edərdəm ki, Şeyx Nəsrullahın hərəmxanasına tamaşa eləsinlər: – o vədə bütün yer

üzünün tayfaları bir səslə deyərlər: – Ölülər.

Cəlil Məmmədquluzadədən öncə Cavidin “Şeyx Sənan”ında eyni fikirlər, yəni “canlı ölülər” məsələsi “canlı cənazə” şəklində dəli filosof - Dərvişin dili ilə ümumə söylənilir:

Pək tühaf, bən nə söyləyim!...Həpiniz

Adətə canlı bir cənazəsiniz (22, 274).

və ya Cavidin “İblis”ində İblisin Məkkəyə şəfa üçün gedənlərin sırasına heyrət və hiddətlə söylədiyi aşağıdakı misralardakı bənzərliklər də diqqətçəkicidir:

Dərdə bax, millətə bax, niyyətə bax!

Ölülərdən ölülər feyz alacaq! (25, 105).

Buradakı “Ölülərdən ölülər feyz alacaq”- sözləri İskəndərin qəbiristanlıqdakı Şeyx Nəsrullahdan nicat uman “ölülərə” ünvanlanan sözləri ilə eyniyyət təşkil etdiyini görürük. Aydın olur ki, Mirzə Cəlilin “Ölülər” ilə Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan”ında “ölü”, “canlı cənazə”, “ölülərdən nicat umma” məsələsi ön plana çəkilməmişdi. Hüseyn Cavidlə Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında “əmmaməli şeytan”lara münasibət məsələsi də üst -üstə düşən məsələlərdir. Məsələn, Cavidin “İblis”ində Elxan şeyxi “əmmaməli şeytan” (23, 102) – adlandırır, ondan diz çökərək aman diləyən şeyxə isə; “Sus, yetər, ağbaşı ilan” (23, 103) - deyə nifrətini bildirir. Cəlil Məmmədquluzadənin Şeyx Nəsrullahı da “əmmaməli şeytan”, “ağbaşı ilan” deyilmə?

Onların yaradıcılıqlarındakı bənzər məsələlərdən biri də “dəlilik” və “dinsizlik” məsələsidir ki, Cavid “Şeyx Sənan”da, Mirzə Cəlil isə “Dəli yığıncağı”nda bu məsələni diqqətə çəkmişdi. “Şeyx Sənan”da Şeyxə, “Dəlidir, Şeyx, o həm də bir dinsiz” (23, 178) – deyə xitab edən Şeyx Mərvana Şeyxin cavabı belə olur:

Dəlilik başqa bir fəzilətdir,

Dinsiz olmaq da bir təriqətdir (23, 178).

“Dəliliyin başqa bir fəzilət” – olması fikrinə Mirzə Cəlilin “Dəli yığıncağı” əsərində daha geniş şəkildə işıq tutulub. Adından da göründüyü kimi, bu əsərdə “dəlilər yığıncağı” təsvir olunub. Lakin bu dəlilər özlərini ağıllı sayan çoxlarından - şəriəti əlində bayraq edib qardaşlarının arvadlarına göz dikən Fazil Məhəmmədlərdən ağıllıdır. Qardaşının arvadını almaq istəyən Fazil Məhəmmədə bu yolda kömək edən

yenə şəriətdir. Fazil Məhəmmədə görə, “şəriətdə belə yazılıb ki, bir kişi ki, dəli oldu, onun övrəti ondan boşdu, onların talağı oxunmuş kimidir” (169, 49). Pırpız Sona və əri – Molla Abbas “biz dəli deyilik” – deyə ağlasalar da, Fazil Məhəmməd qardaşının arvadını nə yolla olursa-olsun, almaqda qərarlıdır. Bu məqdədlə qardaşı Molla Abbasın hər kəsdən daha çox dəli olduğunu hər kəsə bildirir: “Bu vilayətdə hamıdan artıq dəliliyi ilə şöhrət qazanan mənim bədbəxt bəradərim Molla Abbasdır ki, onun biçərə övrəti Pırpız Sonanı Həzrətin ziyarətinə aparmaq zəhməti mənim öhdəmə mühəvvəl olunubdur (169, 168). Qardaşı Molla Abbasın biçərə övrəti Pırpız Sonanı Həzrətin ziyarətinə aparmaq zəhmətini öhdəsinə götürən Fazil Məhəmməd nədənsə, qardaşını ziyarətə aparmaq zəhmətini çəkmir. Bütün dəlilərin arvadları kəcavəyə tərəf getsələr də, Pırpız Sona gəlmir, üzünü Molla Abbasa tutub deyir: “Molla Abbas, qorxuram. Molla Abbas o arvadlara ki, öz ərlərini tullayıb ərlərinin qardaşlarına qoşulub gedirlər, o arvadların ucundan qorxuram dünya və aləm dağıla, küllü-küfan ola. Molla Abbas, qorxuram, ulduzlar yerə tökülə, vay, mən nələr gördüm, Molla Abbas!?” (169, 168). Burada kimin dəli, kimin ağıllı olması əslində, aksiomadır. Yaşananların ucbatından dünyanın dağılmağından Pırpız Sona qorxur, şəriət adamı olan Fazil Məhəmməd yox.

Hər iki sənətkarı birləşdirən cəhətlərdən biri də erməni terroru və erməni kilsəsinin propaqandası məsələsidir. “İblis”də Ermənistanı İncil adı ilə qurşun daşıyan papas erməni surəti ilə Cavid, erməni terroru və erməni kilsəsinin propaqandası məsələsinə də toxunub ki, bu məsələlər, demək olar ki, çox geniş şəkildə Mirzə Cəlilin yaradıcılığında, məsələn, “Axund ilə keşişin vəzi”ndə öz əksini tapıb (169, 583).

Cəlil Məmmədquluzadə isə, Allaha, şeyxlərə, seyidlərə, mollalara münasibətini “Din söhbətləri” (168, 333), “Din və millət” (168, 424-25), “Dinsizlik” (168, 167), “Minacat” (168, 247-48), “Peyğəmbərlik və ya kişmiş davası” (168, 204), “Seyidlər” (170, 293) kimi əsərlərində açıq şəkildə ortaya qoyub. O, “Peyğəmbərlik və ya kişmiş davası” əsərində yazır: “Molla - yəni nə? Başdan ayağa danışdıqları yalan, başdan ayağa tutduqları iş qələt” (168, 205).

Bu iki sənətkarın yaradıcılığında olan bənzərliklərdən biri də qadın azadlığı məsələlərinin ən əsas problem kimi ortaya qoyulmasıdır. Aydınır ki, XX əsrin

əvvəllərində realist sənətkarlarla yanaşı, romantiklər də qadın azadlığı məsələsini irəli sürür, qadınların azadlıqlarını əldə etməsinə vətənin nicatı kimi baxır, qadını kölə vəziyyətinə salan ictimai quruluşu tənqid edirdilər. Cavid romantik şair idi və romantik şeirin mövzu dairəsi isə həyatın bütün sahələrini əhatə edirdi. Ona görə gözəl, zərif və incə məxluq olan qadın öz mənəvi gözəlliyi ilə cəmiyyəti zülm və istibdadın vəhşi pəncəsindən xilas edə biləcək mənəvi paklığın, mənəvi ucalığın timsalıdır. Lakin cəmiyyəti öz gözəlliyi ilə xilas edən Şərq qadını özü cəmiyyətdə tüğyan edən zülmün, haqsızlığın, ədalətsizliyin, bərabərsizliyin, mənəvi əsarət zəncirinin altında inləməkdədir. Şərq aləmində qadının hüququnun tapdalanması, nəvazişə və qayğıya möhtac olan bu ali xilqətin cəmiyyətdə layiqincə qiymətləndirilməməsi, qadına qarşı bəslənən kin-küdurət, qaba, kobud münasibət, ələlxüsus da, Şərq qadınının, müsəlman mühitinin acı və kədərli taleyi, ürəyi insanpərvərlik və humanist duyğular ilə coşub - daşan şairin qəlbini üşüdür, ürəyini sızladır. “Şu izziz mühitimizin qadınla yüksələcəyində” – inanan Cavid artıq qadının qalxmasını, haqqını arayıb bulmasını istəyir və bunun ən doğru yolunu mübarizədə görürdü. O, yaradıcılığında maarifdən uzaq, mənəvi - ruhi əzablara, zülmə məruz qalan Şərq qadınına mübarizə yollarını göstərirdi. Çünki Cavid bu qənaətdə idi ki, yalnız cəmiyyətdə qadına qarşı münasibətlər düzəlsə, cəmiyyətdə baş verən bəzi pozğunluqların qabağını almaq olar.

Bütün yaradıcılığı boyu qadın azadlığı məsələsini izləmiş Cəlil Məmməd-quluzadə “Şərq qadını məsələsi mənim köhnə dərdimdir”, - deyərək başladığı “Köhnə dərdim” məqaləsində bu problemi dilə gətirərək yazırdı: “Bütün ömrümdə vurduğum qələmin çox hissəsi Şərq qadını məsələsi üstündə vurulub. Onun üçün də Şərq qadınlarının dərdini mən hamıdan artıq anlaya bilərəm. Nədir onların dərdi - Şərq qadını azad etmək. Nədən? Şəriətin kəməndindən, müsəlmançılığın zəncirindən, hərəmxanaların zindanından, qara çarşabın zülmündən” (169, 64).

Qadınların əsarətdə saxlanılmasında dinin böyük rolu olduğunu göstərən Mirzə Cəlil “Arvad məsələsi” məqaləsində bu məsələyə münasibətini belə bildirir: “Dinlərə gəldikdə demək olar ki, cəmi dinlər arvadları əskik bir insan dərəcəsinə qoyublar. Tarixi - müqəddəs İbrahim peyğəmbəri Saranın başının sahibi deyib yazır ki, onları

arvad xəlq eləməyib. Bizim islam dinində həmçinin kişilərin ixtiyarı arvadlarınkı ilə bərabər deyil; məsələn, götürək kişilərin çox arvad almaq ixtiyarını, yəni irsin bir hissə bacıya, iki hissə qardaşa çatmağını və qeyrə” (169, 43).

Cəlil Məmmədquluzadənin in Zeynəbi kimi (“Danabaş kəndinin əhvalatları”) Hüseyn Cavidin Maralının (“Maral”) taleyi də acınacaqlıdır, çünki hər ikisi də öz taleyini həll etməkdə hüquqsuzdur. Hətta o qədər hüquqsuzdur ki, yeganə arzusu “bu bayquş yuvasından qurtula bilmək olan” Maralı bu evdən yalnız ölüm çıxarır. Lakin Maralla müqayisədə Cəlil Məmmədquluzadənin Zeynəbinin taleyi daha acınacaqlı, daha fəciəlidir. O da sevmədiyi, hətta qurbağadan iyrendiyi qədər nifrət etdiyi Xudayar bəylə şəriət tərəfindən evlənməyə məhkum edilmişdir.

Bu iki sənətkarın ortaq cəhətlərindən biri də onların maarifçilik məfkurəsinin daşıyıcıları, maarif, məktəb məsələsini önə çəkmələridir. Hər iki sənətkarın kiçik əsərlərindən tutmuş, irihəcmli əsərlərində elm və təhsilə sonsuz sevgi əks olunub, çünki Hüseyn Cavid də, Cəlil Məmmədquluzadə də əsl maarifçi idi və məktəbə, tədrisə dair fikirləri ilk növbədə dünyəvi təhsil prinsiplərinə əsaslanırdı. Onların bu haqda təsəvvürləri bir tərəfdən inamlarından qaynaqlanırdısa, digər tərəfdən, təhsil sahəsində dünyada qazanılan mütərəqqi ənənələrə söykənirdi.

Ümumiyyətlə, xalqın görkəmli maarif carçılarında olan, bütünlükdə əsərlərinin əsas qayəsini millətin maariflənməsi və mədəniyyət məsələləri təşkil edən Cəlil Məmmədquluzadə kimi, “Turana qılıncdan daha kəskin, ulu qüvvət, yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət” (23, 30) - deyən Hüseyn Cavid də millətin tərəqqisi, inkişafı üçün maariflənməyi, mədəniləşməyi ən vacib amillərdən sayırdı.

Beləliklə, eyni mühitin yetişdirməsi olan bu iki böyük sənətkar – Hüseyn Cavid və Cəlil Məmmədquluzadə Millət, Vətən, Dil probleminin həll olunmasında, qadınlarımızın maariflənməsində, millətin formalaşmasında, cəmiyyətin dəyişdirilməsində öz üzərlərinə düşən vəzifəni dərk etmişdilər. Hüseyn Cavid və Cəlil Məmmədquluzadə əsl vətəndaşlıq qeyrəti ilə bu vəzifələri yerinə yetirməyə layiqincə xidmət göstərmiş, ömürlərini bu yolda fəda etmişlər.

2.4. Hüseyn Cavid və Şeyx Məhəmməd Rasizadə

Zəmanəsinin gözüaçıq, qabaqcıl fikirli adamlarından olan Şeyx Məhəmməd Rasizadə (1878-1939) keçən əsrin əvvəllərində qardaşı Hüseyn Cavidə Türkiyəyə oxumağa göndərmiş və maddi qayğılarının bir qismini öz üzərinə götürmüşdür. Hər zaman qardaşından ehtiramla bəhs edən Cavid hələ 1910-cu ildə İstanbuldan Qurbanəli Şərifzadəyə göndərdiyi məktubunda Şeyx Məhəmməddən “fəzilətpərvər qardaşım” – deyərək söz açıb. Onlar, həm də yaxın dost olublar.

Tehrandan vətənə “Şeyx” kimi dönməyə Şeyx Məhəmməd 1917-ci ildə İrəvan Maarif İdarəsində kurs bitirərək dini yolu deyil, dünyəvi təhsil vermək yolunu tutub və 1906-cı ilin yanvarından ömrünün axırınadək Naxçıvanda “Məktəbi-xeyriyyə”də müəllimliklə məşğul olub. Ədəbiyyatşünas Əli Sultanlı Cavid haqqında yazdığı məqaləsində Şeyxin məhz bu xüsusiyyətini önə çəkib: “Cavidin böyük qardaşı Məhəmməd Rasizadə mükəmməl təhsil görmüş bir vaiz idi. Vaizlikdən də ziyadə müəllimlik və mühərrirliklə məşğul idi” (30, 170).

Şeyx Məhəmməd Rasizadə Naxçıvan sovetləşdikdən sonra da müxtəlif orta məktəblərdə, pedaqoji və kənd təsərrüfatı texnikumlarında bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin: siyasi lider Heydər Əliyev, akademiklər: Yusif Məmmədəliyev, Məmməd Cəfər Cəfərov, Həsən Əliyev, Lətif Hüseynzadə, İzzət Maqsudov kimi alimlərin müəllimi olub. Onun müəllimliyi haqqında tələbələri hər zaman gözəl sözlər söyləyib. Məsələn, ümummilli lider Heydər Əliyev dördüncü-beşinci siniflərdə müəllimi olmuş, ona ana dilindən dərs vermiş Şeyx Məhəmmədi belə xatırlayır: “Xatirimdədir, çox ciddi müəllim idi. Bizi yaman sıxışdırırdı. Amma dili də çox yaxşı öyrədirdi” (180, 14).

Şeyxin tələbəsi olmuş ümummilli lider Heydər Əliyevin 1996-cı ilin oktyabrında Naxçıvanda Cavid məqbərəsinin açılışı zamanı müəllimi Şeyx Məhəmməd haqqında dediyi xoş sözlər onun mükəmməl müəllimlik fəaliyyəti haqqında fikir yaradır. Deməli, məsləki “öyrənmək və öyrətmək” olan Şeyxin müəllimliyi Heydər Əliyevin də vurğuladığı kimi, mükəmməl olub. Həmişə ədəbiyyatın, mədəniyyətin, savadın yüksəlişi uğruna çalışan Şeyxin tələbələrindən biri də sonralar elmin zirvəsinə

yüksələn akademik Məmməd Cəfər Cəfərov olub. Akademik ilk məktəbə getdiyi günü xatırlayaraq yazır: “Yeddi yaşına təzəcə girmişdim. Atam məni bazar məscidinin həyatında yerləşən və “Məktəbi-xeyriyyə” adlanan məktəbə qoydu” (46, 171). Bu, həmin “Məktəbi-xeyriyyə” idi ki, Şeyx Məhəmməd də burada dərs deyirdi.

Təhsilini yarımçıq qoyub işləməyə məcbur olan Məmməd Cəfər sonradan təhsilini davam etdirmək üçün texnikuma sənəd vermək istəsə də, buna müvəffəq ola bilmir. Bu zaman yenə onun dadına Cavidin maarifçi qardaşı Şeyx Məhəmməd çatır. Çətin günlərində köməyinə çatan müəllimini minnətdarlıqla xatırlayan akademik Məmməd Cəfər yazır: “Bir gün bərk xəstələnmişdim, işə gedə bilmədim. İş yoldaşlarım Xəmirgir Hacı ilə dəxildar Bektaşlı Bağır əmi məni yoluxmağa gəlmişdilər. Bağır əmi dedi ki, Cavidin qardaşı Şeyx Məhəmmədlə danışmış, Şeyx vaxtı ilə mənim məktəbdə oxumağım haqqında özünün və Molla Əlinin imzası ilə bir kağız verməyə və texnikuma daxil ola bilmək üçün bir ay da evində dərs deyib hazırlamağa razıdır” (46, 173).

Beləliklə, sağalıb işə gedən Məmməd Cəfər bundan sonra Şeyx Məhəmmədlə gecə dərslərinə başlayır. O günləri və xeyirxah müəllimini xatırlayan akademik yazır: “Birinci gecə o, məni yoxlayıb dedi ki, ədəbiyyatı çox yaxşı bilirsən, sərf-nəhvədən başlayaq. Cümlə yazdırır, təhlil etdirirdi. Bir də müxtəlif məzmunlu xatirə, təəssürat və nağıl yazdırıb oxutdurur, cümlə xətlərini, yerində və düzgün işlənməyən sözləri qeyd edirdi. Yazılarımın çoxundan razı qalırdı. Ancaq nağıllara gələndə deyirdi ki, belə olmaz, öz sözlərinlə yazmısan, nağılı necə eşitmisənsə, gərək elə yazasan, əlavə özündən uydurmaq olmaz” (46, 173). Qeyd etmək lazımdır ki, Məmməd Cəfər Cəfərovun ilk şeirini müəllimi Şeyx Məhəmməd nəşr elətdirib. Xatirələrində dəfələrlə o günlərə səyahət edən Məmməd Cəfər Cəfərov yazır: “Bir gün təzə yazdığım bir şeiri də Şeyxə göstərdim. Bəyəndi, dedi, “İşçi-kəndli müxbiri” məcmuəsinə göndərəcəyəm. Misralarda heç bir dəyişiklik aparmadı. Təkcə imzanı dəyişib “Kündəgir” qoydu. Əlavə etdi ki, “Böyük yazıçılar birdən-birə açıq imza ilə əsər çap etdirməmişdi. “Şeir “Kündəgir” imzası ilə çapdan çıxdı. Özü bir şey, sənət əsəri olmasa da, məndə özümə, öz qüvvəmə inam hissini artırdı” (46, 173). Göründüyü kimi, həm yaxşı müəllim, həm də xeyirxah insan olan Şeyx Məhəmməd tələbələrinə doğru yol

göstərib. Şeyxin tələbələri ilə arasındakı müəllim - tələbə münasibətləri də bunu təsdiqləməkdədir. Necə ki müəllimi Şeyx Məhəmmədin tələbəsinə göstərdiyi kiçik bir qayğı ilə gənc Məmməd Cəfərdə özünə, gələcəyə inam hissi yarada bilib. Şeyxin dərslərini dediyi tələbələrindən biri də sonralar “Zəngəzur” romanının müəllifi kimi tanınan Əyyub Abbasov olub. “Mübarizə” adlı şeir kitabını öz müəlliminə bağışlayan Əyyub Abbasovun kitaba yazdığı aftoqrafı bir daha dediklərimizin təsdiqi kimi diqqət çəkir: “Ədəbi yaradıcılığımın yardımçısı, müəllimim Rasizadəyə...” (46, 449).

Hər bir yetirməsinin uğuruna öz balalarının uğuru kimi sevinən Şeyx Məhəmməd qızların da oxumasının, maariflənməsinin tərəfdarı olub, dərslərini dediyi tələbə qızların oxumasında elmə, sənətə yönəlməsində müstəsna xidmətlər göstərib. Şeyxin dərslərini dediyi xanımların içərisində Zərqələm, Şəmsinur, Zəroş Həmzəyeva da olub. Bu qadınlardan biri Şəmsinur xanım Kəngərli (Hüseyn Cavidin Bakıdakı ev muzeyinin direktoru Gülbəniz xanım Babaxanlının anası) məktəbi qızıl medalla bitirib. İmtahansız Tibb İnstitutuna daxil olub. Gülbəniz xanım deyir ki, “Şeyx Məhəmməd anama 1934-1936-cı illərdə dil-ədəbiyyatdan dərslər deyib. O, unudulan müəllim olmayıb. Anam Şeyx Məhəmməddən hey danışardı. Danışardı ki, “Çox sevimli müəllimlərimdən idi. Bizdə ədəbiyyata, teatra o maraq oyadıb. Şeyx Məhəmməd Cavidin bütün əsərlərindən bizə danışır və əzbərləyirdi. Bir gün dərslərə gəldik, o yoxdu” (Şeyx Məhəmməd işdən çıxarılmışdı)

Şeyxin dərslərini dediyi tələbələr arasında Zərqələm xanım və sonralar aktyorluq sənətini seçən Azərbaycanın Xalq artisti Zəroş xanım Həmzəyeva da olub. Sözsüz ki, Zəroş xanımda teatra marağı ilk olaraq müəllimi Şeyx Məhəmməd aşılalıb.

Müəllim, şair, jurnalist Şeyx Məhəmməd hansı sənətdə olursa olsun, hər şeydən öncə öz vətəninə sevən əsl vətəndaş olub. Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti Naxçıvan şöbəsinin tarix, ədəbiyyat bölməsinin rəhbəri olan Şeyx Məhəmməd Naxçıvan tarixinin araşdırılmasında böyük xidmətlər göstərib. Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilovun “Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət” kitabında toplanmış 21 May 1925-27 avqust 1928-ci illərə aid Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin material-protokollarında Şeyx Məhəmmədin adına tez-tez rast gəlinir. Bu cəmiyyətin iclas protokollarından məlum olur ki, o, 1930-cu ildə “Şərur dairəsinə səyahət haqda

qeydlər” adlı yazı yazıb, “Dillərin tülu və qürubu” mövzusunda məruzə edib. Bir sözlə, Naxçıvanı öyrənən cəmiyyətin işində əsl ziyalı, vətəndaş qeyrəti ilə çalışıb, xidmət göstərüb.

Təəssüf ki, 1937-də alimlərimiz, filosoflarımız, şeyxlərimiz, şairlərimiz kimi, bu insanların şəxsi arxivləri də, “mədəniyyət yaradan insanların şəxsi münasibətlərinin göstəricisi olmuş yazılı sənədlər də zavala gəlib”, repressiyaya məruz qalıb. Qardaşı Hüseyn Cavid Bakıda tənqiddə məruz qalanda, Şeyx üçün də Naxçıvanda təziqlər başlayıb. 37-yə böyük hazırlıqlar getdiyi bu illərdə, 1933-cü ildə Şeyx Məhəmməd işdən çıxarılıb. Onun işdən çıxarılması üçün tapılan əsas isə “çox ciddi, qorxunc idi; Şeyx Məhəmməd tələbələr arasında təbliğat işini yaxşı aparmadığına, ola bilsin ki, məqsədli, pozucu şəkildə apardığına görə siyasi ittihamla işdən azad edilərək” (46, 460) ağır zillətə düşər olub. Onun “Şeyx” titulu öz dəyərini itirib, çünki məscidlərin məktəb olduğu, minbərlərin yıxıldığı və ya məktəblilər üçün oyun yerinə çevrildiyi bir zamanəyə Şeyx lazım olmayıb. Şeyxin oğlu Hamid Rasizadə “Şeyx Məhəmməd Rasizadə, Hüseyn Cavidin böyük qardaşı və ya atam haqqında bəzi qeydlər”ində yazır: “vaxtı ilə atamın şagirdi olmuş Naxçıvan ziyalılarından biri Əkbər Əkbərov söhbətlərimizdən birində dedi: - O zaman Bakıda olduğu kimi Naxçıvanda da ifşa yığıncaqları keçirilirdi. Belə yığıncaqların birində Şeyx Məhəmməd müəllimə də söz verdilər ki, çıxış edib “xalq düşməni” olan qardaşını ifşa etsin. O, xitabət kürsüsünə qalxaraq 10-15 dəqiqə Cavidin yaradıcılığından, onun əsərlərindən danışdı, bir az sonra dedi: “Nə deyim, hamısını düz yazmışdır. - Salona sükut çökdü, o keçib yerində oturdu” (186).

Düzdür, Şeyx Məhəmməd Cavidin yolunu getməyib, ürəkdən inandığı sovetləri alqışlayıb, lakin hamı eyni yoldan getməlidir, kimi bir məcburiyyət də yoxdur. Sovetlərə düşmən kəsilən, onların xalqa səadət gətirdiyinə heç bir zaman inanmayan Cavidin əksinə olaraq, qardaşının sovetləri alqışladığı, öydüyü kimi... yəni “Cavid kimi məsləkindən dönməyib həyatını qurban verən, bununla da böyük gələcək üçün bütün yaratdıqlarına nakam ömürləri bahasına əbədiyyət verənlər də olub, dövrün, ideolojinin istədiyini deyib həyatını xilas edənlər, firəvanlığını təmin edənlər də” (111, 475).

Adətən, Hüseyn Caviddən bəhs edənlər onun həyatının yazdığı faciələrdən də faciəli olduğunu vurğulayır. Bunu Şeyx Məhəmmədə daha çox şamil etmək olar, çünki Cavid dövrəyə qulluq etməyib, rusun qarşısında turançı, türkçü kimi boy göstərmiş və məfkurəsi uğrunda qurban gedib. Şeyx isə alqışladığı, qucaq açdığı, qulluq göstərdiyi sovetlərin qəzəbinə tuş gəlib. Sovetlərə inanıb, xidmət etsə də, sovetlərdən xoş üz görməyib. Təzyiq və təqiblərə məruz qalıb, işsizliklə, evi əlindən alınmaqla imtahana çəkilib və bunlar Şeyxin qardaşı Cavidin üzündən gəlib.

Şeyx Məhəmmədin “qardaşı və dostu” Cavidə münasibəti hər zaman yüksək olub. Onların “yaratıcılıqda ayrı-ayrı səngərdə” olmasına baxmayaraq, yeri gələndə bir-biri üçün canlarından keçməyi bacarıblar. Rasizadə qardaşlarının münasibətinə aydınlıq gətirən tədqiqatçı A.Turanın fikrincə: “Cavidə Şeyxin münasibəti məhz 1937-ci ildən sonra müəyyənənmiş. Əgər belə olmasaydı, 1937-ci ilə kimi yaratıcılıqda Cavidlə tamamilə ayrı bir səngərdə dayanan Şeyx Məhəmməd həmin işlərdə bir az da ötkəm danışmalıydı. 37-ci il qardaşın qardaşı tanımadığı, atanın övladdan imtina etdiyi siyasi qiyamət məqamıydı. Amma buna rəğmən, Şeyx Məhəmmədin məhz işlərdə iclaslarında, cəmiyyətin Cavidə qarşı çıxdığı macalda Cavidin səngərinə adlanması qəribə görünsə də, Hürriyyət Kərbəladakı mövqeyinə bənzəyirdi” (211, 22).

Şeyx Məhəmməd qardaşı Cavidə və qızı Zəhraya görə başına gətirilən fəlakətlərin ağırlığından çöküb darmadağın olanda onun yanında 8 baş külfətindən başqa kimsə yox idi. Canından çox sevdiyi Caviddən uzaq düşmüş, oğlu Tahir, qızı Şəfiqə, bacısı oğlu Abbas Gülməmmədov Bakıda, qızı Zəhra ailəsi ilə birlikdə sürgündəydi; Naxçıvanda ağır maddi çətinliyə düşmüş Şeyx Məhəmməd mənəvi cəhətdən də təklənmişdi. Onun üçün təlatümlü keçən bu illərdə Şeyx Məhəmməd ancaq itirdiklərini geri almaq üçün əlləşib. Gah işdən çıxarılması, gah da iş otağı kimi istifadə etdiyi otağı əlindən alınmış. Bunları geri almaq üçün lazımı yerlərə məktublar yazıb, ricalarda bulunub. İş otağının alınması ilə ağır zərbə alan Şeyx Naxçıvan Kommunal Təsərrüfat İdarəsinə məktub yazıb. Bu məktubda özünü, xidmətlərini xatırladaraq yazıb: “Mən Naxçıvanın qoca müəllimlərindən və yazıçılarından biriyəm. Mənim Əlixan məhəlləsində, Bakı küçəsində bir evim vardır. Külfətim 10 nəfərdir. Damlar ancaq özümüzlə kifayət qədərdir. Mənim kiçik bir kitabxanam vardır ki, yalnız

orada yazıram, dərslər deyib, işləyirəm. Bu gün sizin tərəfinizdən mənim həmin kitabxanam boşaldılıb bir qadına verilmişdir. Halbuki, həmin otaq olmasa, mənə işləmək mümkün deyildir. Bu saat mənim kitablarım qəhvəxanada torpaqlar içində tökülmüşdür. Sizdən rica edirəm ki, qərq edəsiniz mənim kitabxanamı boşaltdırıb öz ixtiyarımda qoysunlar və mənim işlərimə əngəl törətməsinlər” (111, 459). Belə məktublardan birini də siyasi bir səbəblə, növbəti işdən azad etmələrdən sonra yazıb. Yenə qocaman müəllim olduğunu xatırladan Şeyx Məhəmməd yazır: “Mən 1906-cı ildən bəri Naxçıvanda yeni məktəb müəssisələrindən olan qoca bir müəlliməm. 9 nəfərdən ibarət ağır bir ailəm vardır ki, onların böyükləri məktəbdə oxuyurlar, mənə yardım edə biləcək ailə üzvü bir nəfər belə yoxdur. Keçən tədris ilində əlimdə yalnız bir məktəb vardı ki, çətinliklə ili başa çatdırdım. Bir tələbənin yataqxanada siyasi səhv olaraq əski əlifba ilə, xüsusi özü üçün qeyd etdiyi dərslər cədvəli münasibətilə bu il sizin işarənizlə mənim yerimə başqa bir müəllim göndərilibdir. Bir tələbənin xüsusi bir qəbahəti üçün mən özümü bu qədər ağır bir cəzaya müstəhəəq görmürəm. Mən müəllimlikdən başqa, 1905-ci ildən bəri həmişə yazılarımla inqilaba yardım edənlərdənəm. Həmişə mərkəzi və yerli qəzet-jurnallarda mümkün qədər yazanlardanam. Və əlan da çalışmaqdayım. Naxçıvanlı ziyalılardan az adam tapılır ki, məndən az-çox istifadə etməmiş olsun. Mənim vücudum canlı bir təbliğatdır. Bu zamanda mənim işsiz qalıb fəlakətə, çətinliyə düşməmə firqə razı olmasın gərək. Ona görə də rica edirəm ki, məni öz yerimə qaytarmağa imkan verəsiniz” (111, 460).

Naxçıvanlı ziyalılar içərisində xüsusi nüfuza malik olan, vaxtı ilə “məktəbə xüsusi faytonla aparılıb-gətirilən”, “mükəmməl müəllimliyi” ilə seçilən Şeyx Məhəmmədin xidmətləri qəsdən kiçildilib, unutturulub, cəzalandırılıb. Bu da Şeyx Məhəmmədi sındıra bilməsə də, sarsıdıb. Onun böyük qızı Zəhra əri Məşədi İsmayilla birlikdə uzaq Qazaxıstana sürgün edilmiş, qardaşı “xalq düşməni” elan olunmuşdu. Evi əlindən alınmış. İşdən çıxarılmışdı. Bu zaman ez-tez HKVD-yə çağırılıb, dindirilib. Mənəvi və maddi cəhətdən ağır cəzalar alıb. Özünün təlatümlü anlarında Şeyx Məhəmməd ürəyində bir də “dostu və qardaşı” Cavidin dərdsini yaşadıb. “Şeyx ölənə qədər bu adla qəlbində, canında sönməz bir qurur gəzdirsə də, əslində, bu adın ona, onun övladlarına gətirə biləcək bədnam fəlakətlərini də görürdü. Qalanların ölənlərə

bəxtəvərlik verdiyi bu qorxunc illərdə Şeyx Məhəmmədi də qınamaq olmur”, çünki Şeyx Məhəmməd tək deyildi, arxasındakıları da düşünmək kimi bir məcburiyyəti də vardı. Böyük bir külfətin bütün ağırlığı onun üstündə idi. Özünün təbirincə desək: “xalqının geridə qalmasını acı bir həqiqət olaraq hiss edib, bunun çarəsini yalnız xalqı ziyalandırmaqda görəndən və buna görə də 1905-1906-cı illərdən sonra müəllimlik və yazıçılığa başlayan”, “dahi şairlər, siyasətçilər, alimlər müəllimi” Şeyx Məhəmmədin xalqı üçün xidmətləri sonsuzdur və bu mənada Azərbaycanın işıqlı ziyalısı Şeyx Məhəmməd bizim üçün hər şeydən əvvəl xalqına öz xidmətlərinə görə əzizdir.

Məhəmməd Tağı Sidqinin, Qurbanəli Şərifzadənin, Cəlil Məmmədquluzadənin, Eynəli bəy Sultanovun, Çakərin, Qəmküsarın, Şeyxovların müasiri olan Şeyx Məhəmməd Naxçıvannın məşhur maarifçi simalardan olub. Hər zaman elmə, təhsilə məsuliyyətlə yanaşmış, xalqın maariflənməsində böyük xidmətlər göstərmiş Şeyx Məhəmməd həm də qardaşı Cavidin məsləhətkeşi, ”hamisi və dostu” olub.

Maarifpərvər qardaşı Şeyx Məhəmməd kimi, Türkiyədən döndükdən sonra məqsədi “vətənə xidmət etmək” olan Cavid də repressiyaya qədər müəllimliklə məşğul olub, vətənə sədaqətlə xidmət edib. Cavid müəllimliklə yanaşı, şair-dramaturq olduğu kimi, Şeyx Məhəmməd də müəllimliklə yanaşı həm də şair və jurnalist olub, “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “İrşad”, “Tazə həyat”, “Təkamül”, “İqbal”, “Füyuzat”, “Açıq söz”, “Hürriyyət” kimi qəzet və jurnallarda, sonralar sovet mətbuatında, xüsusilə, “Şərq qapısı” qəzetində xalqı maarif, elm və mədəniyyətə səsləyən şeir və məqalələri dərc olunub.

1934-cü ildə Şərqin böyük şairi Ə. Firdovsinin 1000 illik yubileyi Bakıda qeyd edilən zaman hər iki qardaş: Naxçıvanda Şeyx Məhəmməd “Şahnamə” adlı poema, Bakıda isə Hüseyn Cavid “Şahnamə” motivləri əsasında “Səyavuş” faciəsini yazıb. Şeyx Məhəmmədin 1934-cü il iyunun 1-də başlayıb, sonunda bitirdiyi “Şahnamə” poemasına yazdığı müqəddimədən də görüldüyü kimi, bu, yalnız bədii təxəyyülün məhsulu olan bir əsər deyil, bu əsəri yazmamışdan əvvəl, müəllif, xeyli araşdırmalar aparıb, bir çox mənbələrə müraciət edib. Cavid isə Bakıda Firdovsinin 1000 illik yubileyini şairin “Şahnamə”si əsasında yazılmış beş pərdəli “Səyavuş” mənzum faciəsi ilə qarşılayıb.

Hüseyn Cavid ilə Şeyx Məhəmməd eyni ailənin, eyni zamanın övladları olsalar da biri dövrə qulluq edib, digəri isə böyük ədəbiyyat yaratmaq uğruna, məsləkinə, əqidəsinə qulluq edib. Məhz buna görə də Cavid ölümün gözüne baxa-baxa dövrün fəvqünə qalxarkən, Şeyx Məhəmməd sovetlərin, “ətəyindən tutub, fırlanıb.”

Duyğuları ilə özünü ifadə edən Şeyx Məhəmməd hətta o illərin yenilikçi şairlərini belə öyüb, alqışlayıb. Belə şairlərdən biri də “Bakı ədəbi mühitinə qatıldığı lap başlanğıc aylarda – 1931-ci ildə “Bolşevik yazı”nı qələmə alan gənc Rəsul Rza olub:

Bir səs deyir:

Rza, durma!

Rza, yaz!

Yaza yaz!

Qarşı gündən gülümsəyən

yaraşığı yaza yaz.

Xalq yazıçısı Anara görə “O səs-keçmiş yazılardan yox, gələcək yazılardan yazmağa çağırən səs, Rəsul Rzanın içərisindəki yenilikçi fəhmin və Vaxtın səsi idi. Daha doğrusu, dövrün səsiydi” (265) və “köhnə ədəbiyyatın sadıq təmsilçisi” adlandırdığı Şeyx Məhəmmədin bu xeyir – duası ona çox əziz gəlir: ”Sonrakı yarım əsrlik ədəbi yolu içərisində tənqidləri də, tərifləri də çox görəcək Rəsul Rzanın özünün görmədiyi, oxumadığı bir qiymət var ki, həmin “Bolşevik yazı”ndan dərhal sonra yaranmışdı, mənə çox əziz gəlir. Yaşlı bir insan, köhnə ədəbiyyatın sadıq bir təmsilçisinin qiymətidir o qiymət. Hüseyn Cavidin Naxçıvanda yaşayan, müəllimlik edən, hərdən qələm təcrübələri yerli qəzetdə və respublika mətbuatında dərc edilən böyük qardaşı Şeyx Məhəmməd Rasizadə vermişdi o qiyməti. Gələcəkdə səndən çox şey gözlənir, Ədəbi məsləkin bir gün izlənilir. Rza, durma, Rza, durma, Rza, yaz!” (265).

Anara görə, “Qoca şair ilk qələm təcrübələrini oxuduğu, ona doğma olmayan üslubda yazan gəncin yolunun, məsləkinin bir gün izlənəcəyini, ədəbi mühitə yenidən atılmış cavanın bir gün özünün mühit yaradacağını peyğəmbər bəsirətliyi ilə

sezmişdi. Ən sevimlisi isə odur ki, köhnə ədəbiyyatın təmsilçisi və məftunu olan bu insan yenini və cavanı qəlb genişliyi ilə qarşılamağa özündə qətiyyət tapmışdı” (265).

Dövrünün şairi olan Rəsul Rzaya Şeyx Məhəmmədin çox bəyənən o xeyir duası belə idi:

Qəmgin deyil, sən həmişə dilşadsan,
İcadlarda obrazlarda azadsan,
Futurizm məktəbində ustadsan,
Rza durma, Rza durma, Rza yaz!
Alqışlaram səni əski sazımla,
Təbrik edirəm bu sınıq sazımla... (111, 23).

Əslində, bu təəccüb doğurmamalıdır, çünki Şeyx Məhəmməd öz mövqeyini hələ 1917-ci ildə, İrəvan Maarif İdarəsində kurs bitirdikdən sonra müəyyən etmişdi. Dövrə qulluq etməyən Caviddən fərqli olaraq o, dövrün tərəfində olub və dövrün diktəsi ilə sovetlərə sevgi və sədaqətini təsdiq edərcəsinə tərənnüm şeirləri yazıb. Bu idi iki qardaşın bir-birindən ən önəmli fərqi. Tənqidçi müasirləri Cavidin niyə “kolxozdan, traktordan, pambıqdan yazmırsan” – deyərək üzünə bozaranda, Şeyxin “Kolxoz naxını qayıdarkən”, “Yeni kadrolar”, “Yeni dünya”, “Pambıq nübarı” kimi şeirlər yazmasını normal qəbul etmək olar. O, yeni quruluşa ürəkdən inananlardan idi. Bu məqamda anamdan tez-tez duyduğum və hər zaman fikrimi məşğul edən bir nağıl epizodunu xatırlayıram: Bir padişah varmış varmış və bu padişah ildə bir dəfə taxta çıxır və həmin gün onun bütün rəiyyəti uzaqlığından-yaxınlığından asılı olmayaraq padişahlarını görməyə gəlmişlər. Həm də elə-belə yox, əlidolu, padişaha yaraşır şəkildə. Hər kəs ən matah malını, kimisi min cür əziyyətlə toxuduğu göz nuru xalça-palazını, kimisi yetişdirdiyi mer-meyvəsini, kimisi ən cins atını, bir sözlə, kimin padişaha layiq görülən nəyi varsa götürüb gətirmiş sevimli padişahına. Belə günlərin birində yenə padişah çıxıbmuş taxta və yanında da sevimli qızını oturtmuş imiş. Hər kəs növbə ilə gəlib bir-bir təzim edib, gətirdiyi mətahını padişaha təqdim edir, sonra təzim edib, gedirmişlər. Bu mərasimdə ilk dəfə iştirak edən padişah qızı gördüklərindən çox təəccüblənərək atasından soruşur: “Ata, dünya bizimdir?”

Padişah qızının niyə belə soruşduğunu anlayıb, deyir: – “Yox, qızım, dünya

bizim deyil, amma dövrün bizimidir.”

Rasizadə qardaşlarının yaşadığı zamanda da padişah sovet hökumətinin başçısı Stalin, sarayı isə Kreml idi. Dövrün da bolşeviklərin idi. Hər kəs rejimin xidmətində idi. Doğrudur, bu “hər kəs”in içərisinə düşməyənlər də vardı. Düşənlər daha çoxdu. Şeyx Məhəmməd də bunlardan biri idi. Bu da onun faciəsi idi. Bu gün onun faciəli taleyini, yaşadıklarını, bir imanlı, elmi ziyalının salındığı vəziyyəti izləyəndə təəssüflənməmək mümkün deyil. Bilmirsən onun bu halına, güləsən, yoxsa ağlayasan? Lap Şeyx Məhəmməd kimi iki yol ayrıcında qalır insan.

Düşünürsən ki, məgər böyük elm adamlarının, siyasətçilərin, şairlərin müəllimi olmuş, maarifpərvər ziyalı Şeyx Məhəmməd əsl şairin və əsl şeirin necə olduğunu bilmirdimi? - Bu mümkün deyil. Əlbəttə ki, bilirdi. Amma ürəkdən inandığı sovetlər onun gözünü elə qorxudub ki, bildiyini, duyduğunu, istədiyini bir kənara qoyub, dövrün istədiyini yazmağa üstünlük verib.

Məsələyə bir az da obyektiv yanaşsaq, o zamanlar bu şeirləri yazan bir tək Şeyx Məhəmməd olmayıb, adlı-sanlı, sonralar “Xalq şairi” adını almış şairlər də bu şeirlərdən yazıb.

O zamanlar ideyasına görə ikiye bölünmüş ədəbiyyatın birinin başında Səməd Vurğun, Rəsul Rza durmuşdusa, digərində aparıcılıq Hüseyn Cavid idi. Şeyx Məhəmməd isə qardaşının deyil də, digərlərinin başçılıq etdiyi ədəbiyyatçıların sırasında olub. Əminliklə demək olar ki, Şeyx Məhəmməd onu da bilirdi ki, əsil ədəbiyyat onun yazdığı yox, “Yüksələn məhv olar, fəqət enməz, Nuri həqq daima yanar, sönməz!” və ya “Mən fəqət hüsnü xuda şairəm, Yerə enməm də səma şairiyəm” – sözlərini özünə şüar edən, sovetlərə bir kəlmə alqış deməyən qardaşı Cavidin yazdıqlarıdır. Bir tərəfdən də, dövrünə baş əyməyənlərin aqibəti də göz önündə idi. Çoxlarının ölümü axtardığı, dirilərin ölümlərə həsəd apardığı bir dövrdə yaşayan Şeyx Məhəmməddə dövrünə qarşı gəlmək üçün təcür olmayıb. Bu təcürsüzlükdən də, ilk zamanlarda az da olsa tərifi dadını görə Şeyx Məhəmmədin xoşbəxtliyi az sürüb, sonra qazandıqlarını da itirib, lakin itirdiyi ən böyük şey, fikrimizcə, adının önündəki Şeyx kəlməsi olub. Amma Allahın “öldürüldüyü”, Allahın evlərinin, məscidlərin kluba döndərildiyi bir cəmiyyətə Şeyx lazımmı idi?

Beləliklə, Şeyx lazım olmadığı cəmiyyətdə “təhsilcə ruhani, sənətcə vaiz” olan Şeyx Məhəmmədin dönüb Məhəmməd Rasizadə olması o günün aspektindən yanaşanda o qədər də qəribə görünmür.

Şeyx Məhəmməddən fərqli olaraq “milli düşüncə əfəndisi Cavid çətin, bulanıq bir dövrdə həqiqi sənət, həqiqi ədəbiyyat uğrunda mübarizə aparıb, “millətə həqiqəti damızdırmaq, həqiqəti anlatmaq yolunda yazıb” (67).

Şeyx Məhəmməd Şeyxliyindən üz çevirsə də, Şeyxliyindən digər bir müqəddəs sənətə, müəllimliyə adlanmışdı. Şeyx ömrünün sonunadək qeyrətlə çalışıb, insanlara elm, savad verməklə məşğul olub. Sovetlərə xidmət edən Şeyx Məhəmməd kimisə satmayıb, kimdənsə danos yazmayıb, sadəcə bir çoxları kimi, o da ilk başlarda sovetlərə candan və könüldən inanıb, sonralar bu inam, şübhə ilə, qorxu ilə əvəzlənib. O qorxunc və mürəkkəb illərdə Cavid kimi “böyük gələcək üçün bütün yaratdıqlarına nakam ömürləri bahasına əbədiyyət verənlər də olub”, Şeyx Məhəmməd kimi “dövrün, ideologiyanın istədiyini deyib həyatını xilas edənlər, firavanlığını təmin edənlər də” (111, 475), amma itirənlər ikincilər olub. Fikrimizcə, akademik İsa Həbibbəylinin “Tanınmış maarifçi və şair” adlandırdığı Şeyx Məhəmmədə bu aspektdən yanaşmamız daha ədalətli və doğru olar. Çünki Şeyx Məhəmməd də bir Rasizadədir və “Rasizadələr nəslə Azərbaycanca milli özünüdərkini formalaşmasında çox parlaq işlər görmüş nəsildir” (111, 475).

Şeyx Məhəmməd və Hüseyn Cavid Rasizadələr xalqının maariflənməsində misilsiz xidmətlər göstərüb, hərəsi öz çəkisində, öz sanbalında.

2.5. Cavid və Eynəli bəy Sultanov

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ziyalıları bütün mədəni sahənin, o cümlədən, ədəbiyyat və incəsənətin daha da tərəqqisi, onun yeni məna kəsb etməsi üçün müxtəlif üsullar axtarmış, xüsusilə də, ədəbi qüvvələri vahid təşkilatda birləşdirmək məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirmişlər. Milli maarif, ədəbiyyat və mədəniyyətimizin tərəqqisində və mədəni tədbirlərin keçirilməsində Naxçıvan mühitinin yetişdirməsi olan yazıçı, nasir, publisist, ictimai xadim Eynəli bəy

Sultanovun (Çölü bəy oğlu Qullarağasıyev) xidmətləri əvəzsizdir.

Ziyalıları öz ətrafında toplamağı bacaran və xüsusi təşkilatçılığı ilə seçilən, Naxçıvan ədəbi mühitinin formalaşmasında müstəsna xidmətləri olan Eynəli bəy Sultanov hələ 1882-ci ildə Naxçıvanda öz evində “Ziyalılar cəmiyyəti” təşkil etmişdir. Qabaqcıl dünyagörüşlü insanlarla, oxumuş gənclərlə əlaqə saxlayan Eynəli bəy demək olar ki, Naxçıvanın bütün tərəqqipərvər, qabaqcıl fikirli adamlarını Paşa ağa Sultanov (1849-1902), Mirzə Cəlil Mirzəyev (Şürbi) (1874-1915), Mirzə Ələkbər Xəlilov (1862-1896), Əsəd ağa Kəngərli, Qurbanəli Şərifzadə (1854-1917), Baxşəli ağa Şahtaxtı, Nəsrulla Şeyxov (1863-1921) və digərlərini yaratdığı bu cəmiyyətə cəlb etməyi bacarmışdır. Eynəli bəy Sultanovun yaratdığı “Ziyalılar cəmiyyəti”ndə dövrün ictimai-siyasi və qadın hüquqsuzluğu kimi vacib əhəmiyyət kəsb edən məsələlər müzakirəyə cəlb olunur, kitabxanalar açmaq üçün qərarlar alınır, elmi-ədəbi mübahisələr aparılır, hətta Puşkin, Tolstoy, Belinski, Dobrolyubov kimi görkəmli rus yazıçı və şairlərinin əsərləri gətirilib cəmiyyətdə oxunur, elmi mübahisələrə cəlb olunur, tərcümə edilirdi. Beləliklə, “Ziyalılar cəmiyyəti”nin nümayəndələri xalqı “cəhalət uyqusundan” oyatmaq üçün əllərindən gələni əsirgəmərdilər.

“Mədəni-maarif tədbirlərinin əsas təşkilatçısı, mütərəqqi ziyalılar dəstəsinin ilk müəllimi və tərbiyəçisi” (201, 6) olan “Eynəli bəy Sultanovun təşkilatçılığı sayəsində Naxçıvanda “Ziyalı məclisi”ilə yanaşı, digər bir cəmiyyət - “Müsəlman dram cəmiyyəti” yaradılmışdı ki, bütün bunlar da öz növbəsində “Naxçıvanda maarifçi ziyalıların yetişib formalaşmasında, ictimai-mədəni tərəqqinin daha sürətli inkişafında müsbət rol oynamışdır” (97, 29). Belə bir çətin şəraitdə Naxçıvanda ilk mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsinə nail olan Eynəli bəy Sultanovun fəaliyyəti müasiri Cəlil Məmmədquluzadəyə də “qol-qanad” verib. Naxçıvana yay tətildə gələn Cəlil Məmmədquluzadə “gənc ziyalı dostlarının” artıq burada yenilik toxumunu səpdiyini görüb. Dostlarının bu təşəbbüsünü alqışlayıb. Cəlil Məmmədquluzadə təhsilini başa vurub Naxçıvana qayıtdıqda Eynəli bəy Sultanovla görüşüb. Bundan sonra yüksək intellekti ilə Cəlil Məmmədquluzadəni valeh edən Eynəli bəy Sultanov onun ən yaxın silahdaşına çevrilib. Məktublarından birində

Eynəli bəy Sultanovu “sındaşım” və “əzizim” adlandıran Cəlil Məmmədquluzadə bu barədə yazır: “Mən darülmüəllimini qurtaran zaman Naxçıvanda özümdən artıq huşyar dostlarıma rast gəldim. Mənim səsimə səs verən sındaşlarımdan qabaqca əzizim Eynəli Sultan oldu” (232, 5).

Beləliklə, “Cəlil Məmmədquluzadənin səsinə hamıdan qabaq səs verən” Eynəli bəy Sultanov Cəlil Məmmədquluzadənin təbirincə desək; onu “qeyri sadəcə kənd müəllimləri içində yaddan çıxmağa qoymayan, məsləkdaşı ilə rus maarifindən, Avropa əhli-qələmlərindən şirin-şirin və bəzi vaxtlarda odlu-odlu, yanıqlı-yanıqlı” söhbətlərə geniş yer verən, öz həmfikri və dostunu “maarif aləminə” (232, 6) daxil etmiş olub.

Eynəli bəy Sultanov XIX əsrin 80-90-cı illərində ziyalılar arasında həm də qadın azadlığının carçısı kimi tanınıb. Onun “Azərbaycan qızı” (Tatarka) pyesi bu niyyətə xidmət üçün yazılıb. Cəlil Məmmədquluzadə daim hörmətlə yad etdiyi “əməl dostu” və “sındaşı”nın bu cəhətini uca tutaraq yazır: “O vaxtlar arvadlarımızın əsarətdə olmaq söhbətləri təzə-təzə meydana atılmaq istəyirdi və birinci dəfə arvadları müdafiə edən sözləri Eynəli yoldaşımız vasitəsi ilə məşhur arvad azadlığı tərəfdarı Con Stüart Milin kitabında gördüm... Con Stüart Mil bu kitabında hansı bir özü kimi Avropa yazıçısı ilə arvad azadlığı barəsində mübahisəyə girişmişdi və kitabda sübuta yetirirdi ki, arvad azadlığına indiyədək qoyulan sərhədlərin gərək hamısı götürülsün” (232, 5).

Eynəli bəyin qadın azadlığına və “Bütün gənc, gözəl və nəcib əxlaqlı qadınlara” itfah edərək yazdığı “Azərbaycan qızı” əsərində baş verən hadisələr, demək olar ki, “real həyat hadisələrindən alınmışdı. Əsərin mövzusunun “Yerli həyatdan” götürüldüyünü və burada baş verən əhvalatların Zaqafqazyanın “Kiçik əyalət şəhərlərindən birində baş verdiyini” Eynəli bəy Sultanov özü, pyesin “Müəllifdən bir neçə söz” hissəsində “gerçəkliyə sədaqət üsulu ilə” yarandığını etiraf etmişdi. Müəllifin bu hissədə yazdıqları həmçinin Eynəli bəy Sultanovun qadın azadlığı mövzusunə müraciət etməsinin səbəblərini aydınlaşdırmağa da güzgü tutur.

Şəhərin tərəqqipərvər adamları cəmiyyətin fəaliyyət göstərməsinə yaxından köməklik göstərsələr də, ruhanilər və hökumət məmurları onlara yaxşı münasibət bəsləməmiş, əngəl olmağa çalışmışdılar. Bunun nəticəsində Naxçıvanı tərk etmək

məcburiyyətində qalan Eynəli bəy Sultanov Tiflisdə (Tibilisi) yaşamağa və çalışmağa başlamışdı.

Azərbaycan ədəbiyyatında kiçik hekayələrin ilk rusdilli yaradıcılarından olan Eynəli bəy Sultanov Tiflisdə “Zakavkazye” qəzetinin “Müsəlman həyatı” şöbəsinin müdiri olmuş, “Novoye obozreniye”, “Kavkaz”, “Zakavkazskaya reç” və “Kaspi” kimi qəzetlərdə sosial-ictimai, milli, mədəni, tarixi mövzularda publisistik məqalələri çap olunmuşdu. Məqalələrdə demək olar ki, qadın azadlığı, fanatizm, cəhalət, gerilik kimi məsələlərə öz kəskin tənqidi fikrini bildiren Eynəli bəyin xalqına müraciətlə yazdığı: “Mən səni sevirəm, xalqım! Bütün bəşəriyyətə bəslədiyim bir məhəbbətlə səni sevirəm. Səni bəşəriyyətin bütün ailəsinin üzvü kimi sevirəm, bütün məziyyətlərin və qüsurlarıyla sevirəm... Mənim xalqım! Səni azad xalqlar cərgəsində azad, xoşbəxt xalqlar arasında xoşbəxt, mədəni millətlər sırasında mədəni görəcəyəmmi? Mən inanıram ki, sənin inkişafının qabağını kəsən bütün maniələrdən azad olacağın saat yaxınlaşır” (232, 8) – sözləri yazıcının vətəndaş andı kimi səslənir.

Xalqını bu qədər ürəkdən sevən, onun tərəqqisi naminə bütün bacarığını və səyini ortaya qoyan, xüsusi təşkilatçılığı, maarifçiliyi ilə cəmiyyətə örnək olan Eynəli bəy Sultanovu onun “sındaşı” olmasa da həmyerlisi, həmfikri və kiçik müasiri olan Hüseyn Cavid də sevmiş, ona böyük rəğbət bəsləmişdir. Eynəli bəy kimi, Cavid üçün də həqiqətin ancaq bircə mənası olmuşdur. Bu da öz doğma xalqını azad, xoşbəxt və mədəni görmək, ana vətənə xidmət arzusu idi. Hüseyn Cavidin həmvətəni və həmfikri Eynəli bəy Sultanova olan dərin rəğbəti və diqqəti hələ Cavidin İstanbuldan Naxçıvana, Qurbanəli Şərifzadəyə göndərdiyi bir məktubunda öz əksini tapıb. O, məktubunun sonunda Eynəli bəy Sultanova məxsusi salam göndərib.

Hüseyn Cavid xoşbəxt idi ki, belə insanların müasiri olmuş, onlarla səmimi bir dostluq münasibətləri qura bilmişdi. Cavidin maarifçi müasirlərinə, Məhəmməd Tağı Sidqi, Qurbanəli Şərifzadə, Eynəli bəy Sultanov və başqalarına olan münasibətləri bir çox maraqlı məqamlara aydınlıq gətirir.

Hələ XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən Naxçıvan ictimai-ədəbi mühitində başlıca simalar kimi nüfuz qazanmış, mədəni və maarif cəbhəsində yorulmadan

fəaliyyət göstərmiş, yaşamı və fəaliyyəti dövründə Azərbaycan milli təhsilinin, mətbuat, maarif və mədəniyyətinin müdafiəçisi olmuş, xalqının maariflənməsi yolunda əlindən gələni əsirgəməmiş, milli-mədəni tərəqqi və milli istiqlal uğrunda böyük xidmətlər göstərmiş M.T.Sidqi, Q. Şərifzadə və Eynəli bəy Sultanovun müasiri olmaq C.Məmmədquluzadəyə “qol-qanad”, gənc Hüseynə stimül vermişdi.

Q. Şərifzadənin ölümü münasibəti ilə yazdığı məqalə-nekroloqunda Naxçıvan mühitinin elmə və maarifə münasibət məsələsinə də toxunan “Bu avam və cəhalətpərəst mühitin son vaxtlar Qurbanəli Şərifzadə kimi ziyalıların vasitəsiylə tərəqqi etməsini xüsusilə vurğulayan” (25,16) – Hüseyn Cavid yazırdı: “Az bir zamanda naxçıvanlılar, Naxçıvandakı gənc simalar yalnız Şərifzadə və onun kimi həqiqətpərvər zəvat sayəsində cəhalət qaranlığından qurtuldu... həqiqət işığını dərk etməyə müvəffəq oldu. Və bugünkü Naxçıvan, demək olar ki, Qafkasyanın digər sahələrinə nisbətən pək də geridə qalmayıb az-çox düşüncəli, mühakiməli, ziyalı simalar yetirmək ümidini bəsləməkdədir” (25, 191).

Fikrimizcə, bu sözləri yalnız Qurbanəli Şərifzadəyə deyil, ümumilikdə, Naxçıvanın o dövrdəki bütün ziyalılarına, başda da xalqının görkəmli maarif carçılarından olan, bütünlükdə, əsərlərinin əsas qayəsini millətin maariflənməsi və mədəniyyət məsələləri təşkil edən Eynəli bəy Sultanova və onun bütün maarifçi müasirlərinə şamil etmək olar. Çünki istər Eynəli bəy Sultanov və Hüseyn Cavid, istərsə də onların müasirləri cəmiyyətin dəyişdirilməsində öz üzərlərinə düşən vəzifəni dərk etmiş və bu vəzifələri yerinə yetirmişlər. Dünya elm və mədəniyyətinə yiyələnməyin tərəfdarı olan, “Avropa yüksək elmi mədəni dəyərlərinin öyrənilməsini də vacib sayan” ədib, millətin ümumi inkişafında hər bir vətən övladının sosial vəziyyətindən və cinsindən asılı olmayaraq elm, savad öyrənməsinin əhəmiyyətini önə çəkib” (220, 106), əsərlərində həyati problemləri, insan talelərini, milli və bəşəri məsələləri, maarifçilik ideyalarını əks etdirərək müasirləri ilə həmfikir olmuş, hər zaman xalqının inkişafına və tərəqqisinə xidmət etmişdir.

Naxçıvan ədəbi mühitinin görkəmli şəxsiyyətlərdən olan Eynəli bəy Sultanov və onun müasirləri, tərəqqipərvər, qabaqcıl fikirli adamları Məhəmməd ağa Şahtaxlı, Qurbanəli Şərifzadə, Məhəmməd Tağı Sidqi, Hüseyn Cavid, Cəlil Məmmədquluzadə,

Mirzə Əlməmməd Xəlilov, Paşa ağa Sultanov, Mirzə Ələkbər Bəyalı oğlu Süleymanov, Mirzə Cəlil Mirzəyev (Şürbi), Əsəd ağa Kəngərli, Qurbanəli Şərifzadə, Baxşəli ağa Şahtaxlı, Nəsrulla Şeyxov eyni əsrin, eyni regionun, eyni mühitin övladları idilər və eyni amala, eyni məqsədə qulluq edirdilər. Onları amalları və məqsədləri birləşdirirdi. Amalları isə vətənə, xalqa təmənnasız xidmət idi.

III FƏSİL

HÜSEYN CAVIDİN SƏNƏTİ DÖVRÜN ƏDƏBİ-İCTİMAİ MÜHİTİ KONTEKSTİNDƏ

3.1. Cavidin tərcüme-yi-halının Cənubi Azərbaycan mərhələsi

Cavidin həyatının Cənubi Azərbaycan dövrünü tədqiq etmək, onun elmi tərcüme-yi-halının müəyyənləşdirilməsində mühim əhəmiyyətə malikdir. Elmi ədəbiyyatda ilk dəfə Cavidin həyatının bu mərhələsindən bəhs edən akademik Məmməd Cəfər Cəfərov olub. O, 1960-cı ildə nəşr etdirdiyi “Hüseyn Cavid” monoqrafiyasında bu məsələni geniş və əhatəli şəkildə araşdırıb. Bununla yanaşı, Cavidin həyatının bu dövrünə aid materiallar Qulam Məmmədlinin; “Cavid ömrü boyu” - salnaməsində geniş şəkildə öz əksini tapıb.

Hüseyn Cavid 1898-ci ildən 1904-cü ilədək Cənubi Azərbaycanda yaşamış və təhsil almışdır. Bu barədə Cavid 1898-ci ildə Təbrizdən müəllimi M.T.Sidqiyyə yazdığı məktubunda xəbər verir və bildirir ki, “Təbrizdə böyük qardaşının yanındadır və “Talibiyyə” mədrəsəsində təhsilini davam etdirir. Qardaşı (Şeyx Məhəmməd) Məhəmməd Seyid həkim adlı bilikli, açıqfikirli bir şəxs ilə çox yaxın dostdur. Seyid həkim hər gecə onların mənzilinə gəlir və onlarla birlikdə “Nasiriyyə”, “Təbriz”, “Şərafət”, “İzzət”, “İttıla” və “İran” qəzetlərini oxuyur, müzakirə edirlər” (43, 24).

Ömrünün bir neçə ilini Təbrizdə keçirən Cavid 1903-cü ildə Urmiyəyə gəlib. Bunu onun 1903-cü ildə müəllimi Məhəmməd Tağı Sidqiyyə yazdığı məktubdan öyrənirik. O yazır: “...Rəbiəl-əvvəl ayının 13-də Urmiyə gəldim. Bu şəhərdə mənə şadlıq üz verdi... Urmini İrannın şəhərləri ilə müqaisə etmək olmaz. Bu şən şəhər Azərbaycanın şəhərlərinə xüsusilə oxşayır. Bu şəhərin İrannın şəhərlərinə dəxli

yoxdur” (43, 42). Cavidin müəlliminə yazdığı məktubda onun Urmiyə 1903-cü ildə gəlməsi ilə yanaşı, Urmiyəni İranın başqa şəhərləri ilə müqaisə etməsi faktı da diqqəti çəkir. Məktubunda qədim Azərbaycan torpağı olan Urmiyədən “Urmini İranın şəhərləri ilə müqaisə etmək olmaz. Bu şəhər Azərbaycanın şəhərlərinə xüsusilə oxşayır. Bu şəhərin İranın şəhərlərinə dəxli yoxdur” (43, 42) – şəkildə bəhs etməsi onun yalnız İranın Təbriz və Urmiyə şəhərlərində deyil, İranın bir çox şəhərində olduğunu göstərir, çünki Cavidin Urmini İranın digər şəhərləri ilə müqaisə etməsi üçün bir neçə şəhərinə olması lazımdı.

Deməli, şair Təbriz və Urmiyə ilə yanaşı, İranın başqa şəhərlərində də olub, yoxsa o, “Urmi”nu İranın görmədiyi digər şəhərləri ilə necə müqaisə edə bilərdi?

Məktubunda, “Bu şəhərdə mənə şadlıq üz verdi” (43, 42) – deyə bəhs etdiyi Urmunu görünür şair çox sevmişdi. Hətta Urmudan vətənə dönməsindən 25 ilə yaxın bir zaman keçməsinə baxmayaraq, Cavid sonralar yazdığı “Azər” poemasında Zərdüştün diyarı olan bu şəhəri vəsf etmişdi:

Urmi bir şəhərdir ətrafı gülzar,
Gül bağları var ki, gəzənlər azar,
Zərdqüştün günəşi orda az qızar.
Çox zaman mayısdan seçilməz yazı,
Xoşdur o torpağın hər sözü, sazı (21, 159).

Hüseyn Cavidin Cənubi Azərbaycanda olduğu dövrdə, İranın vəziyyəti bir o qədər də yaxşı deyildi. İran tam bir müstəmləkə vəziyyətində idi. Öz nüfuzlarını İranda möhkəmlətmək üçün çar Rusiyası və İngiltərə çox ciddi şəkildə rəqabətə girişmişdi, “ölkədə zülm və istismar, səfalət və aclıq o dərəcəyə çatmışdı ki, İran və Cənubi Azərbaycan əhalisi bir tikə çörək dalınca Rusiyaya və bir sıra Şərqi ölkələrinə səpələnmişdilər” (129).

Ölkənin düşdüyü ictimai-siyasi vəziyyətlə tanış olan Hüseyn Cavid buradakı mövcud vəziyyətə, imperialist dövlətlərinin burada törətdikləri rəzalətlərə qarşı öz mənfi münasibətini bildirmişdi ki, bütün bunlar şairin İrandan müəllimi M. T. Sidqiyyə yazdığı məktublarında öz əksini tapıb: “Doğrudan da, Urmiyə Rum ölkəsi qitələrindən biridir. Şəhər özü səfalı, cəmaəti saf ürəkli, sadələvh, hamısı sənaye və kənd

təsərrüfatı işlərində məharət sahibi, kəsbkarlıqda, ticarətdə qabiliyyətli olaraq, ölkənin və mədəniyyətinin inkişafına rəğbət göstərəndirlər. Lakin minlərlə təəssüf olsun ki, ingilis və rus kilsələri zənglərinin gurultusu ünsiyyətsiz müsəlmanların və iranlıların azan səslərinə üstün gəlir. Onların müsəlmanlıq aləminə qətiyyəti etinaları yoxdur. Gündən-günə öz işlərinin irəli getməsinə çalışır, millətlərini artırmağa və başqa işlərinə səy göstərirlər. Şəhərin hər tərəfində, ortada yerləşən geniş sahələri, o cümlədən eni və boyu azı üç-dörd verst olan “Dilgüşa” bağını ingilislər əlinə alıb orada geniş layihələr üzrə gözəl binalar, xəstəxanalar, xoşa gələn məktəblər tikmiş, kilsəyə oxşar möhkəm qalalar cəkməmiş, şəhər əhalisi içərisində onlara kilsə kimi şöhrət qazandırmışlar. Eləcə də burada rus kilsələri Naxçıvanda olan kilsələrdən on dəfə artıq geniş və böyükdür” (25, 248-49). İranın ictimai-siyasi vəziyyətindən bəhs etdiyi bu məktubunda Cavid həmçinin bu əsərin səbəbini də göstərir, bunu ilk növbədə, “İran dövlət başçılarının xəyanəti və kütübeyinliyi” ilə izah edirdi. Onun Urmiyədən yazdığı məktublarında İranın və Cənubi Azərbaycanın ictimai-siyasi vəziyyəti ilə yanaşı, başqa məsələlərə də toxunulmuşdu. Bu məsələlərdən biri də mətbuata etinasız münasibət idi.

M.T.Sidqiyyə yazdığı məktubunda savadsızlığın, mətbuata etinasızlığın baş alıb getdiyindən bəhs edən, sifariş verdiyi qəzetləri ala bilməməsindən gileylənən Cavid özünə təsəlli verərcəsinə yazır: “Mən dəfələrlə soruşmuşam ki, Hüseyn Rasızadə Naxçıvani adına qəzet varmı? Deyirlər: Yox! Ancaq Mirzə Hüseyn Abdullazadə adına var. Mən onun yanına gedib soruşdum, o, məndən üzr istədi və dedi ki, poçta bilməyə-bilməyə, anlamaya-anlamaya gətirib mənə verir, mən də alıb oxuyuram. Çünki qəzet oxumağa həvəsim var. Çox şükürlər olsun ki, viran qalmış İranda da bir qəzet oxuyan tapılır” (25, 247).

Göründüyü kimi, Cavid qəzetləri mümkün qədər əldə edib oxuyurmuş və o dövrdə İranda qəzetə maraq az da olsa varmış, bir qəzet oxuyana rast gəlmək mümkünmüş. Qəzetin yoxluğu məsələsinə gəldikdə isə, o dövrdə İranda “İran”, “İttıla” kimi qəzetlər nəşr olunurdu və digər qəzetləri də İrana gətirtmək mümkün idi. Deməli, İranda oxumaq üçün yetərincə qəzet nəşr olunurdu. Hətta istənilən qəzeti də buraya gətirtirmək mümkünmüş. Necə ki Hüseyn Cavid burada olarkən müxtəlif

ölkələrdə çıxan “Nasiri”, “Şərqi-Rus” qəzetlərini də əldə edib mütaliə edirmiş: “Tərcüman”dan xəbər yoxdur. Bilmirəm, bəlkə də İrana buraxmırlar... “Sürəyya”, “Şərqi-Rus”u qonşum irəvanlı Kazımovlardan alıb, gecələr oxuyuram” (25, 246).

Məktublardan o da məlum olur ki, Cavid daha çox “Nasiri” qəzetini oxuyurmuş. “Nasiri” qəzeti (1883-1889) sərbəst qəzetlərdən idi. Onun redaktoru Təbriz Darülfünununun müdiri və tanınmış alim Nədimbaşı idi” (129). “Nasiri” qəzeti İranın mütərəqqi ruhlu qəzetlərindən idi. Onun mütaliə etdiyi digər bir qəzet isə, “Sürəyya” qəzeti olub. İnqilabi ruhlu mühacir İran qəzeti olan “Sürəyya” qəzeti haqqında Məhmmədəli Tərbiyə “Bu qəzet gənc iranlılar arasında böyük bir fikir inqilabı yaratdı və ictimai şüurun oyanmasına səbəb oldu” – şəklində bəhs edib.

Oxuduğu qəzetlərdən açıq-aşkar görünür ki, Hüseyn Cavidin dünyagörüşünə İranın mütərəqqi, demokratik ruhlu mətbuatı daha səmərəli təsir göstərmişdir. O, İranda olarkən rus dili ilə maraqlanır, bu dildə yazılan müəyyən materialları oxuyurmuş. Bu fikri möhkəmləndirən faktlardan biri Cavidin Urmiyada yazdığı şeirlərində rus kəlmələrinin işlədilməsidir.

Ümumiyyətlə, Caviddə rus dilini öyrənməyə hər zaman böyük istək olmuşdu. Onun bu arzusu 1903-cü ildə yazdığı məktubunda öz əksini tapıb: “Şimdi bənim nöqteyi-nəzərim rusca qayət mükəmməl bilmək və ən birinci düşüncəm də budur” (25, 117). O, İrandan vətənə qayıtdıqdan az sonra “Şərqi - Rus“ qəzetinin 27 avqust 1904-cü il tarixli nömrəsində dərc etdiyi məqaləsində yenə bu məsələyə münasibət bildirərək yazırdı: “... Rus dili... bizim vətəndə bəzi həqiqətləri və məsələləri bilmək və dərk etməkdə ən lazımlı vəsait sayılır. O dili öyrənmək və bilmək vacibdir” (25, 148).

Cənubi Azərbaycanda yaşayarkən Tiflisdə çıxan “Şərqi-Rus” qəzetinə şeir və məktub göndərən Cavid burada bədii yaradıcılıqla da məşğul olub, lakin çox təəssüf ki, bu gün bizim əlimizə gəlib çatan ancaq sevimli müəllimi, mənəvi atası saydığı Məhəmməd Tağı Sidqinin vəfatı münasibəti ilə yazdığı şeirlərdir. Hüseyn Cavid 1904-cü ilin yay aylarında İrandan Naxçıvana qayıtmışdı.

Ümumiyyətlə, elmi tərcümeyi-halının müəyyənləşdirilməsində Cavidin Cənubi Azərbaycanda yaşadığı dövrün tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki şairin

dünyagörüşünün formalaşmasında bu illərin də böyük təsiri olmuşdur. Cənubi Azərbaycan dövrü Hüseyn Cavidin dünyagörüşünün formalaşmasını, bədii yaradıcılığının inkişaf mərhələlərini izləmək və dəyərləndirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

3.2. Cavid və Türkiyə ədəbi-maarifçi mühiti

Hüseyn Cavid türkçü, turançı idi. Onun türkçü kimi formalaşmasında təhsil aldığı İstanbul mühitinin böyük təsiri olmuşdu. Şair gəncliyinin beş ilini (1905-1910) İstanbulda keçirmişdi. Bu zaman İstanbul Türkiyənin paytaxtı idi, ictimai-siyasi və mədəni cəhətdən Yaxın Şərqi ən əhəmiyyətli şəhərlərindən sayılırdı.

Cavidin Türkiyədəki həyat və fəaliyyəti haqqında məlumatı, əsasən, onun İstanbuldan Naxçıvana dostu Qurbanəli Şərifzadəyə yazdığı səkkiz məktub vasitəsi ilə alırıq. Professor Əziz Şərif bu məktublarnın əhəmiyyətindən bəhs edərək yazır: “Mənum əlimdə onun İstanbuldan Naxçıvana Qurbanəli Şərifzadəyə yazdığı səkkiz məktubu vardır ki, bunlar 1906-1910-cu ilə qədər dörd ilin ərzində yazılmışdı. Bu məktublar şairimizin həyat və yaradıcılığında əhəmiyyətli olduğu kimi, tərcümeyi-halında da qaranlıq olan İstanbul dövrünü lazımi dərəcədə aydınlaşdırır” (201, 26).

Həqiqətən də, bu məktublar Cavidin İstanbul dövrü, İstanbul haqqında təəssüratlarını bilmək üçün çox qiymətli dir. Onlardan birində şair İstanbulu belə təsvir edir: “İstanbulda var dörd tramvay yolu ki, hər birində 24-ə qədər vaqon olur; və qarşıda köprünün o biri tərəfində daha bir tunel yolu vardır ki, on dəqiqəyə qədər yenişdən yöquşa qalxır... İstanbulda çox böyük qiraətxana və kütübxanələr var, amma layiqlərincə kitabları və qəzetləri yoxdur, çünki hər bir eyi mündəriyat və mətbuat yasaqdır. Belə anlaşılır ki, dörd-beş sənə bundan əqdəm Türkiyədə hürr əsərlər var imiş və camaata da belə dəhşətli surətdə sıqı tutulmazmış, ələlxüsus Kütüpxaniyi - Ümumiyyəti - Osamaniyyənin bir tərəfində 7-8 sandığa kimi kitab vardır ki, beş sənə bundan əqdəm yasaq deyilmiş, amma indi yasaq olmuş... İstanbulda mütəəddid və günəgün teatrolar var; ələlxüsus rəmazanda büsbütün qəsəbə və çox əsnafun dükənləri gecələrədək açıq olub, məhfum olduğuna görə teatrolar daha ziyadələrdir və türklərdə

o gecələrdə teatroya getməyə artıcaq talip və rəğib olurlar. Qarşıda ki, körpünün o biri tərəfidir və səkinəsinində çoxusu əcnəbi olduğundan içkiyə əcnəbilərə məmaniət yox, amma müsəlmalara həp yasaqdır, kimsə ələzzahir içki içməz... Ünaz fırqəsi, büsbütün xanımlar üzü açıq və hürdülər, amma namünasib bir şey yapmazlar. Xilafi-şər bir iş nəşət edərsə, dövlət çox sıqı tutar. Amma bəzilərinin də müxtəsər bir üz örtüyü vardır. Türkiyədə muze sənətinə tərəqqi verməyə çox təlaş və səy olunur” (201, 39-40). Bu məktubla Cavid Qurbanəli Şərifzadəyə İstanbulun o vaxtkı ictimai-siyasi və mədəni həyatı haqqında məlumat verməklə yanaşı, həmçinin onun 4-5 il əvvəlki vəziyyəti ilə də tanış edir. Artıq vəziyyət əvvəlki vəziyyət deyil, İstanbul ictimai-siyasi həyatında gərginlik əmələ gəlmişdi. Hələ XIX əsrin II yarısından fəaliyyətə başlamış gizli inqilabi təşkilatlar dövlətdə bir çaxnaşma yaratmışdı. İstanbul hərbi tibb məktəbinin kursantları tərəfindən “Osmanlı birliyi” (1889) adlı gizli inqilabi təşkilatı yaranmışdı. Ondan sonra tezliklə Türkiyənin digər yerlərində də bir neçə siyasi özəklər yaranır. Həmin özəklərin birləşməsi nəticəsində 1894-cü ildə “İttihad və Tərəqqi” partiyası meydana gəlir. Məktublardan bilinir ki, Cavidin ömrünün dörd-beş ili Türkiyənin “qaynar və mürəkkəb” bir dövrünə düşüb. Bu dövrdə o, Validəxan məhəlləsində yaşayıb. Məktubda adı keçən Validəxan “XII əsr türk yarı sənətinin şah əsərlərindən, İstanbulun ən böyük binalarından biridir. O, İstanbulda “Çaxmaqçılar yoxuşundadır. Bu yoxuş Sultan hamamından Bəyazidə doğru çıxarkən sağ qoldadır” (129, 137). İstanbulda “Çaxmaqçılar yoxuşunda yerləşən Validəxanın özünəməxsus mühiti varmış. Həmin mühit haqqında Cavid yazır: “Validəxanda sakin olanlar həp əcəmlər, iranlılar olduğundan dövlət nəzərində o qədər mötənah deyil, amma tişarılarda olan arqadaşların mənzillərində bir qəzetə, yaxud istiqlala dair bərəks bir söz oqunması və qonuşulması pək məmnun olub artıcaq mahalətdədir. Validəxanada iranlılıq nöqəti - nəzərinə və qarşıda əcnəbilər sakin olduğu cəhətə, amma hər bir eħraranə qəzetlər gətirmək əcnəbi postaları təbəccütü ilə pək qolay və çox asandır” (201, 33-37).

İstanbulda olarkən Cavid Cənubi Azərbaycan inqilabçıları ilə də görüşmüş Ömər Naci, Mirzə Məhmmədəlixan, Səid Səlməsi, Səvfətlə yaxından əlaqə saxlamışdı. 1909-cu ildə yazdığı bir məktubunda Cavid Naci bəydən bəhs edir: “Sonra bir evə getdim ki, orada İran əħrərindən Naci bəy (“İttihad və Tərəqqi”nin Paris mərkəzi

tərəfindən İran Azərbaycanına buradakı inqilabçılarla təmasda olmaq üçün göndərilmiş Naci bəy Cənubi Azərbaycan fədailərinin baş ideoloqlarından biri idi) ismində bir zəti ziyarət edəcəkdim. İçəri girdim, məyər sə Hacı Rəsuldan mədə bildiyim gənc İran əhrarının ən həmiyyət pərvərlərindən yədi – səkkizini orada buldum. Eyicə söhbət etdik, yemək yedik, sonra Boğaz içi vapurlar ilə həpimiz bir yerdə Kadıköyü ismində bir köyə getdik ki, Mirzə Məhəmmədəlixan (Seyid Həsənin yoldaşı) orada iqamət ediyor. Müşairəleyhlə bir qiraətxanədə buluşduq, kamali - məhəbbət və səmimiyyətlə iki-üç saat qədər məşğul olduq. Bən də Mirzə Məhəmmədəli xanın yanında oturmuşdum... Səid Səlməsi isə bir qaç gün bundan irəli o tərəflərə əzimət etmişdir” (25, 260).

Hüseyn Həşimli “Avropa lirik janrları və Azərbaycan ədəbiyyatı” (2009) kitabında yazır: “İstanbulda olarkən Səid Səlməsi orada təhsil alan romantik şairimiz Hüseyn Cavidlə, həmçinin Güney Azərbaycanın tanınmış maarifçisi Məhəmmədəli Tərbiyətlə də görüşmüşdür” (100, 51). Türk alimi Yuvuz Akpınarsa 1994-cü ildə, İstanbulda nəşr edilən “Azəri ədəbiyyatı araşdırmaları” kitabında bu faktı nəzərə çatdırmışdır: “Məhəmmədəli Tərbiyət, Səid Səlməsi, Hüseyn Cavid İstanbulda görüşdükləri sıralarda Rza Təvfikdən xüsusi dərslər almışlardı.”

Cavidin, “bən də Mirzə Məhəmmədəlixanın yanında oturmuşdum...” – deyə bəhs etdiyi Mirzə Məhəmmədəli xan “Danışməndani Azərbaycan” əsərinin müəllifi Məhəmmədəli Tərbiyət idi və Məhəmmədəli Tərbiyət “İngiltərədən İstanbula gəlib, burada “Səadət” əncüməninin işlərində Mirzə Ələkbər xan Dehxuda və başqaları ilə birlikdə iştirak edirdi” (211, 42).

Cavidin “İran əhrarlarından biri” kimi tanıtdığı Naci bəy İranın Xoy şəhərində məktəb müdiri və Xoyda nəşr edilən “Siratül-müstəqim” jurnalının redaktoru olmuşdu. “İttihad və Tərəqqi”nin Paris mərkəzi tərəfindən İran Azərbaycanına buradakı inqilabçılarla təmasda olmaq üçün göndərilmiş Ömər Naci tez bir zamanda Cənubi Azərbaycanın məşhur inqilabçılarının arasına girmiş. Təəssüf ki, bir il keçməmiş İran məclisi - məbusanını topa tutan İran şahı Məhəmmədəli xan burada nə məktəb buraxmış, nə məcmuə. Bu zaman “Ömər Naci bəy Mirzə Səidlə bərabər bir dəstə təşkil edərək dağlara çəkilməmiş, bir müddət dağlarda yaşamaq məcburiyyətində

qalmışlar. Bir gün İran şahının qüvvətli bir dəstəsi ilə döyüşdə Ömər Naci bir neçə dostuyla bərabər yaxalanaraq həbs edilmişdi. Həbsdən çıxdıqdan sonra Naci bəy İranda Səttar xanla birləşərək mücadiləsinə davam etmişdi. O illərdə “Bağça” məcmuəsində Səttar xanın və İran qiyafəti ilə Naci bəyin fotoqrafları və yazıları vardır. Türkiyədə məşrutıyyətin elanından sonra Ömər Naci azad edilmiş, 1908-ildə o, İstanbulda imiş” (256, 164). Ömər Naci 36 yaşında Kərkükdə şəhid edilib.

Cavidin məktublarında adı çəkilənlərdən biri də Cənubi Azərbaycan şairi, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin və Hüseyn Cavidin dostu Zeynalabdin Səvfət olub. Cavid onun haqqında İstanbuldan Naxçıvana Qurbanəli Şərifzadəyə yazır: “Zeynalabdin Səvfətə gəlincə, onunla da 20 gün əvvəl öpüşdük, vidalaşdıq. O, şimdiki Təbrizdə...” (201, 34). Bütün bunlar, məktubunda Qurbanəli Şərifzadə (Qurbanəli Şərifzadə bu insanlarla yaxından tanış idi) ilə bölüşən H. Cavidin Cənubi Azərbaycan məşrutəçiləri ilə sıx əlaqədə olduğunu və onlarla görüşdüyünü təsdiq edir.

Göründüyü kimi, İstanbulda yaşayarkən Cavid burada özünə “Qafqazlılardan və iranlılardan ibarət olan bir mühit yaratmışdı və bu mühitdə “mədəniyyət və hürriyyətin qızgın mübarizləri” Hacı Baba ağa, Ağa Zeynal Məmmədov, Məhəmmədəli Tərbiyyət, Səid Səlməsi və s. var idi. Bu insanların Cavidə müsbət təsiri olmuşdur. O, burada mətbuat vasitəsi ilə dünyada baş verən hadisələrdən xəbər tutmuş, “Həblül-mətin, “Molla Həsirəddin”, “İrşad”, “Pərvəriş”, “Sürəyya”, “Siratül-müstəqim” kimi bir çox qəzet və jurnallarla da maraqlanmışdı. Həmçinin Cavidin İstanbuldan yazdığı məktublarına burada yaşayarkən çox əziyyətlər çəkməsi, daima maddi sıxıntılar içərisində yaşaması da əks olunub: “Sözün ən qıssası, bəndəniz şimdilik əlimdə olan 5-3 lirədən yemiyə-yemiyə (daha doğrusu, həftələrlə pendir əkməklə qənaət edərək) kəməli - səfalətlə artıra bildiyim cüzi bir məbləğlə bir qaç ayda kəndimi idarə edə bilərəm. Yalnız burası bilinməli ki, həyatın fəlasifeyi-kəlbiyyəti ki, yaşayışların kəlb yaşayışından təfrik olunmaz - həyatından pək fərqli deyil” (201, 34).

Düzdür, bu zaman Cavidə müəyyən təşkilatlar və maarifpərvər insanların, az da olsa, köməyi keçib. Lakin “özgələrə ehtiyac hissi ilə” yaşamaq Cavidin ürəyincə olmamış, “bəndənizi cocuqluğumdan bəri görmədiyim bilmədiyim, sevmədiyim və

sevəməyəcəyim o qorxunc, o müthiş heçliyə... (dilənçilik) deyilən o quduz illətə yalvarmaq istəyi. Fəqət əfsus, həzar əfsus, bənim təbiətim, yaradılışım bütün-bütün bu illətdən qaçar, bu zillətdən qorxar. Bən hammallığı, xidmətəkarlığı pək ziyadə sevərim, fəqət belə dövri - hürriyyət və zamani - səadətdə bənliyimi satmaq, əsir olmaq istəməm (əsir olduğumu bir şey varsa, o da həqiqət və məhəbbətdir), əsarət zəncirinə bağlanmaq o müləvvəs qeydi çəkməyə razı olmayıram. Səbəbi isə ağır yük daşımaq, məğruranə bir minnət çəkməyə bir dürlü könlüm qani olmayır. Məşhur Kamal bəy demiş ki, (kimsənin lütvinə olma talib, əvəzi - cövhəri - hürriyyətdir). Bilməm, heç ömrünüzdə özgülərə ehtiyac hissi ilə mütəhəssis oldunuzmu?" (201, 34).

Hüseyn Cavid Türkiyəyə təhsil üçün getməsə də, təhsil almaq istəyi onda hər zaman güclü olmuşdu. 1906-cı ildə Hüseyn Cavid İstanbuldan Qurbanəli Şərifzadəyə yazırdı: "Bən də əvvəl həvəsləndim ki, hər işdən sərfnəzər edib, fəqət təhsillə məşğul olum. Sonra müləhizə etdim ki, bənim kəndi param bənim xərcimi ancaq bir buçuq sənə görə bilər. Ondan sonra nərdən para bulacağam? Mütəhəyyir qaldım və boşladım. İştə mənim əfkarım: bən, inşallah-təala, əgər mümkün olursa, bütün müxtəsər partiya ilə olan bir iş və ticarət nəzərdə qoymuşam ki, gündə altı saat vəqt itirsin, fəqət sonra həm osmanlı üsuluca, həm də fransızca kəndi qonşumdan Şeyx əfəndi ki, qabil və zabitəli və övzai - rüzkarə xəbərdar bir müəllim və ədibdir, gündə üç saat kəndi əfkarınca təhsil edim. Müxtəsər, nərde olursam, oxumaqda müsamihə etməyəcəyəm. Və inşallah-təala, təhsil etməyə gəlmiş əfəndilər ilə Qafqazyaya evdət etdikdə eyicə məlum olunar ki, onlar nə təhsil qılıb və mən nə kəsb etmişəm" (201, 34).

Qulam Məmmədlinin "Cavid-ömrü boyu həyat və yaradıcılıq salnaməsi"ndə, göstərilir ki, 1906-cı ildə bir neçə gənc oxumaq üçün İstanbula göndərilib. Bu barədə "İrşad" qəzeti 1906-cı il 30 avqust tarixli nömrəsində oxucularına belə bir məlumat verib: "İstambul müxbirlərimiz yazır: İkmali - təhsil üçün Bakı müsəlmanlarının ezam etdikləri zat İstanbula varid oldu... Bunlardan beşi Bakıdan, biri Naxçıvandan, biri də Gəncədən göndərilmişdir" (163, 34). Qulam Məmmədliyə görə Naxçıvandan göndərilən gənc Hüseyn Cavid ola bilərdi. Lakin bu ehtimal güclü deyil, çünki Hüseyn Cavid İstanbula təhsil üçün deyil, Abdulla Şaiqin də yazdığı kimi, ticarət

üçün getmişdi, həm də 1906-cı ildə deyil, 1905-ci ildə.

Akademik M. Cəfər yazır: “Hüseyn Cavid 1903-cü ilin iyul ayında ali təhsil almaq məqsədilə İstambula gedir. Həmin ildə Batumdan Məhəmmədəli Sidqiyyə yazılmış bir məktubdan da Cavidin 1903-cü ildə Türkiyədə olduğunu öyrənirik. Məktubda deyilir ki, “Sidqinin şagirdlərindən Hüseyn Rasizadə bu saat İstambulda təhsili-elmdədir (Akademik M. C. Cəfərovun göstərdiyi mənbəni olduğu kimi veririk: Rəf, arxiv. 7, Q – 4 (342). Lakin İstambulda Cavid ağır xəstələndiyindən təhsilini davam etdirə bilmir. 1904-cü ildə o, Naxçıvana qayıdır, bir müddət burada qalıb sağaldıqdan sonra Bakıya gəlir” (201, 23).

Hüseyn Cavidin 1903-cü ildə İstambula getməsi mümkün deyildi, çünki bu zaman o Urmiyədə idi və Urmiyədən müəllimi M.T.Sidqiyyə məktublar yazmışdı. Cavid Urmiyədən Naxçıvana 1904-cü ilin yay aylarında qayıtmışdı. 1905-ci ilin mart-aprel aylarında isə H.Cavid Bakıda idi və bu aylarda Bakıda olduğunu A. Şaiq də “Xatirələrim” kitabında təsdiq edir. O yazır ki, “Cavid ilə 1905-ci ildə tanış oldum. O zaman Bakıya səyahət üçün gəlmişdi...” (197, 91). Cavid “Təbrizdən qayıtdıqdan sonra bir müddət ticarətlə məşğul olmuş”, 1905-ci ildə səyahət üçün Bakıya, sonra isə Tiflisə gəlmiş burada “atasının yaxın dostlarından ticarət şirkəti sahibi olan biri ilə şərik olmuş. Hüseyn şirkətin həm mühasibat işlərini aparmalı və həm də əlində olan sərmayəsi – 700 manatı şirkətə verməli idi. Şirkətin Batumda, Təbrizdə və İstambulda şöbələri var idi. 1905-ci ildə Hüseyn İstanbul şöbəsinə göndərilir...” (198, 91).

Göründüyü kimi, akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun və Abdulla Şaiqin də də dediyi kimi, H. Cavid İstambula 1905-ci ildə getmişdi. Bunu Hüseyn Cavidin dindirmə zamanı müstəntiqin: – İstambula nə zaman getmisiniz? – sualına 1905-ci ildə cavabını verməsi də təsdiq edir. Cavidin 1905-ci ildə Türkiyəyə getməsini mütləq İstambula getməsi kimi qəbul etmək lazım deyil, onun 1905-ci ildə Naxçıvandan Türkiyəyə getməsi, lakin İstambulda deyil, Türkiyənin bir başqa şəhərində olması, İstambula isə məhz 1906-cı ildə getməsi mümkündür. O, dostu Qurbanəli Şərifzadəyə göndərdiyi məktubunda yazır: “Ayın iyirmisində səhər vaporemüz Trabzona yanaşdı...Axırınıcı isikələ ki, Anapoldan ibarətdir, üç saat ora yanaşdı, sonra bir bucuq sutka - 36 saat birbaşa yol gəlib gecə saat üç bucuqda İstanbulun boğazına daxil olduq. Öylə ki, səhər

açıldı, tamaşa etdik. Boğaz, nə boğaz!... Allah zeval verməsin... Cayı həmə və əzizən xali” (201, 38). Cavidin “Boğaz”ı belə məftunluqla təsvir etməsinin səbəbi onun “vapur”la səyahət etməsi də ola bilər. Belə ki, əgər şairin ilk dəfə Türkiyəyə Naxçıvandan getmiş olduğunu düşünsək, o zaman şairin gedişi trenlə və ya başqa bir nəqliyyat vasitəsi ilə də mümkün ola bilərdi. O zaman şair sözsüz ki, nə “Boğaz”ı görə, nə də görmədiyi gözəlliyi vəsf edə bilərdi.

Fikrimizcə, Hüseyn Cavidin hər hansı tarixdə olursa olsun, İstanbula ticarət üçün göndərilməsi taleyinin onun üzünə gülməsi idi. Şair artıq müsəlman dünyasının göz bəbəyi sayılan İstanbulda idi və onda nəyin bahasına olursa-olsun təhsil almaq istəyi vardı. Bu səbəbdən, onun göndərildiyi ticarət şirkətinin İstanbul şöbəsi iflas etdikdən sonra H.Cavid geriye dönməmiş, mükəmməl təhsil almaq arzusu ilə orada qalmışdı. İlk məktubundan beş-altı ay sonra “fəzilətli əfəndim”-deyə müraciət etdiyi Qurbanəli Şərifzadəyə göndərdiyi ikinci məktubunda (1906, 2 oktyabr) ticarət məsələlərindən bəhs edən H. Cavid yazır: “İstambula varandan bir həftə sonra gəbələri və səccadələri gömrükdə topdan bir avropaliya satdım və bir az da mənfəət etdim. Validəxana gələndən sonra əylisli Ağa Məhəmməd Tağı və iki nəfər təbrizli buldum ki, bir şirkət binası qoyub, təbrizliləri Təbrizə göndərib və Məhəmməd Tağını da şurada saxlayıb əlimdə alət kimi kullanıram. Məsələn, hər bir feli bir iş olursa, müşarileyhi yollayıb əmələ gətirməkdə tövsiyə edirəm və ticarətimiz də bu qərar üzrədir: ayda bir-iki barxana Təbrizə çay yollayıb, Təbrizdən və Qafqazdan bəzi şeylər istəyib topdan partiya ilə dəllal vasitəsilə ya gömrükdə, yaxud tişarıda satırız və şu alıb satmaq da ayda ancaq iki kərə ittifaq düşür” (201, 38).

Birinci məktubun davamı kimi görünən bu məktubda yazılanlardan görünür ki, buradakı beş-altı ay ərzində gənc Hüseyn artıq İstanbul mühitinə alışmış, “özünə müəyyən bir yol açmış, yeni adamlarla tapışib dostlaşmış və məqsədinə doğru hərəkətə başlamışdır” (201, 36). Məktubda İstanbul mühitinin gənc Hüseynə təsiri açıq-aşkar hiss olunur. Birinci məktuba nisbətən, ikinci məktubda artıq fars sözlərinin azalması və osmanlı türk sözlərinin artması da görünməkdədir ki, “bu da təbiidir, çünki İstanbula təhsilə gəlməkdə Hüseyn Rasizadənin əsas məqsədi osmanlıcanı mükəmməl öyrənmək, osmanlı türk ədəbiyyatı, tarixi, mədəniyyəti və sairəylə

yaxından tanış olmaq idi” (201, 36). Məktubdan da göründüyü kimi, İstanbula ticarət üçün gələn Cavid burada mükəmməl təhsil almaq fikrinə düşmüş, bunun üçün ciddi səy göstərmiş, çox zəhmətlərə qatlanmış və sonda məqsədinə çatmışdır. Təbii ki bu zaman ona kömək edənlər də olmuşdur. Bunlardan biri də Abdulla Sur idi. Caviddən bir-iki il əvvəl Gəncədən İstanbula oxumağa gələn Abdulla Məmmədzadə (Sur) Cavidi Türkiyənin məşhur filosofu Rza Tevfiklə tanış etmişdi. Cavidin həyatında Rza Tevfiklə tanışlığı əlamətdar olmuşdur. Universitetə girməzdən əvvəl Cavid Rza Tevfikdən dərs almış, daha doğrusu, onu universitetə girmək üçün Rza Tevfik Bölükbaşı hazırlamışdı. Məktubunda, “ta Rəməzana qədər beş-altı ay (edadi) proqramını ikmala çalışdığını və hər həftədə məşhur Rza Tevfik bəydən bəzi həqiqi qə dair bir-iki dərs proqram xaricində oxuduğundan” (201, 47) bəhs edən Cavidin, Rza Tevfikdən dərs almağı elə də uzun sürməyib. O yazır: “Sonra hüriyyət alınır-alınmaz Rza Tevfik bəy də Ədirnə məbusu untixab edildi. Bəzi əsari-nafiə nəşrinə başlandı, darülfununun ədəbiyyat şöbəsinə professor təyin edildi. İttihadi-tərəqqi cəmiyyəti tərəfindən millət vəkalətinə namizəd oldu. Xülasə, iş iş üstündən aşdı, daşdı, bizə vəqt qalmadı” (201, 47). Rza Tevfik Bölükbaşı hər zaman Cavid üçün “ustadi-möhtərəm” (201, 54) olaraq qalmışdır. Cavid İstanbul Darülfünununa məhz Rza Tevfikin təqdimatı ilə qəbul olunub.

Hüseyn Cavidin özü istintaqda ona verilən; “ – Necə oldu ki sizi fakültəyə qəbul etdilər?” – sualını cavablandırarkən deyib: – Həmin il Rza Tevfik özü həmin fakültədə dərs deyirdi. Universitetə onun təqdimatı ilə qəbul edildim.

– Rza Tevfik sizi haradan tanıyırdı?

– Mən İstanbulda olarkən Rza Tevfikin yanında oxuyan Abdulla Məmmədzadə Abdulla Sur adlı bir kirovabadlı ilə tanış olmuşdum Məni ona Abdulla təqdim etdi...

– İstanbulda şair və yazıçılardan kiminlə əlaqəniz vardı? – sualını isə şair; – Mən ancaq Rza Tevfikin, Cənab Şəhabəddinin, Xalid Ziyanın və Məhməd Akifin mühazirələrini dinləyirdim” (212, 19) – deyə cavablandırıb.

İstanbul Universitetində ədəbiyyat fakültəsi üçillik idi və burada oxuyarkən Hüseyn Cavid təhsil məsələsinə çox önəm vermişdi. Məsələn, o, birinci sinifdə oxuduğu halda, həm də ikinci sinifin dərsləri ilə də ciddi şəkildə məşğul olmuşdu.

Türkiyədən yazdığı məktublarda Osmanlı ədəbiyyatı, fars ədəbiyyatı, fəlsəfə, ümumi ədəbiyyat tarixi, coğrafiya, məntiq və tarixi təhsil etməsini böyük bir həvəslə qeyd edib. Məktubunda həmçinin, “Qafqazyadan təhsilə gəlmiş ağaları, əfəndiləri bir-bir arayıb aqibət bir qaçını bulması və hər iki gündən bir bir yerdə olub, söhbət etməsi” haqqında Qurbanəli Şərifzadəyə məlumat verir.

Cavid İstanbulda təhsillə yanaşı Türkiyə ədəbi-mədəni mühitinə yaxınlaşmış, Namik Kamal, Şinasi, Ziya Paşa, Şəmsəddin Sami, Təvfik Fikrət, Rəcəzadə Mahmud Əkrəm, Əbdülhəq Hamid və filosof Rza Təvfiklə tanış olmuşdu. Beləliklə, Türkiyədə təhsil həyatı, Cavid üçün həm də “Türkiyə ədəbiyyatından öyrənmə, təsirlənmə dövrü olmuşdur. Həyatının sonuna qədər Cavid bu təsirdən qurtula bilməmiş, onun bütün yaradıcılığı, dünyagörüşü bu mühitin sürəkli təsiri ilə formalaşmışdır” (81, 149).

İstanbul universitetində oxuyarkən Məhmət Akif Ərsoyun baş yazar olduğu “Sırat-i müstəqim” jurnalında Cavidin üç şeiri: “Yadı-mazi” (245, 86-87), “Elmi - bəşər” (241, 7), “Son bahar” (244, 181-80) dərc edilib. Diqqətiçəkən məsələlərdən biri də, Hüseyn Salik Rasizadənin “Cavid” imzasını ilk dəfə bu jurnalda işlətməsidir. Bu, “Rasizadə soyadından Cavid soyadına keçid mərhələsini mütəfəkkir sənətkarın həyatında prinsipal məsələ kimi dəyərləndirilməlidir” (212, 38), çünki Cavidin bu imzanı işlətdiyi illərdən (1908) ta “ömrünün sonrakı çağlarını diqqətlə izləyərkən” görəcəyik ki, şair bu sözdən ömrünün sonunadək soyad kimi istifadə edib. Nəinki şairin özü, övladları belə bu soyadı işlədib.

“Sırat-i müstəqim” də onun şeirlərinin bir çox məşhurla - “Məhmət Akif, Vələd Çələbi, Əhməd Midhəd, Nəcib Asim, Süleyman Nazif, Ayaz İshaqinin yazılarıyla yanaşı dərc olunması” (212, 32) “siyasi və milli qayələr təqib edən ilk milli təsisatın tərkibində” yer alan bu mötəbər insanlarla Cavidin şeirlərinin eyni bir dərgidə yer alması da adi, sıradan, ötəri bir məsələ deyildi.

Adı keçən “Sırat-i müstəqim”in II Məşrutiyət illərində İslam dünyasının hər köşəsindən gələn məktublara yer verərək yaşanan sıxıntıları dilə gətirməkdə mühim rolu olmuşdu. “Sırat-i müstəqim”də Cavid şeirlərinin nəşr edilməsi “İstanbul darülfunununda mühazirələr oxuyan Türkiyənin istiqlal şairi Məhmət Akif Ərsoyun

Cavid yaradıcılığına maraqlı göstərməsi kimi də diqqəti cəlb edir” (212, 36). İstanbul Universitetində Milli İstiqlal şairi Məhmət Akifdən dərslər alan, vətənə döndükdən sonra da Türkiyədə öyrəndiklərinə sadıq qalan şair, “Peyğəmbər”, “İblis”, ”Şeyx Sənan”, ”Xəyyam”, “Səyavüş”, ”Afət” kimi faciələrin müəllifi Sovetlər Birliyi dönməsində təqib və basqılara məruz qalmışdır. Quruluşun ideoloji yönətiçiləri ondan pambıq tarlalarını, neft quyularını, partiyaları, sovetləri vəsf etməsini tələb edərkən Hüseyn Cavid “Peyğəmbər”də israrla yazıb:

Mən fəqət hüsni xuda şairiyəm

Yerə enməm də sama şairiyəm (21, 194).

Müəllimi Məhmət Akif kimi, Hüseyn Cavid də islama könül vermiş, imanlı, ərđəmli bir sənətkar idi. İmanı bir gövhərə, “imansız paslı ürəyi” isə “sinədə yük”ə bənzədən Məhmət Akif yazır:

İmandı o gövhər ki, ilahi, nə büyükdür,

İmansız olan paslı ürək sinədə yükdür!

Hüseyn Cavid də müəllimi kimi, İslam dünyasını mədəniyyətin beşiyi sayır, İslam mədəniyyətinə və prinsiplərinə bağlı qalmaqla yüksəlmənin mümkünlüyünə inanır, milli əxlaqı, milli ruhu tələqqi edir, onun iflasını ən böyük ölüm sayırdı. O, müsəlmanların mutluluq içində yaşamalarını və inkişafını istəyən bir ruhun insanıydı. Onun bu istəyində ailə ocağından yurd səhvinə, oradan da bütün İslam aləminə açılan hüsur, rahat və nəşə özləmi vardır. Savaş, bunalım və yoxluq illərinin yoxsul insanları Türk ədəbiyyatında problemləri ilə ilk dəfə onun şeirlərində ələ alınıb.

Beləliklə, Hüseyn Cavidin 1909-cu ildə “Sirat-i müstəqim”də yayımlanan üç şeiri o illərdə onun yaradıcılıqla məşğul olduğunu göstərməklə yanaşı, həm də “həyat və cəmiyyət məsələləri” haqqında düşündüyünü göstərirdi. Ümumiyyətlə, Hüseyn Cavid İstanbulda olduğu beş il müddətində bir çox şeir yazmışdı. Onun “Bahar şəbnəmləri” kitabındakı bəzi şeirlərin altına yazılan qeydlər: İstanbul, Böyükdərə, Kağıthanə, Böyükada və s. yer adları bu fikrimizi təsdiq edir.

Son zamanlara qədər Hüseyn Cavidin yalnız İstanbulda “Sirat-i müstəqim” jurnalında nəşr edilən üç şeiri bizə məlumdur. Şairin “Sirat-i müstəqim” də nəşr edilən “Son baharda” (244, 180-181) şeiri İstanbulda Darülfünun ədəbiyyat

şöbəsindən Hüseyin Cavid” imzasıyla yayınlanmışdı.

“Son baharda” şeiri, hətta gərgin təhrir heyəti tərəfindən “acıklı” (kədərli) görüldüyündən şeirin sonuna aşağıdakı dördlük əlavə edilmişdi:

Bu bir neşide-i giryən ki her eninden
Simah-i dehşete çarpar meal-zar hayat
Yazık ki şiirmizin böyle en güzininden
Nasibimiz oluyor ən acıklı hissiyat (244, 180-181).

“Sırat-i müstəqim” jurnalı İstanbulda nəşr edilən ən mühim dərgilərdəndir. Jurnalın mundərəcəsinə baxıldığında dərginin ilgi dairəsinin geniş bir coğrafiyanı əhatə etdiyini söyləmək mümkündür. Bu geniş bir coğrafiya içərisində, xüsusilə, Rusiya müsəlmanları daha çox diqqət mərkəzində olmuş, Rusiyalı müsəlman münəvvərlərin yazılarına geniş yer verilmişdi. Dərginin təqib etdiyi məslək xüsusilə, Rusiya müsəlmanlarına yönəlik tutumu, Cavidin “Sırat-i müstəqim”i tərcih etməsində əsas amil olmuşdur”, qənaətinə gəlinir (86, 282). Qeyd etmək lazımdır ki, Cavidin bu üç şeirindən başqa bir neçə şeiri də İstanbul mətbuatında yayınlanıb. Təvəzökar şair İstanbuldan yazdığı məktublarında Qurbanəli Şərifzadəyə bundan heç bəhs etməmişdir.

1909-cu ilin 10 martında yazdığı məktubda tezliklə təhsilini bitirəcəyi haqqında məlumat verən Cavid Qurbanəli Şərifzadədən İrəvanda türkcə təhsil haqqında ona məlumat verməsini rica edir. Bu məktubdan bir az sonra Qurbanəli Şərifzadənin 20 may tarixli məktubuna cavab olaraq 14-iyun 1909-cu ildə İstanbuldan “yalnız kəndiniz oquyacaqsınız....” (25, 325) qeydi ilə yazdığı 6 səhifəlik məktubda Cavidin vətənə dönmək arzusunda olduğu və gələcəyi ilə bağlı “ideya atası” ilə məsləhətləşdiyini öyrənirik. O yazır: “Kəndimə dair sizə bir məsləhət etmək istiyordum. Öylə bir məsləhət ki, ən lüzumlu və əhəmiyyətli. Bən kəndim də hər hal istədiyim kibi düşünüyorum.

Əfəndim! Bən, sağlıq olsun, marta qədər Qafqasyayı ziyarət edəcəyim, ziyarətinizə ki, bəncə, ən böyük səadətdir, nail olacağım. Lakin İstanbuldan yavaş-yavaş soyumağa başlayıram. Səbəbi isə məsləkimizə aid səfəhatı qismən-yəni bizə lazım olacaq dərəcədə görmüş kibi oldum və qüvveyi-maliyyə də zətən yan baqmağa

başlıyor, hətta qüvveyi-maliyyəyə malik olsam belə, yenə İstanbula vida etməyi məsləhət görüyorum” (25, 325).

Məktubdan o da məlum olur ki, təhsilini bitirdikdən sonra vətənə xidmət arzusu ilə dönmək istəyən ədib əslində, Naxçıvana dönmək və burada çalışmaq istəməyib; “Şimdi Qafqasyaya döndükdən sonra Naxçıvan ilə hiç işim yox. Səbəbini anlatmağa qalqışsam, on yarpaq daha yazmam lazım. Bəlkə siz yek nəzərdə o əshabi mühakimə ilə anlırsınız. Bakıda kafi dərəcədə müəllim var. Gəncədə hakəza. Şimdi bəndəniz əgər mümkün olsa, əvvəl Tiflis, sonra İrəvan; bunlardan hər hankisini məsləhət görürsəniz, mənə məqbul olur. Fəqət Naxçıvanda yaşamaq bəncə mahalattandır. Lakin Naxçıvanda da hər yazın tətıl zamanı işlədiyimiz projeləri tərtib edər, ziyalı gənclərin gözünü açmaqdan geri durmarız. Əgərçi bir naxçıvanlı bir məsləyi mahakimə edərkən bəqeyri həqq-maaş, para gibi xəyalata da qapılır, fəqət bizim yeganə məqsədimiz xidmət, həm də səmimanə xidmətdir” (25, 329).

Məktubdan ədibin hansı səbəbdən Naxçıvana dönmək istəməməsini, lakin Naxçıvanda işləmək istəməsə də, doğulduğu Naxçıvanla bağlı “hər yazın tətıl zamanı projeləri tərtib etmək istədiyini”, “ziyalı gənclərin gözünü açmaqdan geri durmayacağını”, vətəninə “səmimanə xidmət” göstərmək arzusunda olduğunu, Bakıda və Gəncədə kafi dərəcədə müəllim olduğunu “əgər mümkün olsa, əvvəl Tiflis, sonra İrəvanda” (25, 327) çalışmaq istədiyini (təbii ki, Q. Şərifzadənin bunlardan hər hansını məsləhət görsə, şair üçün məqbul olacaq), İstanbulda qalıb “üç-dörd sənə qədər dəxi həm tədris, həm təderrüs edə biləcəyini”, lakin o zaman da “validəm, vətənim, vətəndaşlarım bütün unutulacaq hala gələcəyi” – fikrindən əndişələndiyini öyrənmiş oluruq. Göründüyü kimi, Qurbanəli Şərifzadə ilə məsləhətləşən ədib 1909-cu ildə vətənə dönmək, “vətənə xidmət” etmək arzusunda idi. Lakin bu haqda düşünmək, özünə “qıbləgah” saydığı böyüyü ilə məsləhətləşmək onun vətənə dönməsini bu məktub yazıldığı ildə düşünməyə əsas vermir. Çünki “artıq İstanbuldan yavaş-yavaş soyumağa başlayan” şair öz düşüncələrini dostu ilə paylaşır, onunla gələcəyi haqda fikir bölüşür, ona yol göstərənlik etməsini rica edirdi.

Ədibin elmi tərcümeyi-halında qaranlıq məqamlardan biri də onun İstanbuldan neçənci ildə vətənə dönməsi məsələsidir. Cəfakeş tədqiqatçı, professor C. Qasımov

ədibin “dindirmə protokolunu bütünlüklə və olduğu kimi təqdim edib. Bunu etməkdə məqsədi “Cavidin ömür yoluna aydınlıq gətirə biləcək bəzi vacib mətləbləri onun tədqiqatçılarna və oxucularına çatdırmaqdır” (151, 97). Uzun illər MTN arxivlərində gizli saxlanan materialları bütün incəliklərinə qədər araşdıran və Cavidsevərlərə təqdim edən tədqiqatçı şairin Türkiyədən təhsildən nə zaman qayıtması məsələsini də vacib mətləblərdən biri hesab edib. “Dindirilmə protokolunda Türkiyədən 1910-cu ildə Naxçıvan şəhərinə gəldiyini” söyləyən şairin elmi-tərcümeyi halının yazılmasının vacibliyini vurğulayan professor C.Qasımovun əsas məqsədi “tədqiqatçıların nəzər diqqətini bu faktlara yönəltməklə gümandan həqiqətə gedən yola azacıq da olsa işıq çiləməkdir” (151, 98).

Şairin Türkiyədən neçənci ildə qayıtması Əziz Şərifə görə 1910-cu, akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun tədqiqatlarında isə 1909-cu il kimi öz əksini tapıb. Cavid haqqında tədqiqatlarda, bəzən israrla onun İstanbuldan vətənə 1909-cu ildə qayıtması söylənilir və bu fikri əsaslandırmaq üçün Cavidin 1910-cu ildə “Həqiqət” və “İttihad”da yazılar nəşr etdirməsi faktına söykənilib. Qulam Məmmədli ədibin “1909-cu ilin dekabrından 1910-cu ilin iyun ayınadək “Həqiqət” qəzetinin səhifələrində günəşırı şeir və məqalələrlə çıxış etdiyi nəzərə alınarsa, “səkkizinci məhtubun” İstanbuldan deyil, Bakıdan yazıldığı aydın görünür” – şəkildə fikrini ümumiləşdirib. Halbuki “Həqiqət” və “İttihad”da yazılar nəşr etdirmək üçün Cavidin mütləq Azərbaycanda olması gərək deyildi. Necə ki, Cavid 1903-cü ildə Urmiyədən “Şərqi Rus”a yazılar göndərirdi və bu yazılar H. Cavid Urmiyədə ola-ola qəzetin səhifələrində dərc olunurdu, eləcə də, şairin Türkiyədən Azərbaycana şeirlər, məqalələr göndərməsi və bu şeirlərin dərc olunması mümkün idi. İstanbulda olarkən, 1907-ci ildə, “Fuyuzat”ın 15-ci sayında (34, 31-32) “Hali-əsəfiştimalimi təsvirdə bir ahi-məzlumanə” adlı bir şeiri də nəşr olunub. Yaxud 26 may 1909-cu ildə “İttifaq” qəzeti (№ 118) “Darülfünün ədəbiyyat şöbəsindən” qeydi ilə Cavidin “Son bahar” şeiri dərc edilib. Deməli, şairin Türkiyədən Azərbaycanın hər hansı bir mətbu orqanına yazılar göndərməsi və dərc etdirməsi üçün onun Azərbaycanda olması və ya olmaması elə bir əhəmiyyət kəsb etmir. Digər tərəfdən, şairin vətənə 1909-cu ildə qayıtdığını iddia edənlər onun İstanbuldan Qurbanəli Şərifzadəyə yazdığı 14 iyun 1909-cu il tarixli

məktubuna istinad edirlər. Əslində isə, 14 iyunda yazılan məktubda vətənə dönmək haqqında düşünən şairin “marta qədər Qafqasyayı ziyarət edəcəyəm” (25, 327) – sözlərinə diqqət yetirilməyib. Belə ki, məktub yazılarda (1909-cu il 14 iyun) mart ayından 3 ay keçmişdi. Bu halda məktub müəllifinin “marta qədər Qafqasyayı ziyarət edəcəyəm” (25, 327) – sözlərini qarşıdakı ilin (1910) mart ayı kimi başa düşülməlidir. Onda Cavidin vətənə dönüşü 1910-cu ilin martından öncə ola bilərdi.

Cavid məktubunda Naxçıvana dönmək istəmədiyini, Tiflis və ya İrəvanda işləmək arzusunda olduğunu bildirsə də, 1910-cu ildə Türkiyədən Naxçıvana qayıdıb və bir müddət burada “Rüşdiyyə” məktəbində dərs deyib. Rza Təhmasibin xatirələrinə əsaslanan akademik Məmməd Cəfər Cəfərov yazır ki, “O, burada hər nə qədər bir işdən yapışmağa səy edirsə də, müvəffəq olmur, əlacsız qalıb öz evində məktəb açır, müxtəlif səviyyəli şagirdlərə dərs deməklə keçinməli olur. 1910-cu illərdə Caviddən xüsusi dərs alan görkəmli səhnə ustası, professor Rza Təhmasib şairin öz şagirdləri ilə həvəslə çalışdığını xatırlayır” (43, 28).

Fikrimizcə, Cavid “Rüşdiyyə”də dərs deyərkən həm də evdə fərdi dərs verib və Rza Təhmasib də bu şagirdlərdən biri olub. Ümumiyyətlə, maarifpərvər Rasizadələr yalnız məktəbdə dərs verməklə kifayətlənməyiblər, lazım gələndə evlərində belə bu müqəddəs işlə məşğul olublar. Cavidin qardaşı Şeyx Məhəmməd də akademik Məmməd Cəfər Cəfərova məktəbdən kənar, axşamalar evində dərs verib.

Naxçıvanda müəllimliklə məşğul olarkən yaradıcılığını davam etdirən ədib burada Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum dram olan “Ana”nı yazıb, şeirlərini İstanbul mətbuatında çap etdirib. Məsələn 1913-cü ilin 14 yanvarında “İctihad” məcmuəsində şairin “Kiçik sərsəri” başlıqlı şeiri “Qafqazyalı Hüseyn Cavid” imzasıyla nəşr edilmişdir” (237, 22).

Şairin şeirlərinin dərc olunduğu “İctihad” dərgisi 1904-cü ilin sentyabrından Abdullah Cəvdət tərəfindən Cenevrədə yayınlanıb. 1908-ci ildə ikinci məşrutıyyəttən sonra İstanbulda da çıxarılmaya başlanıb, 1913-cü ildə bağlanması cəhdlər olunsada, 1914-cü ildən “İctihad” adıyla çıxarılıb. Aylıq, on beş günlük, həftəlik olaraq nəşr edilən dərgi az bir müddətdə parlayıb, şöhrətlənib. Dərginin redaktoru Abdullah Cəvdət ziddiyyətli fikirləri ilə yadda qalan bir şəxsiyyət olmuşdu. Son sayına qədər

sərbəst fikirlər yayınlamış dərginin 358 sayı işıq üzü görmüşdü. 1918-ci ilə qədər dərgidə nəşr edilən müəlliflərin sayı 200-dən çox olub. Çox müxtəlif bir yazar kadrosu olan “İctihad” dərgisi açıq və sərbəst fikirləri ilə daha çox diqqəti çəkib. Dərgisini “hür bir kürsü”yə bənzədən Abdullah Cevdətın “İttihad”ında “hər tərbiyə və irfan sahibi bu kürsüyə çıxmaq və oradan içtihatlarını, fikirlərini, hisslərini söyləmək haqqına sahib” olub. Sözsüz ki, dərgidə ən çox yer alan Abdullah Cevdətın yazıları olub. Bununla yanaşı, dərgidə Cəlal Nuri, Əli Kami, Məhmət Zəki, Rza Tevfik, Cənab Şəhabəddin, Qılınçzadə Haqqı, Əbdülhəq Hamid, Orhan Rza, Yusuf Ziya, Mahmud Sadıq, Zaimzadə H. Fəhmi, Əli Rza Seyfi, Süleyman Nazif, İsmail Hami, Sərvər Bədii də yazılar yazmışlar.

Beləliklə, erkən cumhuriyyət dövrünün şair və ədiblərinin bir çoxunun yolu məhz “İctihad”dan keçmişdir, deyə bilərik. Hətta Abdullah Cevdətı; “Adüv-vullah” - deyərək sərt bir şəkildə tənqid edən Nəcib Fazilin belə ilk şeirləri bu jurnalda nəşr edilib. Sevindirici haldır ki, 200-dən çox müəllifi öz ətrafında birləşdirən bu dərgidə Hüseyn Cavidin də “Küçük sərsəri” şeiri dərc olunub.

Bu şeirin “İctihad” məcmuəsinə necə və kimin vasitəsi ilə çatdırılması fikri də maraq doğurur. Tədqiqatçı Mehdi Gəncəlinin fikrincə, şeiri jurnalda Əli bəy Hüseynzadə verib. O yazır: “ilk dəfə şeir Bakıda, “Həqiqət” qazetində 1910-cu ildə nəşr edilmişdir. Cavidin ilk şeirlər kitabı olan “Keçmiş günlər”in nəşr tarixi isə “İctihad”dakı tarixdən daha sonradır. Dolayısıyla bu şeiri “İctihad” məcmuəsinə, İstanbulda olan və Cavidi tanıyan birisi təqdim etmiş olmalı düşüncəsindəyək. Bu ismin o tarixlərdə İstanbulda olan və “İctihad” məcmuəsinin nəşri Abdullah Cevdətə yaxınlığıyla bilinən Qafqazyalı Əli bəy Hüseynzadə olduğu fikri qüvvətlidir” (86, 282).

Hüseyn Cavidin “Bahar şəbnəmləri” adlı kitabında yer alan iki şeiri isə, 1916-cı ildən Cəlal Nuri tərəfindən İstanbulda yayınlanan “Ədəbiyyati - Umumiyyə” məcmuəsinə 1918-ci ildə, nəşr edilib. “Ədəbiyyati - Umumiyyə” məcmuəsi həftəlik siyasi və ədəbi dərgi idi. 1916-cı ilin 4 noyabr tarixindən 1919-cu ilin 8 Mart tarixləri arasında dərginin 110 sayı çıxmışdı. Türkçülük və İslamçılıq politikası çərçivəsində yayınlanan dərgi, bir çox yazarın tarix, hərbi tarixi, siyasət, ədəbiyyat və təhsil

mövzularındakı yazılarını və tərcümələrini öz səhifələrində əks etdirib. Dərziyə yazı yazan müəlliflər arasında Camal Nuri İləri, Məhmət Əmin Yurdaqul, Faiq Əli Ozansoy, İsmail Hami Danişmənd, Samipaşazadə Sezai, Əbdülhaq Hamid Tarhan, Əhməd Rafiq Altınay, Cənab Şəhabəddin, Süleyman Nəsib, Vədat Örfi Bengü, Süleyman Nafiz, Əli Əkrəm Bolayır, Müftüoğlu Əhməd Hikmət, Faruk Hafız Çamlıbel, Şükufə Nihal Başar, Rza Tevfik Bölükbaşı və Həsən Ənvər Paşa yer almaqdaydı. Adı keçən yazarların arasında Hüseyin Cavidin müəllimi və ustadı Rza Tevfik və mühazirələrini sevə-sevə dinlədiyi Cənab Şəhabəddinin də adı “Ədəbiyyatı – Umumiyyə” məcmuasının yazarları arasındadır.

Sözsüz ki, keçmiş tələbəsinin Osmanlı türkcəsində yazdığı şeirləri ilə dərgidə qarşılaşması Rza Tevfiki və Cənab Şəhabəddini xeyli sevindirmişdir. Belə mötəbər yazarların yazılarının yer aldığı dərgidə, “Ədəbiyyat-i Umumiyyə”də, ən önəmlisi də sevdiyi müəllimləri ilə bir sırada Hüseyin Cavidin “Pənbə çarşaf” şeirinin nəşr edilməsi böyük bir hadisə sayıla bilər. Şairin “Bahar şəbnəmləri” kitabında “Pənbə çarşaf” adıyla yer alan şeiri, dərgidə sadəcə “Çarşaf” başlığıyla verilib” (87, 283).

Dərgidə, “Bahar şəbnəmləri” kitabının İstanbula necə gətirilməsindən də geniş bəhs edilmiş, Qafqazyalı şairin - H. Cavidin Osmanlı ədəbiyyatını örnək alması təqdir olunmuşdu: “Kafkazyanın ən müktədir şairlərindən Hüseyin Cavid bəyin Bakıda nəşr edilən “Bahar şəbnəmləri” ünvanlı micelle-i eşarını (şeir kitabını) bu kərə şəhərimizə gələn Kırım Hərbiyyə Naziri Cəfər bəy muhibbimiz (dostumuz) bizə iare etmək (ödünc vermək) lütfündə bulundu. Biz də bundan iki mənzumeyi məcmuamıza nəql ediyoruz. Bunların mutaalasında karilerimize (okurlarımıza) bugünkü Azərbaycan şeiri və ədəbiyatı haqqında bir fikir hasil etdirmək üçün ara-sıra azeri şairlərinin bazı nəşidələrini anlayacaqlardır ki, Kafkaslı millettəşlərimiz bizim ədəbiyyatımızı təməşşuk etməyi (örnək almağı) təkamül üçün ən kəstirmə tarik (yol) təlakki etmişlərdir. Bu şəhrahda (yolda) davam edildikcə beş sənəyə kalmaz Osmanlı, Kırım, Kafkaz ədəbiyatları ittihad edər. Bu gün yalnız Rusiyadakı Müslüman inteliyyasının (ərbabi-daniş) anlamaqda olduğu bu tarz və şivə, halkca da anlaşılacaq olursa, türkün camiası için nə büyük mezhariyet” (239, 754.).

Şairin “Ədəbiyyat-i Umumiyyə”də nəşr edilən şeirlərindən biri də “Çəkinmə,

gül” (239, 40) şeiridir. Cavidin “Nəcm-i Geysudar” başlıqlı digər bir şeiri isə Türkiyə Cumhuriyyətinin elan olunmasından az sonra “Muhacirət Mətbuatı”nın ilki olan “Yeni Kafkasya” (1923-1927-İstanbul) dərgisində nəşr edilmişdir. Bu dərgi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin on beş gündə bir çıxarıdığı siyasi, sosial və ədəbi bir orqan idi. Bolşeviklər tərəfindən təqib edilən bu dərginin səhifələrində açıq imza ilə yazan müəlliflər də vardı. Bu müəlliflərin bir qismi bütün Türk dünyasında tanınmış insanlardı. “Resulzade Mehmet Emin, A. Zeki Velidi (Togan), Ayaz İshaki (İdilli), Mehmet Fuat Toktar, Sadri Maksudi (Arsal), Yusuf Akçura, Cafer Seydahmet (Kırimer), Abdullah Battal (Taymas), Ahmed Cevad vb. gibi yazar ve şairler Türk dünyasının tanıdığı fikir ve sanat adamlarıdır. Derginin asıl yükünü Resulzade ile birlikte Azərbaycanlı milliyetçiler yüklenmiştir. Resulzade Mehmet Emin, “Yeni Kafkasya”nın sahibi ve başyazarıdır. İlk sayılarda adını gizleyen Resulzade, daha sonra açık imza ile de yazılar yazar” (238, 89).

Belə zəngin bir müəllif heyəti ilə çalışan dərgi – “Yeni Kafkasya” Cavidin yalnız şeirini verməklə kifayətlənməmiş, şeiri haqqında aşağıdakı açıqlamanı vermişdi: “Möhtərəm oxucularımıza bugünkü Azərbaycan şeiri və ədəbiyyatı haqqında bir fikir hasil etdirmək üçün ara-sıra Azərbaycan şairlərinin bəzi şeirlərini dərc və iqtibas edirik. Hüseyn Cavid bəyin bir nəfis parçası “Bahar şəbnəmləri” adlı şeir kitabından iqtibas olunmuşdur “Nəcm-i Geysudar”, Halley ham quyruqlu ulduzun zuhuru əsasında yayılan təhlükə xəbərləri üzərinə yazılmışdır” (243, 8). Qeyd edək ki, Cavid “Yeni Kafkasya” dərgisində Əhməd Cavaddan sonra şeiri nəşr edilən ikinci azərbaycanlı şair olub. Əhməd Cavidin Hüseyn Caviddən əvvəl iki şeiri artıq bu dərgidə nəşr edilmişdi.

Məlumdur ki, Qafqaz müsəlmanları Birinci Dünya müharibəsində Osmanlı dövlətinin vəziyyəti ilə yaxından maraqlanmışlar. Çanaqqala savaşa minlərcə Qafqazlı müsəlmanın iştirak etməsi də yaxşı məlumdur. Birinci Dünya müharibəsində Rusiya tərəfindən əsir alınıb Bakıda Nargin adasına gətirilən Türk əsirlərinə yardım məqsədi ilə Bakıda “Qardaş köməyi”(1917) adlı bir dərgi nəşr edilmiş və əldə edilən gəlir, əsirlərin vəziyyətinin yaxşılaşmasına sərf edilmişdir. 1917-ci ildə nəşr edilən bu dərgi, bir az gec olsa da Osmanlı mətbuatında da xəbər olmuşdur. 1918-ci il 9 May

tarixində “Yeni Mecmua”da “Ayn. Nun.” imzalı bir müəllif, dərgi haqqında geniş tanıtım məqaləsi yazıb. “Hərb və fəlakət” şeirinin dili və muhtəvası, məqaləni yazan müəllifin də diqqətini çəkib. Müəllif, Hüseyn Caviddə Əbdulhaq Hamid və Tevfik Fikrət təsirini sezdiyini qeyd edir: “Hərb və fəlakət” şerləvhəli uzun bir şeir: 1917-ci ildə yazılmış olan bu uzun şeirin sahibi Hüseyn Cavid Bəy də Hamidi çox oxumuş bir Fikrət tələbəliyi sezər gibi oluyorum. Çünki şeir bir az sonra vəzni dəyişdirilərək insana Fikrətin “Tarixi - Qədim”indəki fəryadlarını xatırladır”:

Arkadaş, yoldaş, ey vətəndaş, uyan

Yatma, artık yetər, deyişdi zaman” (238, 337-338).

İstanbulda olarkən Cavidin yazdığı şerlərindən biri də, farsca yazılan “Vətən” rədifli qəzəlidir. Bu şeir vətən üçün darıxan, qəribsəyən Cavidin ürəyinin səsidir:

Olubdur qəlbimə hakim mənim mələli-vətən,

Başımda şur ilə məskən salıb xəyali-vətən,

Vətən, vətən deyərək səs salaram hər diyara,

Düşərmi bircə dilimdən, mənim məqali vətən.

Vətən məhəbbətini əmr edibdir peyğəmbər,

Xoş ol kəsə, ona həmdəm olub vüsali vətən (21, 139).

Vətən həsrəti çəkən Cavid 1910-cu ilin əvvəllərində Türkiyədən Naxçıvana böyük bir amalla; “Vətənə xidmət” amalı ilə qayıdıb. Vətənə qayıtdıqdan sonra da 1905-1923-illər arasında Osmanlı mətbuatında zaman-zaman H. Cavid haqqında bilgiler verilib, şeirləri dərc olunub.

3.3. Cavid və Türk romantikləri

Hüseyn Cavidin ədəbi-estetik və fəlsəfi görüşlərinin, xüsusən bədii dilinin formalaşmasında təhsil aldığı İstanbul mühitinin böyük rolu olub. İstər Universitetdə Rza Tevfik Bölükbaşından, İstiqlal şairi Məhməd Akif Ərsoy, Xalid Ziya Uşaqlıgil və Cənab Şəhabəddindən aldığı dərslər, istərsə də, Şərq və Qərb filosoflarının – Aristotel, Zərdüşt, İbn Sina, Dekart, Spinoza, Nitsşe və başqalarının fəlsəfi əsərlərindən qazandığı biliklər və sinəsində böyük bir mədəniyyət daşıyan İstanbul

mühiti Hüseyn Cavidin dünyagörüşünün inkişafında mühim rol oynayıb.

“Osmanlı imperiyasında 1839-cu ildən XIX əsrin 70-ci illərinin əvvəlinə qədər keçirilmiş, 1839-cu il 3 noyabrda Rəşid paşanın tərtib etdiyi “Gülxanə xətt-i şərifinin” elan olunması ilə başlanan və 1856-cı il 18 fevralda Əli paşanın tərtib etdiyi “Xətt-i hümayun” əsasında davam etdirilən islahatlar dövrünə Türkiyə tarixində “Tənzimat dövrü deyilir” (5, 251). Türkiyədə Tənzimat Fərmanının elanından sonra Batı ədəbiyyatı örnək alınaraq yaradılmış Tənzimat ədəbiyyatı da məhz bu ictimai-siyasi hərəkətin nəticəsi olaraq meydana gəlmiş ədəbi cərəyandır. Tənzimat ədəbiyyatına, əslində yeniliklər - Avropalaşma ədəbiyyatı demək daha doğru olar. İnsan şəxsiyyətinə, real həyata daha çox meyil göstərən yazıçılar Tənzimat dövründə yetişmişdi. Qərb, xüsusən, fransız ədəbiyyatına maraq artmış, yeni janrlar - dram, novella, roman və s. yaranmışdı. Tənzimat ədəbiyyatının (1859-1896) ilk illərində; Namiq Kamal, Əhməd Mithat Əfəndi, Əbdülhəq Hamid Tarhan və Rəcəzadə Mahmud Əkrəm və s. romantizm axınına qoşulmuşdular. Tənzimat ədəbiyyatının ilk zamanlarda Ziya Paşa və Namiq Kamalın liderlik etdiyi ədəbiyyat “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinə bağlı idilər. Əsl siyasətçi və mübarizə adamı olan Tənzimatçılar romantik və romantik olduqları qədər də milliyyətçi, sənətdən çox fikir, ölkü axtarışında, zülmə, haqsızlığa qarşı idilər. Namiq Kamal daha çox Qərb ədəbiyyatının örnəklərinə söykənərək coşqun, yeni, pafoslu bir üslubda vətən, ulus, yurd sevgisini dilə gətirir, hüriyyət və haqsızlığa qarşı çıxan əsərlər yazırdı, yeni şerdəki həyəcan artıq “millət üçün duyulan və ya duyulmağa çalışan faydalı və inqilabçı həyacana” çevrilirdi. Ustad sənətkar Əbdülhəq Hamid Tarhan Qərb teatr oyunlarını örnək alaraq yazdığı pyeslərdə ailə problemləri, sosial məsələlərə də yer verirdi.

Tənzimat ədəbiyyatından sonra, 1895-ci ildə başqa bir ədəbiyyatın - “Sərvəti-fünun” mərhələsinin başlanğıcı qoyulur. II Əbdülhəmid dövründə fəaliyyətə başlayan “Ədəbiyyat-ı cədidə” onların yazılar yazdıqları dərginin adı ilə “Sərvəti-fünun” adlanır. Təvfik Fikrət, Cənab Şəhabəddin, Faiq Əli, Hüseyn Cahid, Mehmed Rauf, Süleyman Nazif, İsmayıl Səfa və digər sənətkarların üzv olduğu bu ədəbi hərəkət ədəbiyyatın yeni modelinin yaranmasına səbəb olur. Bu ədəbiyyatın yaranması ilə

böyük bir Batılışma mərhələsi başlayır. “Sərvəti-fünun” təmsilçilərindən Tevfik Fikrət (1867-1912), Cənab Şəhabəddin (1870-1934) başda olmaqla türk şeirinə sərbəst şeir janrı gətirmiş, fransız şeirindəki verlibr adlı janrla divan ədəbiyyatında mövcud olan müstəzad janrının sintezindən yeni bir ifadə tərzini yaratmış, həmçinin ilk dəfə olaraq Türk ədəbiyyatına mənsur şeir janrını tətbiq etmişlər. Sərvətifünunçulardan Xalid Ziya Uşaqlıgil və Məhmət Rauf mənsur şeirin müəllifləri kimi yadda qalmışdır.

1908-ci il Məşrutəsindən sonra isə Türkiyədə ilk ədəbi təşkilat - “Fəcri-ati” yaranmışdır. Emin Bülənd, Əhməd Haşım, Həmdullah Sübhi, Şəhabəddin Süleyman, Rafiq Xalid, Əli Süha, Fazil Əhməd, Yaqub Qədri, Fuad Köprülü kimi sənətkarların toplaşdığı “Fəcri-ati” ədəbi təşkilatı bəyannaməsini “Sərvəti-fünun” məcmuəsinin 12 mart 1909-cu il tarixli sayında dərc etdirərək ədəbiyyatın həm problemləri, həm də tədqiqi məsələlərinə münasibət bildirmiş və bəyannamədə Namiq Kamalın zərb məsələ çevrilmiş “ədəbiyyatsız millət dilsiz insan kimidir” məşhur sözü əsas tutularaq yeni nəslin yeni bir düşüncəyə sahib olması məsələsi tələb kimi ortaya atılmışdı. Ölkədəki qarmaqarışlılığın, çatışmamazlığın əsas səbəbini istibdadda görən “Fəcri-ati”çilər böyük bir cəsarət nümayiş etdirərək sənətdə yeni dəyişikliklər etmək istəsələr də, 1911-ci ildə fəaliyyətlərini dayandırmışlar.

Bu ədəbi hərəkatların XX əsr Türk ədəbiyyatının inkişafında, milli ədəbiyyatın yaranmasında böyük rolu olmuşdur. İstər Tənzimat, istərsə də “Sərvəti-fünun”un Türk ədəbiyyatının yeni məzmun və yeni formada inkişaf etməsində böyük rol oynamış, türk ziyalıları çox şey əxz etmişdi. Hər iki ədəbiyyatın da cəmiyyətə güclü təsiri olduğu kimi, bu ədəbi cərəyanlarla yaxından tanış olan filosof şair-dramaturq Hüseyn Cavidə də böyük təsiri olmuşdur.

“Fəcri-ati” ədəbi təşkilatı yarananda Cavid İstanbulda idi və şair Sərvətifünunçu şairlərin hələ həyatda onları ilə tanış olmuşdu. Türk romantiklərinin vurğunu (bu vurğunluq onu ömrünün sonunadək tərk etməyib) olan şair onları sevdiyi kimi, hər kəsə sevdirmək də istəyib. Uşaqlıqdan Cavidlə yaxın münasibətdə olan Əziz Şərif yazır ki, Hüseyn Cavid osmanlı ədəbiyyatından, osmanlı yazıçılarından bizə, xüsusilə mənə və Rzaya (Rza Təhmasib) çox şey nəql edərdi. Onun təhriki ilə mən o

zaman İstambuldan bir neçə kitab sifariş edib almışdım ki, onların içində Əhməd Hikmətin “Xaristan və gülüstan” adlı hekayələr kitabı, Məmməd Əmin bəyin “Türk sazı”, Əbdülhəq Hamidin “Düxtəri–hindi”, “Nəstərən”, “Təzər” və sair əsərləri də var idi ki, bu əsərlər indi də mənim kitabxanamda saxlanır. Biz Hüseyn Cavidə rus ədəbiyyatı ilə və rus dilinə tərcümə edilmiş Qərb yazıçılarının əsərləri ilə tanış etdiyimiz kimi, o da bizi Şərq və xüsusilə türk yazıçıları, onların ən qiymətli əsərləri ilə tanış edirdi. O, türk yazıçıları Namiq Kamal, Əhməd Hikmət, Əbdülhəq Hamid və başqalarından mənə nəql edirdi. Hüseyn hamıdan artıq Əbdülhəq Hamidi sevirdi” (30, 442).

Türk romantiklərinə dərin bir heyranlıq duyan, Təvfik Fikrət, Namiq Kamal, Rəcəzadə Mahmud Əkrəm, Cənab Şəhabəddin yaradıcılığını sevə-sevə izləyən Hüseyn Cavidə daha çox məftun edən Tənziyat ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən, türklərin “şairi - azam”, “dahiyyə - azam” adlandırdıqları qüdrətli şair - dramaturq Əbdülhəq Hamid Tarhan olub. Əbdülhəq Hamid “güclü sənətkar olduğu qədər, sənət anlayışında da əvvəlkilərdən daha irəliddə və daha yenilikçiydi” (252, 181).

Tənziyat dövrü türk ədəbiyyatının qüdrətli sənətkarlarından sayılan Əbdülhəq Hamid Cavidin çox sevdiyi şairlərdən olub və onların yaradıcılıqlarında bənzərliklər çoxdur. Əbdülhəq Hamid kimi Hüseyn Cavid də yurdunda ilk mənzum dram meydana çıxarıb; Hüseyn Cavid də Hamid kimi Qərbi Avropa şerini ilk dəfə öz mühitinə gətirib; Cavid də Hamid kimi şeirdə parlaqlığa, səlisliyə, musiqiyə, qafiyəyə, bir sözlə, sənətkarlığa xüsusi fikir verib, əruzü sadələşdirib; Onun da hecası eynilə, Hamidin hecasını xatırladır. Hamiddə olduğu kimi, burada da bölgü yoxdur, misralar birbaşa axıb gedir; Cavid də Hamid kimi həm mənzum, həm də mənsur pyeslər yazıb; Cavid də Hamid kimi tarixi mövzulara daha çox müraciət etməklə yanaşı, müasir həyatdan da müxtəlif xalqların yaşayış tərzindən bəhs edib və s.

Türk romantiklərinin yaradıcılığını izləyən Hüseyn Cavidə türk romantiklərinə dərin bir heyranlıq özünü göstərməkdədir. Əbdülhəq Hamid, Təvfik Fikrət və Namiq Kamalın yaradıcılığında daha çox təsirlənmiş Cavidə bunların içərisində daha çox məftun edən tənziyat ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən, türklərin “şairi -

azam”, “dahiyl - azam” adlandırdıqları qudrətli şair - dramaturq Əbdulhəq Hamid Tarhan olub. Əbdulhəq Hamid “güclü sənətkar olduđu qədər, sənət anlayışında da əvvəlkilərdən daha irəlidə və daha yenilikçiydi” (252, 181).

Tənziyat dövrü türk ədəbiyyatının qudrətli sənətkarlarından sayılan Əbdülhəq Hamid Cavidin çox sevdiyi şairlərdən olub və onların yaradıcılıqlarında bənzərliklər çoxdur. Əbdülhəq Hamid kimi Hüseyn Cavid də yurdunda ilk mənzum dram meydana çıxarıb; Hüseyn Cavid də Hamid kimi Qərbi Avropa şerini ilk dəfə öz mühitinə gətirib; Cavid də Hamid kimi şeirdə parlaqlığa, səlisliyə, musiqiyə, qafiyəyə, bir sözlə, sənətkarlığa xüsusi fikir verib, əruzü sadələşdirib; Onun da hecası eynilə Hamidin hecasını xatırladır. Hamiddə olduđu kimi, burada da bölgü yoxdur, misralar birbaşa axıb gedir; Cavid də Hamid kimi həm mənzum, həm də mənsur pyeslər yazıb; Cavid də Hamid kimi tarixi mövzulara daha çox müraciət etməklə yanaşı, müasir həyatdan da müxtəlif xalqların yaşayış tərzindən bəhs edib və s.

Bu iki böyük sənətkarın bu qədər bənzərlikləri ilə yanaşı, fərqlilikləri də var: “Hamid pyeslərini oynanmaq üçün deyil, oxunmaq üçün, Cavid isə oynanmaq üçün yaratmışdır. Üslub və üsula gəldikdə isə onları biri - birindən ayırmaq ilk baxışdan o qədər də asan görünmür. Hamidə bələd olmayanlar şeirlərini eşidərkən, Cavidinki, Cavidə bələd olmayanlar isə şeirlərini eşidərkən, Hamidinki zənn edərlər” (126, 16). Hamid əsərlərini “teatro kılığında” yazmışdır, “başqa bir deyimlə desək, Hamid, şeirlərinin önəmli bir qismini teatra bənzəyən, fəqət əslində teatr olmayan bir yapıda qələmə alıb. Sənətkarın özü də bunu qəbul edir: “Benim teatrolarım oynanmaq üçün deyil, okunmaq üçün yazılmışdır” (252, 184).

Hamiddən fərqli olaraq Cavid “Peyğəmbər” dramından başqa bütün pyeslərini oynanmaq üçün yazmışdı. Tənqidçi Hənəfi Zeynallının fikrincə, Cavid “əşkal cəhətdən Hamidanədir.” Bizcə, Hüseyn Cavid yalnız “əşkal cəhətdən” deyil, üslub və üsul baxımından da, “Hamidanə”dir. Cavid Hamidi tanıdıqdan sonra təxəllüsünü belə ona yaraşdırmış, qəhrəmanlarının isimlərinə belə əksər hallarda Hamidin qəhrəmanlarının ismini vermişdir. Məsələn; Hamidin “Tarık”ından Zəhra və Əzra, Teymur, Dilşad, Bəyazit “Teyflər keçidi”, “Ruhlar” və “Ərzilər”dəndir. Cavidin əsərlərindəki mələklər, şeytanlar, xidmətcilər, nədimlər, dəliqanlılar və saqilər də

Hamid əsərlərindən gəlmə müsafirlər kimidir.

Hüseyn Cavidin “sonuncu bir divanənin” özü haqqında və özünəqədərki həqiqət divanələri haqqında düşüncələri olan” “İştə bir divanədən bir xatirə” poeması üslubuna, məzmununa, vəzninə görə demək olar Hamidin “Ğəram”ının eynidir, “hətta o qədər Hamidanədir ki, bəlkə də Hamid bu gün dirilib məzarından qalxsa, mən bunu nə zaman yazdım deyər. Hələ Cavidin divanəsinin söylədiyi: “Yar idim həm yara, həm əğyarə mən” ifadəsi sanki Hamidin divanəsinin “Yar da, əğyar da sən, mən də sən” xitabına səs vermiş kimidir” (126, 18).

“İştə bir divanədən bir xatirə” poemasında Cavid yazır:

Həpsinin amalı bir, əfkarı bir,
 Həpsinin iqbalı bir, ibdarı bir.
 Həpsi yalnız bir həqiqət aşiqi,
 Həpsi bir vicdanla dinlər haliqi.
 Parlamış həpsində bir haq şöləsi,
 Xeyrə munis, şərə düşman cümləsi (25, 102).

Əbdulhəq Hamidsə ”Ğəram” əsərində divanənin dili ilə belə deyir:

Bəzisi camidə olmuş bir imam,
 İktidayi- halqa vermiş ittihad.
 Bəzisi vaiz, başında qırx kişi.
 Həp qıyamətlər qoparmaqdır işi.
 Bəzisi bir şeyxdir dərgahda,
 Sanki xadimdir o qürbullahda (252, 13).

İstər Hamidin “Ğəram”ı, istərsə də Cavidin “İştə bir divanədən bir xatirə” poeması divanənin dili ilə deyilsə də, bunlar divanə deyil də, əksinə, divanə ariflərdir. Bu divanə ariflərin dili ilə Cavid şeirdə “kimsin?” “nəsin?” – sualına cavab tapmağa çalışıb, Şərqi keçmişinə, Orta əsrlərin fəlsəfi görüşlərinə, dinə, fərqli münasibət bildirib, cəmiyyət, insan, bəşərin hazırkı durumu ilə əlaqəli fikirlər söyləyib:

Bir yığın əfsanə, bin lafu kəzaf,
 Uydurub hər kəs çıxarmış ixtilaf,
 Hər biri boş bir xayal almış ələ,

Uğraşib dünyaya salmış vəlvələ... (21, 103).

Hüseyn Cavidin dinə münasibəti bu və ya digər səviyyədə bütün əsərlərində hiss olunmaqdadır: gah - “Hər kəsin ruhunda bir xaliq gülər, Öylə bir xaliq ki, xəlv etmiş bəşər”, gah “Məhəbbətdir ən böyük din”, gah da; “Din bir olsaydı əgər” – şəkildə. Lakin bu əsərində o, insanlara çağdaş insan, çağdaş cəmiyyət, bəşəriyyət keçmiş və gələcəyinə olan baxışlarını ifadə etməkdədir. Cavidə görə, bəşəriyyət tarixi bir yığın mənasız adət və ənənələrdən, ziddiyyət və kəşməkeşlərdən ibarətdir. Şimdi isə əskinin təkrarıdır. O, etiraf edir ki, bu yaşa qədər kəsb etdiyi elmi-irfan onu heç bir həyat həqiqətinə yaxınlaşdırmır, əksinə, uzaqlaşdırır. Oxuduğu kitabları “sərsəm kitablar”, yazdığı dəftəri isə “saçma dəftərlər” adlandırır, “hökm edir ruhumda artıq başqa hal” – deyə bildiyi bütün elmi-irfandan narazılığını bildirir” (21, 103) və bu qənaətinə gəlir:

Sorsalar dünyada kimdir hökmdar?

Bən derim: ölmüşlər, ölmüş, duyğular.

Bir həqiqətdir bu - varsa şübhəsiz,

Ta cocuqlukta nə öyrənmişsiniz,

Hər nə yad etmişsiniz dün və bu gün.

Qəlbinizdən həp silin, bir-bir bütün (21, 104).

H. Cavid yaradıcılığında fəlsəfədən söz açarkən, Türkiyənin məşhur filosofu, “İstanbul Universitetində ilk fəlsəfə konfranslarını” verən, “təkkə ədəbiyyatı alanında nəfəslər” (245, 33) yazan və Şərq ədəbiyyatında olan təsəvvüf cərəyanlarının tədqiqi ilə məşğul olan Bölükbaşı Rza Tevfikdən dərs alması faktını diqqətdə tutmaq lazımdır. Çünki Rza Tevfik Bölükbaşı Hüseyn Cavidin “irfan düşüncəsinə, təsəvvüf ədəbiyyatının qaynaqlarına, Qərbə məxsus Nitsşe fəlsəfəsinə (bu illərdə Türkiyədə Rza Tevfik təsəvvüfün Kamil insanı ilə Nitsşenin üstinsən nəzəriyyəsini incələməklə məşğul idi) yönəlməsində, onun fəlsəfi biliklərin kamilləşməsində yardımcı olmuşdur” (211, 31). Məktublarından birində müəllimi Rza Tevfikdən “Şeyx əfəndi” – deyə bəhs edən Cavidin “Şair bütün varlığın ahəng və manasını sezən ruh olmalıdır” – təliminin dərslərini də ondan aldığı anlaşılır. Bu mənada, çağdaş həyatın suallarına cavab verməyən “Qərbin modernizə edilmiş skeptizm, şübhəçilik fəlsəfəsi:

Cavid`in bu fəlsəfi sistemlərdən üz döndərməsi, qəti inkarçılıq şəklində olsa da, yeni fəlsəfi axtarışlar yolunu tutmuş romantik şərqli bir şair üçün çox normal idi!” (211, 63 -64). Bəzən o, zahirən bu fəlsəfələrdən üz çevirmiş kimi görünsə də, əslində o, bu fəlsəfələrin təsirindən qurtula bilməmişdir.

Əbdülhəq Hamidin; “Teatrolarım içində ən edebi kılıklısıdır” – dediyi Şeksprin “Otello” və “Hamlet”inin təsiri duyulan “Finten”inin təsiri, eyni zamanda Cavidin “İblis”ində də təkrarlanmaqdadır. Hatta İblisin monoloqundakı:

İblis nədir? – Cümlə xəyanətlərə bais...

Ya hər kəsə xain olan insan nədir? – İblis... (21, 117) – misraları eyni ilə Hamidin “Finten”indəki misralarının həməh-həməh eynidir:

– Mələkmi; yoxsa insanımı diyordun, bəlkə şeytandır?

Mələk də şimdiki insandır, qızım, şeytan da insandır!”

Hüseyn Caviddə qaynaqlarını türk romantizmindən, xüsusən, Hamiddən alan məsələlərdən biri də təbiətə pərəstiş məsələsidir. Əbdülhəq Hamiddə təbiət bir başqadır. “Təbiəti sənətin ana qaynağı, əsası qəbul edən” Hamid “Türk şeirinin ruhuna və mövzusunə önəmli bir yenilik gətirib” (252, 25). Məsələn, Hamiddən əvvəlki təbiəti daha çox “insan içindəki təbiət” olaraq incələdikləri halda, Hamid onlardan fərqli olaraq insan içindəki təbiətdən çox, “təbiət içindəki insan”ı təsvir etmiş, insan və təbiət arasında geniş bir körpü qurmuşdu. Nəticədə, təbiət və insan bir-birini tamamlayan, zaman-zaman bir-birindən təsirlənən, bəzən də bir-biri ilə çəkişən, savaşıyan iki üzv kimi ortaya çıxmışdı.

Azərbaycan romantik ədəbiyyatında isə, “Təbiəti romantikcəsinə idealizə” etməyi və təbiətə fəlsəfi yanaşmağı ilk dəfə Hüseyn Cavid gətirmişdir. Onun bütün əsərlərində “füsunkar təbiət özünün bir parçası ilə çıxış edir. Çiçəklər, çinar, sərvi, bağça, ağac, xiyaban, gül dәмətləri romantik sənətkarın pyeslərində təbiətin səlahiyyətli səfirləridir” (78, 11). Romantiklərin təbiətə münasibətində, təbiətin əbədiliyi kimi təsəvvürlər əsas yer tutur ki, bu da Panteizmlə bağlıdır. Panteizmdə Allahla təbiət bir - birinin içərisində əridilir, vəhdətdə götürülür, yəni, “Təbiətin övladı olan insan öz rəngarəngliyi ilə, onun hissi həyatını müəyyənləşdirən təbiətin qanunları əsasında formalaşmışdır. Təbiət nəinki insandan kənarda, eyni zamanda insanın

kəndində mövcuddur” (252, 292). Bu səbəblə, Cavidin yaradıcılığında təbiətin “səlahiyyətli səfirləri” (79, 11) hər zaman baş rollardadır. Hüseyn Cavidin təbiətə və dinə münasibəti “Afət” əsərində öz əksini tapıb. Əsərdə təbiəti şeir, musiqi, din və gözəlliklər mənbəyi kimi görstərən ədib yazır: “Dünyada yalnız bir şeir, bir musiqi, bir din mənbəyi var ki, o da təbiətdir! Şeirmi istərsin? Yıldızların səvfəti, qürubun məhzunluğu, keçənin sükutu, fəzanın dərinliyi həp birər şeirdir! Musiqimi istərsin? Çayların, irmaqların ninnisi, dənizlərin, çayların çağlayan vəlvələsi, aslanların, yıldırların gurlaması, xəfif rüzgarların zümzüməsi, yaprakların, çiçəklərin, bülbüllərin, ishaqların ötüşməsi həp birər musiqidir! Dinmi istərsən? İştə, hər yıldıznı incə təbəssümləri, hər günəşin yıldıznı baxışları, hər gün yeni bir din, yeni bir məzhəb doğuruyor” (23, 273).

Eyni fikirlər demək olar ki, Əbdülhaq Hamidin “Məqbər”ində belə keçir: “Hankı qələm təbii gözəllikləri haqqıyla təqlid etmiş? Bizim yazıb da gözəl bulduğumuz şeirləri bizə ilham edən təbiətdir. Mənim, əgər varsa, gözəlliklərim dağların, bağların, çiçəklərindir...” (254, 21). Əbdülhaq Hamidin “Dövrani-muhabbət”ində bu fikir “Təbiətdir şəriət” – şəkildə təkrarlanır.

Təbiətə fəlsəfi yanaşmaq və bəzən də təbiətdən bir “dekorasiya” kimi bəhs etmək üsulu Hamiddə olduğu kimi, Caviddə də güclüdür. “Xəyyam” əsərində Hüseyn Cavid bu məsələyə toxunub. Şərqi ilk materialist filosofu Xəyyamın təbliğ etdiyi fikir budur: “Hər şeyin əsası təbiətdir.” Hər şey keçicidir. Əbədi olan ana torpaq və daima dəyişən təbiətdir. Cism, əşya, maddi varlıq əslini itirmir, heçə çevrildikdən sonra belə müxtəlif şəkillərdə təzahür edir. Ümumiyyətlə, təbiəti Yaxın Şərqdə ilk dəfə, özünəməxsusu bir şəkildə vəsf etmək, “təbiətin ruhundakı şeiriyyəti açmaq”, təbiətə fəlsəfi yanaşmaq Ə. Hamidə müəssər olmuşsa, Azərbaycan ədəbiyyatında “təbiəti varlıq kimi göz önünə sərmək” missiyasını Cavid öhdəsinə götürmüşdü. O, “insanı təbiətin ünsürü, “zərəsi” kimi yox, şah əsəri kimi təqdim edir. Daha doğrusu, təbiət burada təsvir olunmur, yaşayır, oxuyur, nəfəs alır, onun ətri gəlir, o duyulur və eşidilir. Cavidin rəhbər tutduğu poetik naturfəlsəfənin əsasında təbiətlə və Dünya ilə bağlayan birlik dayanır” (141, 109).

Beləliklə, Ə. Hamidlə H. Cavidin gərək üsul və üslubunda, gərək hər ikisinin

mövzularının “uzaq”dan seçilməsində və ya Hamid kimi şeirinə “fəlsəfəni çox qatması, şeiri düşüncələşdirməsi, ya da düşüncəni şeirləşdirməsində” bənzərlikləri çoxdur.

Hüseyn Cavidin sənət kredosunun müəyyənləşməsində Təvfik Fikrətin də təsiri çoxdur, Ziya Gökalpın da dediyi kimi, “Hamidin qüvvətli təsiri altında qalan Cavid eyni zamanda Fikrətin də təqibçisidir və onun yaradıcılığı, yalnız dil baxımından deyil, fikir və sənət baxımlarından da Hamid və Fikrət təsirlərinin bir halitası kimi tələqqi oluna bilər” (252, 147). Təvfik Fikrət inqilabi ruhlu şeirlərində zülm, fanatizm və istibdadı qətiyyətlə qamçılamiş, humanizm və azadlıq ideyalarını, xalqlar dostluğunu tərənnüm etmiş türk şeirinə məzmun və formaca yenilik gətirmiş, “Sənət həyat üçündür” – prinsipini əməldə və nəzəriyyədə tətbiq etmişdir.

Türk ədəbiyyatına ilk dəfə Təvfik Fikrətlə mövzu olan ”dəniz insanın ruhunu dinləndirən, saflığın, təmizliyin simvolu olaraq görülür” (239, 25).

Saf ve rekaid... hani akşamkı tağayyur heyecan?

Bir çocuk ruhu kadar pür-nisyan

Bir çocuk ruhu kadar şimdi münevver, lekesiz,

Uyuyor Mavi deniz (244, 188).

Cavid ”estetik görüşlərinə güzgü tutan” (126, 5) və üslub etibarını ilə Fikrətin eyni olan “Dəniz tamaşası” şeirində yazır:

Günəş qürub ediyor; göy... mühitimiz gömgöy...

Göz işlədikcə könül uçmaq üzrə çırpınıyor.

Günəş qürub ediyor; göy... fəza, dəniz gömgöy...

Uzaqda, yalnız ufuqlarda var bir aləmi-nur.

Bütün gözəlliyi həp sanki toplamış Yaradan,

Dənizdə xəlqə nişan vermək istiyor alan (21, 68) .

Hüseyn Cavid “Dəniz tamaşası” şeiri ilə Fikrətin “Uyuyor mavi dənizində” olduğu kimi, insanın gözü önünə şair əliylə işlənmiş, pıçıltılarını belə duymuş kimi olduğumuz bir dəniz tablosu sərir sanki.

Hüseyn Cavidin 1914-cü ildə “Qars və Oltu ətrafında səbəbsiz olaraq alçaqcasına qətl və yağma edilən “Məzlumlar üçün” yazdığı şeirindəki:

Yaşamaq istərsən, çalış, çabala,
Rədd olup gurla, bərq olub parla!
Yoqsa fəryadü nalə zaidir,

Bir həqiqət bu: əzməyən əzilir!... (21, 72) – misraları da Təvfik Fikrətin “Tarixi – qədim”inə istinad edər kimidir:

Bir hakikat: Hakikati zencir;
Bir beləğat: Beləğat-i şəmşir;
Hakk kavinin, demək şeririndir;
En celi hikmet: Ezmeğen ezilir! (252, 40).

Sonralar Təvfik Fikrətin “Tarixi-qədim” əsərinin ideyasına və İsklet obrazının yeni versiyasına Cavidin “İblis”ində, “Peyğəmbər”ində rastlanacağıq:

Çeynəyən haqlı, çeynənən mayub:
Qəhrə alqış, qurura səcdə: kərəm (23, 40).
Dinləməz kimsə qəlbi, vicdanı,
Məhv edən haqlı, məhv olan haqsız... (23, 176).

Təvfik Fikrət və Hüseyn Cavid yaradıcılığında üslub cəhətdən bənzər və ardıcıl məqamlara nəzər yetirsək, “Fikrətin Oqüst Kontun dini həyat adlandırdığı pozitiv fəlsəfəsindən qaynaqlanan görüşlərini” (211, 29) onda da görə bilərik. Hüseyn Cavid yaradıcılığında Təvfik Fikrət, Rza Təvfik, Əbdülhəq Hamid, Cənab Şəhabəddin, Xalid Ziya Uşaklıgilin təsirinin olduğu kimi, bu yazarların özləri də, “fransız filosofu Oqüst Kontun insan düşüncəsini teoloji, metafizik və pozitiv olaraq mərhələdən ibarət hesab edən pozitivist fəlsəfənin təsiri altında idilər” (251, 220). Oqüst Kont “bütün fəlsəfə və düşüncələrdən imtina edərək, kəndisi həyat dini isimli bir din təklif edirdi və indiyə qədər insanların inandığı bütün dinləri, insanlıq dininə keçid üçün bir hazırlıq mərhələsi” (244, 220) - adlandırır.

Aydındır ki, Hüseyn Cavid Oqüst Kontun fəlsəfi düşüncəsini Türk romantikləri vasitəsilə mənimsəmişdi. Oqüst Kontun pozitivist düşüncəsini eyni ilə onun “Şeyx Sənan”, “Peyğəmbər”, “Xəyyam” kimi əsərlərində görmək o qədər də çətin deyil. Belə ki, O. Kontun “Bilim insanı insanlıq dininin Peyğəmədir” – fikirlərindən yararlanan H. Cavid “Peyğəmbər”ini “bu qənaəti ilə” yekunlaşdırıb.

Kişi irfan işığında parlar,
 Şübhəsiz bilgidə Allah gücü var.
 Əvət, arif düşünür, haqqı bulur,
 Aqibət kəndisi bir Tanrı olur (23, 296).

Cavid eyni fikiri “Xəyyam”da da “Peyğəmbər idim, ümmətim olsa” – şəkildə dilə gətirib.. Əsərdə “Peyğəmbər idim, ümmətim olsa” - deyən Xəyyam da bu düşüncənin “Təmsilcisi kimi” təzahür etməkdədir:

Uydunuz bunca xurafata yetər,
 Bu həyat, iştə ölümdən də betər.
 Əl verir paslı, sönük adətlər!
 Şən təbiət sizi azadə dilər.
 Qarışıb birləşin, iffət də budur,
 Şeyxin uydurduğu cənnət də budur... (23, 163).

Cavidin Təvfik üslubunda yazdığı əsərlərindən biri də ədəbiyyatımızda “Məsud və Şəfiqə” adı ilə tanınan “Bakıda” mənzuməsidir. Əsərdə Cavidin yoxsulların həyatı ilə ilgiləndiyi, işçi sinifinin gələcəkdəki bağımsızlığı xüsusunda arzuları yer almaqdadır. Hər zaman proletar məfkirəsindən uzaq olan Cavidin bu hərəkatı sənətində və görüşlərində bir yenilik olaraq qəbul olunub. Şeir Təvfik Fikrətin Süha ilə Pərvinini xatırladır. Doğrudur, Şəfiqə - Məsud dialoqu üzərinə qurulmuş mənzumənin mövzusu Süha və Pərvindən fərqlidir, amma, qurgu və simvollar çox bənzərdir. Hər iki əsərdə Məsud və Şəfiqə birer simvoldur: xəyal və həqiqət qavramlarını qarşılayıb, fəlsəfi fikirləri ifadə edirlər: Sosial muhtəvası olan bu şeirdə əsas mövzu xəyalla-həqiqət çatışmasıdır. Şəfiqə bir az xəyalpərvərdir.

İki dost Balaxanı neft mədənlərinə gedərkən, Şəfiqə uzaqdan xoş, şairanə bir ormana bənzətədiyi neft borularını görəncə sevinərək Məsuda göstərir və sorur:

Nədir o mənzərə? Bir baq, nasıl da cazibədar!
 Ki hər baqışda doğar qalbə bir sürur-i bahar.
 O sərvilikdə gəzənlər deyilmi həp məsud?
 Değilmi – Allah için söylə, həpsi – vəcd-alud? (21, 38).
 Şəfiqənin Məsuddan aldığı cavabsa belə olur:

Xəyal içində bəşər daima səadət arar,

Həqiqətin yüzü lakin gülümsəməz, ağlar (21, 39).

Caviddən örnək verdiyimiz bu misralar Tevfiklə yanaşı, bizə həm də Hamidin aşağıdakı misralarını xatırladır:

“Az - çok hayaldən gelir insane tesliyet,

Piriğbirardır, yüzü gülmez hakikatin.”

“Məsud və Şəfiqə” şeirinin tamamına diqqət yetirsək mətndə, zəngin-yoxsul təzadlarının vurgulandığını görəcəyik. Təhkiyəyə dayanan və dramatik bir xüsusiyyəti olan bu şeirin fikir ağırlığı xəyalın həqiqətə qarşı üsyanı, ondan üz çevirməsidir. Həqiqət simvolu olan Məsud cəmiyyət həyatındakı zulüm, səfaləti görərək, bunlardan xəbərsiz olan xəyala – Şəfiqəyə – sanki bunları göstərmək üçün vəzifə alıb. Şeirin sonrakı bəndlərində xəyalın həqiqətə büsbütün təslim olduğu görünməkdədir. Şairanə bir pafosla yazılmış “Məsud və Şəfiqə” hər şeydən əvvəl, Məsud və Şəfiqənin xarakterində, onları düşündürən böyük ictimai fikirlərdə, milyonçular şəhəri olan neft Bakısı və yoxsul sinifin həyatı, gələcəyi haqqında bəslədikləri gözəl arzulara özünü göstərməkdədir.

“Qadın gülərsə, şu issız mühitimiz güləcək, Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək” – deyərkən Cavidin “Əgər səfil olursa qadın, alçalır bəşər” – deyən Fikrətin çizgisində yürüdüyunü görürük. Bu baxımdan, Hüseyin Cavidin “Qadın” şeiri də diqqətdəyərdir. Bu şeirdə qadını yüksəldən, onu bir gözəllik timsali olaraq görən şair, qadının köləlikdən qurtulub insan olmasının fərqi varmasını təlqin edir. Bütövlükdə qadınların müdafiə olunduğu bu əsərdə şair, qadın üzərindəki kişi hegomoniyasına, qadınların öz haqlarına sahib çıxaraq son vəmələri yolunda bir müraciət funksiyası ilə yüklənmişdir.

Şair “Sevgili həmsirə”, “ana”, “ey nazlı qadın”, “ey sevgili”, “şəfqətli mələk” hesab etdiyi qadına “oyan” – deməklə ona insan kimi yaşamaq haqqı verir, “əsarət”ə və “həqarət”ə məruz qalan qadına təlqin edir, yol göstərir:

Çalış, öyrən, ara, bul haqqını al!

Qəhrəmanlar kimi qovgaya atıl!

Kimsədən, gözləmə yardım əsla;

Yalnız kəndinə kəndin ağla! (21, 54).

Göründüyü kimi, Fikrət izindən yürüyən Cavid bu şeirində insanın haq və hürriyyətinin qadın üçün də mümkün görmək istəmişdir ki, bu da şairin idealist və humanist ruhuna işləmiş inaclardan biri idi.

Fikrətlə yanaşı, üsul və üslub cəhətdən Cavid yaradıcılığında Məhmət Akif bənzərliyi də görünməkdədir. Hələ tələbəlik zamanından Məhmət Akifin tələbəsi olmuş, mühazirələrini dinləmiş Cavid onu sevmişdi. Məhmət Akif bir Şərq mədəniyyəti heyranı idi. “Avrupa mədəniyyətinə heyranlıq Şərq mədəniyyətini bilməməkdən irəli gəlir” – fikrində olan şair bu üzdən diqqəti İslam mədəniyyətinə yönəltməyə çalışmaqda idi. Modernist islamcılar arasında yer alan Akif bütün gücünü Qurani - Kərimdən, fikirlərini isə Cəmaləddin Əfqani və Məhəmməd Abduhdan almışdır. Bütün bunlar Məhmət Akifə düşüncə platformunda mücadilə vermək imkanı yaratmışdı.

Yaradıcılığında İslam peyğəmbərinin, Şərq fəhəhinin, Şərq şairinin, Şərq hökmdarının, Şərq filosofunun, Şərq aşiqinin obrazlarını yaratmış Cavid də Akif kimi, Şərq mədəniyyətinin heyranı idi. Onları bir-birinə bağlayan məsələlərdən biri də haq, həqiqət və iman məsələləridir. Cavid də Akif kimi sənət idealları uğruna mücadilə vermiş, nə zamanın, nə bir kimsənin qarşısında başını əyməmişdi. Hər zaman inancına və sənətinə sadıq qalmış iman sahibi Hüseyn Cavid Turan düşüncəsiylə yaşamış və yaratmışdı.

Akif ilə Cavid arasındakı bütün bu bənzərliklərlə yanaşı, ayrıldıqları nöqtələr də yox deyil. Belə ki Hüseyn Cavid hər zaman “Sənət sənət üçündür” - düşüncəsini dəstəklərkən, Məhmət Akif hər zaman “Sənət sənət üçündür” - nəzəriyyəsinə qarşı çıxmış, fəaliyyətni “Sənət xalq üçündür” – nəzəriyyəsi ilə yazıb yaratmışdır. Akifə görə şeir, “Libas xizmətinə, qida vəzifəsini görməli, gerçəyi hər an və bütün çılpəqlığıyla yaxalamalıdır”, yəni şeir toplumun istəklərini qarşılmalıdır. Bu iki böyük sənətkarın ayrıldıqları nöqtə yalnız bu idi. Bundan kənarında Hüseyn Cavidlə Məhmət Akifin “yaradıcılıq psixologiyası” demək olar ki, çox zaman üst-üstə düşür, sanki bəzən bir-biri ilə o qədər bağlı olur ki, hətta “bəzən mövzunun tamamlanmasını, yeni estetik dəyər və məzmun, eyni zamanda məfkurə gücü qazanmasını sanki Akif

Cavidin öhdəsinə buraxmış olur” (201, 37). Məsələn: Cavidlə Akifin “Kor neyzən” başlıqlı şeirinə nəzər salsaq, görərik ki, əgər Akifin Kor neyzəni “səfillər aləminin, insan biganəliyinin fəlakət rəmzi, həm də xeyli dərəcədə estet” bir obrazdırsa, “Cavidin Kor neyzəni daha mürəkkəb quruluşa malik mükəmməl, bir xarakter sahibidir” (211, 37). Hətta Akifdən fərqli olaraq Cavidin:

“Dərd aldı sağımı, ölüm solumu,

Namərd Araz kəsdi bənim yolumu” (21, 219) – deyə inləyən Kor neyzəni ictimai-siyasi məzmunla daha çox yüklənmişdir. Sözsüz ki, Akiflə Caviddəki bu “poetik ab-hava” bənzərlikləri öləri, “zahiri bənzərliklər deyil, poetik ruhi birləyin, doğma düşüncələr dalğasının birindən digərinə ötürülməsinin dəlilləri” (25, 39), onların ruh və düşüncə birləyinin təzahürüdür.

Ümumiyyətlə, Cavid ömrünün sonunadək Türkiyədə öyrəndiklərinə, xüsusən də, “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinə sadıq qalmış, ədəbiyyatımızı “Peygəmbər”, “İblis”, “Şeyx Sənan”, “Xəyyam”, “Afət”, “Topal Teymur”, Səyavüş” kimi əsərlərlə zənginləşdirmişdir. Çoxları sovetləri, Lenini, Stalini vəsf edərkən Cavid “Peygəmbər”də israrla sovetlərə hayqırırcasına yazırdı:

Mən fəqət hüsnü-xuda şairiyim

Yerə enməm də səma şairiyim (23, 194).

Göründüyü kimi, əqidəsindən dönməyən ən çox da türk üslubunda və türk dilində yazdığı üçün suçlanan, qınanan Hüseyn Cavid əfəndinin müəyyənləşdirdiyi ədəbi yolu İstanbuldan başlayırdı. Bunu onun özü də 1938-ci ildə müstətiqin “türk üslubunda yazdığınız əsərlərin pantürkist və əksinqləbcı, millətçi məzmununu nə ilə izah edirsiniz?” - sualına verdiyi cavabında belədir: “Əsərlərimi Türkiyədə aldığım tərbiyənin nəticəsi hesab ediyorum” (211, 47).

Fikrimizcə, Cavidin Hamid, Təvfik Fikrət, Rza Təvfik və Məhmət Akiflə üsul, üslub, dil və düşüncə bənzərlikləri çoxdur. Hələ keçən əsrin əvvəllərində bu bənzərlikləri görə, Cavidşünaslığın əsasını qoyan Hənəfi Zeynəlli yazırdı: “İki əsrin və iki mühitin hüdudunda böyüyən” H. Cavid əslən azərbaycanlı olsa da, “düşüncə zövqü və üslub etibarını ilə tam bir istanbullu kimi meydana çıxmışdır. Onun üzərinə bir tərəfdən tərbiyə aldığı klerikal ruhani mühiti və İstanbulun aristokrat həyatı, o biri

tərəfdən inkişaf etməyə başlayan sənaye - aqrar Azərbaycan burjuaziyası mühitinin təsiri. İştə, Cavidin yaradıcılığının ana xəttini təşkil edən mənbə. Onun yazdığı İstanbul dili və ədəbiyyatı ilə Osmanlı şairlərindən Əbdülhəq Hamid, Rza Tevfik və Tevfik Fikrətdir. Bu şairlərin təsiri də Cavidin sonrakı yaradıcılığında daha aydın surətdə əks etməkdədir” (225, 21-22). Halbuki, Hüseyn Cavid “İki əsrin və iki mühitin həddində” deyil, “iki əsrin, üç mühitin; Çarlıq Rusiyası, Şahlıq İrani və Osmanlı Türkiyəsi mühitində böyüyürdü. Lakin bütün bu bənzərliklərlə yanaşı, Hüseyn Cavid yenə də fərdi və fərqli xüsusiyyətləri ilə özünəməxsusdur, bənzərsizdir, yəni, Hüseyn Cavidin “yazdıqalrı nə Tevfiqanə, nə Hamidanə, nə də Fikrətanədir, Onun yazdıqları Cavidanədir” (227, 29).

Hər bir yazıçı qələmə aldığı sənət əsərində dilə gətirdiyi duygu, düşüncə və xəyallarına özünəməxsus üslubu ilə şəkil verir. Ədəbiyyatımızda elə sənətkarlar var ki, onlar fərdi üslub sahibidirlər. Necə ki, Füzuli, Baki, Nəfi, Nədim, Şeyx Galib, Namiq Kamal, Əbdülhəq Hamid, Məhmət Akif, Tevfik Fikrət, Yəhya Kamal və s. özünəməxsus üslubu var. Eləcə də, Hüseyn Cavidin özünəməxsus şəxsi üslubu var.

3.4. Hüseyn Cavidin ədəbi-mədəni fəaliyyətində Gəncə və Tiflis mühitinin yeri

İstanbuldan vətənə nəcib arzularla dönmən Cavid az bir müddət Naxçıvanda yaşayandan sonra Bakıya, Bakıdan da Gəncəyə gedir. 1911-ci ildə Cavidin Tiflisdə olduğunu həmin ilin sentyabr ayında İsmayıl Həqqinin Tiflisdən Bakıya, Məhəmmədəli Sidqiyyə yazdığı bir məktub təsdiq edir. Məktubda deyilir ki, “Hüseyn Cavid bu saat oturub qabağında, onun nurani üzünə baxıb ləzzət aparıram. Sizə salam yetirir” (30, 173).

Göründüyü kimi, Türkiyədən vətənə dönmən və əvvəl Naxçıvanda işləyən şairin az sonra sorağı Bakıdan, Tiflisdən, Gəncədən gəlir. Bu da onu göstərir ki, özünə iş axtaran Cavid bir səyyah kimi Azərbaycanı gəzib dolaşmış. 1910-cu ilin ortalarından 1911-ci ilin sonlarınaq Bakıda olan Cavid (burada iranlılar üçün İran səfirliyi tərəfindən yaradılmış “İttihad” məktəbində il yarım çalışmış) Gəncəyə gəlmiş və dostu Abdulla Surun vasitəsiylə Gəncədə “Mədrəseyi-ruhaniyyə”yə müəllimliyə düzəlmiş

(Cavidin İstanbulda Rza Tevfiklə tanış edən də Abdulla Sur olub. “İttihad” məktəbinə də Abdulla bəyin təqdimatı ilə düzəlib). Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, “Milliyyətpərvərlik ruhunu qüvvətləndirən ən mühim mərkəz” adlandırdığı Gəncə Müsəlman Ruhani Seminariyasında çalışmaq şair üçün böyük şans idi. Burada İlahiyyat və Quranın oxunması ilə yanaşı, Azərbaycan, ərəb, fars və rus dilləri, tarix, coğrafiya, təbiət tarixi, həndəsə, cəbr, riyaziyyat və gigiyena fənləri də tədris olunurdu, yəni “Mədrəseyi-ruhaniyyə”də təhsilin quruluşu və məzmunu əsaslı şəkildə dəyişmişdi. Bu mədrəsənin tədris planını Azərbaycan müəllimlərinin II qurultayının tapşırığı ilə Üzeyir Hacıbəyov hazırlamış və oraya dünyəvi fənlər daxil etmişdi. Şəhər camaatının “Mədrəseyi-ruhaniyyə” adlandırdığı Gəncə mədrəsəsinin müəllim və tələbələri xüsusi geyim formasına malik idilər. Onlar milli təəssübkeşlikləri ilə fərqlənirdilər. Dövrün vacib milli məsələləri hər bir müəllimin fəaliyyətində başlıca yer tuturdu. Birinci rus inqilabının məğlubiyyətindən sonra geniş şəkil almış “dil pozğunluğu”na qarşı mədrəsə müəllimlərinin hamısı vahid cəbhədən çıxış edir, xalq dilini, milli varlığın gələcəyini düşünürdü” (260). Bu məktəbdə dərs deməsi Cavidin ürəyincə idi. Dostu Abdulla Surla birlikdə olması, Mirzə Abbas Abbaszadə, İdris Axundzadə, Rza Zəki, Həmid bəy Yusifbəyzadə, İsmayıl Faiq, Akif Səfvət kimi dövrün qabaqcıl müəllimləri ilə çiyin-çiyinə çalışması onu məmnun edirdi.

Yenicə məktəbə müəllimliyə düzələn Cavidin siyasi cəhətdən etibarlı olub-olmaması barədə Yelizavetpol qubernatoru İrəvan qubernatorundan məlumat tələb etmiş, İrəvan qubernatoru da öz növbəsində 1912-ci ildə Yelizavetpol qubernatoruna raport yazaraq Hüseyn Hacı Molla Abdulla oğlu Rasizadənin siyasi cəhətdən etibarlı olması haqda təqdimat vermişdi. Yelizavetpol ruhani seminariyasına təqdim edilmək üçün tələb edilmiş bu şəhadətnamə Hüseyn Cavidin 1912-ci ildə Gəncədə olması və 1937-də arxivi darmadağın edilmiş Axund Hüseyn Pişnamazzadənin müdür olduğu seminariyada müəllim işlədiyini təsdiqləməkdədir. Təəssüf ki, Cavidin dostu Abdulla Surla birlikdə işləmək səadəti çox az sürüb. 1912-ci il mayın 8-də, Abdulla Surun çox gənc yaşında xəstəlikdən vəfat etməsi seminariyanın müəllim və tələbələri kimi Cavidin də dərinədən sarsıdır. Bu vaxtsız dost itkisindən kədərlənən Cavid təsirli bir yazı yazıb “İqbal”da dərc etdirir. O yazır: “Bu gün qara torpaq əcəlin pəncəyi-qəhri

Qafqasiyanın, Rusiya türklərinin, daha doğrusu, bütün türk ünsürü-nəcibinin yorulmayan, qəhrəman və çalışqan bir evladını ağuşi-əbədisinə alıyor. Mirzə Abdulla Məhəmmədzadə, A.Sur, Abdulla Tofiq imzalarını qəzetə sütunlarında görə bilməyən pək az qare bulunur, zənn edərim. İştə o fəal gənc getdi. Nakam olaraq tərki-həyat etdi. Onun türk dilinə, türk ədəbiyyatına olan xidmətləri pək parlaq olacaqdı, əfsus ki, kəndisi söndü, getdi...”

Böyük bir ürək ağrısı ilə yazılmış bu xəbəri oxuyub, kədərlənməmək mümkün deyilmiş. Bu barədə 1912-ci ilin 2 iyununda Oruc Orucov ”Tazə xəbər”də yazırdı: “Bu gün “İqbal” qəzetində ədibi-möhtərəm A. Surun vəfat xəbərini oxudum. Oxuyub da dəryayi-qəm və yasa qərğ oldum. Möhtərəm Hüseyn Cavid əfəndi tərəfindən mərhumun haqqında yazdığı məqaləni oxuduqca biixtiyar gözümdən yaş axmağa başladı” (25, 262). Bu yazısında Mirzə Ələkbər Sabirin, molla Ruhulla həzrətlərinin ölümünü də xatırlayan Hüseyn Cavid yazır: “Şu bir sənə zərfində Qafqas, ulu Qafqas, sevgili evlatlarından üç qiymətli vücud qayb etdi. Birincisi möhtərəm şair mərhum Sabir həzrətləri idi. Miri-mumileyhi Tiflisdən Şamaxıya, yəni məzari-ədəmə doğru yollandığı sırada görmüşdüm. O lətif və düşgün sima hala gözümün önündə təcəssüm edib duruyor. Qafqas öylə nadir vücudə bir də pək çətinliklə malik ola bilir. İkincisi vətənpərvər ülamamızdan Hacı molla Ruhulla həzrətləri idi ki, ziyayi - təhəmmülgüdazi islam ruhiylə bəslənmiş hər bir vətəndaşını məhzun və dilxun etdi. Üçüncüsü isə şu iki mərhumun hiç birilə qabili-qiyas olamaz. Çünki onlar kamilən olmasa belə yenə az-çoq yaşayıb və istədikləri qədər millət və vətənlərinə ifayixidmət edə bilmişlərdi. Bu isə (A. Sur) hənüz yeni-yeni qol-qanad açıb, təşəbüsətdə bulunub vətən yavruları için, onların tərəqqiyyatı için çalışıb-çabalamaqda ikən, ölüm, o acı həqiqət, o müdhiş qüvvə fürsət vermədi, biçarəyi aldı, götürdü” (25, 263).

Abdulla Surun ölümündən sonra cahil mollaların fitnəkarlığı ilə mədrəsəyə təzyiqlər daha da gücləndirilir. Xüsusən də, “Məktəbi-ruhaniyyə”nin əhəmiyyətini dərk edən çarizm bu milli təhsil ocağını bağlayıb. Mədrəsə bağlandıqdan sonra işsiz qalan müəllimlər Bakıya və ya şəhərdəki müxtəlif məktəblərə getmək məcburiyyətində qalıb. Cavid də bu işsiz qalmış müəllimlərdən biri olub. Məktəb tətildə olduğu üçün Cavid Tiflisdə idi və məktəbin bağlanma xəbərini də burada almış

yenidən iş axtarmaq məcburiyyətində qalmışdı. Bütün bunlar onun Qurbanəli Şərifzadəyə yazdığı məktubda da öz əksini tapıb. O yazır: “...Sizdən ayrıldıqdan sonra, Acariyaya, Faiq əfəndinin yanına getdiyimi bilirsiniz. Orada bir aya qədər işləyib... saf və sağlam bir hala gəldim. Sonra Gürcüaniyə gəlmək istədim, bir-iki ofitser osmanlı türkcəsi öyrənmək üçün rica ilə məni Tiflisdə saxladılar. Naxçıvana getmək mənə qismət olmadı.. Nəhayət, bu gün Gəncədən bir məktub aldım ki, orada məktəbi-ruhaniyyəni bağlamaq qərarına gəlmişlər” (25, 271).

Beləliklə, “Mədrəseyi-ruhaniyyə” tətildə olduğu zaman Cavid bir müddət Acariyada dincəlmiş, Gürcüstanda “bir-iki ofitserə dərs vermiş” və işlədiyi məktəbin bağlanma xəbərini də bu zaman almışdı. Bu xəbərdən pərişan olan şair yenidən iş axtarmağa başlamış, ərki çatanlara məktub yazmışdı. Hətta o zaman Qori semnariyasında təhsil alan Əli Səbri Qasimova məktub yazaraq bir ricada bulunmuşdu: “Firidun bəyə de ki, mən Tiflisə gəlmişəm, işsizəm!” (163, 72).

Məktubu aparıb Firidun bəyə çatdırmış Əli Səbri Qasimov yazır: “Mən açıq məktubu aparıb Firidun bəyin stolunun üstünə qoydum. O, məktubu götürdü, mənə heç bir söz demədi. O, ağır adam idi. Çox danışmağı sevməzdi. Cəsarət edib, fikrini soruşmadım. Şənbə günü axşam qatarı ilə Tiflisə getdi. Bazar ertəsi gəlmədi. O gün onun dərsi yox idi. Sabahı günü onu müəllimlər otağında gördüm. Bir həftə sonra, şənbə günü Tiflisə getdim. Tiflisdə evində olduğum qohumumuz Məşədi Ələsgər Bağirov mənə dedi ki, Mirzə Hüseyn (Hüseyn Cavid) işə düzəlib. O, “Aliyev uçeniye” məktəbinə müəllim düzəlmişdi” (213, 54). Yay aylarında Tiflisdə olan Cavid “Azərbaycan” mehmanxanasında yaşayırmış. Professor Əziz Şərif yazır: “Bir neçə gün Şeytanbazarda “Azərbaycan” mehmanxanasında yaşamalılı oldum. Məlum oldu ki, Hüseyn Cavid də mən yaşadığım “Azərbaycan” mehmanxanasında yaşayır” (201, 79).

Beləliklə, 1912-ci ilin yanvar ayından iyulun axırınadək Gəncədə yaşayan və az müddət Axund Hüseyn Pişnamazzadənin məktəbində müəllimlik edən Cavidin bu səadəti avqustda aldığı bir xəbərlə sona çatıb. Akademik Məmməd Cəfər yazır ki, “1912-ci ilin axırlarında Cavid yenə bir daimi iş yeri tapmaq məqsədilə Gəncəyə gedir. Burada bir neçə aylığa müəllimlik yeri tapsa da, az sonra işdən çıxarılır. Əlacsız

qalmış Cavid bir müddət Gəncə dəmir yolunda mühasiblik etməyə məcbur olmuşdur” (43, 89). Hənəfi Zeynallı bir məqaləsində şairin bir müddət Gəncə dəmiryolunda mühasib işlədiyini qeyd edib. İşsiz qalan şairin “bir müddət Gəncə dəmiryolunda mühasiblik etməyə məcbur olması” (30, 89) mümkündür. Çünki “xidmətkarlığı çox sevən” (25, 318) Cavid heç zaman çalışacağı işi seçməyib, lakin məktəbin bağlanma xəbərini alan Cavid Gəncəyə getməyib, əksinə, bir az öncə bəhs etdiyimiz kimi Tiflisdə özünə iş axtarmağa başlayıb və Firudin bəyin sayəsində buna nail olub. Hüseyin Cavid Gəncədə “Mədrəseyi-ruhaniyyə”də çalışarkən 1912-ci ildə “Maral” faciəsini yazıb tamamlayıb. Akad. Məmməd Cəfərə görə, “Gəncədə mühasib olduğu aylarda Cavid “Maral” faciəsi üzərində işləyib, 1913-cü ilin yanvarında əsəri tamamlayır. Faciənin birinci pərdəsinin remarkasındakı “Hadisə Qafqaz şəhərlərindən birində vəqə olur” – sözləri də, çox güman, Gəncə şəhərinə işarədir” (43, 64).

Əgər ədib əsəri 1913-cü ildə yazıb tamamlayıbsa, o zaman əsər Tiflisdə tamamlanıb, çünki 1912-ci ilin yay aylarında Cavid Gürcüstanda idi. “Qori seminariyasını bitirib, uzun müddət Naxçıvanda, sonra da Tiflisdə müəllimlik etmiş Xəlil Hacılarov da Cavidin 1912-ci ildə Tiflisdə yaşadığını, işsiz olduğunu, tez-tez ona rast gəldiyini və həmişə də pərişan, qayğılı göründüyünü, maddi cəhətdən çox ağır vəziyyətdə olduğunu xatırlayır. “Ədibin 1912-ci ilin əvvəllərində Gəncədə başladığı əsəri, ilin sonunda və ya 1913-cü ilin yanvarında Tiflisdə tamamlaması mümkündür. Nəsrə yazılmış 4 pərdəli “Maral” pyesinin ilkin variantda adı “Zavallı qadın” olub. Pulun, var-dövlətin törətdiyi fəsadlar, ümumiyyətlə, qadınların faciəsi əks olmuş əsər parça-parça “İqbal”da dərc olunmuşdu.

Hər zaman olduğu kimi, Cavid burada da Çar Gizli Polisinə çağrılıb, onun Türkiyədə oxuması və partiyalı olub-olmaması ilə maraqlanıb (Cavid heç bir zaman heç bir partiyanın üzvü olmayıb). Hüseyin Cavidin Gəncə dövrü çox az bir zaman kəsimini əhatə etsə də, onun tərcümeyi-halının öyrənilməsində əhəmiyyətlidir.

Beləliklə, 1912-ci ilin avqust ayından Cavid Tiflisdə idi. Bir az əvvəl də bəhs etdiyimiz kimi, Cavidin Tiflisdə olmasından böyük bir sevinc duyan İsmayıl Həqqi Tiflisdən Bakıya, Məmmədəli Sidqiyyə yolladığı məktubunda məlumat verirdi: “Hüseyin Cavid bu saat oturub qabağında, onun nurani üçünə baxıb ləzzət aparıram.

Sizə salam yetirir” (163, 33). O, Gəncə ruhani seminariyasının bağlanması haqqında xəbəri Tiflisdə almışdı. İşsiz qalmış Cavidin ümidi yenə dostu Qurbanəli Şərifzadəyə idi. Bu səbəblə, o, Şərifzadəyə bir məktub yazıb. Məktubda işsiz olduğunu, bir aya qədər Aqarada Faiq əfəndinin yanında qaldığını, qısa bir müddət bir-iki ofitserə osmanlı türkcəsini öyrətdiyini xəbər verdikdən sonra, yenə də işsiz olduğunu bildirib. Yazılan məktubdan Cavidin çarəsizlik içərisində olduğu və Qurbanəli Şərifzadədən hansı yolda hərəkət edəcəyi haqda məsləhət istədiyi, hətta “çorni raboçilik” olsa belə işləməyə hazır olduğu aydın olur. O yazır: “Şimdi, bu təfəsilatı əldə etdikdən sonra bənim nə yolda hərəkət edəcəyimi düşünüz. Artıq hərçi badabad, işçiliyə - çorni raboçiliyə qərar verdim. Bəni iki yola sövq etdiniz. Haydı, üçüncünü də ikmal ediniz, baqalım nə çıxar...” (201, 65).

Məktub 1912-ci il avqustun 28-də, yəni Cavidin Tiflisdə Gəncədəki məktəbin bağlanması xəbərini aldıqdan sonra yazılıb. Məktubdan görünür ki, İstanbuldan vətənə böyük arzular və ümidlərlə qayıtmış Hüseyn Cavidin vəziyyəti o qədər də ürəkaçan deyilmiş. Belə ki, “Bakı, Gəncə, Tiflis məktəblərində maarif naminə işləmək imkanından məhrum olan” şair “Çorni raboçi”liyə hazır imiş və o dostu Qurbanəli Şərifzadəyə Kaxetiya dəmiryol tikintisində iş üçün müraciət edirdi. Məktubdan Cavidin maddi cəhətdən çox böhranlı günlər keçirdiyi, Q.Şərifzadəyə ünvanladığı “Bəni iki yola sövq etdiniz. Haydı, üçüncünü də ikmal ediniz...” (201, 65) – sözlərində onun məsləhətlərinə böyük ehtiyacı olduğu da açıq-aydın görünür. Bu məktub Qurbanəli Şərifzadəyə yetişmədiyindən ondan bir xəbər ala bilməyən Cavid özünə iş axtarmağa başlamış və ilin ikinci yarısında Firudin bəy Köçərlinin köməkliyi sayəsində işə düzəlmişdi. Şair yeni bir iş yeri tapması haqqında 1913-cü ilin sentyabrında “Tiflisdən Bakıya Məmmədəli Sidqiyyə göndərdiyi bir məktubda sevinclə, ayət iş yeri tapdığını, müəllimliyə qəbul edildiyindən” bəhs edib (43, 36). Göründüyü kimi, avqust ayında Cavid Tiflisdə idi və bir az sonra İttifaq məktəbində müəllimliyə düzəlmişdi.

“İttifaq” məktəbi Tiflisdə “Alıyev uçeniyyə” və “Omarov uçeniyyə” kimi tanınan iki məktəbdən birincisi “Alıyev uçeniyyə” idi. Bu məktəbin də bağlanma təhlükəsi vardı. 1914-cü ildə Cavidin “İqbal” qəzetində yazdıqlarından məlum olur ki, “İttifaq”

məktəbi böhranlı günlər yaşayırmış və bu böhranın səbəbi bir tərəfdən “məktəbin maliyyə xərclərini ödəməyi heç kəsin öz öhdəsinə götürməməsi” idisə, digər tərəfdən də, “Simruq” və “Kimya” xeyriyyə cəmiyyətlərinin arasındakı nifaq idi. Bu da məktəbin bağlanması təhlükəsini reallaşdırırdı” (214, 50).

Firidun bəy Köçərlinin köməkliyi ilə müəllimliyə düzəltdiyi bu məktəbin bağlanması şairi çox dilxor etmişdi. Maddi çətinliklər içərisində çırpınan, çox əziyyətlərə düçar olan şair bu illərdə “şəhərin ən yüksəkdə yerləşən məhəllələrindən birində, şəhərin panoramasının aydın görsəndiyi kiçik, eyvanlı bir evdə yaşayıb. Sonra Cavid bu evdən çıxıb, Tiflisin məşhur “Şeytanbazar” deyilən məhəlləsində özünə ev tutub. Ə. Şərif yazır: “Hüseyn Cavid Şeytanbazarda Surp-Sərkis küçəsində yaşayırdı, ancaq biz onun ünvanını bilmir, evini tanımırdıq. İsmayıl Həqqinin kontoruna girdik ki, oradan bir adam bizə bələdçilik eləsin. Kontorda İsmayıl Həqqinin qardaşı Qasımdan başqa heç kəs yox idi. O, bizi Hüseyn Cavidin mənzilinə apardı. Cavid ağlagəlməyən bir şəraitdə yaşayırmış. Əvvəla, onun otağına dırmaşmaq üçün çox ehtiyatla hərəkət etmək lazımdır ki, qıçın sınmasın, özün də kəlləmayallaq yerə gəlməyəsən; içəri girəndə ikiqat əyilməlisən ki, başın qapının yuxarı taxtasına dəyib parçalanmasın, otağa aparan pillələr o qədər çürüyüb laxlamış, qapı isə o qədər alçaqdır ki, allah göstərməsin! Cavid evdəydi. Biz səs-küylə içəri girdik. Otaq çox isti və papiros tüstüsü ilə doluydu. Otaq da nə otaq! Dar bir daxmacıq” (201, 85). Belə ağır şəraitdə yaşamasına baxmayaraq Tiflis dövrü şairin yaradıcılığında uğurlu olub. 1913-cü ilin mayında onun 24 səhifəlik ilk şeirlər kitabı “Keçmiş günlər” İsmayıl Həqqinin “Şərq” mətbəəsində çapdan çıxıb. Bundan bir az əvvəl isə ədib “Ana” dramını Tiflisdəki Gürcü şirkətində öz xərci ilə çap etdirmişdi. Şair hər iki kitabına xüsusi bir mülahizə yazıb əlavə etmişdir: “Ana” əlfaz və tərtibatca, rəvaid və təbiratca İstanbul türkcəsini xatırlatmaqla bərabər, Qafqaziyayı da bütün-bütünə unutmaq istəməz. Barmaq üsulu, yaxud mənzum yazılar dairəvi və qafiyəcə təqib edilən üsul da pək sıgı olmayaraq olduqca sərbəst və genişdir. H. C.” (201, 75).

Müəllif bu mülahizədən sonra nəşr edilməmiş əsərləri haqqında da məlumat vermiş, “Keçmiş günlər” – mənzum, “Maral” – 4 pərdə, mənsur, “Bahar şəbnəmləri” – mənzum və “Rəmzi” – dram 5 pərdə, mənsur” qeydi verilmişdir. Eynilə, “Ana”dan

az sonra nəşr edilmiş “Keçmiş günlər” kitabının sonunda da ədibin qeydi verilmişdir: “Keçmiş günlər”i şairanə bir nəzərlə gözdən keçirənlər şeirə bənzər bir şey bulamazlar. Şu yarpaqlar yalnız hekayə və həsbhal tərzində qaralanmış bir taqım parçalardır. Yazılışına gəlincə, “Ana”dakı “mülahizə”yə bir kərə əvfinəzər edilməsi kafi olsa gərək H. C. Mayıs, 1913.” Bu “mülahizə”lərin yazılması da Azərbaycan şeirində yeni idi. Əziz Şərif haqlı olaraq hər iki “mülahizə”si ilə H. Cavidin “Azərbaycan şeirinə özünəməxsus bir üslub gətirdiyinin” və bu üslubun ədibin “bütün yaradıcılığı boyu əsərdən-əsərə keçərək inkişaf edərək, “Hüseyn Cavid üslubu”na çevirildiyini” (201, 75) vurğulamışdır.

Cavidin ən yaxın və səmimi dostluq əlaqəsi saxladığı şəxsiyyətlərdən biri də İsmayıl Həqqi olmuşdur. Həqqinin kontoru Tiflisdə azərbaycanlıların mərkəzi idi və Azərbaycanın tanınmış ziyalıları; Qurbanəli Şərifzadə, Əliqulu Qəmküsar, Ö.F.Nemanzadə, M. Ə. Sabir, H. Cavid, C. Məmmədquluzadə, H. Ərəblinski, Ə. Şərif və s. onun (İ.Həqqinin) dostları idi. Onları bir-birinə bağlayan səmimi dostluq, ədəbi-mədəni əlaqələr idi. İsmayıl Həqqinin Seytanbazarda yerləşən mətbəəsində Cavidin “Keçmiş günlər”i ilə yanaşı, M. Cəlilin “Poçt qutusu”, Əziz Şərifin “Rəhim çeşməsi” nəşr olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, şairin həyatının Tiflis dövrü ilə, aralarında yaş fərqi olmasına baxmayaraq, səmimi dostluq olan Əziz Şərif və İsmayıl Həqqinin münasibətləri şairin tərcümeyi-halının və dünyagörüşünün formalaşmasına təsir edən vacib amilləri aşkara çıxarmağa imkan yaradır. Dövrün açıqfikirli maarifpərvərlərindən olan İsmayıl Həqqinin kontorunda və ya müsəlman qiraətxanasında Cavidin tez-tez olması, onunla fikir bölüşməsi təbii idi. Teatra xüsusi rəğbəti olan Cavid burada olarkən, Tiflis teatr aləmi ilə də maraqlanıb, Əziz Şərif, Rza Təhmasib, Yüzbaşov, Əliqulu və Rzaqulu Nəcəfov qardaşları, İsmayıl Həqqi, Kirmanşahlı, Qurbanəli Şərifzadə kimi şəxsiyyətlərlə ünsiyyət saxlayıb, birlikdə teatr tamaşalarına baxıb, fikir mübadiləsi edib. Bu tamaşalar haqqında yazdığı resenziyalarla qəzetlərdə iştirak edib; “Tiflisdə teatr, yaxud sənəti - tamaşada təbəddül və tərəqqi” (25, 275).

Qurbanəli Şərifzadə hər zaman Cavidin şeirlərini oxuyub, dəyərləndirib. Hətta şairin dilindən hələ bitirmədiyi “İştə bir divanədən bir xatirə” poemasını atası ilə

birlikdə dinləyən Ə. Şərif yazır: “Şeir nə qədər qüdrətli olarmış! Hüseyn oxuduqca sanki daxmanın divarları (Şeytanbazarda qaldığı ev) aralanıb uzaqlaşır, başımızın üstündən asılan səqf haraya isə qalxıb yüksəlir və qaranlıq, tüstülü daxma nurla dolub, qərribə bir aləmə çevrilirdi. Gözəl, ahəngdar, mənalı şeirlər misra-misra axır, qulaqlarımızı oxşayırdı. Cavidin gözlərində sanki qılgılcım yağır, səsi guruldayırdı” (201, 86). Əziz Şəriflə Cavid aralarındakı yaş fərqi baxmayaraq, gözəl anlaşırdılar və birlikdə çox zaman keçirir, fikir mübadiləsi edir, kitab oxuyur və müzakirə edirdilər. Onlar bir çox kitabı: “Zərdüşt belə deyirdi”, “Anatem”, “Anafisa”, və “Həyatımızın günləri”ni birlikdə oxuyub, müzakirə ediblər.

Cavidin Şeytanbazarda qaldığı otağın pəncərəsindən Şeyx Sənan dağı görünürmüş (30, 216). “Şeyx Sənan” əfsanəsi Tiflisdə xalq arasında dolaşan çox məşhur bir əfsanə olub. Hənəfi Zeynəllıya görə, “bu dövrün, onu büsbütün təzyiği altına alan bir ruhani, dindar, sufiyanə mühit və digər tərəfdən müvəqqəti də olsa belə, ticarət mühiti Cavidə gəzdirə-gəzdirə Qafqazın ən gözəl şəhərinə - Şeyx Sənan dağı qarşısında saxlayır” (30, 68). Tiflisdə olarkən bu dağı dəfələrlə ziyarət etmiş Cavid ondan təsirlənib, türbənin önündə: “Oyan, ey piri-xoşdil!!! Qalx, ayıl bir xabirahətdən!” “Qiyamətdir, Qiyamət! Qalx, oyan, zövq al fürsətdən” (21, 77) misraları ilə başlayan “Şeyx Sənan” adlı qəzəl yazıb və qəzetdə nəşr etdirib. Qəzetdə dərc olunmuş “Şeyx Sənan” şeiri bu başlıqla çap edilib: “Ədəbiyyat. “Bahar şəbnəmləri”ndən bir yarpaq. “Şeyx Sənan” türbəsi önündə.”

Göründüyü kimi, Tiflisdə dillərdə dolaşan “Şeyx Sənan” əfsanəsi və Şeyx Sənan dağı Cavidə çox təsirləndirib. Tiflisdə Cavidlə tez-tez görüşən Əziz Şərif yazır ki, “Axşam Cavid bizə gəldi. Bu günlərdə qəzetdə çap olunmuş bir şeirini mənə oxudu. Mən qəzetdən kəsilib götürülmüş bu şeiri alıb gündəliyimə əlavə edirəm. Şeir mənim çox xoşuma gəldi. Mən də onu xeyli təriflədim. Sonra o, gələcəkdə yazmaq istədiyini “Şeyx Sənan” adlı poemasının (faciəsinin) məzmununu nəql elədi və mənim rəyimi soruşdu. Bu barədə xeyli danışdıq” (201, 93).

Əziz Şərifə görə, Cavid “Şeyx Sənan” mövzusu ilə 1914-cü ilin birinci yarısından etibarən maraqlanmağa başlamışdı” (202, 93). Əslində isə şair 1910-cu ildən bu mövzu ilə maraqlanmışdı. Mişkinaz xanım xatirələrində yazır: “Cavid Üzeyir

Hacıbəyovla çoxdan, lap gəncliyindən tanış idi. Yadımdadır, Cavid deyərdi ki, mən də Üzeyir də Tiflisdə olarkən hər ikimiz, “Şeyx Sənan” üzərində işləyirdik. O, “Şeyx Sənan” operası üzərində, mən isə “Şeyx Sənan” faciəsi üzərində çalışırdıq. Bir gün növbəti görüşlərimizdənən birində o dedi ki, “Şeyx Sənan” operasını qurtarmışam. Gəl librettosunu oxuyum, qulaq as, gör bəyənersənmi? Mən ona dedim ki, Üzeyir bəy, sən Allah incimə, mən sənin bu istəyinə əməl edə bilməyəcəyəm. Özün bilirsən ki, mən də “Şeyx Sənan” faciəsi üzərində çalışıram. Əgər sənin liberettona qulaq assam, qorxuram xəta edib, təsir altına düşüm. Yaxşısı budur ki, hələ qoy mən onun intizarında qalım” (30, 46).

“Şeyx Sənan” haqqında 1910-cu ildən düşünməyə başlamış Cavid həmin il 14 sentyabrda dostu Abdulla Şaiqə yazdığı məktubda ondan “Mümkün olsa “Tarixi-İslamiyyətin” ikinci cildini poçta vasitəsi ilə (Tiflis, Şeytanbazar, altıncı uçastok, Məşədi Ələsgər Bağirov Naxçıvani) adresinə göndərin və Rasizadə Hüseyn Cavidə verilməsini də ayrıca qeyd edin...” (25, 263) – deyə bir ricada bulunmuşdu. Onun dostu Şaiqdən istədiyi adıkeçən kitabda ərəblərin islamı yaymaq üçün İran və Qafqaz səfərlərindən bəhs olunması da şairin bu mövzu ətrafında düşündüyünü və ətraflı məlumat topladığını göstərir.

Elmi fikir “Şeyx Sənan” mövzusunun bir müddət ərəb folklorunda dolaşdıqdan sonra səlib yürüşləri dövründə yaranmış, “Töhfətül-mülk” adlı risalə vasitəsi ilə ilk dəfə yazılı ədəbiyyata gətirildiyini təsdiqləyir” (61, 76). Bu mövzuya Caviddən əvvəl Şeyx Fəridəddin Əttar (1118-1229) müraciət etmiş, “Məcalisül-üşşaq” əsərini yazmışdı. Sonra dahi Üzeyir bəy Hacıbəyov “Şeyx Sənan” (1908) adlı opera, Mehdi bəy Hacınski isə rus dilində “Şeyx Sənan əfsanəsi” adlı risalə yazıb. Amma Cavidin “Şeyx Sənan”ı bir başqadır. Hənəfi Zeynallı yazır: “Tiflisdəki avam camaatın ziyarətگاهی” olmuş Şeyx Sənan dağı Cavidin də diqqətini cəlb edəcək və “sözsüz ki, şairin gözündə qayət möhtəşəm görünən bu zatın tarixini araşdırmağa, onun haradan gəldiyini öyrənməyə qoşulacaqdır” (223, 68). Həqiqətəndə, dillərdə dolaşan əfsanənin qəhrəmanı “möhtəşəm zəti” tarixini araşdırmağa, onun haradan gəldiyini öyrənməyə qoşulmuş” (223, 68) Cavid dəfələrlə Şeyx Sənan dağı nı ziyarət etmiş (Ərtoğ rol Tiflis hospitalı nda xəstə

yatarkən Mişkin xanım onu ziyarət etdiyi zamanı hospitalın həkiminə 1913-cü ildə Cavidlə birlikdə bir neçə dostu ilə Şeyx Sənan dağına getdiklərini bildirmişdi). Deməli, “onu büsbütün təzyiqli altına alan bir ruhani, dindar, sufiyanə mühit və digər tərəfdən müvəqqəti də olsa belə ticarət mühiti Cavidə gəzdirə-gəzdirə Qafqazın ən gözəl şəhərində – Şeyx Sənan dağı qarşısında saxlamağı” (30, 68) təsadüf deyil, tale məsələsiymiş, yəni İbn Xəldunun da dediyi kimi, “coğrafiya taledir.”

Cavidin yaratdığı Şeyx Sənan sevən, sevilən, mühitini rədd edən bir aşıqdır. Xaliqin xilqətinə can atan, böyük eşq yolçusu olan bu gənc əslən turanlıdır. Onun mürəkkəb taleyi, çətin “ziqzaqlı” həyat yolu var, eynilə Cavidin taleyi və həyat yolu kimi. Şeyx Sənanın gəzdiyi yerlərlə Cavidin gəzdiyi yerlər eyniyyət təşkil edir. Şeyxin Gürcüstana yolu Ərəbistandan, Cavidinki isə İstanbuldan başlayırdı. Cavidlə Şeyx Sənanın məkan oxşarlığı ilə yanaşı, fikir və düşüncə, mühit bənzərlikləri də paralellik təşkil edir. Bu tale bənzərliyini diqqətə çəkən H. Zeynallı yazır: “Deməli, Cavid, məsələn, molla, rövşəxan oğlu, şeyxin kiçik qardaşı, sufiyanə, xəlvə ruhunda şeirlər söyləyən filosof Rza Təvfik şagirdi və İstanbul kimi o zamankı dindar bir darülfunun dəsti-pərvərdəsi olaraq Tiflisə gəlir. 1910-cu ildə Gəncə ruhanisində dərs verməyə başlayır” (Cavid 1911-ci ildə Gəncədə dərs deyib) (260).

1912-ci ildən “Şeyx Sənan” mövzusu ətrafında düşünməyə başlayan Cavid 1914-cü ildə əsər üzərində daha böyük bir coşqunluqla işləyib tamamlamışdır. Professor Əziz Şərifə görə, “Cavid 1914-cü ilin may ayında “Şeyx Sənan” əsəri haqqında düşünürmüş, hətta onun dram şəklinəmi, ya poema şəklinə yazacağını özü üçün təyin belə etməmişmiş” (201, 93). Professor R. Təhmasib isə 1912-ci ildə Cavidin ona “Şeyx Sənan” əsərindən bir neçə səhnə oxuduğunu söyləyir və 1911-12-ci illərdə Tiflisdə ikən “Şeyx Sənan” əsəri ilə ciddi məşğul olduğunu, bu əfsanə ilə əlaqədar olaraq tez-tez monastıra getdiyini, orada rast gəldiyi qocalarla söhbət etdiyini xatırlayır.

Ümumiyyətlə, “Şeyx Sənan” faciəsinin bir çox variantı olub. Bu da onu göstərir ki, Cavid “Şeyx Sənan” üzərində müəyyən fasilələrlə dörd il işləmiş, son variantı 1914-cü ilin axırlarında yazıb bitirmişdir. Abdulla Şaiq də xatirələrində “1914-cü ildə

ədibin nəşr etdiyi “Şeyx Sənan” faciəsini böyük maraqla oxuduğunu və bəyəndiyini, görüşərkən də səmimi qəlbədən təbrik etdiyini bildirir“ (198, 205). Deməli, 1910-cu ildən “Şeyx Sənan”ı yazdığı düşünən ədib 1912-ci ildə yazmağa başlayıb, 1914-cü ildə isə bitirib.

Cavid Gürcüstanda yaşadığı zaman Bakıda dərc olunan “Şəlalə” jurnalına da şeirlər göndərmiş və nəşr edilmişdi. 1913-cü ildə Bakıda “Şəlalə” jurnalında “Sevinmə, gülmə, quzum” şeirinin dərc olunması və şeirinin bəzi misralarını Xalid Xürrəm (1913-1914-cü illərdə Bakıda çıxan “Şəlalə” jurnalının redaktoru) tərəfindən dəyişikliklərlə dərc edilməsini şair narazılıqla qarşılamış, şeirin əslini “İqbal” (15 mart 1913 il) qəzetində oxuculara çatdıraraq (15 mart 1913, № 307) “Bir-iki söz” adlı qeyddə Xalid Xürrəmin islahlarının nəticəsində “misralardakı vəznisizliyi və qırıqlığı” göstərmişdir. Qəzetin 17 mart sayında isə “Şəlalə” məcmuəsinin mühərriri Səbribəyzadə Xalid Xürrəm Hüseyn Cavidə xitabən yazdığı cavablarda (“Açıq cavab, Hüseyn Cavid əfəndiyə”, - “İqbal”, 17 mart 1913, №308, “Bir cavab”, “İqbal”, 8 may 1913, №353 və s.) öz hərəkatinə bəraət qazandırmağa çalışaraq yazmışdı: Biz idarəmizə gələcək ovraqı təshih etməyə səlahiyyətliyiz. Və bu səlahiyyətimizi məcmuəmizin qabığı üzərində bəyan etmişiz.” Xalid Xürrəm Səbribəyzadənin bu hərəkatı müəlliflə yanaşı, bir çox ziyalının narazılığı ilə qarşılanmış, geniş müzakirələr açılmışdı. Həmin vaxt sürgündə olan şair Əlipaşa Səbur (1885-1934) belə dostu, yazıçı-tənqidçi Seyid Hüseynlə məktublaşmalarında Hüseyn Cavidin mövqeyini müdafiə etmiş, qabaqcıl ziyalıların səsinə səs vermişdi. Mübahisələrə Əhməd Cavad, Seyid Hüseyn, Salman Mümtaz, Hüseyn Cavidin qardaşı Şeyx Məhəmməd Rəsizadə və başqaları da qoşulmuş, müəllif haqqının toxunulmazlığını vacib sayaraq Hüseyn Cavid müdafiə etmişdilər. Bundan sonra mətbuatda mübahisələr yarandığından elə həmin nömrədə də (5 may 1913 il) “İqbal” qəzeti məsələyə öz mövqeyini “İdarədən” qeydi ilə bildirmişdir: “Qəzetimizin sütunları mütləq fikirlərin çarpışması ilə gerçəkliyin parlamasına xidmət edəcək ədəbi mübahisələrə açıq bulunmaqla bərabər özü bu mübahisələrdə bitərəf qalmaqdadır.”

“Şəlalə” mühərriri Xalid Xürrəm Səbribəyzadəyə ən sərt cavab Gəncədən, Əhməd Cavaddan gəlmişdi. O yazırdı: “ Sizdə bitərəflik yoxdur. Əgər olsaydı,

“Şəlalə”nin hər sayısında yuxarı başa çıxardığınız şeirlərinizi bir kərəcik olsun gözdən keçirərdiniz. Bunu siz yapmadınız. Sizdə başqasını sevmək xassəsi yoxdur ki, öz yerinizə onu keçirəsiniz. Bunu yazmaqda məqsədim “mənimkini başda yaz!” iddəasında bulunmaq deyildir. Vətənimizdəki adlı-sanlı şairlərimizi heçə saydığınızı sizə anlatmaqdır. Misal istərsiniz, başda bir üfürüklə yıxmağa qalxışdığınız həssas şairimizi, müəllimim Rasizadə Hüseyn Cavid əfəndini göstərə bilərəm... Siz ona da ilişdiniz” (29, 79).

Beləliklə, “Ədəbi bir cinayət” məqaləsindən sonra da mübahisəyə nəinki son qoyulmamış, əksinə, “İqbal”ın 8 may 1913 -cü il nömrəsində Xalid Xürrəm Səbribəyzadənin “Bir cavab”, qəzetin 12 may sayında isə Hüseyn Cavidin “Cavablara cavab, yaxud ikinci rica” adlı yazıları çap olunmuş və “İqbal” qəzeti də yekunda mövqeyini belə ifadə etmişdir: “Artıq bu mübahisənin nəzakət və hörmət dairəsində qalmaq “İqbal”ın da mətlubu idi. Şükürlər olsun, Hüseyn Cavid əfəndi həzrətləri nəzakəti-həqiqi mənasında yoğrulmuş bir mehri-mükərrəmətlə buna xitam verdilər.” Cavidin bu nəzakəti haqqında Seyid Hüseyn Bakıdan Həştərxana, Əlipaşa Hüseynzadəyə yazırdı: “Əgər “İqbal”da Hüseyn Cavid əfəndinin cavabi-ədibənəsini oxumuşsunuz isə, Cavidin necə alicənab, nasıl nəzakətli bir mühərrir olduğunu kəsdirərsiniz, zənn edirəm” (29, 80). Bütün bunlar, şairin bu illərdə Tiflisdə yaşamasına və çalışmasına baxmayaraq, Azərbaycanda - Bakıda məşhur və ziyalılar arasında necə böyük nüfuz sahibi olduğunu təsdiqləməkdədir.

1914-cü ilin oktyabr ayında Türkiyə ilə Rusiya arasında müharibənin başlanması səbəbindən Türkiyə sərhədində olan Zaqafqaziya şəhərlərində, həmçinin, Tiflisdə böyük həyacanlar yaşandığından Hüseyn Cavid Kaxetiyaya gedib. Bu zaman o, burada dəmir yolu işçilərinin qeydiyyatını aparıb, yəni tabelçi kimi çalışmağa başlayıb. Sonra isə Cavid “Kaxetiyadan müalicə olunmaq üçün Yesentukiyə gəlib” (211, 52). Hüseyn Cavid əvvəl Gürcüaniyə köçərək şəhər həyatından uzaqlaşmağı arzu etsə də, sonra 1914-ci ilin sonlarında Tiflisdən birdəfəlik Bakıya köçüb.

Ümumiyyətlə, Tiflis mühiti və burada görüşdüyü ziyalılarla səmimi münasibəti Cavidin “ədəbi görüşlərinin formalaşmasında, kamilləşməsində, onun sonrakı yaradıcılıq yolunun müəyyənləşməsində əhəmiyyətli rol oynayıb” (211, 51).

3.5. Ədibin yaradıcılığı Bakı ədəbi mühitində (1915-1937)

1914-cü ilin payızında Tiflisdən Bakıya köçən Hüseyn Cavid “Səadət” cəmiyyətinin mədrəsəsində müəllimliyə başlayır. 1907-ci ildə yaradılmış “Səadət” mədrəsəsinin müdiri böyük türkçü Əli bəy Hüseynzadə idi. Məktəbdə dərslər Türkiyə Maarif sisteminin tədris planı üzrə keçirilirdi. Mədrəsənin tədris planında şəriət, islam tarixi fənləri ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin tədrisi əhəmiyyətli dərəcədə seçilirdi. Burada görkəmli pedoqoq və metodistlərdən Fərhad Ağazadə, Üzeyir Hacıbəyov, Mirzə Əbdülqadir İsmayilzadə Vüsaqi kimi bacarıqlı şəxsiyyətlər müəllimlik edirdilər. Məktəbdə müəllimlik etməklə yanaşı, Cavid Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin redaktorluğu ilə nəsrə başlayan “Açıq söz” qəzetində də əməkdaşlıq edib. Qəzetin 25 və 26 oktyabr 1915-ci il saylarında ədibin “Müharibə və ədəbiyyat” məqaləsi çap edilmişdir. Məqalədə müharibə dəhşəti qəti şəkildə pislənir. Ədibin fikrincə, “İskəndərin, Napoleonun, Çingizin, Teymurun belə II Dünya müharibəsindən heyrətə düşəcəkləri şəksizdir, çünki bu, müharibə deyil, bir taundur” (25, 280).

“Açıq söz”də dərc olunmuş bu məqalədə elmin, təhsilin, ədəbiyyatın əhəmiyyəti qeyd olunub: “Şübhəsiz ki, ən faydalı düşüncələr, ən ciddi mühakimələr də yalnız fəlsəfə və ədəbiyyat vasitəsilə əldə edilə bilər”, ona görə də elə ədəbiyyat yaradılmalıdır ki, bu ədəbiyyat insanları doğru yola çıxarsın: “Ədəbiyyat bir millətdəki əhvali-ruhiyyənin inikası deməkdir” (25, 282).

Ədəbiyyatın insanlara təsiri məqalədə geniş şəkildə təhlil edilib. Göstərilib ki, Firdovsi, Sədi, Nizami, Hafiz, Xəyyam, Rza Tevfik, Əbdülhəq Hamid, Tevfik Fikrət kimi türk-fars ədibləri öz millətlərinə, millətin əhvali-ruhiyyəsinə təsir etdikləri kimi, Şekspir və Herbert Spenser ingilislərə, Jan Jak Russo fransızlara, L.Tolstoy və Dostoyevski ruslara, Nitşe almanlara elə təsir göstərmişdir.

Məqalədə müharibələrin də törədicisinin ədəbiyyat olduğu göstərilir: “Demək ki, bugünkü müharibədə toplar, tüfənglər deyil, hər məmləkətin ədəbiyyat və fəlsəfəsi ilə bəslənən beyinlər də ayrıca haizi-əhəmiyyətdir” (25, 286). Və müəllif məqalədə tövsiyə edir ki, dünyanı yeni müharibələr törədəcək ədəbiyyatdan qorumaq lazımdır.

“Səfa” məktəbində dərs deyən Hüseyn Cavid 1915-ci ildə Rza Təhmasibi də bu məktəbə işə düzəltmişdir. O yazır ki: “Bu məktəbdə Cavid də müəllim idi. Hər gün dərsdən sonra Cavidin dostları Abdulla Şaiq, Cəfər Bünyadzadə, Seyid Hüseynzadə və başqaları ilə o zaman Qubernator bağı adlanan indiki Pioner bağında görüşər, ədəbiyyatdan, şeirdən, ictimai və mədəni hadisələrdən söhbət edərdik. Bu söhbətlərimizdə bəzən Nəriman Nərimanov da iştirak edərdi. O, Cavidə mehriban bir münasibət bəslərdi. Axşamlar isə, Cavidin “Təbriz” mehmanxanasındaki otağına yığışardıq. Bu yığıncaq sözün tam mənası ilə ədəbiyyat və şeir məclisinə çevrilərdi. Salman Mümtaz fars və Azərbaycan dillərində, əzbərdən və xoş bir ahənglə çoxlu şeir oxuyardı” (216, 217).

1916-cı ildə Xeyriyyə cəmiyyətində “Qardaş köməyi” adlı məcmuə nəşr olunmasına razılıq verilmiş, məcmuənin redaksiya heyətinin tərkibinə Cavid də daxil edilmişdir. Bir il sonra isə, 1917-ci ildə o, “Mühərrirlər və Ədiblər Cəmiyyəti”nin üzvü seçilib. Mənbələrdən məlum olur ki, H. Cavid paralel olaraq Tağı Nağıyevin “Səfa” məktəbinə müəllim kimi işə dəvət olunmuşdur (163, 81). 1918-ci ildə, daşnakların törətdikləri Mart qırğınları zamanı Cavid yenə Bakıda idi və “Təbriz” mehmanxanasındaki 21 № li otaqda yaşayırmış. Buradan əsir götürülüb, möcüzə nəticəsində sağ qalan şair Ənzəliyə, oradan da Təbrizə gedib. Az sonra Cavid Təbrizdən Naxçıvana qayıdıb. Bu barədə şairin Naxçıvan dövrü ilə əlaqəli yazımızda bəhs olunub).

Mart qırğınının ən acınacaqlı hadisələrindən biri də “Kaspi” mətbəəsinin ermənilər tərəfindən yandırılmasıdır. Bu yanğında Cavidin yeni nəşr olunmuş kitabları: “Bahar şəbnəmləri”, “Maral”, “Şeyx Sənan”, “Şeyda”, “Ana”, “Keçmiş günlər”, bir sözlə, səkkiz min nüsxə kitab yanıb, kül olub. O, bu barədə 1923-cü ildə Əziz Şərifə yazır: “basılmış yalnız 25 dənə və hər birində yüzə yaxın kitabçalar alındıqdan sonra səkkiz bin kitabça Mart 1917-ci il hadisəsində bir saatda mətbəədə yandı” (201, 119). Abdulla Şaiq “Xatirələrim” adlı memuarında, “İblis” faciəsinin yazıldığı ildə, Cavidin keçirdiyi böhrandan bəhs edərək yazır: “Cavidin “İblis” faciəsinə nə kimi təsirlər altında yazmış olduğunu bilmək üçün şairin keçirmiş olduğu dəhşətli bir fəlakəti yazmaq məcburiyyətindəyəm. Cavid Bakıda Nikolayevski

küçədəsindəki “Təbriz” mehmanxanasında yaşayırdı. Mart hadisəsindən sonra Hüseyn Sadiqlə bizə gəlmişdi. Onun bət-bənizi ağarmış, az zaman içərisində son dərəcə nəşəsiz və mütəəssir görünürdü. Əhvalın soruşdum, Hüseyn Sadiq Cavidin əsir düşdüyünü və ölümdən qurtulduğunu söylədi” (78, 105). Bu hadisələr, iblisləşmiş insanlar tərəfindən əsir götürülməsi və təsadüfən xilas olması, ağır mənəvi hallar keçirən şairə güclü təsir etmişdi. Azərbaycan səhnəsinin şah əsərlərindən olan “İblis” faciəsini 1918-ci ildə, Naxçıvanda bu acı təsirlər altında yazmışdı. Bu səbəbdən, “İblisəmi uymuş bəşəriyyət” (21, 8) – deyə fəryad edən şairin əsəri “tamaşaçılara, oxuculara olduqca geniş və yeni bir sahə açır. Cahan müharibəsini tərsim edən bu əsərində Şərq və Qərb həyatını, onların ictimai, ruhi və siyasi əhvalını, yaşamaq üçün çırpınan türk xalqının bəxtiyar olmasına əngəl olan bütün səbəbləri və maneələri həqiqi və canlı surətdə göstərməyə müvəffəq olmuşdur. Cavidin bütün əsərləri içərisində “İblis” qədər həyati və realist bir əsər yoxdur zənn edirəm” (198, 52).

Mütəfəkkir Cavidin böyük sənətkarlıqla yaratdığı “İblis” əsəri insanların taleyini deyil, onların taleyində rol oynayan müxtəlif ideyaların, müharibə dəhşətlərinin, Şərin böyük rol oynadığını göstərməklə yanaşı, insanları mənəvi saflığa, özünüdərkə çağırışı, yaşadığı həyata münasibəti, tanıdığı İblisi tanıtməsi idi. Əsərin leytmotivini bəşəriyyəti “qəhr etmədə” olan müharibələrə qarşı nifrət hissi təşkil edir.

Deməli, faciələr şairi Cavidə “cəmiyyətin və tarixin ən mürəkkəb suallarına cavab tapmaq istəyi” ən çox sensassiyaya səbəb olan, ətrafında mübahisələr doğuran “İblis” (1918) əsərini yazdırıb. Simbolik şəkildə yazılan əsərin yazılma tarixinə baxılırsa “türk birliyinə rus müdaxiləsi dövrü ilə üst-üstə düşür. Bəlkə də əsər bu səbəbdən simvolik şəkildə yazılıb və başdan-başa bədii simvollar, rəmzi işarələr, təzadlı ideyalar üzərində qurulub” (214, 145).

“İblis” faciəsi XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mənşəm janrının gözəl nümunəsi kimi bu gün də öz tərəvətini saxlayır, təəssüf ki, günümüzdə dəyişən heç nə yoxdur, Şərqdə yenə İblis, daha doğrusu, iblisləşmiş insanlar ağılıq edir, müharibə ocaqlarını yenidən alovlandırırlar. “İblis”də Cavid milli miqyasda düşündürən məqamlar da çoxdur. Onun milli məsələlərə münasibəti və sədaqəti “İblis”də ümummilli məfkürəmizin ana sözünə, düsturuna çevrilmiş bu misralarda öz

əksini tapır: “Turana qılıncdan daha kəskin ulu qüvvət, Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət!” (21, 30).

“İblis” əsərinə görə şair hələ sağlığında, Xalq Maarif Komissarlığı kollegiyasının (1921-ci il 13 yanvar protkol №66) qərarı ilə mükafatlandırılıb. Qərarda yazılır: “şair Hüseyn Cavidin, orijinallıq və bədiilik cəhətdən müsəlman aləmində yeganə olan pyesinə tarif üzrə müəllif haqqı verilsin. Bundan əlavə Hüseyn Cavid yoldaşa mükafat olaraq 150 min manat verilsin” (163,131). Ədibin “İblis”i 1918-ci ildə qurulan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yazdığı yeganə əsərdir

1918-ci ildə Naxçıvanda evlənən Cavid 1919-cu ildə siyasi missiya ilə Bakıya gəlib. Böyük qardaşı Şeyx Məhəmmədə məktub yazıb Mişkinaz xanımı münasib bir adamla Bakıya yollamasını rica edib. Şeyx Məhəmməd də Cavidin ailəsini kiçik qardaşı Əlirza və onun ailəsi ilə Bakıya göndərib. Mişkinaz xanım yazır ki, “Mən Cavidin kiçik qardaşı Əlirza və onun ailəsi ilə bir yerdə Bakıya gəldim. Cavid mən gələndə qədər Tatarski küçəsində kiçik bir otaq kirayə tutmuşdu” (30, 242), (Cavidin oğlu Ərtoğrul 1919-cu il 22 oktyabrda həmin bu evdə dünyaya gəlib). “Cavid orta məktəbdə dərs deyirdi. Get-gedə dərslər azaldı. Bununla da güzəranımız lap ağırlaşdı” (30, 242). Bunu bilən Maarif İdarəsi qız məktəbində Cavidə əlavə dərslər verirkən onun molla oğlu olduğunun nəzərə alıb, şairi şəriət müəllimi təyin edir. Lakin Cavidin burada da dərs deməsi uzun sürmür.

1919-cu ilin mart ayında Bakıya gələn Cavid may ayında Müəllimlər İttifaqı İdarə heyətinin üzvü seçilir. Həmin ildə Abdulla Şaiqlə birlikdə “Ədəbiyyat dərsləri” adlı kitab tərtib edirlər. Kitabda Hüseyn Cavidin tərcümeyi-halı da verilir. Ədəbiyyatın qayda-qanunları, ədəbi əsər yazmağın üsulları şərh edilən bu dərslikdə müəlliflər öncə “Sənət və sənayi - nəfisə” (incəsənət) nədir? – sualının mahiyyətini izah etmişlər. Kitabda həmçinin M.F.Axundzadənin “Hacı Qara”, Hüseyn Cavidin “Maral”, “Şeyda”, “Şeyx Sənan” əsərləri drama nümunə kimi göstərilmişdir (192, 26-28).

Bu illərdə Hüseyn Cavid “Yaşıl qələm” dərnəyinin üzvlüyünə daxil olmuş və “Yaşıl qələm”də, “Qurtuluş”da tez-tez yazıları çap edilmişdir. “Yaşıl qələm” Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə gəliyyət göstərən ədəbi birlikdir. “Yaşıl

qələm” ədəbi cəmiyyətinin üzvləri arasında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Maarif naziri Həmid bəy Şahtaxılı, Nurməhəmməd Şahsuvarov, Həsən bəy Ağayev, Əhməd Cövdət Pepinov, Ömər Faiq Nemanzadə, Hüseyn Sadiq, Üzeyir Hacıbəyli, Şəfiqə xanım Əfəndizadə və Şəfiqə xanım Qasprinskaya, Xəlil İbrahim, Mirzə Bala Məhəmmədzadə, Məhəmməd ağa Şahtaxılı, Fərhad Ağayev, Məhəmmədəli Rəsulzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, Rza Təhmasib, Salman Mümtaz, Abdulla Şaiq, Əbdülxaliq Cənnəti, Əhməd Cavid, Əli Dai, Səməd Mənsur, Əli Məhzun və Hüseyn Cavid də vardı” (“Yaşıl qələm” Azərbaycan qəz., 15 mart, 1920 il. №54) və bu müəlliflər ədəbi-mədəni inkişafda, sosial-ictimai tərəqqinin “sıx vəhdətdə” olduğunu geniş xalq kütlələrinə izaha, dövrün ictimai-fəlsəfi xarakterini müəyyənləşdirməyə çalışırdılar” (235, 146). Birlikdə o dövrün şair və yazıçıların əsərləri oxunur, ədəbiyyat məsələləri müzakirə olunurdu. Məsələn: “Azərbaycan” qəzetinin 21 sentyabr 1919-cu il tarixli nömrəsində qeyd olunur ki, sentyabrın 19-da birliyin ikinci iclası oldu və həmin iclasda Əli Yusif əfəndi tərəfindən H. Cavidin “Bən istərəm ki...” və “Nəcmi keysudar” şeirləri oxunaraq təhlil edildi, müzakirə maraqlı keçdi. Yenə həmin ildə, “Azərbaycan” qəzetində (6 mart 1920 və 17 mart 1920) dərnəkdə “İblis”i Cavidin özünün oxuduğu və aktyorların həmin əsəri səhnəyə qoymaq fikrində olduqları qeyd edilmiş, martın 15-də keçirilən iclasında da 50-60 nəfər mühərrir və şairin iştirak etdiyi, Hüseyn Cavidin dərnəyin yaranma tarixindən danışdığı, qarşıdakı proqram və vəzifələr haqda məlumat verdiyi, həmçinin həmin iclasda “Yaşıl qələm” cəmiyyətinin nizamnaməsini hazırlamaq üçün Seyid Hüseyn, Əhməd Ağaoğlu, Hüseyn Cavid, Salman Mümtaz və Şəfiqə xanım Əfəndizadədən ibarət heyət seçildiyi qeyd olunub” (154, 23). Eyni zamanda bədii yaradıcılığını da davam etdirib. “Yaşıl qələmlər” dərnəyinin 1920-ci ildə keçirilən qurultayına dəvət alan şair Azərbaycan “Yıldırım” Yazıçılar cəmiyyətinin təşkilat komitəsinin üzvü seçilib.

Hüseyn Cavid Naxçıvandan Bakıya gəldikdən bir il sonra, 1918-ci ildə qurulmuş Xalq Cümhuriyyəti öz ömrünü başa vurub və Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulub. Bu zaman Cavid daimi iş yeri ilə təmin edilib. O, “Teatr texnikumunda və Bakı darülmüəlliminində dil-ədəbiyyat müəllimi işləyib, maarif işlərində, məktəblər

üçün yeni dərslik və proqramların tərtibində yaxından iştirak edib. Eyni zamanda bədii yaradıcılığını davam etdirib. Artıq məşhur olan ədibin tez-tez dövrü mətbuat səhifələrində məqalələri və əsərlərindən parçalar verilmişdir. Məsələn, Cavidin 1920-1921-ci illərdə Bakıda çap olunan və cəmi üç nömrəsi çıxmış “Füqərə fuyuzatı”nın 2-ci sayında (1 noyabr 1920, s, 9-16) “İblis” faciəsi çap olunmuşdur. Bu variant sonralar kitab şəklində çap edilmiş “İblis”dən çox fərqlidir. Belə ki, əsərin bu variantında birinci pərdə birbaşa Arifin monoloqu ilə başlayır, mətndə sonradan ixtisar, yaxud əlavə edilmiş çoxlu beytlər, dialoqlar vardır. Habelə, qafqazlı, iranlı və türk zabiti, könüllü, general və mühacir surətləri var ki, bunlar bugünkü “İblis”də yoxdur. İkinci nömrədəki mətnin “məbədi gələn nömdərə” sözlərinin yazılmağına baxmayaraq, jurnalın 3-cü nömrəsində əsərin davamına rast gəlinmir. Ehtimal ki, “İblis”in davamının çapı digər nömrələr üçün nəzərdə tutulmuş, lakin 3-cü nömrədən sonra jurnalın fəaliyyəti dayandırıldığından əsərin çapı yarımçıq qalmışdır.

“Füqərə fuyuzatı” 1919-cu ilin noyabr ayında belə bir xəbər dərc edib: “Dekabrın 21-də Hüseyn Cavidin çoxdan bəri hazırlanmaqda olan “İblis” dramı tamaşaya qoyulacaqdır. Rejissor Abbasmirzə Şərifzadə. Rollarda: İblis - Abbasmirzə Şərifzadə, Arif - Kirmanşahlı, Vasif - Kazım Ziya, İbn - Yəmin Rza Daraplı, Rəna - Tərhan xanım, Xavər-A.Olenskaya, Zabit-Sənani, İxtiyar-Bağırzadə, Elxan Kazımov” (33, 9-16). Bir il sonra, 1922-ci il 27 martda Bakıda 3, 4 və 7 sayılı məktəblərinin tələbələri və müəllimləri tərəfindən “Cavid gecəsi” təşkil olunub. İlin əvvəlində keçirilən “Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun xüsusi tapşırığı ilə hazırlanan gecədə şagird Sürəyya Talıbxanbəyli Cavidin şeirlərindən Azərbaycan və rus dillərində nümunələr söyləyib. Tələbələrin ifasında Cavidin “İblis” faciəsindən bir parça hazırlanıb göstərilib. Tamaşanın hazırlanmasında tanınmış aktyor Abbasmirzə Şərifzadə məsləhətlər verib, gecənin təşkilində müəllimlərdən İmran və İdris Axundzadələr, Əliqulu Quluzadə fəal iştirak edib. Gecənin şərəfinə döş nişanı da hazırlanıb. Sonunda şair çıxış edərək təşkilatçılara və iştirakçılara minnətdarlıq edib.

Nəriman Nərimanovun məsləhəti ilə təşkil olunmuş “Cavid gecəsi”ndə iştirak edən Kövkəb Səfərəliyeva xatirəsində yazır: “Biz Sabir gecəsi keçirmişdik. Bizi

doktor Nərimanovun yanına dəvət etdilər. O, bizimlə söhbət etdi və bizə hədiyyələr verdi. Sonra Nərimanov bizdən soruşdu:

– Çox yaxşı, bəs indi nə etmək istəyirsiniz?

Biz bu suala konkret cavab verməyə söz tapmadıq.

– İndi mən də sizə bir məsləhət görürəm, Cavid gecəsi təşkil edəsiniz! – dedi.

Bir qədər fikirləşib ona dedik ki, Sabirin şeirləri bizim həyatımızdır. Amma Cavidin əsərləri bunlara oxşamır.

– Eybi yoxdur! – dedi, – müəllimlərimiz sizə kömək edərlər!...

Doğrudan da, bizimlə Azərbaycan dilində dərs keçən İmran və İdris Axundzadələr, Əliqulu Quluzadə bizə kömək etdilər. Cavidin əsərlərindən parçalar hazırladıq. Cavidin məşhur “İblis” əsərindən bir səhnə oynamaq istədik, lakin bu işdə heç təcrübəmiz yox idi. Odur ki, artist Abbasmirzə Şərifzadə ilə tanış olan Hənifə Aqçurina bizi öyrətmək üçün onu dəvət etməyi öhdəsinə götürdü. Abbasmirzə məktəbə gəlib, ara-sıra bizimlə məşğələ keçirdi. Beləliklə, biz “Cavid gecəsi”nin bədii hissəsini hazırladıq. Gecə çox müvəffəqiyyətlə keçdi. Qonaqlar üçün bu dəfə hazırladığımız süfrəyə nə lazım idisə doktorun göstərişilə bizə bol-bol vermişdilər...” “1922-ci il martın 27-də keçirilmiş “Cavid gecəsi”nin tarixini Kövkəb xanım bu şəkildə nəql edib” (163, 142).

Göründüyü kimi, bu gecənin keçirilməsi Nəriman Nərimanovun göstərişi ilə baş tutub. Bu da Nəriman Nərimanovun Cavidə nə qədər böyük bir məhəbbət bəslədiyini göstərir. Şairin bir neçə əsəri də bu illərdə Xalq Maarif Komissarlığının nəşriyyatında çap olunmuşdur:

1. “Cavid H. Peyğəmbər (Bəsət, dəvət, hicrət, nüsət). B., Azərbaycan Xalq Komissarlığı nəşriyyatı, 1922, 153 s. 16 sm, 4.000 nüs.

2. Cavid H. “İblis” (faciə, 4 pərdə) B., Azərnəşr, 1924. 108 s. 22 sm (Xalq Maarif Komissarlığı) 5. 000.

3. Cavid H. “Şeyda” (faciə, 5 pərdə) B., Azərnəşr, 1925. 70 s. 16 sm. 10. 000 nüs.

4. Cavid H. “Peyğəmbər” (4 pərdəli mənzum dram) B., Azərnəşr, 1926. 147 s. 17 sm. 5. 000 nüs. 70 q.

5. Cavid H. “Topal Teymur” (drama beş pərdədə) B., Azərnəşr, 1926. 82 s, 5.000 nüs. 50 q.

6. Cavid H. “Şeyx Sənan” (faciə, 4 pərdə) B., Azərnəşr, 1926. 122 s.5.000 nüs. 70 q.

7. Cavid H. “Uçurum” (faciə, 4 pərdə) B., Azərnəşr, 1926. 67 s. 5.000 nüs. 50 q. (bax; 160, 6, 174).

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduğu ilk illərdə ədəbi qüvvələri bir istiqamətdə yönəldib sosializm quruluşunu təbliğ və tərənnüm etmək məqsədi ilə yeni yeni cəmiyyətlər yaradılırdı. 1921-ci ildə Bakı Komitəsinin nəzdində “Ədəbiyyatın Mərkəzi Heyəti” və 19 avqust 1923-cü ildə isə “Kommunist” qəzetinin nəzdində “Türk ədib və şairlər dənəyi” təşkil olunmuşdu. “Türk ədib və şairlər dənəyi”nin fəxri sədri Dadaş Bünyadzadə, heyət üzvləri Süleyman bəy Axundov, Məmməd Səid Ordubadi, Hüseyn Cavid, Nemət Bəşir, Mirzə Cəlil, Hüseyn Sadiq və Əbdürrəhman Dai seçilmişdir. Sonralar genişləndirilərək “Ədəbiyyat cəmiyyəti” (1925) adlandırılan bu cəmiyyətin qarşısında duran vəzifələr klassik irsi, həm köhnə, həm də yeni Azərbaycan ədəbiyyatını tədqiq etmək, xalq ədəbiyyatının və folklorunun yaxşı ənənələrini müasir ədəbiyyata gətirmək, ədəbi tənqidi genişləndirmək, gənc ədəbi qüvvələrin yaradıcılığını istiqamətləndirmək, nəhayət Şərq və Qərb ədəbiyyat cəmiyyətləri ilə ədəbi əlaqələr saxlamaq idi. Lakin bu cəmiyyətdə kommunist yazıçılarla yanaşı, milli ruhlu qələm sahibləri, ədəbiyyatı siyasətdən uzaqlaşdırmağa çalışan yazıçıların da fəaliyyəti üstünlük təşkil etdiyi üçün cəmiyyətin fəaliyyətinə imkan verilməmiş və “köhnəliyə meyl”, “yeni məzmun və formadan uzaq” bir qurum kimi təcridən fəaliyyəti zəifləmiş və az sonra “Kommunist” qəzeti nəzdində “Gənc qələmlər” cəmiyyətinin yaranması və “Ədəbiyyat cəmiyyəti”nin dağılması ilə nəticələnmişdir.

Hüseyn Cavidin çıxış etdiyi jurnallardan biri də Azərbaycan Maarif işçiləri Həmkarlar İttifaqının orqanı olan olan “Maarif işçisi” jurnalı olub. 1925-ci ildə nəşr olunan “Maarif işçisi” ictimai, siyasi, pedoqoji jurnal olub. Jurnalda pedoqogika, məktəbşünaslıq, metodika, məktəb həyatı, maarif işçilərinin ictimai və siyasi biliklərə yiyələnməsi barədə yazılar dərc olunmuşdu. Bu jurnalda maarif və mədəniyyət

xadimlərindən T. Şahbazi, A. Şaiq, M.S. Ordubadi, M. Müşfiq, M. Rəfili ilə birlikdə Hüseyn Cavid də çıxış etmişdir. 1926-cı ildə “Ədəbi parçalar” məcmuəsinin 1-ci nömrəsində Hüseyn Cavidin “Azərbaycan ədəbiyyat cəmiyyətinin münisflər heyətinə daxil olunduğu xəbər verilmişdir. Həmin ilin fevral-mart aylarında (26 fevral-6 mart tarixlərində) Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji qurultayda Cavid də iştirak etmişdir. 1926-cı ildə şəxsi təqaüdə çıxan şair bundan sonra yalnız Teatr Texnikumunda dərs deyib. Azərbaycan Xalq Komissarlar Şurası şəxsi təqaüdə çıxmış Cavidə ayda 120 manat təqaüd müəyyən edib. O, təqaüdə çıxsa da, Darülfünun – Azərbaycan Dövlət Universitetinin (1919) pedaqoji kollektivi ilə sıx əlaqə saxlayır, sənətkarın əsərlərinin bir çoxu tələbələrin təşəbbüsü ilə tamaşaya qoyulurdu. 13 may 1926-cı ildə “Kommunst” qəzetində “1926-cı il mayın 9-da Böyük Opera teatrında Darülfünun tələbələrinin iştirakı ilə ədibin “İblis” dramının uğurlu tamaşasının göstərilməsi haqqında xəbər verilib. İblisi Əfrasiyab Bədəlbəyli, Arifi Süleyman Rüstəm oynamışdır. Tamaşanın hazırlanmasında Cəfər Cabbarlı yaxından iştirak etmişdir” (Bax, 7, 63, 143, 159). Yenə 1926-cı ilin may ayında “Ədəbi parçalar” məcmuəsinin 1-ci nömrəsində Hüseyn Cavidin “Azər” poemasından bir parça “Həp sənsin!” adı ilə çap olunmuş, “Kommunist” qəzetinin 3 avqust 1926 -cı il tarixli nömrəsində “Ədəbi parçalar”ın çap etdiyi bu şeiri H.Cavidin “əfsanəvi” bir qıza həsr etdiyi qeyd olunmuşdur. Həmin nömrədə Hənəfi Zeynallının “Hüseyn Cavidin yazdığı “Peyğəmbər” haqqında mülahizələrim” məqaləsində müəllif H. Cavid qüdrətini göstərməklə, həm də onun “Peyğəmbər” əsərini Oktyabr, İnkılab və Lenin mövzusunda, yeni quruluşa meyilli bir addım kimi dəyərləndirmiş, məqaləni aşağıdakı sonluqla bitirmişdir: “Cavid bir “Şeyda” yazar, bir “Uçurum” açar, bir “Afət” doğurar, “İblis”i rəqs etdirər, “Peyğəmbər”i yaratmağa qeyrət edər. Bəlkə də şimdi bir Çingiz, yarın bir İskəndər, ertəsi gün də bir Lenin diriltməyə can atacaqdır. Bu gün Cavid bu yolu tutub getməkdədir” (30, 27). Əslində isə, “bir “Şeyda” yazan, bir “Uçurum” açan, bir “Afət” doğuran, “İblis”i rəqs etdirən, “Peyğəmbər”i yaratmağa qeyrət edən” mütəfəkkir Cavid “Peyğəmbər”i ilə “XX əsrin mürəkkəb və təzadlı epoxasının Azərbaycan səhnəsinə gətirib gəlmişdi” (141, 131).

Hüseyn Cavid “Peyğəmbər” əsərini Sovet hökumətinin ilk illərində (1922)

yazmışdır. Bu da elə bir dövr idi ki, bəzi üzdənirəq ədəbiyyatçılar canfəşanlıqla yalnız ədəbiyyatı dövrə xidmətə çağırır, zamanı, inqilabı, bolşevizmi mədh edirdilərsə, bəziləri də həyatı özünəməxsus şəkildə əks etdirir, əsl sənət, ədəbiyyat yaradırdılar. Zamana və məkana sığmayan, hər şeydən yüksəkdə dayanan filosof şair-dramaturq Cavid nə zamanı mədh etmək istəyindəydi, nə də yadların gətirdiyi sovetləri. Bu da bir çoxlarını çaşdırırdı, çünki ədib sovetlərdən, “Böyük qardaşımız”dan yazmağa, dövrəni mədh etməyə heç həvəsli deyildi. Ədibin Sovet hökumətinin ilk illərində yazdığı, sovetlərə üsyankar bir tövrlə “Peyğəmbər” adını verdiyi “Peyğəmbər” əsəri əvvəldən sonunadək “dərini fəlsəfi, ictimai, siyasi, əxlaqi mənası olan həqiqətlərlə, rəmzlərlə, eyhamlarla dolu” (136, 194) olması da bu səbəbdəndir.

Bu mövzuda Caviddən əvvəl əsər yazanlar çox olşa da, əsərinə “Peyğəmbər” adını verən olmamışdır. Sözsüz ki, belə ağır və məsuliyyətli bir mövzuya girişməyə böyük cəsarət, yüksək elm və güclü təfəkkür lazım idi. “Peyğəmbər”i yazmaq, ancaq Cavidə müyəssər ola bilərdi, çünki Peyğəmbər haqqında əsər yazmağın özü peyğəmbərliyə yüksəlmək idi, yəni islam Peyğəmbərindən yazan sənətkar sənətinin peyğəmbəri olmalı idi. Bu mənada, “Peyğəmbər”i yazmaq, mütəfəkkir Cavidin haqqı idi. O, “Peyğəmbər” əsərini yazmaqla, “İslam renessansının müdafiəsinə qalxdı. Burada dahi sənətkarın fəaliyyət əmsalı xeyli yüksəldi. Hüseyn Cavid öz yaradıcılıq metoduna sadıq qalaraq insanın təmizlənməsini, fəal həyat mövqeyinə nail olmasını cəmiyyət içindəki “kiçik” adamların məzəmmətində deyil, yüksək və bəşəri ideallarla nəfəs alan bədii qəhrəmanların təsir gücündə görürdü” (76, 32).

Əslində, Cavidin sovet dövrü yaradıcılığı “Afət”lə (1921) başlayır. Əsərin qəhrəmanının mənsub olduğu cəmiyyətin özünəməxsus adətləri var. Bunlardan biri də yüngül əyləncəni və davranışı “yeniləşmək” kimi qəbul etməkdir. Bu “yeniləşmə”nin türk ailələrinə daxil olması, bir türk ailəsinin bu dərəcədə “yeniləşmə”si bu cəmiyyətə məxsus insanların faciəsini yaradır. Lakin yeniləşməni qəbul etməyən, normal əxlaq qaydaları ilə yaşayanlar; Ərtoğrul kimi “hala əski qafa ilə düşünən”, “hənuz bir türlü yeniləşməyən”lər də var (23, 133). Əsərdə “hala əski qafa ilə düşünən, hənuz bir türlü yeniləşməyən” bayağı yeniləşmənin əleyhinə olan Ərtoğrul əslində, Cavidin ictimai düşüncələrini əks etdirir. Kübar cəmiyyət Ərtoğrulu yeniləşdirə bilmədiyi

kimi, dövrən də H. Cavidə bayağılaşdır, yeniləşdirə bilmədi.

Ümumiyyətlə, Bakıda nəşr olunan bütün ədəbi məcmuələr, o cümlədən də “Ədəbi parçalar” fəaliyyəti dövründə ədibin yaradıcılığına müntəzəm müraciət etmiş, tez-tez şairin yaradıcılığından nümunələr və onun haqqında məqalələr dərc etmişdir.

1926-cı ildə Hüseyn Cavid dövlət hesabına Xalq Maarif Komissarlığının qərarı ilə müasir Avropa ədəbiyyatını öyrənmək və gözlərini müalicə etdirmək üçün Almaniya məzuniyyətə göndərilib. Səfər ərəfəsində ona belə bir şəhadətnamə verilib; “Bu şəhadətnamə verilir Azərbaycan şairi Hüseyn Cavid Rasizadəyə ondan ötrü ki, şair Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən müasir Avropa ədəbiyyatını öyrənmək və müalicə üçün 1926-cı ilin aprel ayının 10-dan oktyabrın birinə qədər Berlin və Parisə göndərilir Xalq Maarif komissarı müavini Cəlil Məmmədzadə, katibi: R. Hüseynov” (8, 147). Sözsüz ki, bu səyahətin Hüseyn Cavidə çox böyük təsiri olub, ədib “Azər”in bir çox parçalarını “Qərbə səyahət”, “Azad əsirlər”, “Mühacirlər yuvası”, “Nil yavrusu”nu Almaniya yazmış, avropalaşmağa münasibət bildirmişdir: “Hər ocaqda, hər bucaqda bilgi, hünər məbədi var, Hər üzdə ruh yüksəkliyi, hər gözdə bir zəka parlar” – deyən şair, həmçinin yardımçılığında Qərb burjua əxlaqını, imperializm və müstəmləkə zülmünü də əks etdirmişdir. O, “Dəli knyaz” əsərini də Qərb təəssüratları əsasında yazmışdır.

1928-ci ildə ədibin “Şeyx Sənan” əsəri Təbriz teatrında mövsümün açılışı münasibətilə səhnələşdirilmişdir” (217, 19). Həmin ilin 21 iyulunda Bakı Sovetinin fəxri üzvü seçilən Cavid 1929-cu ildə Azərbaycan yazıçılarının Gürcüstana və Ermənistan gedən nümayəndə heyətinin tərkibində olub, Zaqafqaziya Şura Yazıçıları və İncəsənət Xadimləri Birliyinin üzvü seçilib (iyun).

1930-cu ildə Tiflisdə Zaqafqaziya yazıçılarının plenumu keçiriləndə bu plenuma Bakıdan da bir çox yazıçı qatılıb ki, onların içərisində Hüseyn Cavid də vardı. Bu illərdə Cavidə tənqid edən məqalələr mətbuat səhifələrində yer alıb. Hətta ən yaxın dostu Əziz Şərif ona qarşı gəlib. 1930-cu ilin Novruz bayramı ərəfəsində Bakıda olan Əziz anası ilə birlikdə Cavidgildə olmasını ətraflı şəkildə gündəliyində qeyd edib: “Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Kommunist küçəsindəki binasının üçüncü mərtəbəsində Hüseyn Cavidin öz ailəsi ilə yaşadığı mənzilində biz Mişkinaz xanımın

bişirdiyi dadlı Naxçıvan plovununun yeyəndən sonra, ətirli məxməri çay içə-içə söhbət edirdik. Söz yox ki, söhbət ədəbiyyatdan gedirdi. Mən şair dostumun bu günkü həyatımızdan yazmayıb, ya qədim dövrdən, ya da uzaq ölkələrdən yazdığını tənqid edirdim. O da dinməz-söyləməz məni dinləyirdi. Ədəbiyyatdan fəlsəfəyə keçdik. Mən yenə nəsihətamiz bir tərzdə... uzun-uzadı moizə edirdim ki, birdən dostum, artıq mənim bu yersiz və usandırıcı təbliğatımdan təngə gələn kimi açıldı, nə açıldı” (201, 137). Şairin dostuna hansı şəkildə “açılması” gündəlikdə yer almısa da, “son dərəcə həssas qəlbə və kəskin şüura malik olan şair dostu artıq özünü nəzakət dairəsində saxlaya bilməmiş”, olduqca sərt, acıqlı və təhqiredici şəkildə” verdiyi qarşılıq nəhayət, onu özünə gəlməyə məcbur etmişdi. “Ev sahibinin öz qonağına, yaxın dostuna qarşı belə hərəkəti bizim hamımıza dərin təsir bağışlamışdı. Otağa ağır və qorxunc bir sükut çökmüşdü. Bir andan sonra anam məni məzəmmət, Mişkinaz xanım da Cavidə sakit etməyə başladılar” (203,138).

Şairin ən yaxın dostu Əziz Şərif tərəfindən (unutmaq ki, bu dostların arasında xeyli yaş fərqi vardı) tərəfindən bu qədər insafsızcasına tənqid olunması haqlı olaraq onu təbdən çıxarmışdı və bu tənqidin ədalətsiz olduğunu professor Əziz Şərif 40 il sonra etiraf edərək sanki dostunun ruhunu sakitləşdirirdi: “Təbliğatımın yersiz və usandırıcı olduğunu mən indi, o vaxtdan 40 il keçəndən sonra duyur və indi etiraf edirəm, o zaman isə şair dostuma etdiyim nəsihətləri heç də yersiz hesab etmirdim. Bu da mənim böyük səhvim idi, çünki həmin dövrdə vulqar sosiologizm cərəyanı Azərbaycan ədəbiyyatçı və tənqidçiləri arasında özünə müəyyən yer eləmişdi. Mətbuatda Hüseyn Cavidin yaradıcılığı tənqid, bəzən də haqsız və sərt, çox zaman da vulqar sosiologizm cəbhəsindən tənqid edilirdi. Şübhəsiz ki, bu cür tənqid birtərəfli, qeyri-elmi olduğu üçün Hüseyn Cavid kimi müqtədir şairə təsir etsəydi də, ancaq mənfi təsir edə bilərdi” (32, 4-6).

Tənqidin çubuğu önünə atılan Cavid dostundan “ağıllı, inandırıcı, obyektiv, dərin, dostanə tənqid, rəy, məsləhət gözləyərkən” ondan ”ədəbiyyat sahəsində hakimiyyət iddiasında olan rəsmi tənqidçilərin boş və haqsız iradlarını” duyması, “aralarındakı dostluq, məhrəmlilik, sirdaşlıq şərtini pozmuşdu” və bundan sonra səmimi dostlar uzun müddət görüşməmişlər. Əziz Şərif yalnız 30 apreldə “axşam teatrın son

tamaşasına getmiş, Cavidin “Dəli Knyaz” əsərinə baxmış və gündəliyində belə bir qeyd yazmışdır: “Yaxşıdır” (201,139).

1930-cu ildən sonra onlar tez-tez görüşmələr də, əlaqə saxlamış, yazışmışlar. 1935-ci ildə yenidən Əziz Şərif “Əbdürrəhim bəyin rəfiqəsi Yevgeniya Osipovna, Ülvi Rəcəb, Əli Nazimlə birlikdə Cavidgildə nahar etmişdi (201, 140). Lakin şairə qarşı hücumların şiddətləndiyi bir zamanda Hüseyn Cavidlə Əziz Şərif arasında sərini yellər əsmiş, bəzən dostu belə onu müdafiə edə bilməmişdi. Məsələn, 1936-cı ildə Zaqafqaziya Dövlət nəşriyyatında keçirilən müşavirədə “Hüseyn Cavidin kitabını müdafiə edib plandan çıxarılmasına mane ola bilməmiş” Əziz Şərif uzun müddət “buna görə də dostunun qarşısında özünü müəyyən dərəcədə müqəssir kimi hiss etmişdi” (201, 141).

Ədibin yaradıcılığı tez-tez tənqiddə tuş gəlsə də, bu illərdə o, gərgin çalışmış, “Dəli Knyaz”ı opera şəklinə salmaq üçün eyni adlı liberotto yazmışdı (Liberottonun mətni isə son zamanlarda Respublika Əlyazmalar Fondunda M. S. Ordubadinin arxivindən tapılmışdır). Akademik İ. Həbibbəylinin elmi redaktorluğu və ön sözü ilə nəşr olunan “Məhəmməd Səid Ordubadi arxivinin izahlı təsviri”ndə yazılır: “Yazılma tarixi və harada yazıldığı qeyd edilməyib. Əski əlifba ilə ağ, tək cizgili vərəqlərə bənövşəyi mürəkkəblə yazılmış və düzəliş edilmişdir. Başlıqda müəllifin adı, libretto sözü və bəzi obrazların adı latın əlifbası ilə yazılmışdır” (Məhəmməd Səid Ordubadi arxivinin izahlı təsviri. Bakı, 2015, 372 s, s, 317)

1930-32-ci illərdə “Xalq Maarif Komissarlığı Firdövsinin tərcümə əsərləri məcmuəsinin şərh və lüğətlə redaktə işini dekabrın birinədək bitirib, komissarlığın elmi bölməsinə təqdim etmək barədə Hüseyn Cavid və Bəkir Çobanzadə ilə müqavilə bağlamış (Azərb. SSR.MDƏİA,f. 351, s-1, iş 8, v.8), 1932-ci il, 1 oktyabr tarixində 23 Nəli əmrlə ayda 350 manat maaşla institutun birinci dərəcəli elmi əməkdaşı və məsləhətçisi təyin edilib. Müqavilə ilə Akademiya işə götürülüb. Əmrdə deyilir: Hüseyn Cavid 1932-ci il oktyabrın birindən etibarən ayda 350 manat maaşla institutun birinci dərəcəli elmi əməkdaşı və məsləhətçisi təyin edilsin” (Azərb. SSR.MDƏİA,f. 351, s-1, iş 5, v.3). Elə həmin ayda “Azərbaycan dil, ədəbiyyat və sənət institutunun direktoru Vəli Xulufu xalq maarif komissarlığına verdiyi

məlumatda görülmüş işlərdən bəhs edərkən “Səyavuş və Sūdabə” adlı orijinal əsər yazmaq üçün Hüseyn Cavidlə müqavilə bağlandığını xəbər verir (Azərb. SSR.MDƏİA,f. 351, s-1, iş 4, v.10). 1932-ci il oktyabr ayında Azərbaycan dil, ədəbiyyat və sənət institutunun şöbə müdiri Əli Nazimin direktor Vəli Xuluflyaya 19 oktyabr 1932-ci il tarixli məktubuna yazdığı cavabdan öyrənirik ki, “şöbənin ədəbi redaktoru Hüseyn Cavid Ə. Firdövsinin şöbəyə daxil olmuş tərcüməsini redaktə ilə məşğulmuş” (Azərb. SSR.MDƏİA,f. 351, s-1, iş 4, v.12).

Cavid Cənubi azərbaycanlıların azadlıq uğrunda mübarizəsindən bəhs edən “Telli saz” dramını da 1930-cu ildə yazmışdı. Göründüyü kimi, bu illərdə Cavid tənqid edən məqalələrin sayı artsa da, uğurları da durmadan artmışdır. Şair 1933-cü ilin yanvar ayında Azərbaycan Yazıçılar Cəmiyyətinin birinci plenumunda iştirak edib, həmin ilin aprel ayında Yazıçılar İttifaqına qəbul komissiyasının üzvü seçilib, bir il sonra, 1934-cü il 15 iyunda Azərbaycan Şura Yazıçılarının birinci qurultayında çıxış edib. 1936-cı ildə Şeir dekadasının iştirakçısı olan şair Bakıya gəlmiş özbək şairi Qafur Qulamla görüşüb, ən əsası isə, şairin “Xəyyam” dramı ədəbi müsabiqədə üçüncü mükafata layiq görülüb.

Ümumiyyətlə, 1920-1937-ci illər Cavid yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü olub. O, bir-birinin ardınca “Peyğənbər” (1922), “Topal Teymur” (1925), “Azər” (1928), “Knyaz” (1928), “Səyavuş” (1933), “Şəhla” (1934), “Xəyyam” (1935), “İblisin intiqamı” (1936) kimi əsərlərini yaradıb. Uğurları artdıqca onu istəməyənlərin, gözü götürməyənlərin də sayı artıb, ədəbi “burjua yazıçısı” kimi tənqid edən məqalələr çoxalıb. Baxmayaraq ki, hələ 1922-ci il noyabrın 20-də “Azərbaycan fəqərəsi”nda Hacı İbrahim Qasımov yazırdı: “Biz Hüseyn Cavidin pyesini tənqiddə cəsarət etməyiriz. Çünki Cavid tənqid üçün ikinci bir Cavid lazım gəlir ki, o da zənnimcə bizdə yox kimidir” (163, 204). Bu sözlərin yazılmasından 10 il qədər vaxt keçməsinə baxmayaraq Cavid tənqid edənlərin sayı günü-gündən artıb, çoxalıb. 1937-ci il martın 28-də Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının Plenumunda Cavidin yaradıcılığının “müasir həyatı əks etdirmədiyi” ciddi şəkildə tənqid olunub. Bu zaman o, Bakıda Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin “Kommunist” küçəsində, indiki Hüseyn Cavidin ev muzeyi yerləşən binanın üçüncü mərtəbəsində yaşayırdı və böyük bəstəkar

Üzeyir bəyin bacanağı Pənah bəy Qasimovla qonşu idi.

1937-39-cu illər ağır, qorxunc, qardaşın qardaşdan çəkdiyi, “qurunun oduna yaşın yandığı”, “xalq düşməni”, “xalq düşməninin qızı, oğlu, qardaşı” kimi kəlmələrlə insanların beynində qorxunc bir kaos, vahimə, ürperti yaratdığı illər olub. Xalqın görkəmli ziyalılarına “pantürkist” “panislamist”, “antisovet”, “xalq düşməni” damğalarının vurulduğu, gedər-gəlməzə yollandığı, eləcə də, Nargində güllələndiyi, “xalq düşmən”lərinin qadınlarının ilan mələyən səhralara sürgün olunduğu amansız repressiya illəri, bir sözlə, Şərin-İblisin hökmranlıq etdiyi illər ... Çin filosofu və yazıçısı Lui Sın “Sərsəmin gündəliyi” əsərində Konfusi etikasının mürtəce mahiyyətini açıqlayaraq yazır: “Mən tarix kitabını açdım... Hər səhifəsi “insanpərvərlik”, “ədalət”, “əxlaq”, “fəzilət” sözləri ilə doludur. Birdən sətirilər arasında oxudum ki, bütün dünya bir sözdən – “insan əti yemək” sözündən ibarətdir” (259, 39). “Ağ ləkələr” kitabında 30-cu illərin faciəsini anlatmağa çalışan tarix elmləri namizədi Məcid Katibli yazır: “Hər gün ağlasığmaz hadisələr baş verir, dəhşətli xəbərlər yayılırdı. Adamların qəlbindən daş kimi ağır nisgil asılmışdı. Onlar bir-biri ilə görüşüb, danışmaqdan, hətta salamlamaqdan belə çəkinir, gözə görünməməyə, tək qalmağa çalışırdılar” (173, 5).

“İnsan əti yemək”, “insan qanına susamaq”, “insanların fəryadından zövq almaq” kimi sözlər tariximizin “qırmızı terror”, “repressiya” dediyimiz dövrünü çox gözəl xarakterizə edib. Hər gün yüzlərlə insanın güllələndiyi, sürgünə göndərildiyi, qapılara qara qıfıllar asıldığı Cavidin təbirincə desək, “Canavarın insandan əşrəfli olduğu”, bəşərin İblisə uyduğu, 1937-1939-cu illərdə hər yerindən duran anlamadı şairin dilini, üslubunu tənqid edib. Məhz belə bir zamanda çağrılan K(b)P-nin XIII qurultayında ölkə rəhbəri M.C.Bağirov hesabat məruzəsində deyib: “Belə bir şəraitdə kimisə əfv etmək partiyamızın Mərkəzi Komitəsini, Stalin yoldaşı aldatmaq deməkdir. Heç kimi əfv etmək olmaz. Son günlərin faktları bir daha göstərir ki, biz hələ düşmənlərimizin hamısını aşkara çıxarıb ifşa etməmişik. Mən bir daha təkrar edirəm...” (173, 5).

Qurultayda daha da coşan Mir Cəfər Bağirov sözünə davam edərək deyir: “Bir baxın, Yazıçılar İttifaqında kimlər əyləşmişdi. Hazırda ifşa olunmuş Hüseyn Cavid,

Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Əli Nazim, Böyükağa Talıblı, Tağı Şahbazi, Əhməd Trinci kimiləri...” (173, 5). Mir Cəfər Bağırovun “hazırda ifşa olunmuş” – dediği Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Əli Nazim, Böyükağa Talıblı, Tağı Şahbazi, Əhməd Trinci kimiləri bir-bir məhv edilib. Hər zaman Şərə qarşı olan, insanları sülhə, humanizmə, gözəlliyə və məhəbbətə səsləyən, sonda Şərin qurbanı olan Cavid 4 iyun gecəsində həbs edilib. 1910-cu ildən 1937-ci ilə qədər müntəzəm şəkildə bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş və tutulana qədər Bakıda yaşamış Hüseyn Cavid günahsız ikən günahkar, xalqı canından çox sevrəkən “xalq düşməni” adlanıb.

Beləliklə, Hüseyn Cavidin Bakı dövrü 1937-ci ildə (Cavid iki il də Bayıl həbsxanasında saxlanılıb) sona yetib.

3.6. Hüseyn Cavid və Almaniya mühiti

Ədəbi irsi Azərbaycan ədəbiyyatında yeni və orijinal bir mərhələ təşkil edən Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbiyyatının xarakterini yaradıcılığında bütövlükdə əks etdirən sənətkarlardandır. Onun yaradıcılığı özündə XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatımızın bədii-fəlsəfi mahiyyətini, türkçülük ruhunu, islam varisliyini, bəşəriyyətini, xüsusən də, Qərb və Şərq fəlsəfəsini bir araya gətirmək düşüncəsini ehtiva edir. Cavidə 1926-cı ildə Xalq Maarif Komissarı Mustafa Quliyev tərəfindən həm Qərb ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə tanış olmaq, həm də gözlərini müalicə etdirmək üçün altı aylıq Paris və Almaniya getmək üçün ezamiyyət verilir. Bu altı aylıq ezamiyyət müddətini şair ancaq Almaniya da olur, Parisə gedə bilmir.

Berlində olarkən uzunmüddətli müşahidələri və mütaliələri Cavidin Qərb dünyası haqqında düşüncələrini daha da dərinləşdirir. O, hələ də Birinci Dünya müharibəsinin ağır fəsadlarını yaşayan Almaniya da əməkçi sinifin ağır şəkildə istismar olunmasını və burada mühacir insanların dözülməz həyatını, bir sözlə, Qərb dünyasının özünəməxsus yaşam tərzini müşahidə edir. Almaniya da yaşadığı altı ay ərzində gördükləri, düşüncə və təəssüratları ədibin yaradıcılığında əks olunur. Cavid məzmun və ideyasına görə əvvəlki əsərlərindən fərqlənən “Azər” və “Knyaz” əsərlərini yazır. “Azər” poeması üzərində Hüseyn Cavid on il işləsə də, təəssüf ki, əsər

tamamlanmayıb.

Mütəfəkkir Cavid ömrü boyu onu narahat edən düşüncələrini bu orjinal quruluşlu poemasında bədii şəkildə təsbit etmişdi. Yəni “Azər” şairin avtobioqrafik poemasıdır. Akademik Rafael Hüseynov bu fikri vurğulayaraq yazır: “Cığal münəqqidlərin, “əmma”larına Cavid daxilən ağrıyla, çətinliklə dözsə də, yolundan dönmədi. Bu avtobioqrafik “Azər” epopeyasından, “Azər”dən şeiriyyət və sənət uyanıqları əkin tarlasında çiçək arayanlara bənzər. “Azər” yorğun bir dimağın məhsuludur. Daha doğrusu, bir taqım qırıq-tökük təəssüratdan başqa bir şey deyildir. “Azər”i mütaliə edənlər yalnız müəllifin əczini görmüş olurlar” (212, 176).

“Yorğun bir dimağın məhsulu” olan “Azər” tamamlanmasa da, bütöv əsər təsiri bağışlayır, çünki əsərdəki parçaların süjet xətti bir-birini tamamlayır. “Azər” poemasından bizə məlum olan parçalar hələlik bunlardır: “Düşündüm ki”, “Könlüm”, “Ay qız”, “Gəlin köçərkən”, “Azər düşünərkən”, “Gecə aydınlığı və gün doğuşu”, “Azərin cavabı”, “Məsciddə”, “Əsgərlərə təlim edərkən”, “Qərbə səyahət”, “Azad əsirlər”, “Rəssamın qızı”, “Kömür mədəmində”, “Mühacirlər yuvası”, “Nil yavrusu”, “Tısbağanın zövqü”, “Yurdsuz çocuqlar”, “Məzarlıqdan keçərkən”, “Dəniz kənarında”, “Vəhşi qadın”, “Köydə”, “Səlmanın səsi”, “Üsyan.”

Cavidin “Azər”i forma cəhətdən yeni idi. Bədii forma etibarlı ilə klassik dastanlardan fərqlənir. Əsəri “yeni dastan”, “yeni epik poema” adlandıran akademik Məmməd Cəfər yazır ki, “Caviddən qabaq da Qərb və rus ədəbiyyatında bu formadan və ya buna yaxın şəkildə istifadə edən sənətkarlar olmuşdur. Lakin Şərq ədəbiyyatında da bu forma yenidən yaranırdı” (44, 3-15). Ədəbiyyatşünaslar “Azər”i məzmun və forma cəhətdən – Cavidin müasiri olan Mirzəzadə Eşqinin (1894-1924) “Eşqinin ideali” və “Qara kəfən” əsərləri ilə müqayisə edir və bu qənaətə gəlirlər ki, bu iki əsəri bir-birindən fərqləndirən odur ki, Eşqinin əsərində təsvir olunan bütün hadisələrdə iştirak edən və hadisələrə münasibətini bildirən şair özü idi. “Azər”də isə iştirak edən, onlara münasibət göstərən Cavid yox, yaratdığı Azər obrazıdır.

Azər bütün ömrü axtarışda olan, Şərq həyatını və Şərq mənəviyyatını, idrak və psixoloji xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən bir obrazdır. O, əsas qəhrəman kimi

seçilən bir xarakter deyildir. Şair əsərdə məhz Azərin dili ilə cəmiyyətin həyatına, dövrün mürəkkəb məsələlərinə nəzər salır, onlara qiymət verir.

Mütəfəkkir sənətkarın başqa əsərlərində görünən “İnsan həyatı daimi bir axtarış və düşüncə içərisində keçməlidir” - ideyası “Azər” poeması üçün də (141, 130) səciyyəvidir. Əsərin qəhrəmanı Azərin bütün fəaliyyəti düşüncələrdən, mülahizələrdən ibarətdir. Belə qəhrəmanlar nəzərimizdə istər-istəməz müəllifin öz obrazı kimi canlanır. Cəmiyyət ancaq bir tablo kimi nəzərdən keçirilir, bir kitab kimi vərəqlənir və biz hər bir səhifədə müəllifin hökmlərini eşidirik” (127, 24).

Azərin ilk səyahəti özünə, daxili aləminədir. Qəlbini tənhalıq və qəm-qüssə bürüyən Azər arayış içərisindədir. Xeyli axtarışdan sonra belə qənaətə gəlir ki, insanın fərdi dünyasındakı bu küskünlük və narazılıq heç bir gerçəklikdən asılı olmayaraq mövcuddur. O, qəlbində doğan sualların çoxuna cavab tapa bilmir, çünki bu suallara cavab vermək üçün kainatda mövcud şeylərin hamısını kəşf etmək, dərk etmək lazımdır, bu isə mümkün deyil. Nə qədər ki, həyat var, kainatın da müəmmaları, mübhəmləri mövcuddur. İnsan bu müəmmalara cavab tapmadıqca qəlbində bir böhran yaranır. Kainatın bu açılmamış sirlərinə cavab axtaran Azər pərişan və sarsıntılı anlar keçirir. “Beynini yaxan bir yığın heçlikdən”, “divanə könlü” hey bir şey sorar:

Düşündüm ki, bitər hicran dəmləri,
Doğar günəş, susdurar matəmləri.
Gülzarı səslərkən xoş qədəmləri
Boyun bükər bənövşələr, zanbaqlar.
Heyhat!.. Ortalığı zülmətlər aldı,
Tale yarı-yardan aralı saldı.
Öksüz ruhum didarə həsrət qaldı,
Qanatdı könlümü xain dırnaqlar.
Şaşqın bir yolçuyam, yolum qaranlıq,
Yanğın oldu şafəq sandığım işıq.
Of, yetər bir daha vurulmaz artıq,
Hər süzgün yıldızlı pərvanə könlüm (21, 142).

“Düşündüm ki” və “Könlüm” parçalarından gətirdiyimiz bu misralarda Azərin könlünü narahat edən ağrıların olduğunu, onun bu ümitsizlik və bədbinlik içərisində qovrulduğunu görürük. Çünki o axtardığı suallara cavab tapa bilmir. Daxilinə səyahətdən bir şeyə nail ola bilməyən Azər yenə göy cisimləri ilə, aylı gecələr və “yıldızlı səmalarla” dərdləşir, onlardan beynini yaxan kölgəli suallara cavab sorar, lakin “dilsiz və sağır göylər onun halını duymaz.” “Düşkün bəşərin eşqini, fəryadını dinləyən”, cəmiyyətin halını anlaya biləcəyi ümidilə daxilinə səyahət edən Azər, bunların nəhayət boş bir şey olduğunu anlayır, artıq onun ruhuna yad və yabançı olan “mövcud həyat”da, “ictimai varlıq”da təkliyə çəkilir:

Bir gün acı bir sis o gülümsər üzünü sardı,
Yalnızlığa imrəndi, uzaqlaşdı bəşərdən.
Bir qülbəyə saqlandı ki, ıssızca məzardı,
Məhrum idi dünyanı saran xeyir ilə şərdən.
İnsanları özlərdi hər atəşli nəfəsdə (21, 144).

Qəlbini tənhalıq, qəm-qüسسə bürümüş Azərin can atdığı, israrla axtardığı bir şey var: haqq, həqiqət, ədalət. Heç nəyə nail ola bilməyən Azər ruhuna yad və yabançı olan “mövcud həyatda”, “ictimai varlıq”da təkliyə çəkilir. Bu zaman bir qübbəyə saxlanan, bəşərdən uzaqlaşan, dünyanın xeyir-şərindən özünü məhrum edən Azər “cəmiyyətin fəvqünə” yüksəlmək istərkən, əksinə, cəmiyyət tərəfindən “sərsəm”, “dəli”, “xudbin” (21, 173) – deyə ittiham olunur. Könlündə yenidən “fırtınalar” qopan Azər, bu qənaətə gəlir ki, “insan özünü subyektiv fərdi bir aləm kimi dərk etməzdən əvvəl”, onu yetişdirən ictimai mühiti, cəmiyyət həyatını dərk etməlidir.

“Sərsəm, dəli, xudbin!” – deyə, itham ilə hər kəs
Bəhs etdilər Azərdən, o aldırmadı əsla!
Hər öncə bir alqışla söyüşdən köpürən səs,
Arif keçinənlər ona yan baqmada hala.
Möminlərə sorsan edəcək küfrünə fərman,
Dinsizlərə get, onda bulur şübhəli iman.
Azər daha çox zövq alır aydın gecələrdən,
Hətta sarışın ay da ona gülmüşdü bir aqşam.

Gülmüşdü bulutlar arasından süzülürkən,
 “Hürr ol” deyə qəlbində doğurmuş yeni ilham.
 Artıq o sönük çərçivə şən Azəri sıqmış,
 Səyyah olaraq ayla bərabər yola çıqmış... (21, 145).

Azəri qapandığı yalnızlıq həyatı onu sıxır, yaşamaq və yaratmaq eşqiylə o, ayla bərabər yola çıxır:

Sevdirmiş içindən ona bir cüvə həyatı
 İnsanlara qoşmaq və qovuşmaq dilər əlan.
 Duymaq və duyurmaqda bulur zevqi, nəşatı,
 Yalnızlığa, ıssızlığa qəlbən edər isyan.
 İstər bulud olsun da dənizlər kibi aqsın,
 İstər Günəş olsun da qaranlıqları yaqsın (21, 145).

Bu fikirlərlə yola çıxan Azər bir rəssamla həmsöhbət olur. Rəssamla söhbətində Azər həyatda hansı ideyalarla yaşadığını, özünün kim olduğunu ifadə edir. Özünü dərk etmiş Azər öz irfanı içərisində yaşayanlardandır. Ondan, “kimsən, nerədənsən, əhbab?!” - deyə soran rəssama Azərin verdiyi cavabda bunu görmək mümkündür. O deyir:

Bir aşiqəm, feyz alarlar
 Məndən irfan çobanları.
 Bir çobanam, qaval çalar,
 İnləderəm vicdanları.
 Bən yetişdim atəşlə su,
 Öpüşdüyü bir ölkədən.
 İzləyirkən sevgi yolu
 Acı duyduam hər kölgədən (21, 31).

Burada, Azər “atəşlə su öpüşdüyü bir ölkədən” – deməklə atəşkədələrə və Xəzər dənizinə işarə edir. “Atəşlə suyu öpüşdüyü” yer Xəzər dənizidir. Xəzərdə su və atəş, su, neft və qaz bir-biri ilə öpüşürmü? Hətta Cavid Azəri təqdim edərkən onun adı ilə bağlı Zərdüştün həyatına aid bəzi rəvayətləri söyləyir. Azər də Zərdüşt kimi, Odlar ölkəsinin oğludur. O da Zərdüşt kimi, “Atəşkədələr və fırtınalar yavrusudur” (43,

155).

Azər də hələ cocuqluğundan Zərdüşt kimi şeirə, hikmətə aşiq olmuş, vurulmuş və cəmiyyətin-bəşərin taleyini düşünə-düşünə böyümüş, hətta otuz il tənhalığa çəkilmiş, özünü dərk etməyə, tanımağa çalışmış, təbiətin qoynunda tək-tənha yaşamışdır. Onun yeganə arzusu tənhalıqdan uzaqlaşmaq, insanlara qovuşmaqdır. Azər vətəninə gəzir-dolaşır. Qədim atəşkədələrin xarabalıqlarını seyr edərək səhərə yaxın Xəzər dənizinin sahillərinə yaxınlaşır. Dan yeri sökülür. Sökülən dan yerinə, qızaran üfüqlərə baxaraq düşünür Azər. Bunlar ona vətənin, Odlar yurdunun yeni abad səhərindən xəbər verir; düşünür:

İştə üstün gəliyor zülmətə nur,
 Bəlli, bəsbəlli səhər yaqlaşıyor.
 Sönüyor can çəkişən yıldızlar
 Azər açmış da qanad, sanki uçar.
 O günəşdən daha əvvəl oyanan,
 Canlanan şəhrə yanaşmış əlan (21, 146).

Artıq Azər yeni cəmiyyət quran insanların arasındadır. O, bu həyatı və yeni cəmiyyət quran insanları, gənc nəsli alıqışlayır, onlara öz dəyərli fikirlərini və məsləhətlərini verir. Böyük, işıqlı gələcək quran insanların arasında Azər də var və hər vəchlə onlara kömək etməyə çalışır. Köhnə dünyaya üsyan oxuyan nəslingəncliyin dilində bir zəfər nəğməsi səslənir. Hər yerdə mədəni inqilab gedir. İnsanlar bu yeni dövrlə ayaqlaşmaq üçün inkişaf və tərəqqiyə doğru irəliləyərək, məscidlərə, məbədlərə – üsyan edərək, qadınlar, qızlar başlarından çadranı ataraq yeni həyata qovuşurlar.

İsyan!..

İsyan deyə hər gözdən, ağızdan

Bir nifrət ucaldı.

İsyan!...

Keçmişlərə, keçmişdəki adətlərə isyan!

Hər üzdə təhəkküm izi vardı.

İsyan!...

Məbədlərə, qalpaqlara, çarşaflara isyan!..

İsyan!..

Həp əski hürufata isyan,

Həp köhnə xurafata isyan!

Həp köhnə hürufata isyan (21, 213) – deyə lənətlər oxuyur, isyan edirlər. Qadınlar və kişilər coşaraq məbədlərə qoşurlar. Gənclik “Onlar da dəyişsin”, “Məktəb və kütübxanəyə keçsin” – deyə məbədləri məktəbə və kitaxanaya çevirirlər. Azər də üsyan edən, daha işıqlı gələcək üçün mübarizə aparanların sırasındadır. Cəhalətlə çarpışanların, yeniliyi alqışlayanların sırasındadır:

Ən doğru yol işdə!

Heç olmayalım onlara əngəl bu gedişdə.

Onlar qoşacaq, çarpışacaqlar,

Bir çox uçurumlar aşacaqlar.

Lazımsa cəhalətlə güləşmək,

Bir çarə var; ancaq yeniləşmək!

Onlardakı hikmət və mətanət,

Qırbaclayacaq Şərqi nihayət.

Onlardakı qüdrət və məharət,

Er-gec verəcək xalqa səadət.

Onlar mədəniyyətlə günəşlər yaqacaqlar,

Keçmişlərə üstənə baqacaqlar.

Onlar güləcək yüksəlcəklər,

Bizdən daha xoş gün görəcəklər! (50, 214).

Yeni həyat, yeni cəmiyyət quranları alqışlayan Azər ən doğru yolu elmdə və mədəniyyətdə yeniləşməkdə görür.

Ümumiyyətlə, Azər “müxtəlif ideya və rəmzlərin” vəhdətini öz varlığında yaşadan bədii bir surətdir. “O, həqiqətin rəmzidir, çünki diləyi əmin-amanlıq və insanpəvərlikdir. O, məhəbbətin rəmzidir, çünki qəlbi və arzuları eşq atəşi ilə qovrulub yanır. O, ağılın, zəkanın rəmzidir, çünki amalı hər növ müəmmarı, möcüzələri dərk etməkdədir” (71, 179). Poemanın əsas qəhrəmanı Azər özünəməxsus

xüsusiyyətləri ilə seçilən ayrıca xarakter deyildir, bəlkə əksinə, yeni dövrdə Şərq həyatını və Şərq mənəviyyatını, daha dəqiq deyilsə, Azərbaycan xalqını və bu xalqın psixoloji-mənəvi xüsusiyyətlərini, işıqlı və nəcib sifətlərini, ictimai-idrak və həyatı anlayış təsirini ehtiva edən, ümumiləşdirən rəmzi-simvolik surətdir. Onun dili, əməl və düşüncələri, yaradıcılıq fəaliyyəti timsalında əsərdə cəmiyyətin həyatına, zamanın və dövrün mürəkkəb məsələlərinə, insanın fərdi-intim dünyasına geniş nəzər salınır və qiymət verilir” (71, 179-180).

Cavidin əksər əsərlərində olduğu kimi “Azər” poemasında da Şərqə, Şərq qadınına münasibət göstərilir. Əsərdə qoyulan bütün problemlər özünüdərk problemi əsasında bədii həllini tapır. Özünüdərk mütəfəkkir Cavidə görə, insanı fəvqəlləşdirən, onu təsdiq edən qüdrətdir. Bu məsələ poemanın “Nil yavrusu” adlı hissəsində daha fərqli və qabarıq şəkildə ifadə olunmuşdur. Burada ingilislər tərəfindən əsarətə alınmış Misirdən ailəsi ilə bərabər sürgünə məruz qalan Şəmsa adlı qızın ingilis lordunun onu rəqsə dəvətini intiqam fürsəti kimi qəbul edib, lordu qətlə yetirərək həbs olunması təsvir edilir. Şəmsa surəti şairin insan problemi ilə bağlı fikirlərinin tərənnüm və izahında həlledici ünsür kimi çıxış edir. Şəmsa nəinki bir qadın kimi ədalətsiz “qanunların” onu qurbanına çevirməsinə yol vermir, hətta bir mücahid kimi vətənin intiqamını alır. Şəmsa surəti sübut edir ki, heysiyyət və vüqarı tapdalandıqda qadın daha da güclənir, qüvvətlənir. Yeddi il qürbət ellərdə, min cür ağrı-acı görə-görə, yalnız intiqam almaq üçün yaşayan Səlmanın “İntiqam”, “İntiqam” səsi yeni Şərqi səsdir.

Ərəb mühacirləri Cübran və Reyhani kimi Azər də yalqızlığa üsyan edərək “Qərbə səyahət edir və burada hər şeyin gücə, qüvvətə tapındığının şahidi olur” (122, 28). Azərin Berlin təəssüratı belədir:

Gözəl!... Şu nəşələr dolu həşmət dünyası pək gözəl,
Hürriyyət izləyən geniş, sağlam havası pək gözəl,
Yer deyil, göyləri sarsan yılmaz dəhası pək gözəl,
Böyük-küçük həp tapınır ancaq və ancaq qüvvətə (21, 198.)

Almaniyada insanların qüvvətə tapınması Azərin ilk təəssüratıdır, “çünki böyük uğurların əldə edilməsi böyük enerji və qüvvət tələb edir. Bu qüvvəti isə öz bətnində

əql və fəzilət eşqi saxlayırmış: “Fəqət həp üstündür fəzilət eşqi zillətə” (21, 198).

Azər könül rahatlığı tapmaq, bəşəriyyəti xoşbəxt görmək arzusu ilə dünyanı dolaşdıqca onun mənəvi tənhalığı daha da dərinləşir, hətta bəzən o, insanlarda heyrət doğurur, onlarda anlaşılmaz təsir buraxır:

Süzdülər Azəri şaşqın-şaşqın...

Azərin dərdi başından aşqın (21, 151).

“Poemanın “Azad əsirlər” hissəsində Qərb dünyasının “hər şey pulla alınır və satılır” şüarı ilə qurulan bir cəmiyyətin necə dərin bir uçuruma yuvarlanması tənqid olunur. Belə ki, biz Şərqdə zorla ərə verilən azyaşlı qızların, hiylə ilə aldadılaraq əxlaqsızlığa sürüklədiklərinin acı nəticələrindən necə qurtara bilərik, - deyə düşüncələr içində qovrulduğumuz halda, Qərbdə bu işə bir çox gəncin analarının xeyir-duası ilə getməsi, özünü satması adi hal kimi baxılır. Şərqi mədəniyyətdən uzaq, vəhşi kimi görən Avropada mədəniyyət adı altında ən mədəniyyətsiz, əxlaqsız işlər görülür.

Türk şairi M.A.Ərsoy yazır: “Bir xilas imkanı var, əxlaqımız yüksəlməli.” Qərbdəki əxlaq tənəzzülü müəllimi Məhmət Akif ruhu ilə yaşayan və düşünən Hüseyn Cavidə də narahat edirdi. Məhmət Akiflə, İsmayıl Kaspıralı ilə eyni düşüncəni paylaşan Cavid “Azər”də yazırdı:

Bir zaman bəlkə dünkü Asiyada,
 Əski Qafqasda, vəhşi Afrikada
 Qızı cəbrən satıb alırlarmış.
 Ona Avropa xalqı pək fahiş,
 Bir fəlakət demiş də hayqırmış,
 Gülmüş, əylənmiş, əyləmiş heyrət,
 Bəsləmiş bəlkə bir yığın nifrət...
 Fəqət bu hal nə idi!?
 Bunu görməzmi incə gözlüklər?
 Satılır burda qızlar azadə,
 Həm təbii bir iş qədər sadə (21, 16).

Qızların təbii bir şey kimi, azadə alınıb - satılması və bu əxlaqsızlığa Avropanın

səs çıxarmaması Azəri heyrətləndirir. Tədqiqatçı Azər Turan yazır ki, “onun-bunun qabağında rəqs edən” əcnəbi-qərbli qadınların mənasız sərbəstliyinə əsla tərəfdar olmayan Cavidin dedikləri Avropada rəqsin təzahür etdiyi çağlarda Osmanlı imperatoru Sultan Süleyman Qanununin Fransa kralına yazdığı məktubunu xatırladır. O məktubda Türk sultanı Fransa kralına yazmışdı: “Eşitdim ki, məmləkətinizdə qadın və kişilərin tans adı altında bir-birlərinə sarılaraq xalq önündə əxlaq və həyaya müğayir davrandıqları alçaq bir əyləncə icad edilmiş! Bu rəzalətin həmsərhəd olmamız etibarını ilə məmləkətimə sirayəti ehtimalı vardır. Bu etibarnameyi-humayunum əlinizə çatır-çatmaz dərhal bu rəzalətə son verilməli. Əks halda bizzat gəlib o rəzaləti qaldırmağa əlbəttə müqtədirəm” (213, 70).

Şərqdə şərəf və namusa bu qədər dəyər verildiyi halda, bunun əksinə olaraq, Qərbdə namus və şərəfin ayaqlar altında ayaqlanması, həm də “azad” və “təbii” bir halda həyata keçirilməsi Azəri də üzürdü. Əslində, Azərin Qərbə səyahəti ideal və haqq aramaq eşqindən doğmuşdur. O, Qərbə səyahət etməklə, Qərbin həyat və əxlaq tərzini, psixoloji aləmini öyrənmək istəmişdir. Azər Qərbi gəzdikcə Şərqlə müqayisələr aparırdı. Qərbdə yaşayan insanların gündəlik yaşam tərzini, yalan, qərəz və sayğısızlıqdan yoğrulmuş mənəviyyatını, yoxsul qızların faciəsini, mərhəmətsiz qəlblərini, kölgəli vicdanlarını göz önünə sərirdi:

Burada əsla dilənçi yox... mərhəmət yox çünki ona,

Yan baqılır aciz, səfil, ölü, cahil bir insana,

Şərqin böyük bir şairi odur ki, varsa hər yana,

Aman bilməz Qərbi hər gün dəvət edər mərhəmətə (21, 158).

Azər düşünür, inləyən Şərq ellərinin halını o həris başlar duymaz. Soyuqqanlı Qərbi ayılmaq üçün dəvət yox, mübarizə lazımdır. Şərq aləmi ancaq mübarizə ilə hürriyyətə yetişə bilər.

Göründüyü kimi, burada Cavidin “sən həqqini mübarizə ilə alarsan” fikri də təbliğ olunur. Millət azad və şən olmaq istəyirsə, mütləq haqqını mübarizə ilə ala bilər və almalıdır. Düzdür, Qərb elm və texnikada irəlidedir, lakin elm və texnikada nə qədər irəlidedirsə, mənəviyyatca da bir o qədər çox geridədir. Şərqlə Qərbin, Şərq mədəniyyəti ilə Qərb mədəniyyətinin, Şərqli mənəviyyəti ilə Qərb mənəviyyəti

arasında çox fərq var: müasir düşüncə tərzinə malik Qərblə, təmiz mənəviyyata, özünəməxsus milli dəyərlərə sahib Şərqi birləşdirməyin tərəfdarıdır Azər. Bu barədə Şərq müəyyən qədər “altun və qurşun” əsrinin inkişafında Qərbdən geridədir. Qərb Şərqi üstələmişdir. Qərb yeni silahlar kəşf edir, öldürməyə meyllidir, Şərqdə isə inkişaf yoxdur, yalnız “ölməyim” - deyə uğraşılır. Bir tərəfdə elm və texnika cəhətdən inkişaf etmiş, “mərhəmətsiz, soyuqqanlı Qərb” (71, 19), digər tərəfdə mənəvi zənginliyi ilə yüksələn Şərq. Məsud Əlioğlu bunu belə xarakterlə edir: “Şərq daha çox ideallar, xəyal və romantika dolu mücərrəd mənəvi bir aləmdə yaşayır və qərinələr boyu belə aləmin sorağndadır. Qərb isə daha çox həqiqətlə sərt təfəkkürə və təcrübəyə əsaslanan canlı və müasir həyatla yaşayır, bu səbəbdən də əsrin inkişaf sükanını öz əlinə almışdır” (71, 188).

“Şərq və Qərb arasındakı fərqi qısaca ifadə etmək istəsək, belə demək olar: “Şərq təfəkkürü təəssüratçılıqla, Qərb təfəkkürü təfərrüatçılıqla səciyyələnir” (Əbu Turxan). Bəli, Qərb düşüncəsi, konkret təhlilə, hissi təcrübəyə, təfərrüatların öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsinə, induktiv metoda, subyektin obyektədən ayrılmasına əsaslanır. Şərq düşüncəsi isə, daha çox fitrətə, duyğuya, bütövlüyün hissi və əqli sezgi ilə mənimsənilməsinə əsaslanır. Lakin bu xüsusiyyətlər, ancaq düşüncənin daxili mexanizminə aiddir. Nəzərə alınmalıdır ki, qərarlaşmış sosial mədəni durum, dəyərlər sistemi də düşüncə tərzinə təsir göstərir. Mühit özü, insanın fəallaşması və tənbelləşməsi üçün şərt ola bilər. Mühit ideyanı, düşüncəni, təşəbbüsü stimullaşdırır da bilər, onun qarşısını ala da bilər. Bu gün Şərqi əlamətlərindən birinə çevrilmişdir. Halbuki, məhz Şərqdə düşüncə soyuq ağıla deyil, qaynar zəkaya, qəlbin döyüntüsünə, şövq və ehtirasa söykənir. Əql məhəbbət kontekstində ortaya çıxır...” (122, 67).

Təsadüfi deyildir ki, hələ XX əsrin əvvəllərində, Bakıda kapitalizmin meydana gəldiyi ilk dövrlərdə Qərb sivilizasiyasına, Avropaya seçkili münasibətin zəruriliyini dərk edən şair yazırdı:

Avropada işıq da var, zülmət də.

Orda səfalət də var, fəzilət də.

O bir əngin dəniz ki, çox qorquncdur.

İnsan gah inci bulur, gah boğulur...(21, 189).

“İşıq və zülmət”in, “səfalət və fəzilət”in baş alıb getdiyi “əngin dəniz”də – Avropada “inci bulmaq da var, boğulmaq da.” Boğulanlar daha çoxdur, bu “qorqunc” dənizdə.

Azər Qərbdən heç də məmnun deyil, əksinə axtardığı ideal həqiqəti orada tapa bilməyən Azərin qəlbini dumanlar sarır. Bu səyahət onun nəinki könlünü açmır, əksinə qəlbinə qüssə və narazılıq doldurur. “Qərb psixologiyasının ziddinə olaraq Şərqlinin təbiətində Şərq həyatına və Şərq təfəkkürünə məxsus “mərhəmət və vicdan” fəlsəfəsi hökmfərmədir. Şərqli ehtirasa və hissiyata, ruhun tələblərinə uyğun tərzdə yaşamağı məqbul sayır. Şərqli də sağlam idrakın, əqlin hökmünə əsaslanır. O, həyatı və varlığı anlayış, təfəkkür tərzini cəhətdən zəngindir. Lakin fərqləndirici cəhət burasındadır ki, Şərqlinin düşüncəsi qəlbinin və hissiyyatının istəklərini tənzim edir. Şərqlinin təfəkkürü məhəbbətin cövhərindən qida alır. Qərb idrakı həyata müdaxilədə qəddarlıq və insafsızlıq yaradır. Şərq təfəkkürünün mahiyyəti isə humanizmdən, vicdan və mərhəmət hisslərindən ibarətdir” (71, 263-264). Məsələn, Avropa şəhərlərindən birində “yüksək cəmiyyət” üçün hazırlanmış konsertdə Azər də var. Musiqi səslənir. Səhnədəki tısbağa bu musiqinin ahəngi ilə başını qınından çıxarıb müxtəlif hərəkətlər edir, musiqi susduqda isə tısbağa səhnəni tərk edir. Parisli professor Azərə baxaraq, “tısbağalar belə Qərbdə musiqidən zövq alır” – deyərək qürurlanır və “Şərqdə nasıl, bu sınaqlar varmıdır?” – deyə sual edir (21, 212).

Azər isə bu cür əyləncələrin yalnız “azğınlıq” və “qudurğanlıq” olduğunu və bu azğınlığın Şərq ellərinin fəlakət və iztərlərləri bahasına qurulduğunu söyləyərək ona belə cavab verir:

Bizdə deyil tısbağa,
İnsan belə görməz bu zövqü əsla!
Şərqlin bir çox ölkəsini mən gəzib də dolaşdım.
Çox ellərə yanaşdım.
Orda insan sürüləri yığın-yığın məhv olur,
Ətməyini güc bulur.
Çoluq-çocuq, ac -yalavac paçavraya bürünür,
Çöplüklərdə sürünür (21, 212).

Poemada hey Şərq ellərindən bəhs edən Cavid “o məhsullu Şərqi” səfil həyatına səbəb “Tısbəğaları belə eşqindən coşan Qərbdır” (21, 212) - söyləyir. İçində acılar duyan, yenidən Şərqə -Vətənə dönməyə Azəri hey bu suallar düşündürür; Şərq zehniyyətində, mənəviyyatında, ictimai varlığındakı çatışmamazlıqları necə aradan qaldırmaq olar? - Şərqi hansı yollarla dövrün intibahına, inkişaf və tərəqqisinə qoşmaq olar? Sözsüz ki, bu suallara cavab tapmaq o qədər də asan deyil və Azər də bu suallara cavab tapmaq məqsədi ilə çox düşünür.

Azər Şərq mənəviyyatına və Şərq əxlaqına malik, öz xalqını sevən, bu xalqın mənəvi-psixoloji xüsusiyyətlərini, nəcib və gözəl duyğularını və sifətlərini özündə cəmləşdirən bir surətdir. Poemada əsarətdə yaşayan Şərq ellərindən söhbət açdıqca Cavid Cənubi Azərbaycanlıları da unutmur, burada yaşayan insanların faciəsi onu dərinlən düşündürür. Onların - fars şovinistləri və imperialist müdaxiləçilərinin zülmü altında inləyənlərin faciəsini Cavid dastanın “Kor Neyzən” hissəsində əks etdirir.

Şimali Azərbaycan kəndlərindən birində gəzərkən qəmli bir ney fəryadını duyan Azər və bunun haradan gəldiyini bilmək üçün addımlayır. O, tutqun və kədərli. Hətta onun belə kədərli halı suya gedən kənd qızlarının nəzərini cəlb edir və onları təəccübləndirir. Duyduğu yanıqlı ney səsi, sanki təbiətə təsir edir. Üfüqlərdə ulduzlar sayrışır, Zöhrə ulduzu belə, sanki bu səsdən təsirlənərək Azərə baxır. Az sonra bu yanıqlı ney səsinə yanıqlı bir türkü təqib edir:

Gözəlsən eşin yox bizim ellərdə,
Dilbərsən, dolaşır adın dillərdə.
İncəsən, yetişmiş incə bellərdə,
Əsla sənə bənzər çlçək görmədim,
Sənin kimi şən bir mələk görmədim (21, 181).

Azər bu mahnını təqib edərək bağçaya daxil olur. Çardaq altında iki gözündən məhrum edilmiş bir kor əyləşmişdir. Neyi çalan da, eşidilən kədərli mahnıları oxuyan da kor neyzəndir. Azər salam verir, onun qəmli həyat tarixçəsini öyrənir. Onun adı Qəhrəmandır. Məlum olur ki, Qəhrəman Cənubi Azərbaycanın Urmi şəhərindəndir. O, vətənində uzun illər Əfşar elindən bir xana katiblik etmişdir. Xanın qızı ilə

Qəhrəmanın arasında qarşılıqlı məhəbbət yaranmış və bu sevgidən xəbər tutan xan Qəhrəmanın iki gözünə mil çəkdirərək onu dünya işığından məhrum etmişdir. Bundan sonra xanlar və ərbablar mühitinə qarşı onda nifrət yaranmış, burada yaşaya bilmədiyindən sovet Azərbaycanına gəlmişdir. Qəhrəman bu ölkədə azad yaşasa da, nə vətəni Urmi şəhərini, nə də könlündə məhəbbətini gəzdirdiyi Mələksimanı unuda bilməmişdir. Sevgisini və kədərini Neyə pıçıldayan Qəhrəman çaldığı mahnılarla könlünü ovudur. Qəhrəmanın bu kədərli hekayətindən mütəəssir olmuş Azər onun yanında əyləşib çalmasını xahiş edir. Bu dəfə Qəhrəman öz vətəni gözəl Urmini vəsf edir, Zərdüşt xatırlanır. Qəhrəmanın öz vətəninə tərif etməsi, kədərli hekayəti qəlb parcalayır. Danışdıqca bir uşaq kimi ağlayan Qəhrəmanın bu halı Azəri narahat edir. Mütəəssir olmuş Azər onun bu halına acıyır, “Bu ağlamaq Şərqi yordu” - deyər artıq Şərqin qalxmasını, yüksəlməsini istəyir.

Burada şair Qəhrəmanın dili ilə Cənubi Azərbaycanda müstəmləkə şəraitində yaşayan bütün zəhmətkeşlərin kədərli, faciəli həyatını, Şərq ellərinin ağır, hüquqsuz yaşayışını, imperialist zülmü altında əriyən, inləyən “Şərqin” fəna halını əks etdirməklə qalmayı, onları müstəmləkə zülmünə qarşı mübarizəyə səsləyir. Bu zaman Cavid inanırdı ki, Qərb siyasi-iqtisadi cəhətdən Şərqi nə qədər üstələsə də, Şərq mütləq bir gün bükülmüş belini düzəldib ayağa duracaq, “ağlamaqdan yorulmuş Şərq mübarizəyə qalxacaq və qalib gələcəkdir, çünki “o paslı xəncərləri qırılmadıqca, dar gələcək insanlara bu dünya.”

Yenilik, tərəqqi və inkişaf tərəfdarı Azərin əsərdə əksini tapmış fikirləri, Şərqin tərəqqi və inkişafı, köhnəliyə və ətalətə qarşı çıxışları, demək olar ki, mütəfəkkir Cavidin özünə məxsus idi. “Köhnəlik və ətalət, durğunluq və doqmatik ənənələrə çevrilmiş çıxışlar Cavidin fikirləridir” - qənaətinə gələn Məsud Əlioğlu yazır: “Şair öz qəhrəmanı Azərlə birgə, müasir dünyada Şərq xalqlarının intibahına və ictimai-siyasi tərəqqisinə təsir göstərən amilləri diqqətlə izləyirdi. Şair qəti şəkildə inanırdı ki, Şərq ölkələri, xüsusən, müstəmləkə əsarətinə məruz qalan millətlər, əsrin və zamanın hərəkətverici sükanını öz əllərinə almaq istəyirlərsə, mütləq köləlik, gerilik və ətalət buxovlarından özlərini xilas etməlidirlər. Yeni, ötkəm və mübariz Şərq, əski zehniyyətə alışmış, dimağ və ruhu ölgün, “fəryadlı, ələmli”

Şərqə qələbə çalmalıdır” (71, 190).

“Diriliyini və varlığını sübut etmək istəyirsənsə tərəqqi et! İnkişaf et və yeniləş!” Azərin ideali daim yeniləşməkdir. O, ictimai həyatda baş verən hadisələrlə qarşılaşanda, saxtakarlıq və xudbinliyin, rəzilliyin yaşaya bildiyi cəmiyyəti görəndə onun düşüncəsində bir pərakəndəlik yaranır. Bunların yaranma səbəbləri onu düşündürür. Məsələn, Azər bir gün bir məbəd önündən keçərkən “baqdı hər pəncərədən duyğusuz və sağır göylərə çığlıq və şivən” savrulur. Maraqla edərək içəri girən Azəri məbəddə gördüyü mənzərə mat qoyur və içindən acılar duyan Azər deyir:

Nə əcaib sürü, yahu bunlar,
 Öndə rəhbərlik edər maymunlar.
 Cühələ elm, fəzilət satıyor,
 Bizi həp aldadıyor, aldadıyor.
 Kəndi əxlaqı sönükkən həpsi
 Yeltənir verməyə əxlaq dərsi.
 Sadə minbərdə deyil, çox yerdə
 Göz boyar həp şu qaranlıq pərdə.
 Nərdə beş kölgə görür ördəklər,
 Başlayıb nitqə həməən saz köklər.
 Sadədil, hissə uyan abdallar.
 Həp siyasi kəsilib at nallar.
 Yurdu sarmış qabalıq, yaltaqlıq,
 Yüksəliş varsa, səbəb alçaqlıq... (21, 151).

Azərdən bunları eşidən vaiz kin və qəzəblə minbərdən enər, hər kəs Azəri şaşqın-şaşqın süzər. Bu dəfə Azər birbaşa Şeyxə müraciət edər: “Şeyxim bir az da insaf et, nə olur, bir qədər də düz yol get” (21, 181) - deyərək, vaizi haqq yola dəvət edər, insanları əfsunlu sözlərlə aldatmaqdan çəkinməyə çağırır, cənnətin də, cəhənnəmin də yer üzündə olduğunu söyləyir. Özləri bu dünyada cənnət kefi sürən şeyxlər, vaizlər, yoxsul insanları o dünya ilə, cənnət və cəhənnəmlə qoxudur, dini bir zülmət pərdəli tək onların üstünə sərirlər. Azər ictimai həyatın bu yaramaz halına dözmür. İnsanların riyakarlıqla dolu həyat tərzinə heyrət edir. Onun düşüdükləri ilə

gördükləri tamamilə bir-birinə ziddir. Azər cəmiyyətə və cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə müraciət edərək özünü fikir və düşüncələrini, böyük həyati arzularını söyləsə də belə bir mühitdə bu arzuların gerçəkləşə bilməyəcəyinə də əmin olur və o, meydandan çəkilir, çünki bu cür xəstə fikirlərə malik ola bilmir, ölü, miskin yaşayışa nifrət edir, onları sülhə dəvət edir.

Ümumiyyətlə, “Azər”də də ədibin “əbədi sülh” arzusu əsas götürülüb. Bu, “Ah, nə gözəldir, əbədi sülh olsa!” - ideali ilə yaşayan Cavidin Birinci Dünya müharibəsində gördüyü, birbaşa şahidi olduğu faciələrin, dəhşətlərin bir daha təkrar olunmaması istəyindən doğurdu. “Azər”də bir neçə parça məhz bu mövzuya həsr olunub. Məsələn, Azər bir ümumdünya sərgisindədir. Bu sərgidə bir-birindən qiymətli əsərlər, hətta Rəfaelin “Madona”sı sərgilənir. Lakin Azərin diqqətini bu rəsm əsərlərindən çox Bohemiyalı bir rəssamın on doqquz yaşlı qızı Elza cəlb edir. Bu qız müharibənin bədbəxt etdiyi milyonlardan biridir. Onun atası rəssam olmaqla yanaşı, həm də bir ictimaiyyətçi idi. Müharibə illərində xalqını imperializm əleyhinə mübarizəyə çağırdığı üçün edam olunub. Bu edam xəbərini eşidəndə qızının - səkkiz yaşlı Elzanın dili tutulur. Elzadə müharibəyə və müharibədə iştirak edən yırtıcı hərbiçilərə qarşı kəskin bir nifrət yaranır. Talenin gərdisinə bax ki, Elzaya bir hərbiçi aşıqdır. Lakin Elzanın qəlbində hərbə və hərə adamlarına qarşı böyük nifrət var. Dünyada hərbin tötətdiyi dəhşətlərdən biri də budur. Azərə görə bu mövzu sərginin ən maraqlı mövzudur.

Əsərdəki “Səlmanın səsi” parçası isə inqilabın Şərqi qadınının taleyində oynadığı rolu göstərmək baxımından səciyyəvidir. Əvvəllər yetim və yoxsul bir qız olan, səfalət içində çabalayan Səlma Azərin yardımını sayəsində yeni həyata qovuşur, yeni həyatı əks etdirən mahnılar oxuyaraq tərənnüm edir:

Hər gülşənə vardım, çiçəklər güldü,
Sevdalı bülbüllər səlama gəldi.
Hər bəzmə uğradım meylər töküldü,
Qədəhlər uğraşib xurama gəldi... (21, 259).

Ümumiyyətlə, Hüseyn Cavid bütün yaradıcılığı boyu izləmiş olduğu insan probleminin uğurlu bədii həllinə nail olmaq üçün qoyduğu məsələləri insan və mühit

çevrəsində mənalandırmışdır. Maraqlı cəhət budur ki, “Azər” poemasında şair qəhrəmanını hansısa bir ictimai mühitlə yox, bütövlükdə şərqli-qərbli dünya ilə üz-üzə qoyur. Şair Azərin düşüncəsindən Şərqə və Qərbə nəzər salaraq fərqli görünən ictimai mühitlərin batini eyniliyini izhar edir.

Poemanın 1926-cı ildə Berlində yazılmış “Azad əsirlər” hissəsində şair Avropa və Şərq mühitində insan alverini, hər iki mühiti qarşı-qarşıya qoyaraq hüquqsuz, iradəcə zəif, ruhən kölə insanların alınib-satılmasını adiləşdirən dünyanı tənqid edir. Cavid dünyada baş alıb gedən haqsızlıqlara, xəstə mühitdə əzilən insanların fəlakət dolu həyatına etiraz etməklə yanaşı, hər şeydən əvvəl insanların təbiətindəki zəifliyə, idraksızlığa, ətalətə nifrət oyadır. H.Cavid insan şəxsiyyətini alçaldan cəmiyyətlərin kökündən dəyişdirilməsi üçün əsas səbəb kimi, insanın öz faciəsini dərk etmək iqtidarına, mübarizə əzminə malik olmasını görürdü. Xəstə, qeyri-qanuni dayaqlar üzərində duran cəmiyyəti davamlı edən, məhz adamların alçalmağı adi hal kimi qəbul etməsi, mübarizə qabiliyyətinə malik olmamalarıdır. İstər Şərq mühitində, istərsə də Qərb cəmiyyətində insanlığı fəlakətə sürükləyən şüursuzluq, elmsizlik, sevgisizlik onu insanlıqdan qoparıb digər canlıların oxşarına “heyvana” çevirir.

Poemanın “Kömür mədənlərində” parçasında isə bir tikə ruzi qazanmaq ümidiylə Almaniyanın Rur şəhərində ağır, dözülməz bir şəraitdə çalışan fəhlələrin acınacaqlı halları təsvir olunub. Qurbət eldə vətənini anıb şərqə söyləyən gənclə, işdən qovulan bir “ixtiyar”la, “işçi nümayəndəsi” və “sosialist” adı altında müdirlə fəhlələr arasında vasitəçilik edən vəkil və işçini adam yerinə qoymayan, onun taleyini düşünməyən laqeyd, insanlıqdan çıxmış müdirlə tanış olduğumuz bu hissədə imperialist Almaniyasında haqsızlığın baş alıb getdiyini görürük. Burada qanunun da, polisin də, hətta “sosialist”in də müdirin tərəfində olduğunu görürük. İstisimar dünyasında sahibkarlara sağlam və işlək canlar lazım olduğundan iş qabiliyyətini itirən, işdən çıxarılarq qədərini ümidinə buraxılan fəhlələrin taleyi onları maraqlandırmır. “Dantenin cəhənnəmi”ndən seçilməyən mədəndə iş qəzasından sonra qovulan ixtiyar sahibkara qarşı gəlir. “Yoqsullara məzar olan şu kirli” istismar dünyası Cavid qələmi ilə belə canlandırılıb.:

Bu vəziyyətlə razılaşmayan ixtiyar

“Xayır, getməm - dedi - acam, yox yerim”

Ölsəm belə burada ölmək istərim.

Kinli gözlərində atəş parladı,

O çökmüş isklet həməm fırladı.

Bir parça daş kömür alıb da yerdən,

Sayğısız müdirə hücum edərkən,

“Mücrüm” deyə kirli yalan satdılar,

Çılğın ixtiyarı həbsə atdılar (21, 202).

Azər obrazı sanki Cavidin “özünün keçirmiş olduğu fəlsəfi kamilləşməni əks etdirir. Azərə qədərki qəhrəmanlar, adətən, düşünən və axtaran, lakin aradığını tapmadığı üçün şaşıran insanlardır, üsyan, böhran və iflas qəhrəmanlarıdır. Azər də düşüncə, idrak və həqiqət aşığıdır. Azər, sanki əvvəllər həm Arif, həm Şeyda, həm də Sənan olub, başı daşdan-daşa dəyərək qocalmış və bugünkü “həqqi bulmuş” bir ixtiyardır. O, artıq günün müasir ictimai fikri səviyyəsində durur və özündən əvvəlki fəlsəfələrə yekun vurur, onları saf-çürük edir” (52, 21).

Cavidin mövzusu uzaq keçmişdən alınmış, lakin müasirliyə xidmət edən əsərlərində yaratdığı Peyğəmbər, Filosof, Aşiq, Fateh və s. kimi bir-birinə zidd, ancaq hamısı da həqiqət axtaran insanlar cərgəsində həyatı həqiqət axtarışında olan, türk təfəkkürü ilə düşünən mütəfəkkir Azərin yeri başqadır. Öz həqiqət axtarışlarında Azər obrazı “şairin müasiri, daha çox isə özünün proobrazıdır.” “Cəmiyyəti və insanı yeniləşdirmək düşüncəsinin daşıyıcısı”, yeni dünyagörüşə malik olan Azər obrazını “ümumiləşdirilmiş şəkildə yeniləşməyə möhtac olan cəmiyyətə və gəncliyə örnək kimi təqdim etməyə çalışmış şair Azərin simasında keçən əsrin iyirminci illərindən gəncliyin nümayəndəsi kimi təqdim olunan “komsomol” obrazlarına alternativ olan yeni tipli Azərbaycan gəncliyinin obrazını yaratmağa nail olmuşdur” (25, 18).

Hüseyn Cavidin “yaradıcılığındakı yeni əhvali-ruhiyyəni əks etdirən əsər kimi ciddi maraq doğuran” (90, 321) əsərlərindən biri də Qərb təəssüratları əsasında yazılmış “Knyaz” faciəsidir. İnqilab mövzusunda həsr olunmuş bu əsərdə şairin hələ “Şeyda”da qaldıracağı sinfi ziddiyyətlər, zəngin-yoxsul, sahibkar-işçi ziddiyyətlərinin bədii təhlili davam edir. Əgər Cavid “Şeyda” faciəsində 1917-ci il Fevral burjua

inqilabını təsvir edirdisə, “Knyaz” faciəsində, Gürcüstan mühitində proletar inqilabının qələbəsindən sonra bir sinif kimi məğlub olan “knyazlar dünyasının” faciəli sonunu göstərirdi. “Knyaz”da bir-birinə zidd olan iki surət vardır: əski dünyanı dağıdıb onun yerində yeni bir cəmiyyət qurmaq istəyən Anton və Antonun əksinə olaraq, bu əski dünyanı qoruyub saxlamaq istəyən Knyaz. Antonla Knyaz arasında barışmaz konflikt var. Məlumdur ki, 1917-ci il Fevral burjua inqilabının qələbəsini əksər sənətkarlar alqışlamışlardı. Lakin bu sənətkarlardan fərqli olaraq, Cavid qalibləri deyil, daha çox məğlubların bu şəraitdə düşdüyü ağır və acınacaqlı vəziyyəti, keçirdiyi psixoloji halları, maddi və mənəvi cəhətdən iflasını təsvir etmişdir.

Əsərin əvvəlində hadisələr Gürcüstanda baş verir. Cavid bizi Gürcüstanda milli burjua inqilabının hakimiyyətə gəldiyi dövrün Knyazı ilə tanış edir. Bu təkəbbürlü Knyazın damarlarında “ulu bir nəslin qanı” axır. Bu, təkəbbür onun bütün ruhuna hopmuşdur. Lakin hər şeyin sonu olduğu kimi, Knyazın da sonu gəlmişdir.

Fevral burjua inqilabı nəticəsində Gürcüstanda müvəqqəti milli hökumət yaranıb, lakin bu hökumət demokratik şüarlar səsləndirsə də, əslində, Knyaz kimilərin ağalığının mühavizəsi ilə məşğuldur. Uzun illər topladığı sərvətinə və müvəqqəti milli hökumətin apardığı “antisosialist siyasətə” güvənən Knyaz Rusiyanı və bu imperiya ərazisində yaradılmış yeni müstəqil dövlətləri üçün almaqda olan inqilabı düzgün qiymətləndirə bilmir. Tiflisdə inqilabi təşkilatın yaranması, Antonun bu təşkilatın fəal üzvü kimi həbs edilməsi, “düşmən qoşunlarının” (qızıl ordu) Gürcüstan sərhədlərinə yaxınlaşması və sonda qovduğu işçilər tərəfindən evinin yandırılması kimi hadisələr və sevimli qadını Jasminin xəyanəti onu sarsıdır. Qısqançlıq hissləri Knyazı oxudub “Mühəndis yamağı” etdiyi Antonu güllə ilə vurmağa vadar edir. Artıq xəyallardan ayılan Knyaz dostunu-düşmənindən seçir və özü üçün “baldırı çılpaq”larla mübarizə yolunu müəyyənləşdirir, yəni romantikadan arınan və sarsılan Knyaz realist bir obraza çevrilir.

Son ümidi inqilab ordusuyla çarpışan milli orduya bağlı olan Knyaz bu ümidini də itirəndə, çarəni “hökumət ərkanı kimi qaçıb aradan çıxmaq”da görür. Lakin qaçsa da özünü məğlub kimi görməyən Knyaz öz mübarizəsini mühacirətdə davam etdirmək istəyir. Bu mübarizədə o, tək deyil, Solomon, Jasmin, Lena və Şakro, ən əsası da özü

ilə Almaniyaya apardığı sərvətdir. Lakin bu hal müvəqqətidir, çünki hər kəs bir-bir onu tərk edir. Sonda tək qalan Knyazda artıq məğrurluqdan, möhtəşəmlikdən əsər-ələmət yoxdur. Dəhşətli ideya böhranı keçirən Knyaz ağlını itirib dəli olur. İdeyası ilə yaşamı üst-üstə düşməyən Knyaz hər kəs üçün dəhşət saçan və eyni zamanda da bir o qədər gülüş doğuran bir varlığa çevrilir. Nə qədər ideya böhranı keçirsə də anlayır ki, o, Solomon kimi səfil bir yaşayışı sürdürə bilməz, çünki o Knyazdır və bu cür həyatı seçərsə titulu itirə bilər. Onun üçüncü bu titul hər şeydən əzizdir. Səfil, sərsəm, tanınmaz bir adla həyatda yaşamaqdansa, Knyaz adını daşıyaraq ölməyi özü üçün daha şərəfli sayır. Gerçəkliklər önündə məğlub olan Knyaz sonda: “Yox onlara təslim olamam mən” (23, 133) – deyərək intiharını seçir. İntiharını seçən Knyaz anlayır ki, onun dövrünü keçmişdir və bir də geri dönməyəcəkdir.

Fikrimizcə, burada Cavid inqilabı deyil, əksinə, əsil-nəcabətinə xain çaxmayan, Knyaz adı ilə yaşamağı sərsəm həyatdan üstün tutan Knyazı tərənnüm etmişdir. Hətta bir az da irəli gedərək bolşeviklərin və onların timsalında Antonun iç üzünü açıb tökmüşdü. Bəlkə də bu səbəbdən “Knyaz” “burjua ideologiyasının mübariz xalturası” kimi dəyərləndirilmişdir. Əsərdə Knyazın əleyhinə mübarizəyə qalxmış, “Haqq verilməz, alınır” – şüarı ilə hərəkət edən Anton, sonda Knyazın məhəbbətinə də göz dikir. Əsərin əvvəllində “Cümlə qadınlardan ürküb qaçan, soyuq bir insan kimi təsvir olunan Anton Jasminin öz səhvini anladığını, dərk etdiyini görəndən sonra, onu da özü ilə birlikdə yeni həyata aparır. Beləliklə, oxudub adam etdiyi Anton Knyazın məhəbbətinə də sahib olur.

Ümumiyyətlə, “Knyaz” əsərini yazarkən Hüseyn Cavid ən çox məşğul edən inqilab zamanı istisimarçı siniflərin zəhmətkeşlərə qarşı apardıqları mübarizə və bir sinifin digər bir sinif üzərində qələbəsinin qaçılmazlığı, bu siniflərin qarşıya qoyduğu ideologiya idi. Sözsüz ki, qalib olan yerdə məğlub da olmalıdır və bu qaliblərin təntənəsi ilə yanaşı, məğlubların da mənəvi faciəsi yaşanır. Hakimiyyətləri əlindən alınmış əksinqilabi qüvvələrin ağır və faciəli mühacirət həyatı və bu həyatın faciəli bir sonluqla bitməsi kimi hadisələrin yer aldığı “Knyaz” əsərində həmçinin Almaniya və onun nümunəsində bütün kapitalist ölkələrində baş alıb gedən iqtisadi və mənəvi böhran geniş şəkildə öz əksini tapıb.

“Kim güclüdürsə, o haqlıdır” – fəlsəfəsinə qarşı çıxan və “kim haqlıdırsa, o güclüdür” – mövqeyinin tənənəsinə üfəqdə bir ideal kimi baxan Hüseyn Cavidin bütün yaradıcılığı boyu əsas ideya kimi keçən həqiqət və güc qarşıdurması əslində həm də mənəviyyat və maddiyyatın qarşılaşdırılmasıdır.

IV FƏSİL

HÜSEYN CAVID VƏ AZƏRBAYCANDA SOVET DÖVRÜ

ƏDƏBİ –İCTİMAİ MÜHİTİ

4.1. Hüseyn Cavidin tərcümeyi-halının sovet dövrü və mühiti

İslam Şərqlinin ən qabaqcıl xalqları içərisində azərbaycanlıları digər müsəlman - xalqları ilə əsasən də, din və mədəniyyət, bəziləri ilə isə həm də soy kökü və dil yaxınlığı bağlayır. Regional birlik əsasında ərəb, fars və türk xalqları, o cümlədən, Azərbaycan xalqı ümumi bir mədəniyyətin, ortaq mənəviyyatın əsasını qoymuş, elmi-ədəbi və sənət əlaqələrinin, qarşılıqlı münasibətlərinin yüz illərdən bəri təşəkkül tapıb zənginləşməsinə öz töhfələrini vermişlər. Heç təsadüfi deyil ki, Şərq xalqlarının mədəni-tarixi birliyi onların azadlıq və istiqlalıyyət uğrunda mübarizələrinin, müasir dövrdə inqilabi-demokratik istiqamətlə yeniləşmələrinin keyfiyyətcə daha yüksək mərhələsindəki oxşar və ümumi proseslərilə müşayiət olunur. Yaxın və Orta Şərq ölkələri içərisində öz sosial-iqtisadi və elmi-mədəni inkişafı ilə seçilən, qabaqcıl ideyaların və mütərəqqi hərəkatların meydana çıxması üçün münbit zəmin ola bilən Azərbaycan Qafqaz regionunda birinci yerdə idi. Azərbaycanın zəngin faydalı qazıntıları, xüsusən, neft və digər sərvətləri onu nəzarətdə və buxovda saxlamağa məhkum etmişdi.

1937-38-ci illərin sovet repressiyasında da ən çox qanlı yaralar alanlardan bir də Azərbaycan olmuşdu. Mədəniyyət və incəsənət sahəsində proletkultçuluğu və sosialist realizmi yaradıcılıq metodunu əldə bayraq edən marksist-leninçi estetikə və tənqid tarixi keçmiş və soy-köklə bağlılığı nəzərdə tutan hər cür münasibət və yaxınlığın üstündən qara xətt çəkməyə hazır idi. Bu isə Azərbaycan xalqının ən azı minillik qədim və zəngin ədəbiyyatını Şərq kontekstindən qoparmaq və onun mövcudluq və

inkişafını sinfi-siyasi mövqedən olmaqla yalnız və yalnız qondarma proletar mədəniyyətinə və sovet ədəbiyyatına bağlamaq məqsədi güdürdü.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanı həm ictimai-siyasi, həm də, elmi-mədəni baxımdan Şərqdən, xüsusilə, müsəlman və türk dünyasından təcrid etmək keçmiş mərkəzin-rus-sovet Moskvasının yeritdiyi daxili və xarici siyasətinin ana xəttini təşkil edirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan xalqının tarixindən, soy-kökündən irəli gələn dini-mənəvi ehtiyac və istəklərini tamamilə boğmaq mümkün olmamışdır. Azərbaycanın müsəlman Şərqi ilə bu və ya digər dərəcədə olan əlaqələri içərisində ədəbi əlaqələri də özünə müəyyən yer almışdır. Lakin SSRİ dağılandan sonra azad və müstəqil bir dövlət kimi Azərbaycan Respublikası bütün dünya ilə, o cümlədən, qonşu Şərq xalqları ilə münasibətlərini sərbəst şəkildə özü müəyyənləşdirməyə başladı. Bu mənada indiki mərhələdə Azərbaycanın İslam dininə, Türkiyə, İran və ərəb xalqlarına münasibətdə tutduğu mövqe və məqam, əslində, tarixi keçmişin müasir reallıqda əks olunan və bərpa edilən sosial və mədəni qanunauyğunluqlarından doğur.

XX yüz ilin 70 ili müddətində, başqa sözlə, sovetlər dönəmində Azərbaycan xalqını bir xalq kimi SSRİ daxilində əritmək üçün xalqımızın Şərglə bağlılığını unutturmağa çalışır, bir çox klassiklərin əsərləri əsasən Avropa yazıçılarının yaradıcılıqları ilə müqaisəli şəkildə araşdırılırdı. Hətta dahi Hüseyn Cavidin yaradıcılığında mövzuların əksəriyyəti Şərqdən alınsa da elmi təhlillərdə Hüseyn Cavid Şekspir, Bayron kimi yazıçırlarla müqaisədə öyrənilirdi. Halbuki, Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbiyyatında Qərb ədəbi ənənələrini yaşatdığı kimi, söz sənətində hər zaman tərədən dırnağadək milli olaraq görünmüş, az qala hər bir əsərində bunu dönə-dönə təsdiqləmişdir.

Yaradıcılığı XX əsrin əvvəllərindən 30-cu illərin sonunu əhatə edən H.Cavid 30-cu illərdən tədqiq olunmağa başlamışdır. Bu işə, həmin dövr ədəbi tənqidinin Hüseyn Cavidə doğru yönələn maraq və diqqətinin izlənilməsi, hər şeydən əvvəl, sənətkarın yaradıcılığına dair doğru və yanlış baxışların meydana çıxarılması və onların səbəblərinin aydınlaşdırılması deməkdir. Geniş dünyagörüşə və analitik təfəkkürə malik Hüseyn Cavid sənət baxımından yeni bədii sistemin yaradıcısı olduğuna görə, həm Hüseyn Cavid şəxsiyyətinə, həm də onun bədii yaradıcılığa münasibətdə də ona

yaxın bir dünyagörüşü, ona yaxın sənət qavrayışına malik tənqidçi tələb olunurdu.

Yaradıcılığa şeirlə başlamış Cavid daha çox dramaturgiya ilə məşğul olmuşdu. Onun qeyri-adi poetik təbi Azərbaycan dramaturgiya tarixində mənşəm dramaturgiyanın banisi olmasına imkan vermişdir. Lakin əsas məsələ H. Cavidin şeir, yaxud dramatik əsər yazmasında deyil, başlıca mətləb ondadır ki, ədəbi tənqid onun şeir yaradıcılığı ilə deyil, xüsusən, dramaturgi irsi ilə məşğul olmuş, təzadlı, bir-birini tamamilə təkzib edən fikirlər söylənmişdi. Bu isə ilk növbədə teatra bağlı bir hadisədir, çünki Cavid dövründə əsərlərin tamaşaya qoyulması geniş miqyas almış və tənqidçilər teatr problemlərinin təhlilinə ciddi əhəmiyyət vermişlər. Eyni zamanda, ədəbi tənqidin işi yalnız teatr məsələləri ilə məhdudlaşmırdı, həmçinin dramaturgiyanın özünün sənət problemlərinə də geniş əhəmiyyət verilirdi.

4.2. Azərbaycan ədəbi tənqidi və Cavidin yaradıcılığı

Azərbaycan ədəbiyətşünaslığı və tənqidi fikrinin Hüseyn Cavidə münasibətini dəqiqləşdirmək və dövrləşdirmək baxımından əsas iki mərhələni dəyərləndirmək lazımdır:

- 1) 20-30-cu illər mərhələsi;
- 2) 50-ci illərin axırlarından son dövrə qədər olan mərhələ.

Əgər hər iki mərhələni səciyyələndirmək və fərqləndirmək lazım gəlsə, birinci mərhələni Hüseyn Cavid yaradıcılığına baxışın ziddiyyətli, bir az da qərəzli tənqid dövrü, ikinci mərhələni isə, Hüseyn Cavidi daha çox bu ziddiyyətlərdən, qərəzli tənqidlərdən təmizləmə, arındırma, “bərəət” dövrü adlandırmaq doğru olar.

Az öncə bəhs etdiyimiz kimi, 1921-ci ildə “Azərbaycan fəqərəsi” qəzetində gedən məlum yazıda deyilirdi: “H.Cavidin “Şeyx Sənan” pyesini tənqiddə cəsərət edəməyiz. Çünki Cavidi tənqid üçün ikinci bir Cavid lazım gəlir ki, o da zənnimcə bizdə yox kimidir” (163, 117). Mütəfəkkir sənətkarın yaradıcılığına “münasibətin məsuliyyət meyarı kimi” dəyərləndirilən bu mülahizəni sübhəsiz ki, dövrün bütün tənqidçiləri qəbul etməyib. Bu da təbii idi.

Məlumdur ki, “dövrün mürəkkəbliyi daxilində bədii zövqlərin müxtəlifliyi daha

tez meydana çıxırdı və rəngarəngliyini qoruyub saxlayırdı. Lakin yuxarıdakı mülahizənin əsas aparıcı mahiyyəti onun tənqidçilər qarşısında qoyduğu məsuliyyət yükündədir. Yəni Hüseyn Cavidə münasibətdə elə-belə, ötəri mövqe tutmaq olmaz” (79, 27-28). Təəssüf ki, Cavidşünaslıq tarixində Cavid haqqında obyektiv mülahizələrlə yanaşı, qeyri-ciddi, qərəzli, yanlış fikir və müddəalar daha çox irəli sürülmüşdür. Ədibin əsərləri yanlış dəyərləndirilmiş, qəsdən, qərəzli şəkildə kiçildilməyə, qaralanmağa çalışılmışdır. Bu səbəbdən, bəzən dövrü mətbuatda eyni bir əsər haqqında müxtəlif, fərqli, bir-birini təkzib edən fikirlər səslənmişdir. Hüseyn Cavidin “İblis”i tamaşaya qoyulan zaman tənqidçi Xəlil İbrahim əsər haqqında “Kommunist” qəzetində yazırdı: “İblis ölməz və daima bərhəyat olan bir əsərdir ki, insanların təhzibi-əxlaqına dair bundan da nafe bir əsər ola bilməz” (137, 29). Az sonra isə Xəlil İbrahim başqa fikir yürüdərək yazır: “Keçən məqaləmizdə söylədiyimiz üzrə “İblis”də müəllif yoldaş “Şeyx Sənan” qədər müvəffəq olmamışdır. Birinci səbəbi əsərdəki təzaddır. Biz keçən dəfə də yazmışdıq ki, “İblis”də təzad o qədər kök salmışdır ki, əsla təmizləmək olmaz” (137, 43-44).

Göründüyü kimi, Cavidə tənqid edənlər fikirlərində sabit olmamış, dövrə uyaraq gah Cavidə alqış demiş, gah da tənqid etmişlər. Eynilə C. Cabbarlı, Əli Nazim, Xəlil İbrahim, Əkrəm Cəfər və s. kimi.

Hüseyn Cavidlə tanışlığı və dostluğu 1920-ci ildən başlayan Əkrəm Cəfər “Həqiqət şairi” adlı məqaləsində yazır: “1920-ci ildə Bakıya gəldim, darülməllimə qəbul olundum. Böyük şair Hüseyn Cavidlə tanışlığım da oradan başladı. Darülməllimin Respublika Əlyazmaları Fondunun indiki binasında idi. Tədris otaqları və yeməxana birinci mərtəbədə, yataqxana ikinci mərtəbədə idi, üçüncü mərtəbədə isə iki mənzil vardı. Birində darülməllimin müdiri, digərində Hüseyn Cavidin ailəsi yaşayırdı. Məndə Sabir təsirilə seir yazmaq həvəsi vardı. Cavidin tələbəsi olanda bu vurğunluq getdikcə artdı. Vəzni, qafiyəni öyrəndim. Hər ay, iki aydan bir yazdıqlarımı müəllimim Cavidə verirdim. Nöqsanlarımı düzəldirdi. Birinci şeirim 1923 -cü ildə hörmətli ədibimiz Şəfiqə xanım Əfəndizadənin yardımı ilə “Şərq qadını” jurnalının birinci nömrəsində “Bir xatirə” adı ilə çap olundu. Bu şeiri mən Cavidin “Bakıda” adlı şeirindən aldığım misra ilə tamamlayırdım:

Bu misran nə qədər doğrudur ki, ey şair,

“Xəyal içində bəşər daima səadət arar” (21, 173).

1924-cü ildə “Şərq qadını” jurnalının bir illiyi ilə əlaqədar çap olunan yubiley nömrəsində şeirlərimiz və şəkillərimiz nəşr edilmişdir. Bu nömrəyə rəy yazmış tənqidçi Xəlil İbrahim Cavidin şeirini tənqid, mənim şeirimi isə tərif etmişdi” (48, 173).

Bu qədər yaxın olan iki insanı: Hüseyn Cavid və Əkrəm Cəfəri də dövrən zorla bir-birindən ayırmışdır. 1929-cu ildə Moskvaya gedən, oradan Cavidə “Açıq məktub” göndərərək yollarının ayrıldığını və “Olacağam o dahinin qapısında bir süpürgəçi, şeirlərim-süpürgəm, süpürəcəyəm... Budur çarpışmadan ən böyük arzum mənim” (48, 89) – şəklində öz məramını bəyan edən Əkrəm Cəfər, Cavidə də “proletar ədəbiyyatı cəbhəsinə” səsləmişdir:

Bu gün

Müzəffər bir döyüş nəşəsilə

Akınca alınlarının təri,

Şeirlərimə bir şey demir artıq

“Bahar şəbnəmləri”

Ey peyğəmbərlər və knyazlar şairi!

Mən bilirəm sənin xülyaların kimi gözləyir.

Bilirəm, sən ya “adil bir Teymur”dan,

Ya xəyali bir “Peyğəmbər”dən umursan,

Hey köhnə şair! (48, 88-89).

Cavid sənətinin vurğunu olan bir gəncin şairə, “Hey köhnə şair” - müraciəti və ondan üz döndərməsi sifarişli idi. Lakin açıqdan-açıq bir şəkildə yazılmış bu “Açıq məktub”u belə o zamanlar kəsərsiz bulanlar vardı. Tənqidçi Mehdi Hüseyn Əkrəmi Hüseyn Cavid və Əhməd Cavada qarşı mülayim olmaqda suçlayır, onlara qarşı daha amansız olmağa çağırırdı. Əkrəmin şeirindəki bir tək bu misralarıyla razılaşan tənqidçi yazır: “Hey köhnə şair, Gözlərindən o köhnə gözlüyünü endir” – müraciətinin özünə aid olaraq qaldığını gözəlcəsinə anlaya bilərlər” – deyə “bunu Əkrəmin yaradıcılığında irəliyə doğru atılmış bir addım” – kimi dəyərləndirir. Çünki o, öz

qələmilə özünü daha çox düzgün təsvir edir və öz simasındakı bütün və hər cür maskanı asanlıqla yırtmağa müvəffəq olur. İştə Əkrəmin bu şeirdəki ən böyük “müvəffəqiyyəti”... (48, 98).

Şeirinin hansı məhrumiyyətlə yazıldığı, mənən məcbur edildiyi açıq-aşkardır. Əkrəm Cəfərin böyük məhrumiyyətlə yazıldığı “açıq məktub”ula Caviddə yollarının ayrıldığını bildirsə də, o, ruhən Caviddən ayrıla bilməmişdir. Mehdi Hüseyn “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında “Uyğunlaşma və xırda burjua mütərəddidliyi” adlı yazısı ilə çıxış edərək bu hadisəni səciyyələndirərək yazır: “Bu hadisə öz-özlüyündə müsbət bir hadisədir. O, şeirinin başlarında:

“Dünən olmuş kimi yadında,
Qafiyələri unudaraq
Qafiyələrlə oynadığım günlər...” – deyir.

H. Caviddən büsbütün ayrıldığını bizə isbata çalışdıqda belə, onun misralarından göz yaşları damcılایır sanki:

“Gəl. Və çağır Cavadı da, Cəfəri də, Şaiqi də.
Hi... dəli də...ki də...
Bir zərbəçi dəstəsi kimi verək əl-ələ
Hamımız gələk dilə!” (163, 241).

Həqiqətən də, “misralarından göz yaşları damcılایan” Əkrəm Cəfəri Caviddən zorla ayırmışlar. Bu yalnız Əkrəm Cəfərdə belə deyildi, “poetik mühitə bir qədər geç, Moskvada universitet təhsilindən sonra (1929-1931) tam inteqrasiya olunan S. Vurğun qısa bir zamanda özünün əvvəlki yaradıcılığının davamı olmayan, yeni bir poetik yolun başlanğıcına qədəm qoyur. Şair yeni poeziyanın qanunauyğunluqlarına və sosialist məzmununa o qədər aludə olur ki, “Ölən şeirlərim”lə yeni poetik proqramını elan edir. Zamanın poetik qatarına qoşulandan geridə qalmaq istəməyən gənc Səməd Vurğun “adının tarixə bolşevik yazılması” istəyini bəyan edir. Beləliklə, “adının tarixə bolşevik yazılması” istəyən şairin “Qızıl Şərq”, “Pambıqçılar”, “Oktyabr günləri”, “Hücum” və s. şeirlərində sosialist məzmunu, zamanın diktəsi aparıcı olur və şairin poetik məni dövrün hakim ideologiyasının rüporuna çevrilir” (59, 254).

Cavidin tənqidindən bəhs edərkən Abdulla Şaiqin “Cavidin “İblis” nam hailəsi haqqında duyğularım” məqaləsini yaddan çıxarmaq olmaz. Bunun da önəmli səbəbləri var. Bu səbəblərdən biri və birincisi onun yazıldığı zaman “Maarif və mədəniyyət” jurnalının A.Şaiqin həmin məqaləsini “nadir hadisə”lərdən biri hesab etməsidir. Şaiqə görə, “İblis” faciəsindəki Arifi inlədən, ürəyinin dərinliklərində qorxunc yaralar açan öz kədəri deyildir, cahan kədəri, iztirablarıdır: “Qaldır məni ta görməyim insandakı zülmü, Bax yer üzünü inlər” - deyə nə acı hayqırır və ruhuna gömülmüş sızıyı nə acıqlı anladır” (199, 183).

Fikrimizcə, tənqidçi bu sözləri ilə əsərin estetik dəyərini müəyyənləşdirir, romantik qəhrəmanın sarsıntılarını və əməllərini dövrün tələblərindən doğan zərurət kimi təqdim edir. O, əsərin ictimai həyatla təması diqqətə çəkərək yazır: “Arif XIX və qismən XX əsrin yetişdirmiş olduğu türk xalqının nümayəndəsi və tarixi tipidir” (199, 187). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məqalədə İblis obrazı ilə əlaqədar irəli sürülmüş mülahizələrə də münasibət göstərən tənqidçi İblisin təhlilini yalnız onun “zahiri keyfiyyətlərinə” görə etmir, əksinə, “onun daxildə gizlədilmiş gizli hisslərinin mənasını açır, təhriklərinin real həyatda olan köklərini axtarır. İblisin “tikici deyil, yıkıcı və yıkıcı” ehtirasının nəticələri onu narahat edir. Buna görə də A.Şaiq “İblis kəskin ağla və sarsılmaz iradəyə malikdir” - deyərək, “onu insanlar içərisində mövcud olan varlıq kimi təqdim edəndə tam haqlı görünür” (79, 25-35).

XX əsrin 20-30-cu illərinin ədəbi tənqicini izlədikdə Cavidin bir əsərinə iki, bəzən daha çox fərqli münasibəti görmək mümkündür. Tənqidçilərdən biri əsəri tərbiyəvi əhəmiyyətinə görə yüksək dəyərləndirdiyi halda, bir başqası “orada təzad axtarmağı və təzad tapmağı” qarşısına mühim vəzifə kimi qoymuş kimi görünür. Sözsüz ki, bir əsər haqqında yalnız bir tənqidçi yazmalı və yalnız bir tənqidi fikir söylənilməli fikrinə biz də qarşıyıq, lakin tənqid qərəzli deyil, obyektiv olanda daha diqqətçəkici olur. Əslində, tənqiddən nə qərəz, nə də mərəz qoxusu gəlməməlidir. Cavidin haqqında yazılan tənqidi yazılardan isə qərəz və mərəz qoxusu gəlir. Ədibin yalnız bir əsəri haqqında müxtəlif, təzadlı fikirlər söylənilməyib. Bütün əsərlərində bu faktı izləmək mümkündür. Ədibin “Afət” əsəri haqqında da bir-biri ilə heç cür əlaqəsi olmayan, bir-birini təkzib edən fikirlər çoxdur. Əgər Tamaşaçı imzası ilə yazılan

məqalələrin birində əsər haqqında “Əsər nəinki ilk dəfə oynanması, bəlkə mövzusu, tipləri, hətta üsuli-təhriri (qismən) cəhətdən səhnəmizdə yeni bir şeydir” (208, 45) - deyilirsə, az keçməmiş başqa bir məqalədə, “Afət” öz müəllifinə yaraşmayan əsər” (108, 47), Cəfər Cabbarlının yazdığı məqalədə isə “əsər olmaqdan daha ziyadə bir şaşqınlıq” kimi dəyərləndirilir (19, 68). Bu cür ikili münasibəti Cavidin digər əsərlərinə yazılan tənqidlərdə də görmək mümkündür ki, hər halda bu da “Cavid yaradıcılığında qüsurlar axtaran tənqidin ən zəif cəhəti elmi əsaslandırmaqların olmaması idi. Bu isə, eyni vaxtda sənətkarın bir əsəri barədə həm müsbət, həm də mənfi meydana çıxmasının bazisi olurdu” (79, 29).

Hər zaman xalqının milli yaddaşından və klassik söz xəzinəsindən güc alan, vətəninə, xalqına, ümumiyyətlə, insanlığa xidmət üçün çalışan Hüseyn Cavid “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsi ilə yazıb-yaratmış, hər zaman sənətdə yaradıcılıq azadlığı ideyasını müdafiə etmiş, ədəbiyyata mənəvi tərbiyənin ən əlverişli, düzgün vasitəsi kimi baxmışdır. Cavidin dilini, üslubunu tənqid edənlər olduğu kimi, onu sevənlər, sənətini yüksək dəyərləndirərək öyənələr, hətta, şeir həsr edənlər də olmuşdur. Cavidə ilk şeir həsr edənlərdən biri Əli Nəzmi idi. Onun 1914-cü ildə “İqbal”da nəşr olunan “Qardaşım H. Cavid” sərəlvhəli şeirində şairin şöhrətli sənətkarlığı ilə yanaşı, nəcib insanlığı da diqqətə çəkilib:

“Bir çöhrə durur pişi-xəyalımda didərgun
 Ərz eyləyir alqış o simada təbiət.
 ...Bir çöhrə ki, sinəmdə onun sevgisi mədfun
 Bir çöhrə ki, vardır ürəyimdə ona şəfqət.
 Məndən ona alqış, ona təzim, ona hörmət.”

Göründüyü kimi, Bakıya gələndə artıq tanınan Cavid hər kəsin diqqət mərkəzində idi. Şairin əsərlərinə mətbuat səhifələrində geniş yer verilməklə yanaşı, ona şeirlər həsr olunur, sənəti və şəxsiyyəti qarşısında “təzim edən”lər, “alqış deyən”lər, “hormət və etiram” bildirənlər çoxalır.

Əli Nəzmi Cavidə göylərə qaldırdığı halda Sank-Peterburq Şərqsünaslıq institutunda oxumuş, Moskva Universitetinin aspiranturasını bitirmiş, 20-30-cu illərdə yaradıcılıqdan çox, tənqidçi kimi daha populyar olan Əli Nazim isə ədibi kəskin

tənqid edənlərdən idi. 1925-ci ildə şairə “Nemanın rəyası” adlı şeir həsr etmiş Əli Nazim də Hüseyn Cavid yaradıcılığına birtərəfli yanaşmış, həm şairin yaradıcılığına həsr edilmiş, həm də Azərbaycan ədəbiyyatından bəhs edən məqalələrində ədibi hər zaman tənqid atəşinə tutmuşdur. Əli Nazimə görə Cavid: “öz sinfinin siyasi-pantürkist planlarının, onun milli şovinizt görüşlərinin ifadəçisi olaraq qaldığından” onun “içerisində sosializm epoxasının tip və xarakterləri, göstərilən xalis şura dramları hələ ki yoxdur” (176, 375).

Əslində, bu günün prizmasından baxıldıqda tənqidçi ədibi olduğu kimi dəyərləndirmişdir. Cavid həqiqətən də, milli sənətkardır və onun “xalis şura dramı” yoxdur (176, 375). Amma o günün prizmasından yanaşıldıqda bu deyilənlər Cavidi məhvə aparırdı, çünki ədibin milliliyi, türkçülüüyü, turançılığı nişan verilir.

Hər bir ədəbi-ictimai hadisəyə yalnız hakim ideologiya, yalnız sinfi mövqedən izah vermək məhdudluğu 30-cu illər tənqidində bir çox haqsız ittihamlar, zorakı, ədalətsiz etiraflar, habelə nəzəri-estetik və elmi-metodoloji sapıntılar törədir, bu isə özlüyündə ədəbi-bədii inkişafı təbii yolundan döndərir, onu ciddi şəkildə ləngidirdi. Qeyd edək ki, 1930-cu ildə Moskvada çap olunmuş “Literaturnaya ensiklopediya”dakı “Hüseyn Cavid” məqaləsinin müəllifi də Əli Nazimdir. Onun 1931-ci ildə yazdığı “Bu gündən dünənə bir baxış” adlı məqaləsində şairin şeiri tənqid olunub. Tənqidçi bir il sonra, 1934-cü ildə “Gənc işçi” qəzetinin 23 aprel tarixli sayında dərc olunmuş başqa bir məqaləsində isə, ədibin “Səyavuş” əsərinə münasibət bildirərək “Səyavuş”u “səbiq burjua-qolçomaq ədəbiyyatının ölümünü ifadə edən bir əsər” (163, 265) kimi səciyyələndirib. Mütəmadi Cavidi tənqid edən tənqidçi 1935-ci ildə “Qızıl şəfəq” qəzetinin 28 aprel tarixli sayında gedən; “Bu günkü Azərbaycan Şura ədəbiyyatı haqqında bəzi qeydlər” - adlı məqaləsini isə, ümumilikdə Cavid yaradıcılığının tənqidinə həsr etmiş kimidir: “Cavid bu pyesdə (“Səyavuş”) faciənin tarixi tematikasından asılı olmayaraq özünü itirdiyini göstərir. “Kimlə olmalı, kimə etibar etməli” suallarına o hələ öz qəti cavabını verməmişdir” (181, 265). Elə həmin ildə Ə. Nazim yazır: “C.Cabbarlının ölümündən sonra, tək bircə iri dramaturq Hüseyn Cavid qalmışdır ki, o da hələ ideyaca yenidən qurulmaq prosesindədir” (176, 375).

Görünən bu ki, tənqidin baş alıb getdiyi bir dövrdə Cavid deyil, bunu yazanlar

daha çox “özlərini itirmişdilər” (181, 256). Təəssüf ki, Azərbaycanda ilk fəlsəfə dərslisinin müəllifi olan Məmməd Kazım Ələkbərli belə filosof şairi dərk etməmiş, ya da dərk etmək istəməmişdir. Ədibin yaradıcılığına qarşı eyni xətti Məmməd Kazım Ələkbərli də davam etdirmişdir.

1934-cü il oktyabr ayının 6-da Azərbaycan sovet yazıçılarının plenumunda Yazıçılar İttifaqının sədri məruzəsində sənət adamlarının qarşısında duran ən başlıca vəzifənin “iqtisadiyyatda olduğu kimi insanların şüurundan da kapitalizm qalıqlarını süpürüb atmaqdan, proletariat, ümumuyyütlə, əməkçilər üzərinə olan burjuva müzür təsirini rədd etməkdən, bir sözlə, insanların şüurunu dəyişməkdən ibarət” (181, 172) - olduğunu bəyan edən tənqidçi M. K. Ələkbərli bu dəyişməyə nail olmağın nəzəri-fəlsəfi mənbəyini də konkret olaraq göstərmişdir; “Bunun üçün bizim əlimizdə ən mühüm, ən böyük silah vardır. Bu silah isə marksizm-leninizm birliyidir” (181, 173). Məhz bundan sonra “Əski insan materialının yenidən qurulması” (M.Hüseyn) yolunda “can” qoyanlar işə başladı. M. Ələkbərlinin “əski yazıçılarımızdan şüurlu və şüursuz surətdə inad ilə yenidən qurulması məsələsinə soyuq baxan və bu uğurda əhəmiyyətsiz addımlar atan” (66, 362) Hüseyn Cavid bu işə yaramadı. “Rekonstruksiya” edə bilməyənlər Vəli Nəbioğlu deməli; “Hələ o vaxt-30-cu illərdə “perestroyka” edildi. Cavidlər, Müşfiqlər, Salman Mümtazlar, Yüsif Vəzirlər, Hacı Kərim Sanılılar, “əski insan materialı” kimi yaramadığından onları “yenidən qurmaq” mümkün olmadı, ona görə də çürük qoz kimi bir kənara atıb “sosializmin döyüşən övladlarını” yetişdirmək üçün “gənc beyinlərdən” yapış”dılar. “Kolxoz qurun” dedilər, qurduq, qolçomaq qırın dedilər, qırdıq. Hələ bu az idi, çünki tənqid bu zaman “bədi ədəbiyyatda “sənaye və təsərrüfatla əlaqədar mövzu”ların azlığından şikayətlənir, bunu deyək ki, poeziyanın ən zəif cəhətlərindən biri hesab edirdi.” “Tənqidin çubuğu əsasında getməyə məcbur olan ədəbiyyat isə, təbii ki, “bəşər tarixini o başından bu başına hayqıran ölməz xarakterlər yarada bilməzdi” (181, 173).

Elə həmin il M.K.Ələkbərli “Kommunist” qəzetində (1934-cü il 13 iyun) “Bədi yaradıcılıq qurultayı” adlı yazısında Cavidə “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsini dəstəklədiyi üçün və “yenidənqurma” məsələsinə etinasızlıq göstərdiyinə görə yenə tənqid edir və şairi “düzgün yol”a çağırırdı. Tənqiddən usanmayan M.K.Ələkbərli

Ümumittifaq Şura yazıçılarının 1-ci qurultayı münasibətilə yazdığı “Ədəbiyyat və tənqidimiz haqqında ümumi qeydlər” məqaləsində “şairlərdən Cavidin və Sanılının yenidən qurulma məsələsinə soyuq baxdıqlarını” (65, 364), qurultay tərəfindən sosializmi təbliğ etmədikləri üçün tənqid olunduqlarını diqqətə çatdırmış, həmçinin, bu məsələyə öz münasibətini bildirmişdir. Onun “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında dərc olunmuş “Aprel ədəbiyyatı” (1935-ci il, № 10-12) adlı məqaləsində yenə Cavid tənqid edilmiş, “yaradıcılığında dönüş yaratmağa”, “sosializmin tələb etdiyi əsərlər vermək uğrunda çalışmağa” dəvət edilmiş, hətta “mütləq bu yolu öyrənməlidir” - şəklinə hökm vermişdir. Cavid tənqid edənlər yalnız ədəbi müasirləri deyildi, o, ölkə başçısının belə tənqid hədəfində idi. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının adı keçən qurultayında Mir Cəfər Bağırov M. Müşfiq, Ə. Cavad, M. Rəfilə və digər yazarları şiddətli tənqid etmiş, onları Azərbaycan K(b)P MK və BK ətrafında birləşməyə dəvət etmişdi. Tənqid olunanların içərisində Cavid də vardı.

Cavidə qarşı çirkin bir kampaniya başlandı. Bunu hiss edən şair hətta ona qarşı aparılan bu kampaniya barədə 1936-cı il oktyabr ayının 3-də ölkə rəhbəri Mir Cəfər Bağırova məktub yazıb. Onun məktubuna cavab olaraq Mir Cəfər Bağırov Cavidə dəvət edərək onun dinlənilməsinə və Mərkəzi Komitənin Burosuna məlumat verilməsinə H. Rəhmanov və Ruhulla Axundova tapşırır. Ancaq təəssüf ki, bunların heç bir nəticəsi olmur. Əksinə, böhtan kampaniyası daha da qızışır, qəzet səhifələrində ona ünvanlanan çirkin şeirlər çap olunur. “Ədəbiyyat” qəzetinin 1937-ci il 16 may tarixli sayında Cavidə ünvanlanmış şeirdə yazılır:

Adına millətçilər dedi: “Böyük sənətkar”
 Gəlin düz araşdıraq, sən sənətinmi var?
 Azərbaycan şairi olsa da murdar adın,
 Soltanların, şahların sinisini yaladın.
 O murdar arzuların torpaqlara gömüldü,
 Sənin yaratdıqların özündən əvvəl öldü (236).

Bu şeiri Cavidə ünvanlayanlar bir şeyi dərk etmirdilər ki, Cavidin yaratdıqları əbədiyaşar, bəşəri mövzulardır, günün hay-küyünə ünvanlanan şeirlər deyildir. Bir çoxları Stalinə, Partiyaya, Leninə, Oktyabra şeirlər yazıb vəsf edəndə filosof şair

yalnız “sənətkar vicdanı”nın səsini dinləyərək yazıb yaratmışdı. Sözsüz ki, bu da nə ölkə başçısını, nə də tənqidi qane etmirdi. Cavidin tənqidçilər tərəfindən qərəzli tənqid olunmasına onun “Sosializmin döyüşən övladı” ola bilməməsi səbəb olmuşdu. Nə bolşevikləri, nə də onların gətirdikləri sosializmi qəbul etməyən, təpədən dırnağa milli olan şairi sosializm bülbülünə çevirə bilməmişlər. O illərin tənqidi “sosializmin döyüşən övladlarını”, erkək Tükəzbanların obrazını ədəbiyyatda “əbədiləşdirənlərə” alqış deyir, mədhiyyə oxuyurdu.” Azərbaycan teatrının səhnəsində isə ər-lə-arvad arasında “bərabərlik“ davası gedirdi. Tənqid isə əl çalır, bərəkallah yağdırırdı” (181, 76). “Azərbaycan teatrının səhnəsində ər-lə-arvad arasında gedən bərabərlik davasına əl çalıb, bərəkallah yağdıran” tənqid Yusif Vəzirin “Qızlar bulağı” kimi bir romanı, Cavidin yazdığı tarixi faciələri qəbul etmirdilər; “Bəzi yazıçılar hazırkı zamanın böyük sosializm quruculuğu dövrünün böyük quruluşumuzda davam edən hadisələrini yazmaqdan, gedib köhnə tarixi şeylərə əl atırlar” (181, 173).

Daşın kimə atıldığı da, daş atanların nə istədikləri də bəlli idi, tarixi mövzulara nə qədər yanlış, səhv münasibət göstərmələri də. Yazılan əsərlərin “Erkək Tükəzban”, “firqə üzvü Qumru”, “bolşevik Tovuz”, “səsi alınmış Qulaməli”, “qolçomaq”, “qolçomaq quyuğu”, “bandit” yarlıqlı sözlərlə doldurulduğu bir zamanda, Peyğəmbər, Xəyyam, Əmir Teymur, Səyavüş obrazları yaradan Cavid İblisə uyanlara görə guya, “yaratıcılığında bir sıra çözümlər”ə yol verirdi. Çox qəribədir; ədəbiyyatımızın “sal daşı”na, “iri” dramaturquna ilk daşı atanlar onun qələmdaşları” olmuşdu (102, 65) və bu belə də olmalı idi. Ondan tələb olunan vəzifələri yerinə yetirmək yerinə, bolşevizmin hökm-fərma olduğu bir dövəndə ədəbiyyata “Peyğəmbər”, “Topal Teymur”, “əyyam”, “Səyavüş” kimi əsər bəxş etməsi tənqidi məşqul etməliydi.

Fikrimizcə, ədibin “Peyğəmbər”i haqqında ən ədalətli sözü Cavidşünaslığın əsasını qoymuş Hənəfi Zeynallı; “Cavidin ”Peyğəmbəri” haqqında mülahizələrim” məqaləsində dilə gətirirdi: “Cavid dəxi öz əsərinin, öz mühitinin gizlin bir surətdə tələb etdiyi cəhəti meydana qoyur” (227, 233). O dövərdə bu fikrin söylənməsi, adi fikir deyildi. Çünki əsərin yazıldığı dövərdə tənqid orada ancaq “dini təbliğin başlanğıc tellərini axtarırdı. Tənqidçilər əsərə Peyğəmbərin “bəşər halında” verilməsi,

“dini baxımdan müəyyən limfaların əzilməsi” aspektindən yanaşırdılar. Lakin bu cür düşünülmüş etibarsız dayaqqlar elə də uzun müddət davam edə bilməzdi. Tənqidçilərin fikrincə, “Cavid öz ədəbi icadı üçün köhnə mövzular axtarır və öz yaradıcılığı üçün “İblis”, “Peyğəmbər”, “Şeyx Sənan”, “Keçmiş günlər” kimi köhnə mövzuları intixab edir. Amma Hüseyn Cavid kimi böyük talant sahibi şairə bixüsus “Uçurum”a doğru getmək, bizcə, heç məsləhət deyildir” (203, 332). Tənqidçi Cavidin “Peyğəmbər” kimi mövzulardan yazmasını belə “onun öz əsərinə istinadən “uçurum” kimi mənalandırırdı. Təbii ki, H.Cavidin bu kimi əsərlər yazması dövrün ümumi qaydalarına uyğun deyildi və ola da bilməzdi.

Ədəbi tənqidin 20-30-cu illərdə H. Cavid yaradıcılığına göstərdiyi marağın əsl səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün həmin dövrdə fəaliyyət göstərən tanınmış tənqidçilərdən biri də Mustafa Quliyev idi (Mustafa Quliyevin filosof şairə münasibətini ayrılıqda öyrənmək daha faydalı olardı). M. Quliyev 1930-cu ildə çap etdirdiyi “Oktyabr və türk ədəbiyyatı” adlı kitabında yazır: “Cavid yaradıcılığının yüksəlişində ən ciddi əsər “İblis”dir. Bu əsər Hüseyn Caviddə Gete, Lermontov, Bayronun təsiri ilə yaranmışdır. Əsərin baş qəhrəmanı İblis – Mefistofelin varlığında onların təsiri görünməkdədir. Hüseyn Cavid söz sənətinin böyük rəssamıdır” (43, 7). O, “söz sənətinin böyük rəssamı” kimi gördüyü Cavid yaradıcılığının “müsbət keyfiyyətlərini və təqdirəlayiq cəhətlərini qeyd etməklə yanaşı, “Topal Teymur”, “Şeyx Sənan”, “İblis” əsərlərindən söz açarkən də ədibin yaradıcılığı haqqında birtərəfli mülahizələr yürütmür; əksinə, ədibin “keçdiyi yaradıcılıq yolunun mürəkkəbliyini nəzərdə tutaraq onun qarşısında yeni tələblər qoyurdu” (43, 7).

Mustafa Quliyevin fikrincə, Cavidin “Topal Teymur”u estetik ideyasız bir əsərdir... Hüseyn Cavidin əsərində meşşan məfkurəsindən başqa nə bir fikir var, nə ideya, nə də müasir məsələlərin həlli” (157) məsələsi yoxdur. Cavidin əsərlərində yalnız görmək istədiklərini axtaran tənqidçilər kimi, Mustafa Quliyevdə də ədibin sənətinə ikili; bəzən rəğbət, bəzən də qərəzli münasibət görülür. O yazır: “... Bu il bizim türk teatrı yeni bir ədəbi əsərlə, Hüseyn Cavidin “Topal Teymur”u ilə zənginləşmişdir. Azərbaycan inqilabının altıncı ilində H.Cavid tarixi bir pyes yazmış və bu əsərdə fəthlər yaparkən insan qafalarından ehramlar tikən Teymurləng kimi bir

tipi idealizə etmişdir” (158). Bir türk - azərbaycanlı ədibin Əmir Teymurdan yazması qəbahət sayılmışdı.

Ədib “Topal Teymur”u 1926-cı ildə, ziddiyyətli bir zamanda yazıb. “Əsərin yazılma tarixinə baxılırsa, bu tarix türk birliyinin rus müdaxiləsi hesabına zavala gəldiyi bir dövr”lə üst-üstə düşür və “bu müdaxilə dövlət siyasəti səviyyəsində olunurdu. Qarşı tərəfin isə müqaviməti Topal Teymurun güc fəlsəfəsinə söykənir, Milli siyasət Topal Teymurun dili ilə söylənilirdi. Belə ki, Şərqdən Qərbə barbarlıq, mədəniyyətsizlik aparıldığını iddia edən ideoloji dalğanın qarşısına Bakıda Hüseyn Cavid “Topal Teymur”la çıxmışdı” (211, 41).

Maraqlıdır ki, maarif komissarı Mustafa Quliyev üzdə Cavidə tənqid edənlərin, dırnaqarası “düz yola” dəvət edənlərin sırasında olsa da, “Topal Teymur”da ifadə edilənlərlə razılaşırdı. Düzdür, onun üzdə söylədikləri ilə bağlı qapılar arxasında söylədikləri arasında zəmin asiman qədər fərq vardı. Aparılan siyasətin arxa tərəfini də görəndə M. Quliyev türk alimi İsmayıl Hikmətə hələ o zaman belə deyib: “Ruslar bizə ən böyük zərbəni dil məsələsində endirəcəklər. Rus dilinin və rusların əsarəti altına düşəcəyik” (250, 31). O dövrdə Cavidə tənqid edənlərin bəzilərinin belə bu əsərə dəyər vermələri diqqətə dəyərdir. Əsər Cavidin ən fəal tənqidçilərindən olan Əli Nazimin də diqqət mərkəzində idi. O, mülahizələrindən birində yazır: “Şübhəsiz ki, məmləkətin son hadisələrindən az mütəəssir olan bu ədəbiyyat zümrəsi, təəssüflə deməliyəm ki, kəndisini bitərəf bir cəbhəyə doğru çəkir. İlhamını ya əski Turan istilalarından (“Topal Teymur” - Hüseyn Cavid), ya əski ərəbistan çöllərindən (“Peyğəmbər” - Hüseyn Cavid) alar, yaxud da “Qız qalalarından” (Cəfər Cabbarzadə) və ya “Göy gölün” füsunkar və simfonik mənzərələrindən ruhlanır” (177, 299), “məmləkətdə nə yapıldığı, yıxılan və qurulan işləri, yaradılan yenilikləri guya görmək istəmirlər” (176, 375). Əli Nazim və bir çoxları kimi, Xalq şairi Səməd Vurğun da eyni ittihamla Cavidə suçlayırdı: “Nədən şeirimizin baş qəhrəmanı, gah İrandan gəlir, gah da Turandan?”

Bəzi yazıçıların üzərindəki töhməti götürmək və ya zəiflətmək məqsədi ilə professor B. Əhmədov məsələyə başqa bir aspektdən yanaşır: “Bir çox tədqiqatçılar repressiya olunmuşlar haqqında araşdırmalar apararkən bu məqalələrə istinad etmək və onu

sonrakı istintaq materialları ilə əlaqələndirmək tendensiyasına daha çox üstünlük verirlər. Məsələn, Cavidin repressiyasının izlərini sənətkar yoldaşlarında axtarır və bu zaman S. Vurğunun:

Nədən şeirimizin baş qəhrəmanı.

Gah İrandan gəlir, gah da Turandan

Bəs mənim ölkəmin varlığı hanı

Böyük bir şairin yazdığı dastan

Gah Turandan gəlir, gah da İrandan – sətirlərinə diqqət yönəldirlər. Lakin unudurlar ki, bu sətirlər repressiyadan bir neçə il əvvəl yazılmış və sırf yaradıcılıq baxışlarını sənət və sənətkar, sənət və mövzu kateqoriyalarını özündə ehtiva edir. Hətta bu misraların özündə belə gənc Vurğunun Cavidə olan sonsuz saygısını görməmək olmur (“Böyük bir şairin”). Bu cür yanaşmalar o dövrün mətbuat səhifələrində çoxdur, sadəcə olaraq H. Cavid repressiya olunduğundan bu sətirlər də siyasi mahiyyət kəsb edir” (59, 326).

Doğrudur, bu sətirlər repressiyadan bir neçə il əvvəl, ancaq repressiyaya hazırlıqlar dönəmində yazılıb. Repressiya olunan yazıçıların bir qisminin taleyi məhz Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının 1-ci qurultayında həll olunub. “Cavidin repressiyasından üç il əvvəl Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının 1-ci qurultayında (1934) C. Cabbarlı tərəfindən edilmiş çıxış” (59, 327).

Hər kəsin “böyük qardaşımız”dan, Stalindən, partiyadan, pambıqdan, kolxozdan, traktordan yazdığı bir zamanda Cavidin tamamilə bu kimi mövzulara yanaşmaması bir çoxlarına “yersiz inad” kimi görünürdü. Cavidin tarixə müraciətini yanlış anlayan tənqidçilər, qələm qardaşları bəzən onu “əski mövzular”a müraciət etdiyi üçün: “Bazı yazıçılar hazırkı zamanın böyük sosializm quruculuğu dövrünün böyük quruluşumuzda davam edən hadisələrini yazmaqdan, gedib köhnə tarixi şeylərə əl atırlar” - deyə suçlamış, onun yaradıcılığındakı türklük, türkçülük elementlərinə mənfi don geyindirmişlər. Cavidin ən ədalətli tənqidçilərindən olan Hənəfi Zeynallı ədibin sənətini, yaradıcılıq meyillərini xarakterizə edərək yazır: “Cavid bir “Şeyx Sənan” yazar, bir “Uçurum” açar, bir “Afət” doğurar, bir “İblis” rəqs etdirər, bir “Peyğəmbər” yaratmağa qayrət edər, bəlkə də şindi bir Çingiz, yarın bir İsgəndər, ertəsi gün də bir

Lenin diriltməyə can atacaqdır” (226, 34). Əslində, Hənəfi Zeynallı Çavidı doğru kəşf etmişdi. Mütəfəkkir Cavidin mövzularını seçdiyi məkan da, coğrafiya da bəlli idi, marağında olduğu mövzular da. Cavid vətən deyəndə bir tək doğulduğu regionu deyil, ümumilikdə, Böyük Türküstanı - Turanı nəzərdə tuturdu. Bu səbəbdən, o, Peyğəmbərdən yazarkən “panislamist”, Turandan yazarkən “pantürkist” olurdu. Bu məsələdə onlara kömək edən məsələ isə Peyğəmbərin dini rəhbər, Əmir Teymurun isə fəth olması idi. Peyğəmbər və Topal Teymurun sənətkar tərəfindən ideallaşdırılması fikrini bir çox tədqiqatçılar qondarma dəlil-sübutlarla millətin beyninə yeritməyə çalışmışlar. Halbuki, Cavidin dininin müsəlman, milliyyətinin türk olmasını nəzərə alsaq, onun bu şəxsiyyətlərdən yazması suç deyildi, əksinə təbii və yerində idi.

Fikrimizcə, suç bir şairin millətinin kimliyini unutmaması, onun taleyini düşünməməsi, tarixinə biganə qalmasıdır. Görünür, tənqidçilər Cavidin kimliyini unuduğu kimi, hər iki tarixi şəxsiyyətin; Peyğəmbərin və Əmir Teymurun da tarixdəki rolunu da unutmuşlar. Buna görə də, 20-30-cu illərdə tənqidçilər ədibin yazdığı əsərlərə obyektiv münasibət göstərməkdənsə, onu “gözdən salmağa” xidmət etmişlərdi. Qızıl qələm imzalı tənqidçinin fikrincə: “Əsərin Adı özünə çox uyğundur. Əsər sənətcə topaldır” (27, 259).

Düzdür, tənqid “Topal Teymur” əsərində “bir çox müsbət xüsusiyyətlər və keyfiyyətlər: “Əsgərlərin söhbətlərindəki etiraz notları, Şair Kirmaninin narazı mövqeyi” və s. görmüşdülər. “Bəzi tənqidçilər isə bu məsələləri əsərin qabaqcıl mövqeyi, qabaqcıl dünyagörüşü ehtiva etmək kimi mənimsəmişlər. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, əksər halarda və son dövrlərə qədər Topal Teymur obrazı zərərli bir obraz kimi tənqid olunmuşdur” (79, 26). “Topal Teymur” əsərinə “sənətcə topaldır” - demək sənət anlayışından anlamamaq deməkdir.

Aydındır ki, bu qədər tənqiddə və bu qədər tənqidçiyə stimül verən bir şey, bir səbəb olmalıydı. Bu səbəb isə, XVI qurultayda irəli sürülən, xüsusi bir qəddarlıqla bütün sahələrdə həyata keçirilən “Sosializmin bütün cəbhə boyu geniş hücumu!” - şüarı idi. Bu şüarla hərəkət etmək, bu şüara səs vermək lazım idi. Cavidə, bu cəbhədə vuruşanlardan deyildi, bu şüara səs verməyənlərdən idi.

Məlum olduğu kimi, ÜK (b) P-nin XVI qurultayının qərarlarından sonra milli

məsələyə meylə qarşı mübarizə daha da güclənmişdi. “Bu sahədə başlıca təhlükə fəvqəl-dövlətçi şovinizm olaraq qalırdı. Sosializmin bütün cəbhə boyu hücumunun başlanması ilə əlaqədar partiyanın bəzi üzvləri belə hesab edirdilər ki, vahid beynəlmiləl dil tətbiq etməyin vaxtı çatıb, siyasi, təsərrüfat və administrativ rəhbərliyi mərkəzləşdirmək tələb olunurdu, az qala respublikaları ləğv etmək təklif edilirdi (261). Digər bir keçərli səbəb isə, Şərqlə, xüsusilə, Türkiyə ilə bağlılıq məsələsi idi. Şərqlə, ən önəmlisi də Türkiyə ilə bağlılıq deyildiyi an Cavid ilk yada düşənlərdən idi (Maraqlıdır, o zaman sovet dövlətinin Türkiyə ilə mehriban münasibətləri olmasa da, rəsmi münasibətləri vardı.

Beləliklə, partiyanın məlum qurultayından sonra, qurultayda qaldırılan məsələlərə münasibət bildirmək üçün daha da fəallaşmış yarışan tənqidçilər üçün geniş meydan lazımdı və bu meydan “Ədəbiyyat cəbhəsində” qəzetinin “dövrün ruhuna uyğun olaraq iki həftədə bir çıxan “Hücum” jurnalına çevrilməsi ilə onlara sunulur və tənqidçilər ədəbiyyat cəbhəsində dərhal opportunizmə qarşı hücumu keçir. “Hücum” jurnalının 1931-ci il, 9-10 sayındada Azərbaycan proletar yazıçıları cəmiyyətinin gənclərindən biri yazdığı məqalədə kommunist tənqidinin vəzifələrinin “sinfi düşmənin proletar inqilabı əleyhinə hansı yollarla çıxdığını, nə kimi vasitələrlə ona qarşı durduğunu öyrənərək, bütün yabançı sinfi təmayüllərin köklərini arayaraq tapmaqla, onları şiddətli bolşevik atəşinə tutaraq əzməkdən ibarət” olduğunu göstərirdi.

Bu səbəbdən də, “kommunist tənqidinin vəzifələrinə uymayan” Cavidin əsərləri tənqid çubuğunun önündə idi. Görünən o ki, kimsəni “bolşevik atəşinə tutaraq əzməyən” və bölsheviklərə etina etməyən Cavid bu ərəfədə tənqidi, həm də nasir, dramaturq, tənqidçi Mehdi Hüseyni çox məşqul etmişdi.

Mehdi Hüseyn nüfuzlu, sözükeçən tənqidçilərdən idi. O, 40 illik yaradıcılığı dövründə ədəbi prosesə, ədəbiyyatın bu və ya digər məsələləri, şeir, nəsr dramaturgiya ilə bağlı çoxlu məqalə yazıb dərc etdirmiş Mehdi Hüseyn 1934-cü ildə “Hüseyn Cavid haqqında bir-iki söz” adlı məqaləsi ilə Cavid yaradıcılığına münasibət bildirmişdir. O, bu məqaləsində “böyük sənətkarın yaradıcılığına dövrün yanlış baxışları konfliktindən yanaşmış” tənqidçi daha çox yanlışlar bulmağa qayət etmişdir. “Səyavuş” əsərinə nəzərən yazılmış bu məqalədə Mehdi Hüseynin Cavidə ümumi

ədəbiyyat qanunları, gerçək ədəbiyyat prinsipindən deyil, dar çərçivədən, “yalnız məhdud siyasi baxışlar, bədii sözə daxil olmayan irad və tələblər çərçivəsindən” yanaşıldığı görülməkdədir. “Mürtəcə sənətkarlar” ifadəsilə başlayan bu məqalənin niyə yazıldığı və hansı niyyətə xidmət etməsinin izahına lüzum yoxdur. Çünki məqalə bir qayda olaraq, 20-30-cu illərin “mürtəcə baxışlarının stilində” yazılmışdır. Tənqidçiyə görə, guya həmin “Mürtəcə şairlər”, “fəhlə sinfini coşğun musiqi, gözəllik şeriyyət və sənətkarlıq düşməni hesab edirlər”, guya fəhlə sinfinin “özünü və özünə yaxın geniş əməkçi kütlələrini böyük gələcək uğrunda mübarizəyə çağıran şeiri vardır” və guya “öz şüuru ilə müasir burjuaziyadan ayrılaraq sosialist inqilabı cəbhəsinə keçən görkəmli sənətkarlar bu həqiqəti gözəlcəsinə anlamışlar” (79, 29).

Əslində isə, məqalədə “mürtəcə sənətkarlardan” çox “mürtəcə tənqidçi” fikri baş alıb getməkdədir. Belə ki, məqalədə tənqidçi “mürtəcə sənətkarlardan” saydığı Cavid “öz şüuru ilə müasir burjuaziyadan ayıraraq sosialist inqilabı cəbhəsinə keçə bilməyən, bu həqiqəti anlamayan”ların sırasına daxil etməsi fikri mürtəcə tənqidçinin Cavid sənətinə, Cavid şəxsiyyətinə “onun böyüklüyü dərəcəsiindən deyil, lüzumsuz və ideoloji baxımdan zərərli” aspektən yanaşmasıdır. Yazılan tənqidi yazılardan da göründüyü kimi, “dövrün ictimai - siyasi təxribatı Cavidə qarşı ən sərt ittihamlardan yanaşmış, “əsərlərində böyük bəşəri problemləri qabardan Cavidə qarşı xırda və dəyərsiz miqyaslar vermək təzahürləri siyasi təbliğatların gündəlik qayəsinə çevrilmişdir.” Mehdi Hüseynin ədibi tənqid etməsi, bəzən də, “onun siyasi təxribat və hücumlardan yayındırmağa: Caviddə “gəncləşmə”, “proqressə doğru addım atma” halları önə çıxıb” - deyə xidmət etmişdi. Doğrudur, bu, “H. Cavid yaradıcılığını xarakterizə edən bir əlamət” olmasa da, sənətkarı tənqid etmək meyllərinin gücləndiyi bir vaxtda onun yaradıcılıq ideyalarına rəğbətli yanaşma səciyyəsi daşıyırdı: “Əvvəllər əski bədii yaradıcılıq yolunun izi ilə gedən və öz talantında dərin bir durğunluq hiss edən Hüseyn Cavid kimi yazıçılar az-çox inqilabi ideyalarla tənəffüs etmələri sayəsində birdən-birə gəncləşməyə, dünən özünün bədii əsər yaratmaq üçün enerjisi qalmadığından bəhs edərkən bu gün birdən-birə cürətlənərək (canlı əfsanələri tərənnüm vasitəsilə olsa da) irəliyə, proqressə doğru addım atmağa başlamışlar” (106, 139), hətta Cavid guya bu əsəri ilə “keçmiş əsərlərində bədii şəkildə sistemləşdirdiyi

ideyalarının çoxusuna ağır və sarsıdıcı zərbə endirmişdir” (106, 139).

Görünən budur ki, Cavid yaradıcılığına “bolşevik münasibətinin nəzərini yumşaltmaq”, şairə qarşı güclənən sərt ittihamların qarşısına çəpər çəkmək üçün “ yeni yanaşma tərzi” tələb edən müəllif, bir az da irəli gedərək Cavidə şura ədəbiyyatına çatmaq üçün “Bir qədər də Marks, Engels, Leninin şah əsərini oxumaq və həyata açıq gözlə baxmaq” (107, 362) tövsiyəsində bulunur. “Səyavuş” əsərini ədibin yaradıcılığının dönüş nöqtəsi hesab edən tənqidçinin fikrincə, Hüseyn Cavid “insan tarixinin səhifələrini ləkələmiş Topal Teymurlara qarşı çox mülayim və mehriban bir əlaqə bəsləyərək onu ədalət simvoluna çevirmiş” (79, 31), “Uçurum”da Sultan Əbdülhəmid Türkiyəsinə qarşı amansız mübarizə edən inqilabçıları göstərməkdən imtina etmişdir.

Tənqidçinin fikirlərinin acımasız dövrün tələblərinin, istəklərinin ifadəsi olduğu açıq-aşkardır; “Bəşəri humanizmində faciənin və fəlakətlərin dərin məzmunu, Böyük əxlaq, Böyük millət və Böyük Turan idealizəsi yaşayan” (bax bu doğrudur!) Cavid yaradıcılığı üçün “bolşevizm, proletar dikturası idealizdən kənar və ona yabançıdır. Çünki bolşevik qafası dar məntiq içərisində qapanıb qalmışdır. Mehdi Hüseynin də Cavidə (və ya hər hansı bir klassizmə) bu dar və ölü məntiq sxematizmindən yanaşmasından dolayı Cavidin bəşəri böyüklüyünü, Böyük ədəbiyyatın böyük dahisi olduğunu ədəbi-elmi ictimaiyyətə açıqlaya bilməmişdir. Çünki Cavidi yalançı tələblər və düşüncələrlə qavramaq mümkün deyildir” (79, 35). Cavidin yaradıcılığına dar bir çərçivədən yanaşan tənqidçi bir onun fərqi varmırdı ki, Hüseyn Cavid qələmi Böyük ədəbiyyat yaratmaqla məşğuldur. Böyük ədəbiyyat yaratmağın da öz tələbləri, qanunları var. Sözsüz ki, Böyük ədəbiyyat “inqilabi üsyanı əks etdirmək, yaxud inqilab, üsyan hazırlamaq funksiyasını yerinə yetirmir” və yetirə də bilməz, “bolşevik təcavüzkarlığının gerçək sözü, ədəbiyyatı üstələdiyi tənqid obyektiv ola bilməzdi və deyildi də, çünki “belə bir yanaşma tərzi Böyük ədəbiyyat, Böyük humanizm, ədalət tələblərindən kənar olan qüvvələrin ittihamçıları mövqeyinin iradələrini diktə edirdi”, o isə ədəbi tənqid bu deyildi. Ədəbi tənqid bədii yaradıcılığa ədəbiyyatşünaslıq elminin tələblərindən yanaşmalı, fikir yürütməlidir.

Mehdi Hüseyn nəinki Cavidi tənqid etməklə qalmırdı, hətta tənqidin Cavidə

münasibətinə “Tənqidimiz müasir sosializm quruluşu şəraitində köhnə Cavid yolunun onu bir sənətkar kimi uçuruma doğru apardığını göstərərəkən, şübhəsiz ki, haqlı idi. Həmin tənqid bugünkü Cavidin fikri təkamülündə az rol oynamadı” – şəkildə haqq qazandırır. Mehdi Hüseynin bəhs etdiyi sifarişli, həqiqətə heç bir yaxınlığı olmayan tənqidin kimə və nəyə xidmət etdiyi bəlli idi.

1920-30-cu illər sovet tənqidi bu tələblərdən uzaqdı və sovet tənqidi ədəbi irsi belə burjuaziya irsi kimi rədd edirdi: “Biz dünənki Cavidin bədii yaradıcılığını diqqətlə nəzərdən keçirərəkən Azərbaycan burjuaziyasının bütün məfkurə yoxsulluğunu, feodalizm quruluşu əleyhinə mübarizədə aciz qalıb miskin bir barışdırıcılıq yolu getdiyini anlayır və dərinlən düşünərəkən öz-özümüzə deyirik: “Ax, bu burjuaziya nə qədər alçaq bir sinifdir!” Beləcə, dövrün siyasi qafasında, ədəbi simasızlığında “Burjuaziya” demək olan, “Azərbaycanın yavrusu” ola bilməyən Cavid M. Hüseynə görə “Proletar inqilabı romantikasından uzaq”, “şura varlığını, bütün dünyanı məşğul edən səsializm ölkəsini, onun mahiyyətini düşünüb, heç olmazsa tarixi əsərlərində bu varlıq nöqtəyi-nəzərindən həll etmək istədiyi problemlərə yanaşmağı bacarmayan”, bəlkə də bunu “istəməyən yan bir sənətkar”, “milli məhdudluğun, turançılıq məfkurəçiliyinin bir müməssili (təmsilçisi) idi” (108, 381).

Mehdi Hüseynə burada irad tutmağa heç bir əsas yoxdur, çünki Cavid həqiqətən də, bolşevizmdən uzaqdı, “şura varlığını, bütün dünyanı məşğul edən səsializm ölkəsini, onun mahiyyətini düşünüb, heç olmazsa tarixi əsərlərində bu varlıq nöqtəyi-nəzərindən həll etmək istədiyi problemlərə yanaşmağı bacarmayan” deyil də, bunu “istəməyən bir sənətkar”, “milli məhdudluğun, turançılıq məfkurəçiliyin bir müməssili (təmsilçisi) idi. Ədibin 30-cu illər yaradıcılığında “yalançı ideyalar”ın olmasını ittiham edən tənqidçi yazır: “Proletar inqilabı dövründə yürüdüln yalançı ideyalar, böyük sənətkarı belə bir sənətkar olaraq ölümə doğru apara bilər və aparır da” (108, 381). Göründüyü kimi, 30-cu illərdə böyük sənətkar H.Cavidə yanaşma qeyri-obyektiv, qeyri-səmimiyyədi, bu tənqiddə Cavid sanki müttəhim, tənqidçilərsə ittihamçı – prokuror ədasındaydılar. Cavidin ittiham olunmasına ən böyük səbəbsə, milli sənətkar olması, bolşevizmi qəbul etməməsi, kimsəyə mədhiyyə yazmaması, Stalini,

partiyayı öyməməsi idi.

Mütəfəkkir sənətkar “hər hansı bir qrup partiya, mövqe üçün yazmırdı: hər hansı bir region, etnik-məhəlli, milli təəssübkeşlik ideyasından çıxış etmirdi; Ədalət, Azadlıq, İttihad idealizə edirdi. Cavidə irad kimi söylənən aşağıdakı fikirlərin də bilavasitə Cavidin bir sənətkar kimi xarakterik xüsusiyyətlərini dilə gətirmiş olurdu: “Böyük sənətkarın oxucusu yalnız özü olarsa, onun əsərləri bir qrup əksinqilabçı burjuaziyanın malı olarsa, bu artıq sənətkarın mənəvi yoxsulluğuna dəlalət edir... Hüseyin Cavid məsələnin bu cəhətini düşünməyə bilməzdi. Çünki o, kiçik sənətkar deyildi. O, öz sinfi məramlarına xidmət edən alovlu sənətinin, coşğun musiqiyə malik romantik şeirinin həqiqi və yüksək pafosdan məhrum olmağa başladığını və hətta üslub gözəlliyinin belə itirdiyini duymaya bilməz” (79, 27). Tənqidçinin fikrinə görə, “guya indiki halda Cavidin oxucusu yoxmuş” və onun əsərləri bir qrup burjuaziyanın malıymış. Vaxtı ilə S. Vurğun da “Səadət günəşi” şeirində eyni ittihamda bulunmuşdu şairə qarşı: “adına millətçilər dedi, böyük sənətkar”, “Gəlin düz araşdıraq, sən sənətinmi var? Şahların, sultanların sinisini yaladın...” və s. Bütün bunlarsa Cavidin deyil də, ittihamçıların “mənəvi yoxsulluğunun” göstəricəsi kimidir.

Maraqlıdır ki, mütəfəkkir sənətkarı nə qədər ittiham etsələr də, bu tənqidlər içində itib-batan Cavidin “böyük sənətkar”lığını görməyə bilmirdilər, yəni, tənqidçinin yanaşmasında şairi tənqiddə cürətlə yanaşı, “təəssübkeşliyi” də vardır. Mehdi Hüseyinin Cavidlə bağlı ard - arda sıralanan sonrakı fikirlərində şairin “kiçik sənətkar” olmadığını vurğulayaraq onun “alovlu sənətinin coşğun musiqiyə malik romantik şeirinin”, “üslub gözəlliyinin” (106, 171) etirafçısı kimi dəyərləndirir. Əslində, Hüseyin Cavid böyüklüyü bu dar, məhdud düşüncələrin müstəvisinə sığmırdı. Cavid “kiçik sənətkar” deyil, “böyük sənətkar” olduğuna görə “cəmiyyətə sığışmırdı”, çünki, kiçik cəmiyyət də onu anlaya bilməzdi. Hüseyin Cavidə anlamayan, qəbul etməyənlər Mehdi Hüseyinin bədii irsinin özəlliklərini qəbul edə bilməzdilər” (79, 28). Sözsüz ki, bir gün tənqid edənlər də tənqid hədəfinə çevrilir və bəzən ittiham etdikləri kimi ittiham da olunurlar. Bu “qərəzli münasibət və yanaşmalar” sonralar M.Hüseyinin özünə qarşı da ittihamlara çevrilib, 30 il boyunca bu cür yanaşmalar, tənqidlər, yersiz və qərəzli münasibətlər sonda onun da həyatını sona yetirib, amma

Cavid kimi, bir milli mücadilə qəhrəmanı kimi sürgündə deyil, eləcə öz iş otağında.

20-30-cu illər Cavidşünaslığında Hüseyn Cavid sənətinə birmənalı münasibəti bəsləməyən tənqidçilərdən biri də mətbuatda ”Mimre”, “M.R.”, “R.Mikayıl”, “M.Rzaquluzadə” imzaları ilə tanınan yazıçı və tərcüməçi Mikayıl Manaf oğlu Rzaquluzadə idi. Onun da Cavid yaradıcılığı ilə əlaqəli yazıları tez-tez dövrü mətbuat səhifələrində öz əksini tapırdı. Filosof şairin “Quzum, yavrum adın nədir - Gülbahar” şeirinin uşaq ədəbiyyatı və qiraət kitablarına düşməsi Mikayıl Rzaquluzadəni rahatsız etmiş, “Maarif işçisi”, №10-da yazdığı “Cocuq ədəbiyyatı və qiraət kitablarında üsul” adlı məqaləsində Cavidin şeirinin dərs kitabından çıxarılması haqqında məsələ qaldırmaq üçün yazırdı: “... fəqət doğrudan da cocuqlar üçün yazılmış olan məsələ: - Bu dünyada sənin ən çox sevdiyən kimdir, quzum, bilirmisən? – və i.a. kimi gəlincə bu xüsusda şübhəsiz ki, mühərririn söylədiyi fikirlərə təməmilə şərik olmaq lazım. Bu kimi yazılar cocuqlar üçün yazılan kitablardan çıxarılmalı, əvəzinə bu günün zehniyyətinə görə əsərlər qoymalıdır.” Oğünkü günün zehniyyəti isə bəlliydi; “bəşərin vicdanı, eşqi, ürəyi, fikri, düşüncəsi partiyamızdır” və s.

Əndişəli tənqidçi istər sevir, istər döyərəm, fikri ilə bu dəfə; “İnqlab və mədəniyyət” toplusunun 6-7-ci sayında “İndiki ədəbiyyatda dil məsələsi” adlı məqaləsində Cavidin dilinə münasibət göstərərək, “... Cavid heç şübhə yoxdur ki, ən populyar sənətkar, ədəbiyyatımızda müəyyən yüksək mövqeyi olan yazıçılarımızdan biridir. Gənc yazıçılarımız ondan çox şey öyrənə bilərlər və öyrənməlidirlər” – qənaətinə gəlir. Göründüyü kimi, o dövrdə Cavid haqqında müsbət və ya mənfi söz deməyən elə bir tənqidçi, yazıçı, şair qalmayıb. Hətta hamımızın uşaqılıqda sevə-sevə oxuduğumuz “Budağın xatirələri” kitabının müəllifi Əli Vəliyev belə, 1930 ildə yazdığı “Nəsrə fikir verilməyir” adlı tənqidi məqaləsində Hüseyn Cavid yaradıcılığına daş atmış, şairin, əsasən, şeir yaradıcılığını tənqid etmiş, onun ədəbi təsir qüvvəsindən danışmış” və digərləri kimi, “sonda dramaturqun sənətkarlığını da etiraf etmişdir” (163, 264). Onu da unutmamaq lazım ki, Cavidə ən möhtəşəm abidəni qoyanlardan biri olan Məsud Əlioğlu Əli Vəliyevin oğlu idi.

Mətbuatda çıxmış 50-dən artıq məqalənin müəllif Cabbar Əfəndizadə 1930-cu ildə “Yeni yol” qəzetində dərc olunan “Azərbaycanın on illik ədəbiyyatına bir nəzər”,

“İnqilab və mədəniyyət” jurnalında “Aprel və ədəbiyyat” məqalələrində Caviddən Azərbaycanda “şəkil və lisanca ən irəli gedən bir şair” (163, 232) kimi bəhs etmiş, Cavid yaradıcılığının aparıcı xəttini isə estetizm olduğunu vurğulamışdır.

1923-cü ildən Hüseyn Cavidin də üzvü olduğu Nəriman Nərimanov adına klubun nəzdində gənc ədəbi qüvvələri birləşdirən “Ədəbiyyat” dərnəyinin əsas təşkilatçılarından olmuş yazıçı, publisist Böyükağa Talıblı “Cavidin Peyğəmbər”i və yaxud “Peyğəmbərin qadını” (Şərq qadını jurnalı, 1924-cü il, №8) adlı məqaləsində Cavidin bu əsəri haqqında dəyərli fikirlər söyləmiş, ideya - sənətkarlıq xüsusiyyətlərini yüksək qiymətləndirmişdir. Cavid sənətinə yüksək dəyər verən Byükağa Talıblı 1927-ci ildə Mustafa Quliyevin “Hazırki türk ədəbiyyatı haqqında” məqaləsində Cavidin “Topal Teymur” əsərinin haqsız tənqid olunmasına isə aşağıdakı şəkildə etirazını bildirmişdir: “Bu məqaləni oxuyan şəxs sual edə bilər ki, əgər pyes pis idi, nə üçün “təb (nəşr) etdirdik” (163, 201). “İqbal”ın yazdığına görə isə, H. Cavid Qafqazın ən füsunkar mühərrir və şairlərindən biri idi. Görünən bu ki, Cavid üçün söylənmiş hər tərifinin yanında bir də tənqidi fikir, mülahizə yürüdülüb.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, guya “tənqidçi şairin xalq həyatı və gerçəkliyini öz yaradıcılığının mövzusunə çevrilməsinə işarə etmiş olurdu” (144, 21), “lakin məsələyə geniş və hərtərəfli yanaşma göstərir ki, hər hansı yeni dövrün, yeni epoxanın təşəkkülə başlamış ədəbi hərəkatı üçün tarixdən, tarixi şəxsiyyətlərdən bəhs edən, həm də sənətkarlıq cəhətdən qüvvətli olan əsərlər maneə ola bilməz. Yəni “yeni” adlandırılan ədəbi proses üçün klassik etalona uyğun gələn bədii nümunə heç vaxt əngəl deyildir” (79, 29). Əslində, Cavidin keçmişə, tarixi mövzulara və tarixi şəxsiyyətlərə olan marağı danılmazdır. Onun hələ 1913-cü ildə nəşr edilən kitabını məhz “Keçmiş günlər” adlandırması diqqətçəkicidir; “Cavid üçün keçmiş günlər tarixi yaddaşdır, yəni uzaq gələcəklə qarşılaşan, həm də uzaq gələcəyin əsası olan yaddaşdır” və əsl sənətkar üçün isə yaşanılan günlərin, hadisələrin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu nəzərə alsaq, o zaman Cavidin sənət məsuliyyəti barədə həqiqəti müəyyən etmiş olarıq” (79, 30).

Filosof şair-dramaturqun əsərlərində bütün çılpalığı ilə özünü göstərən coğrafi genişlik də ədəbi tənqidin hədəflərində idi. Bəkir Çobanzadənin “Azəri ədəbiyyatının

yeni dövrü” məqaləsində H. Cavidin “Uzaq mühitlər və mövzular ətrafında dolaşması”ndan əndişə etməsi də bu səbəbdən idi. Çobanzadənin bu fikrinə səs verənlərdən biri də tənqidçi S. Şamilov idi. O, məhz Cavid yaradıcılığının bu cəhətini nəzərdə tutaraq yazırdı: “Cavid Azərbaycan şairidir. Lakin Azərbaycan həyatından çox az yazır” (163, 290).

Ümumiyyətlə, bir çox sənətkarda olduğu kimi, H. Cavid yaradıcılığında da, “zaman məhdudiyəti olmadığı kimi məkan məhdudiyəti də yoxdur. Bu baxımdan, Cavid ”uzaq mühitlərdən” yazdığı üçün ittiham etmək nə qədər doğru sayıla bilər ki...? Bir tərəfdən, Cavidin “Mən fəqət, hüsnü xuda şairiyəm, yerə enməm də, səma şairiyəm” – misraları da istinad nöqtəsi kimi tutunmuş tənqidçilərə şairi geninə-boluna tənqid etmələrinə “şərait yaratmış” olubsa, digər tərəfdən də, sevindirici haldır ki, 20-30-cu illərdə ədibin yazdığı bütün əsərlər ədəbi tənqidin diqqət mərkəzində olub, bu əsərləri “müsbət və real mövqedən mənalandıran, təhlil edən məqalələr” yazılıb.

Yaradıcılığı dövründə Cavid ancaq tənqid olunmamış, əksinə, bu qədər tənqid bolluğunda yazıçı şöhrətini yaşaya bilmişdir. O, ən gözəl tərifləri də, ən acımasız tənqidləri də sağlığında eşitmişdi. Onu təqdir edənlər, bəyəyənlər və sevənlər daha çox idi. Şairin yüksəlisini seyr etməyə o illərin ədəbi tənqidinə aid olan bu sözlərə nəzər yetirmək kifayətdir: “Düz on il bundan qabaq “Ana” meydana çıxır. O zaman Hüseyn Cavid ancaq yüksələn ulduz idi. İndi isə axtarışlarının dərinliyi, şeirinin gözəlliyi və hisslərinin incəliyi etibarilə türk ədəbiyyatında özünə bərabər qüvvə bilməyən parlaq günəşdir” (163, 141).

Göründüyü kimi, “Ana” ilə meydana “yüksələn ulduz” kimi çıxan” Cavidin “axtarışlarının dərinliyi, şeirinin gözəlliyi və hisslərinin incəliyi etibarilə türk ədəbiyyatında özünə bərabər qüvvə bilməyən parlaq günəşə dönüşünü” də tənqid görürdü və layiqincə dəyərləndirirdi. Bütün bunlar isə onu göstərir ki, 20-30-cu illərdə ədibin yaradıcılığına ədəbi tənqidin münasibəti mürəkkəb və ziddiyyətli olsa da, tənqidçilər tərəfindən Cavid sənəti hər zaman diqqət mərkəzində olmuş, uğur və dırnaqarası qüsurlarından söz açmış, fikir və mülahizələr söyləmişlər. Təəssüf ki, 20-30-cu illərin Cavidşünaslığı yalnız məqalələrlə kifayətlənmiş, Cavid sənəti monoqrafik tədqiqatlar istiqamətində inkişaf edərək dərinləşməmişdir.

Cavid bütün yaşadıqlarına baxmayaraq, xoşbəxt sənətkarlardan idi ki, hələ onun sağlığında Cavidşünaslıq yaranmağa başlamışdı. 20-30-cu illərlə yalnız məqalələrdə təhlil olunan Cavid yaradıcılığı XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq monoqrafik tədqiqata cəlb olunmuşdu. Cavidşünaslıqda romantik şair-dramaturq Hüseyn Cavid haqqında ilk fundamental tədqiqat əsəri akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun adı ilə bağlıdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin bir ədəbi cərəyan kimi ideya-bədii xüsusiyyətləri Məmməd Cəfərin tədqiqatlarına qədər açılmamış, mahiyyəti, ədəbiyyatımızda tutduğu mövqeyi lazımınca aydınlaşdırılmamış, Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmi realizmdən sonrakı bir mərhələ kimi göstərmiş və ona təsir göstərməkdən daha çox realizm ənənələrindən təsirlənmişdir. Məhz bunlar Azərbaycan romantizminin ideya-bədii istiqamətinə, onun estetik xüsusiyyətlərinə təsirsiz qalmamış və mürəkkəb ədəbi hadisə kimi onun elmi şəkildə tədqiq olunmasını zəruri etmişdir. M.Cəfərin “Hüseyn Cavid” monoqrafiyası sanballı tədqiqat əsəridir. Bu qiymətli əsər qüdrətli alimin elmi yaradıcılığının zirvəsini təşkil etdiyi kimi, Azərbaycan elmi miqyasında da, ədəbiyyat nəzəriyyəsi sahəsində də bənzərsiz bir zirvə fəth etmişdir. Yazıldığı tarixdən xeyli zaman keçməsinə baxmayaraq, Hüseyn Cavid monoqrafiyası günümüzdə də xüsusi aktual və dərin elmi-nəzəri əsər kimi öz əbədiyaşarlığını qorumaqda davam edir. Bu baxımdan, yalnız qarşıya qoyulan problemi müvəffəqiyyətlə öyrənməklə kifayətlənməyən, bütünlükdə Şərq romantizmini fərqləndirən səhətlər üzərində ətraflı dayanmış Məmməd Cəfər Cəfərovun əsərləri demək olar ki, “gələcək tədqiqatlar” üçün “aydın proqram”, tədqiqatçılar üçün isə əvəzolunmaz mənbədir. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun 1960-cı ildə yazdığı “Hüseyn Cavid” monoqrafiyası XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının mütəfəkkir şairi, sənət kredosunu “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” - deyə ortaya qoyan, ziddiyyətli, mürəkkəb, ziqzaqlı həyat və yaradıcılıq yolu keçmiş Hüseyn Cavidin həyatı və yaradıcılığının əsaslı şəkildə elmi təhlilini vermişdir.

Özünəməxsus yaradıcılıq manerası olan Məmməd Cəfər Cəfərov yeni tipli tədqiqatın - yazıçıların həyat və yaradıcılığı ilə yanaşı, şəxsiyyətinin də tədqiqinin əsasını qoymuş, hər hansı sənətkarı məfkurəsi, mühiti, dövrü və ona müasir

cəmiyyətin ideologiyası, fikri, fəlsəfi təmayülləri ilə birgə təhlil etmişdir. Onun “Hüseyn Cavid” monoqrafiyası demək olar ki, cəfakeş bir alim, əsl vətəndaş qeyrəti ilə və tam zamanında yazılmışdır.

Monoqrafiya beş fəsildən ibarətdir: “H.Cavidin həyatı, ədəbi mühiti və ilk qələm təcrübələri”, “Yaradıcılığının ikinci dövrü”, “Məfkurəvi tərəddüd illəri”, “Cavid yaradıcılığının yeni dövrü”, “Cavidin dramlarında sənətkarlıq xüsusiyyətləri.” Adı keçən fəsillərdən göründüyü kimi, akademik Məmməd Cəfər Cəfərov məqsədi H.Cavidin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı bütün məsələləri ardıcıl şəkildə araşdırmaq olmuşdur.

Monoqrafiyanın təqdirəlayiq cəhətlərindən biri və birincisi, əsərin Cavid haqqında yazılmış ilk tədqiqat əsəri olması; ikincisi, əsərdə H.Cavidin bütün əsərlərinin vahid ideya istiqamətində təhlil edilməsi; üçüncüsü, Cavidin “Şeyx Sənan”ının və digər əsərləri ayrıca bölmələrdə təhlil edilməsi; dördüncüsü, akademik 20-30-cu illərdə H.Cavid haqqında ədəbi tənqiddə yer alan tənqidçi və ədəbiyyatşünasların fikir və mülahizələrini tədqiqata cəlb etməsi, onlara yeri gəldikdə müasir elmi-nəzəri mövqedən münasibət bildirməsidir. M.C.Cəfərov, H.Zeynallının, M.Quliyevin, H.Mehdinin, İ.Cahangirovun, C.Cəfərovun, Ə. Ağayevin və başqalarının Cavid haqqındakı elmi-nəzəri fikir və müddəalarına diqqətlə yanaşmış, onların diqqətə dəyər yönlerini göstərmişdir. Bununla yanaşı, tədqiqatçı monoqrafiyada kəskin şəkildə H.Cavidə qarşı çıxan tənqidçilərin tədqiqatlarına nəinki toxunmamış, hətta onların adını belə çəkməyə ehtiyac duymamışdır. Çünki bu tənqidçilərin sırf bolşevik tənqidinin çubuğu ilə görkəmli şairin yaradıcılığını alt-üst etməsi, ən kiçik detallarda belə böyük nöqsanlar aramaları, bəzən Cavid yaradıcılığına tənqidi deyil, düşmənçəsinə bir qərəzlə yanaşılması, həm şairin yaradıcılığına dair, həm də, ümumən, Azərbaycan ədəbiyyatı haqqındakı məqalələrində onu tənqid etmələri bəlli idi. Məsələn; Əli Nazim məqalələrində dəfələrlə Cavidin həm şeir, həm də dram yaradıcılığını tənqid atəşinə tutmuş, Cavidin; “hələ kimlə olmalı, kimə etibar etməli”-suallarına öz qəti cavabını vermədiyini vurğulamışdır.

O dövrün tənqidi sənət adamları qarşısında müəyyən vəzifələr qoyurdu, onların fikrincə Cavid bu vəzifələri yerinə yetirə bilmirdi. Əslində isə, Cavid bu vəzifələri

yerinə yetirə bilmir yox, yetirmək istəmirdi, çünki bu vəzifələr Cavidə görə deyildi. O, “sovet şairi”, “sovet dramaturqu”, “sovet adamı” ola bilmir, daha doğrusu, olmaq istəmirdi. “Sovet şairlərinin”, sənətçilərinin qarşısında isə böyük vəzifələr dururdu. Qarşıya qoyulan məsələyə əməl etməkdə birincilik uğruna yarışanlar “bəşər tarixində bolşevizmin “unikal eksperimenti-insan şüurunda rekonstruksiya” aparılması”, “əski insan materialının yenidən qurulması”na (M.Hüseyn) Cavid qoşulmadı. Çünki “bədi ədəbiyyatda “sənaye və təsərrüfatla əlaqədar mövzu”ların azlığından şikayətlənən, bunu deyək ki, poeziyanın ən zəif cəhətlərindən biri hesab edən tənqidin çubuğu əsasında getməyə məcbur olan ədəbiyyat yaratmaq Cavidin işi deyildi.

Tənqidin “bədi ədəbiyyatda “sənaye və təsərrüfatla əlaqədar mövzu”ların azlığından şikayətləndiyi bir zamanda, yalnız “sənətkar vicdanının səsinə dinləyən” Cavid “Peyğəmbər”də Peyğəmbər, “Şeyx Sənan”da Şeyx Sənan, “Topal Teymur”da Əmir Teymur yaradırdı. Lakin bu da tənqidi qane etmirdi. O illərin, “köhnə tarixi şeylərə əl atan” Cavidin tarixi faciələrində axtarıqlarını tapa bilməyən tənqidi mövcud quruluşla üz-üzə dayanan mütəfəkkir Cavid yazdıqları ilə məmnun edə bilmirdi. Tənqidin dediyi ilə oturub-dursaydı Cavid bəlkə bir 20-25 il artıq yaşaya bilərdi, amma ölməz xarakterlər, kolxozsuz, pambıqsız, mazutsuz, partiyasız ədəbiyyat yaradan Cavid olmazdı. Yəni tənqid öz işində; “yaratıcılığında dönüş yaratmalı”, “sosializmin tələb etdiyi əsərlər vermək uğrunda çalışmalı”, “mütləq bu yolu öyrənməlidir” (171, 375) xəbərdarlığında, Cavid isə öz işində idi.

Mirzə Fətəli Axundov kimi, Cavid də “Şərqi mübarizlikdən məhrum edən” mədhiyyəçiliyin barışmaz düşməni idi və bu cür ədəbiyyatın istər-istəməz istisimarçı təbəqələrin hakim sinfi ideologiyasına xidmət etdiyini bilirdi. Buna görə də o, mədhiyyəçiliyə nifrət edirdi. Cavidin mədhiyyəçilikdən nə qədər uzaq olduğunu bütün yaratıcılığı da qətiyyətlə təsdiqləməkdədir. M.C.Cəfərovun bu əsəri yazmaqda məqsədi “mümkün qədər Cavid yaratıcılığını bütün ziddiyyətləri ilə bərabər tədqiq etmək, onun ədəbiyyat tariximizdə tutduğu mövqeyi müəyyənləşdirmək, xüsusilə, şeirində müasir ideyalarla səsleşən cəhətləri aydınlaşdırmaq (43, 17) olmuşdu və zamanına görə o, demək olar ki, qarşısına qoyduğu məqsədinə nail olmuşdur.

“Hüseyn Cavid” monoqrafiyasının “H. Cavidin həyatı, ədəbi mühiti və ilk

qələm təcrübələri” adlanan birinci fəsildə görkəmli şairin həyatı, ilk ədəbi təcrübələri, ilk dramları və “Şeyx Sənan” faciəsindən bəhs olunmuş, geniş ədəbi-elmi təhlili verilsə də, Cavidin həyatı mümkün qədər xronoloji ardıcılıqla izlənməyə çalışılsa da, burada verilən xəbərlərdən bəzisi bu gün bir az səhih görünür. Hüseyn Cavidin həyatının 1912-ci il mərhələsi barədə tədqiqatçı yazır: “1912-ci ilin axırlarında Cavid yenidən bir iş yeri axtarmaq məqsədi ilə Gəncəyə gedir. Burada bir neçə aylığa müəllimlik yeri tapsa da, az sonra şair işdən çıxarılır. Şair ələcsiz qalib Gəncə dəmiryolunda mühasiblik edir” və s. (43, 34). Qeyd etdiyimiz kimi, Cavidin repressiya zamanı şəxsi arxivi məhv edilsə də, rəsmiliyini nəzərə alsaq, bu gün Cavidin istintaq materialları bəzi tarixləri (1912-ci ildə Gəncədəki “Mədrəseyi-ruhaniyə”də müəllimlik etməsi, İstanbula 1903-cü ildə deyil, 1905-ci ilin may ayında getməsi, 1910-cu ildə İstanbuldan dönmə tarixi və s.) dəqiqləşdirməyə imkan verir.

Məlumdur ki, Cavid bütün yaşamı boyu müharibələrə nifrət bəsləmiş və onun bu duyğuları lirik şeirlərində də öz geniş əksini tapıb. Monoqrafiyanın I fəslində tədqiqatçı bu məsələ üzərində də dayanaraq, şairin müharibə əleyhinə yazdığı “Məzlumlar için”, “Qüruba qarşı” şeirlərini incələyərək bu qənaətə gəlmişdir ki, “Qüruba qarşı” şeiri bizi şairin yeni düşüncələri ilə tanış edir” (43, 100). Cavidin 1915-ci ildə qələmə aldığı “Qüruba qarşı” şeirində şeytana uymuş adəm övladının pul, sərvət düşkününə, seçilmiş başçıların isə “iyirminci əsrin müstəbid övladı”na çevrilməsi şairdə böyük narahatlıq və üsyan yaratmışdı:

Böyük başlar dumanlanmış, atəş püskürür hər an
 Qılınclar, süngülər, toplar, tüfəklər gürləyib parlar.
 Nə istər bir-birindən anlaşılmaz, sayğısız insan!?
 Olur məmurələr viran, qopar atəşli tufanlar.
 Fəqət bunlar bu dəhşətlər, bu vəhşətlər niçin bilməm?
 Əcəb xalimi insafü - mürüvvətdən bütün aləm!?! (21, 94).

Burada romantik şair vacib bir missiya ilə çıxış edirdi, çünki dünya başçılarının sərvət mənbələrini ələ keçirmək üçün dəridən-qabıqdan çıxdığı bir dövərdə insan atributu unudulmuşdu, ölən də, öldürən də insan idi. Belə mürəkkəb tarixi bir şəraitdə ədəbiyyatın vacib missiyasının ortaya çıxması təbii idi. “Cahan bir qətlgah olmuş,

aman yox, zülmü vəhşətdən” - deyə heyrtlənən şair eyni motivləri “Hərb və fəlakət”də də davam etdirir;

Nədir şu qəhri fəlakət? Nədir bu qəhri fila?

Nədir bu kinu ədavət? Nədir bu dərdi bəla?

Təməddüdün sonu vəhşətmidir, nədir əcaba? (21, 63).

Şeirdən də görüldüyü kimi, şair artıq yeni tarixi cinayətlərin başlıca icraçısının “XX əsrin müstəbid övladları”nın olduğu qənaətində idi. Ədalət, insaf, haqq və vicdan sözlərinin isə, yalnız məzlumların gözlərindən pərdə asmaq üçün işlədilən gəlişigözəl sözlər olduğu qənaətində idi. O, birinci imperialist müharibəsini “qanlı kitab” adlandıraraq bu nəticəyə gəlirdi ki, “XX əsrin müstəbid övladları daha qəddar, daha yırtıcı, daha amansızdır. O, bu yırtıcılardan qorunmaq və məzlunları daha qüvvətli olmaq üçün birliyə çağırır, “Cahanda haq da, həqiqət də həpsi qüvvətdir” - qənaətinə gələrək imperialist müharibələrinin törənmə səbəblərini göstərirdi. Tədqiqatçıya görə isə, əksinə, “bu sətirlər hələ imperialist müharibəsini törədən əsl səbəbləri Cavid düzgün dərk etmir, bu sözlər, bu fikirlər nə qədər ürəkdən gəlsə də, nə qədər gözəl, təmiz, xeyirxah niyyətlə deyilsə də, məzlumları müdafiə məqsədi daşsa da mücərrəd mühakimələrdən ibarət olaraq qalırdı. Bu mühakimələrin özünün də tarixi şəraitə görə müəyyən müsbət əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd edən müəllif yazır: “Cavidin haqqında bəhs etdiyimiz şeirləri xırda burjuaziyanın müharibəyə münasibətini əks etdirirdi (43, 101).

Şairin hər misrasında pak bir həqiqət çırpınan əsərlərində insanın saf duyğularına təmas edilir, insanlığa xidmət missiyası daşıyırdı. Bu baxımdan, romantik şairin hər bir beyti, hər bir misrası önəmlidir. Onun poetik sənət taleyi də dünya romantizmi poeziyanın bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərinin sənət taleyinə bənzərdir. Cavid “öz üsyankar şəxsiyyəti, işıqlı ideali, odlü həyat ehtirası ilə insanı alçaldan bütün mənəvi və ictimai qanuna, əxlaqa qarşı çıxarkən həmişə sələflərinin müdrikliyindən və sənət döyüşkənliyindən də öyrənmişdir” (209, 210). Heç bir partiya və qurumda olmasa da, öz mövqeyini, münasibətini yeri gələndə açıq-aşkar bildirən ədibin yaradıcılığında “mübarizlik, insan, onun hüquqları və onların pozulması, bütövlükdə, sosial ədalətsizlik bir problem olaraq təqdim olunur” (209, 224). Şözsüz ki, bütün bunlar;

“Yeni janr, yeni mövzu, yeni qəhrəman və bütövlükdə, yeni poetika müəllifi” və “XX əsr Azərbaycan romantizminin taleyi” olan romantik şair Hüseyn Cavidin böyük ideyaları geniş və çoxcəhətli yaradıcılığa malik olan, Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm problemlərinin tədqiqi sahəsində çox böyük və əhəmiyyətli işlər görmüş akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun diqqətini çəkmişdir.

Bu fəsildə həmçinin rəngarəng yaradıcılığında insan, onun taleyi çağdaş mühitimizin istəkləri sorağında romantik üsulda ortaya qoyulan, bu sahədə həmfikirlərindən geri qalmayaraq mübarizəni əsas vasitə hesab edən fəvqəladə təfəkkürə malik olan Cavidin müstəqillik, qadın azadlığı məsələlərini özündə əks etdirən “Qadın”, “Pənbə çarşaf” əsərlərinin də üzərində geniş dayanılmışdır. Sözsüz ki, Cavidə düşündürən məsələlərdən biri də, Şərqi həlli ən çətin problemlərindən sayılan qadın məsələsi olmuşdur. Qadının ictimai həyatdakı rolu və fəaliyyəti, daha doğrusu dövr üçün fəaliyyətsizliyi şairdə hər zaman narahatlıq yaratmışdır.

Ümumiyyətlə, qadınların təhsilə cəlb olunması, günün vacib sayılan elmlərinə yiyələnmələri üçün böyük ideoloji tədbirlərə ehtiyac böyük idi. Bu ideya tərəfdarlarının fikrinə görə, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra Azərbaycan qadınları guya “ağ günə” çıxmışdılar. Halbuki, kollektiv təsərrüfatları inkişaf etdirmək üçün qadınlar ciddi istismara məruz qalır, ən çətin iş şəraitində; daha çox əkin və iş heyvanlarının saxlanılmasında, taxıl tədarükündə böyük əzablara məruz qalırdılar. Ədəbiyyatımızda Cəfər Cabbarlı yaradıcılığı vasitəsi ilə Sevilin, Almazların timsalında Azərbaycan qadınının azad yaşayışı reklam olunurdusa da, əslində isə, çadradan “xilas” olmuş bəşəriyyətin ən zərif, incə məxluqları sayılan qadınlar daha ağır, əzablı bəlalara düşər olmuşdu. 1927-ci ilin payızında oktyabr inqilabının 10 illiyi təntənələrində iştirak etmək üçün Moskvaya gələn və 77 günlük səfəri zamanı Bakıda olmuş Amerika yazıçısı Teodor Drayzer bu ağır bəlalara düşər olmuş qadınları – Əli Bayramov adına Müsəlman Qadınlar klubunda, onların iş və məişəti ilə, müxtəlif dərəcələrdə çalışan qadınları yaxından görmüş və heyrətlənmişdir. Qadınlardan biri xalça toxuyur, başqaları paltar tikir və s. “Hamısı arıqdan-arıq, çuxura düşmüş gözləri zorla işləyən qız-gəlinlər idi. Yerli məmurlardan biri Drayzerin onların işinə tamaşa etməsini görərəkən sosialist rejminin

üstünlüklərini hörmətli qonağa yetişdiyini hiss edərək fəxrlə bildirir: “Gördüyünüz bu qadınlar əvvəllər çadra altında inləyirdilər. Sovet hökuməti onları çadradan azad etmişdir, indi isə, gördüyünüz kimi sənət öyrənirlər” (132, 188). Gördüyü mənzərədən dəhşətə gələn Drayzer isə ona belə cavab verir: “Belə çöhrələr, elə çadra altında qalsaydı, daha yaxşı olardı...” (132, 188).

Deməli, sosializm cəmiyyətində də, qadın problemi həll olunmamışdı. Bu problemin optimal həlli baxımından Cavidin qadına münasibəti daha diqqətçəkən və düşündürücüdür. Müəllifin, demək olar ki, bütün əsərlərində qadına münasibət, cəmiyyətdə onların yeri və rolu məsələlərinə yetərincə toxunmuşdur. Hələ “Şeyx Sənan” yazılana qədər Cavidin kiçik həcmli şeirlərindən olan “Qadın!”, “Şərq qadını”, “Şeir məftunu” və s. əsərlərində qadının fəvqəladə gözəlliyi önə çəkilməklə yanaşı, onun ictimai-sosial zəmində əzilməsi, təhqir olunması da öz əksini tapmışdır. Cavidin yaradıcılığında qadına daha çox “qadın, ey sevgili həmsirə”, “qadın, ey nazlı mələk” ifadələrilə müraciət olunur, “anasız millət öksüz” sayılır.

Ana övladını bəslər, böyütür,

Anasız millət, əvət, öksüzdür (21, 52).

Şairin fikrincə, göz yaşı, ah-nalə mübarizə deyil, əksinə, gücsüzlük və acizlikdir. Maraqlıdır ki, mədəniləşmədə qadınlara xüsusi əhəmiyyət verən Cavidin yaradıcılığına total yanaşaraq təhlil etdikdə belə bir aksiomanın alındığını görmək olur: “Çalış”, “öyrən”, “ara”, “bul”, “haqqını al!” (21, 53). Sabahın anaları olacaq qızların da təhsilə cəlb olunmasının vacibliyini qeyd edən Cavid; “Erkək qisminin maddi surətdə doğulub böyüməsinə qadınlar səbəb olduğu kimi, mənəviyyatca da münəvvərəl fikir, tərəqqipərvər olmalarına yenə yeganə vasitə qadınlardır, demək tərəqqinin ilk vasitəsi qadın və qız məktəbləridir” (25, 143) - deyərək qızların təhsilə cəlb olunmasının zəruriliyini vurğulayır, qadınlığın uca məqamını çox dəqiq qiymətləndirir, bəşər cəmiyyətinə övlad verən, onu bəsləyib böyüdən bu varlığı Ay və Günəşlə müqayisə edərək kainatın yüksəliş və dirçəlişi naminə qadınlara xüsusi diqqət istəyirdi. Cavidin qadın hüquqsuzluğuna olan etirazları geniş mənada bir insan olaraq qadınlara olan sosial ədalətsizlikləri, bir sözlə, bu incə məxluqun təhdidlər altında qalmasına səbəb olan amilləri islah etməyə cəhd göstərmişdi.

Azərbaycan romantizmində “H.Cavidin sənətkar diqqəti ilə yeni zirvə qazanmış” “Şeyx Sənan” əfsanəsini təhlil edən görkəmli alim yazır: “Qabaqlar həqiqətə tamamilə zidd olaraq Cavidin görüşlərinin guya Azərbaycan ictimai fikri, varlığı ilə əlaqədar olmadığından danışanlar olmuşdur. Bu mülahizələrin uydurma və qeyri-elmi mülahizələr olduğu təkcə “Şeyx Sənan” əsəri ilə də sübut edilə bilər. Əsərin indi də sevilməsinin bir sirri bundadır”. “Şeyx Sənan”da bizə Nizami və Füzulinin “Leyli və Məcnun”unu, Xaqani və Nəsiminin aşiqanə lirik qəzəllərini xatırladan cəhətlər çoxdur” (43, 97). “Leyli və Məcnunun adı ilə bağlı olan əfsanədən heç də əhəmiyyətsiz olmayan “Şeyx Sənan” əfsanəsi Azərbaycan romantizmində H. Cavidin sənətkar diqqəti ilə yeni zirvə qazanmışdır” (76, 185-186) - qənaətində olan görkəmli cavidşünas alim Kamran Əliyev akademik M.C.Cəfərovlə həmfikir olduğunu ifadə edərək yazır: “Cavid eyni əfsanənin mayasında olan reallığa yeni bir məzmun vermiş, əfsanəni təbliğ etmək istədiyi fikrə böyük insan məhəbbəti qarşısında milli və dini təəssübkeşlik heçdir, gücsüzdür ideyasına tabe etmişdir (76, 185-86).

Akademik M.C.Cəfərova görə, “Şeyx Sənan” hər şeydən əvvəl dini təəssübkeşliyə qarşı yazılmış bir əsər idi. Dini təəssübkeşlik, millətçilik təbliğatına qarşı hərə özünəməxsus ideya cəbhəsindən çıxış edərkən, H.Cavid də, demək olar ki, ilk əsərlərində öz sənətinə, üslubuna məxsus və öz görüşlərinə uyğun yol ilə dini təəssübkeşliyi pisləyirdi. “Şeyx Sənan” faciəsi də bu əhval-ruhuya ilə yaradılmışdır” (43, 78). “Şeyx Sənan” insanları əsl mahiyyətindən uzaqlaşdıran dinə, mollaların dindən yaratdıqları cəfəngiyata qarşı yazılmışdır. Halbuki, “Şeyx Sənan” dinə qarşı yazılmamışdı. Əslində, Allahı tapmaq, varlığını təsdiqləmək və tanımaq vasitəsi olan din, bəzən öz missiyasını yerinə yetirə bilmir, əksinə, Allah haqqında şüurumuzu yoxluğa çıxardan bir sistem kimi mövcudlaşır. Bütün varlıqların yaradılması mahiyyətində duran yeganə həqiqətə-Allaha inanmaq inamdan və etiqaddandır. Nəsiminin, Səbüstərinin, Miyanəçinin, Mövlananın, Füzuli, Həllac Mənsurun, Cavidin aradıqları, inandıqları və tapındıqları kimi. Çünki bunlar eşq-məhəbbət, vahid inam hesabına ilaha çatmaq onun dərk etmək və ona qovuşmaq yolunu təqdim edirdilər.

Akademik Məmməd Cəfərin “dini təəssübkeşliyə qarşı yazılmış” (43, 78) əsər kimi səciyyələndirdiyi “Şeyx Sənan”da Cavid insanları haqdan qaçmağa deyil, haqqı

tanımağa və tapınmağa, haqqı dərk etməyə, özünüdərəkə səsləyirdi. Bu baxımdan, “Şeyx Sənan” “Hüseyn Cavidin universal irfan bilgilərinin toplusu”dur (211, 77) və mütəfəkkir sənətkar bu əsərlə “təsəvvüf zehniyyətini təkkədən teatra gətirməyi bacara bildiyini” təsdiqləmişdir (213, 77).

“Yaradıcılığının ikinci dövrü” adlanan ikinci fəslidə şairin müharibə əleyhinə olan ilk çıxışları, eyni zamanda “Şeyda”, “Uçurum”, “İblis” əsərləri tədqiqat obyektini kimi seçilmişdir. Əsərin üçüncü fəslə “Məfkurəvi tərəddüd illəri” adlanır. Bu fəsildə şairin “Peyğəmbər”, “Afət” və “Topal Teymur” əsərləri tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Məlumdur ki, sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da yeni həyatdan yazmaq istəməyən Cavid tarixi keçmişə dair əsərlər yazıb-yaradırdı. Buna münasibət bildirən tədqiqatçının fikrincə; “Bu illərdə Cavid sosialist inqilabının mahiyyətini başa düşməmişdir. Caviddə yeni həyat, bu həyatın böyük mənası və gələcəyi haqqında aydın bir təsəvvür yox idi; onda proletar inqilabının xilaskar roluna qəti bir inam da yox idi” (43, 141) və bu illərdə “ədəbiyyat, sənət başqa, təbliğət başqadır” - Cavidin siyasətdən uzaqlaşması, romantik şairin keçmişdən yazması təbiidir” - deyib bəhanə gətirməsi, tarixi mövzulara, uzaq və yaxın keçmişə əl atması da buradan irəli gəlirdi” (43, 141).

Mütəfəkkir sənətkar həqiqətən də, proletar inqilabının xilaskar roluna heç zaman inanmamışdır. Ümumiyyətlə, bu fəsildə adı çəkilən hər bir əsər təhlil olunmuş, görkəmli alim bu əsərlər haqqındakı özündən əvvəlki tənqidlərə münasibətini bildirməklə yanaşı, öz fikirlərini də ifadə etmişdir. Tədqiqatçıya görə Cavid “Peyğəmbər”də Məhəmməd surətini yaradarkən çox sərbəst hərəkət etmişdir” (43, 50), halbuki, Cavid Məhəmməd Peyğəmbəri mötəbər qaynaqlarda olduğu kimi təsvir etmişdir. Buna beş il Təbriz və Urmiya kimi bir şəhərdə yaşamış, “Əmsilə”, “Sərfi-Miri”, “Təfsir”, “Şərhi-Amil”i oxumuş, “İslam tarixi”nə yaxından bələd olmuş, Hacı Molla Abdulla kimi bir din adamının ailəsində böyümüş şairin elmi dünya görüşü yetirdi, çünki bunlar “ana südü, ata öyüdü” ilə onun ruhuna hopmuşdur.

Görkəmli alim yazır: “Cavid Məhəmmədi yoxsul ərəblərin müdafiəçisi, ədalət, hüquq bərabərliyi, ideyanın təbliğatçısı, əsarət, köləlik əleyhinə çıxan bir qəhrəman, qadın azadlığı tərəfdarı, hər cür mövhumat, xurafat, cəhalət əleyhinə mübarizə

aparan, elm, mədəniyyət aşıqı, sülh təbiətli, sülhpərvər bir insan və nəhayət, panteist bir mütəfəkkir kimi göstərmişdir ki, Məhəmmədə verilən bu sifətləri tarixi həqiqətə uyğun hesab etmək olmaz və bunlar əsərin zəif, mənfi cəhətlərindəndir” (43, 145).

Yenə tədqiqatçının bir fikrinə görə; “Peyğəmbəri adi bir insan, öz zamanının vəziyyət və tələbatını düşünən və eləcə də öz şəxsi ehtiyaclarını həyata keçirmək uğrunda müdərizə aparan bir fərd kimi təqdim edilmişdir” (43, 37). Əslində isə, Hüseyn Cavid bu mövzuya müraciət edərkən “Peyğəmbər”ə tamamilə başqa aspektdən; İslam tarixindən bəhs edən kitablarda Məhəmməd Peyğəmbər tanındığı kimi; vəhşi ərəb adətlərinə acizənə boyun əyən, bir heç sayılan qadınlara azadlıq bəxş edən, doğulan qız uşaqlarının diri-diri basdırılmasının əleyhinə çıxan, humanist görüşlü, bütün insanlara eyni gözlə baxan, bir sözlə, bir əlində kitab, bir əlində dini-fəlsəfi görüşlərini təbliğ etmək, bütperəstliyi məhv etmək üçün qılınc tutan Məhəmməd kimi, qul alıb - satmağın pis əməl olmasını söyləyən, qulla bir süfrədə yemək yeyən, yoxsulların da, qulların da, qadınların da sonucda hamı kimi bir insan olduğunu söyləyən, elm və mədəniyyətə qiymət verən Məhəmməd kimi yanaşmışdır. Dini inancımızda da Məhəmməd Peyğəmbər aqıl, şəfqətli, rəhmdildir, məzlumun və kasıbın pənahı, qulların dostu, qızların və qadınların himayədarı kimi formalaşab. Ona pislilik edənələrə qarşı belə ədalətlidir. Tədqiqatçı isə, əksinə, sübut etməyə çalışır ki, əslində “Tarixdə heç yerdə Məhəmməd qadın azadlığı haqqında belə yüksək fikirdə olmamışdır. Bu ancaq Cavidin fikri idi. Məhəmməd ərəb qadınlarına münasibəti az - çox yaxşılaşdırmaq üçün müəyyən tədbirlər görmüşdür. Məhəmməd doğrudan da, yoxsul ərəblərə öz uşaqlarını diri-diri yandırmağı qadağan etmişdir. Lakin Məhəmməd ərəblər arasında mövcud olan vəhşilik dövrü qalığı poliqamiyanı (çoxarvadlılığı) nəinki ləğv etmiş, əksinə onu bir qədər qanuniləşdirmişdir, dörd arvad almağa icazə vermiş, hətta özü daha çox arvad almışdır” (27, 146). Lakin İslam tarixində Məhəmməd Peyğəmbər ən mütərəqqi fikirli, elmə, savada qiymət verən, “sənə bir hərf öyrədənin 40 il qulu ol” deyən, bütün insanları Allah nəzərində bərabər görən, qul azad etmənin savab olduğunu söyləyən, qul ticarətini pisləyən adil bir şəxs kimi göstərilir. Əsərdə bütün bunlarla yanaşı, yəni Peyğəmbər həm olduğu kimi, həm də Peyğəmbərin dili ilə təbliğ olunan bəzi məsələlər, yəni köləlik,

mövhumat, hüquq bərabərliyi kimi fikirlər, Cavidin öz fikirləri olduğu qənaətinə gələn akademik gəldiyi nəticələr o dövr üçün doğrudur.

Keçən əsrin 20-30-cu illərində yazılmış bu əsərləri təhlil edən tənqidçilər Məhəmmədi Cavidin gördüyü kimi görmək, dövrün tələbindən kənara çıxmaq istəməmişdilər. Çünki o dövrdə, nə qədər sözdə din azadlığımız olsa da, bu cür sözlər söyləmək yasaqdı. Hər kəsin cibində bir “Allahsız” kitabçası daşdığı dövrdə, kim əsl proletardırsa, əsl bolşevikdirsə “gözünü qırpmadan məscidlərə od vurub yandırandır,” “düşmən atan belə olsa ona aman verməməli”, əqidəsizliyin cəmiyyətdə aparıcı mövqedə olduğu, Pavlik Morozovdan gənclərimizin örnək götürdüyü dövrdə, Cavidin əsərləri, sözsüz ki, əsl qiymətini ala bilməzdi. Bu baxımdan, o dövrdə “Peyğəmbər”ə əsl qiymət dini təbliğ etmək hesab oluna bilərdi. Bu gün elm “Quran”da yazılanların həqiqətən də vəhy olduğu qənaətinə gələrək bildirir ki, bunlar bir insan ağına sığa biləcək şeylər deyil. Bu gün bir çox xristianlar öz dinini atıb, İslamı qəbul edirlər, çünki İslam dini dinlərin ən humanistidir. Məhəmməd belə bir humanist dinin peyğəmbəridir.

Monoqrafiyanın “Cavid yaradıcılığının yeni dövrü” adlanan dördüncü fəsildə o, Cavidin “Azər”, “Knyaz”, “Səyavuş”, “Xəyyam”, “İblisin intiqamı” əsərlərində müfəssəl bəhs edərək, onlar haqqında düzgün elmi fikir yaratmağa çalışmışdır. Əsərin beşinci fəslində “Cavidin dramlarında sənətkarlıq xüsusiyyətləri” adlanır ki, bu fəsildə əsasən ədibin dramlarının xarakterik xüsusiyyətləri açıqlanmış, yaratdığı obrazlar xarakterlər üzrə qruplaşdırmışdır.

Fəslin sonunda ədib məhdud və zəif cəhətləri ilə bərabər “Cavid dramaturgiyası tarixindəki xüsusi, original bir mərhələ” olduğunu göstərən müəllif, Cavidin “zəif, məhdud cəhətləri”, “məfkurəvi səhvləri” hansılardır? - sualına da konkret, o illər üçün ənənəvi olan cavablar vermiş, Cavid romantizmində qüvvətli, mütərəqqi cəhətlər hansılardır? - sualını ortaya qoymuş və konkret müşahidələr və faktlara əsaslanaraq bunları belə müəyyənləşdirmişdir: dinlə və dini etiqadla elm, fəlsəfə arasında kəskin ziddiyyəti görməsi, dini təəssübkeşliyi tənqid etməsi (“Şeyx Sənan” və “Bir xatirə” əsəri), kapital hökmranlığını pisləməsi, fəhlələrin burquaziya tərəfindən ağır istismar edildiyini görməsi, zəhmətkeşləri, məhkum xalqları, kölə millətləri öz adi insani

hüquqları uğrunda mübarizəyə çağırması (“Şeyda”, “Məsud və Şəfiqə”, “Nil yavrusu”, “Bir insanpərvərin insanlara xitabı” əsərləri), sadə insanları məhəbbətə təsvir etməsi, hər cür mühafizəkarlığa, avamlığa, cəhalətə düşmən olan adamlar arasında qəhrəmanlar axtarıb tapması: (Cəlil, Humay, Şeyda, Alagöz, Xəyyam, Anton və digər surətlər), yüksək əxlaqi ideyaları müdafiə etməsi, bu cəhətdən mənfi əxlaqa və ailə münasibətlərinə qarşı üsyanı (“Afət”, “Uçurum”), müxtəlif millətlərdən olan müsbət adamları eyni məhəbbətlə göstərməsi, 1936-cı ildə yazdığı “İblisin intiqamı” əsərində alman, italyan və yapon faşistlərini ifşa etməsi, faşizmin bəşəriyyət üçün böyük təhlükə olduğunu dərk etməsi, qüdrətli bir sənətkar olması, Azərbaycan ədəbiyyatına mənzum dramın ilk gözəl nümunələrini verməsi, Azərbaycan şeirini janr, mövzu, vəzn və başqa cəhətlərdən zənginləşdirməsi, özünəməxsusluğu və s.

Məmməd Cəfər Cəfərovun realist və romantik ruhda yazdığı əsərləri qəti sərhədlərə ayırmaq mümkün olmadığı kimi, onun əsərlərini də “müasirlik” və “tarixilik” bölgələrinə sığdırmaq da çox çətindir. Bu gün onun Azərbaycan ədəbiyyatının digər görkəmli nümayəndələri haqqındakı mülahizə və qənaətləri bələdçi, açar funksiyasına malikdir. Bütünlükdə ədəbi tənqidin Cavidə münasibətini elmi şəkildə ümumləşdirən akademik Məmməd Cəfərin Cavid irsinə münasibəti çox səciyyəvidir. O yazır: “Hüseyn Cavid Azərbaycan xalqının oğludur. Onun poetik yaradıcılığı Azərbaycan xalqının milli sərvətləri xəzinəsinə daxildir. Bizim borcumuz Hüseyn Cavid irsinin düzgün qiymətini verməkdən ibarətdir. Biz bu irsə ehtiyat və qayğı ilə yanaşmalıyıq” (43, 15), çünki Cavid dramaturgiyası “bütün məhdud və zəif cəhətləri ilə bərabər, Azərbaycan dramaturgiyası tarixində xüsusi, orijinal bir mərhələ təşkil edir (67).

Bu baxımdan, Cavid irsinə “ehtiyat və qayğı ilə” yanaşan M.C.Cəfərovun “Hüseyn Cavid” monoqrafiyası bu gün də ədəbiyyat tariximizdə Azərbaycan dramaturgiyasının ideya-sənətkarlıq xüsusiyyətləri, obrazlar aləmi haqqında mötəbər, önəmli bir mənbə rolunu oynayır. Şairin yaradıcılığının bu gün geniş şəkildə tədqiqata cəlb edilməsi, Cavid irsinin araşdırılması və düzgün qiymətləndirilməsi baxımından yüzlərlə namizədlik və doktorluq işlərinin yazılması Cavid irsinə ehtiyat və qayğı ilə yanaşmanın bunun bariz nümunəsi olmaqla yanaşı, həm də akademik

M.Cəfərin Cavidşünaslara həmişəlik məsləhəti və tövsiyəsidir.

Əsərləri bütün zamanlarda Vətənə və xalqa, inkişafa xidmət etmək imkanına malik” (90, 14) Məmməd Cəfər Cəfərovun “Hüseyn Cavid” (1960) monoqrafiyasını yüksək dəyərləndirən akademik İsa Həbibbəylinin sözləri ilə desək; “sərt ideoloji tələblər dövründə yazılsa da, müəyyən nüansları çıxmaq şərti ilə indi də ədəbiyyatımızın romantik korifeyinin həyatı və yaradıcılığı haqqında ədəbiyyat tarixi baxımından yazılmış ən sanballı əsərdir. Hüseyn Caviddən yazan müəlliflərin heç biri, hələlik, Məmməd Cəfər aşırımını aşı bilməmişdir” və “ Məmməd Cəfər Cəfərovun əsərləri hər zaman gələcək tədqiqatların aydın proqramıdır.” Akademik M.C. Cəfərovun “Hüseyn Cavid” monoqrafiyası Cavidşünaslığın həm ilkin, həm müasir mərhələsinə nəzər baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir, çünki bu monoqrafiyada nəinki “özündən əvvəlki ədəbi tənqiddə ümumi yekun vurulmuş və eyni zamanda yeni - yeni tədqiqatlara ciddi təkan verilmiş”, nəşr olunmasından yarım əsrdən çox zaman keçməsinə baxmayaraq bu monoqrafiyada qoyulan və həll edilən problemlər gələcək elmi tədqiqatlar üçün də yeni imkanlar yaratmışdır.

Cavidşünaslığın 20 - 30-cu illər dövründən fərqli olaraq 60 - 70-ci illər mərhələsi monoqrafik tədqiqatlarla zənginləşməyə başladığı bir dövrdür. Görkəmli ədəbiyyatşünaslar: Əli Sultanlı (1906 - 1960) və Abbas Zamanov Cavid haqqında monoqrafiya yazmasalar da, bir-birindən dəyərli məqalələr yazmış, obyektiv fikirlər söyləmişlər. Azərbaycan dilində antik, Orta əsrlər və Renessans dövrü ədəbiyyatına dair ilk dərslərin, Azərbaycan dramaturgiyasına dair qiymətli əsərlərin müəllifi Əli Sultanlı Cavid yaradıcılığını geniş təhlilə cəlb edərək yüksək qiymətləndirmişdir. 1936-cı ildə orta məktəblərdə VII siniflər üçün nəzərdə tutulan və nəşr olunan ədəbiyyat müntəxabatında Cavid haqqında yazılmış bioqrafik очерkin müəllifi də Əli Sultanlıdır. Əli Sultanlının “Hüseyn Cavidin faciələri” adlı məqaləsi H. Cavid irsinin öyrənilməsində ən etibarlı, möhtəbər mənbələrdən biri sayıla bilər.

Cavidin dramaturji yaradıcılığı, xüsusən də, “Uçurum”, “Ana”, “Maral”, “Şeyx Sənan”, “Şeyda”, “İblis”, “Afət”, “Peyğəmbər”, “Topal Teymur” əsərləri təhlilə cəlb edilmiş, məxsus da, “Peyğəmbər” dramını ciddi şəkildə araşdırmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bunlarla yanaşı, bəzən də Cavidi əsassız yerə tənqid etmişdir.

Mövcud rejimin qorxusu hər kəsin gözünü elə qorxutmuşdu ki, tənqidçilər belə bəzən həqiqəti də, yalana qatıb söyləmişdilər. Cavidin “Topal Teymur” əsərini təhlil edərkən Əli Sultanlı Teymur haqqında Avropada və Şərqdə yazılmış əsərlərə istinad edərək dəyərləndirmiş və Cavid yaradıcılığının məziyyətlərini səciyyələndirmişdir. Və 1969-cu ildə “Hüseyn Cavid faciələri” adı altında məqalə şəklində “Azərbaycan” jurnalının 7-ci nömrəsində çap etdirmişdir. Məqalə sonralar, 1982-ildə “Cavidi xatırlarkən” kitabına salınmışdır. Məqalə müəllifi yazır: “H.Cavid orijinal təbiətə malik bir şair idi. Onun bir misrasını silmək, başqa bir misra ilə əvəz etmək mümkün deyildi, hətta dilinin imlasını dəyişdirmək belə böyük cəsarət tələb edirdi. Bütün bunlar H.Cavidin sənətkar ilə yaradıcılıq haqqında olan görüşlərindən irəli gəlmişdi” (30, 86).

Həqiqətən də, Cavidin bir misrasını silmək, başqa bir misra ilə əvəz etmək, hətta dilinin imlasını dəyişdirmək belə böyük cəsarət tələb edirdi ki, hətta söz sənətinin sərrafi Əliağa Vahid belə buna cəsarət etməmişdir. AMEA-nın həqiqi üzvü, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Mükafatı Laureatı Teymur Kərimlinin 525-ci qazetdə (139) yayınlanan “Vahiddən böyük zahid” məqaləsində bu məsələ bir daha önə çıxarılıb, Cavid irsinə hörmət və ehtiramla yanaşı, həm də xüsusü ehtiyatla yanaşılmaq tövsiyə olunmuşdur. Məqalənin adı da çox diqqətçəkicidir: “Vahiddən böyük zahid.”

“Nə sələflərinə, nə də xələflərinə bənzəməyən” Hüseyn Cavid sənətinə görkəmli ədəbiyyatşünas Abbas Zamanov (1911-1993) da biganə qalmamış, Hüseyn Cavid haqqında da çox dəyərli fikirlər söyləmiş, daha önəmlisi də o, bu fikirləri o zaman söyləmişdi ki, onda hələ Caviddən yazmağa bir çoxları cəsarət edə bilmirdi. Keçən əsrin 37 fırtınası təzə-təzə yavaşmağa başladığı 50-ci illərdə iki görkəmli alim milli qeyrət hissi və böyük cəsarətlə Hüseyn Cavid yaradıcılığından bəhs etməyə başlamışdısa, bunlardan biri Məmməd Cəfər Cəfərov, digəri isə, Abbas Zamanov idi.

1937-ci ildə elmi publisistik fəaliyyətə başlayan Abbas Zamanov 1956-ci ildə, yəni Cavid bəraət alar-almaz “Şeyx Sənan” tamaşası haqqında ilk məqaləsini yazmış və bu məqaləsini ən papulyar qəzetlərdən birində: “Bakinski raboçi”də, rus dilində çap etdirmişdi. “Daha çox teatrşünaslıq janrında yazılmasına baxmayaraq, məqalənin ilk səhifələrində Cavid yaradıcılığı haqqında yığcam məlumat təqdim edilir, “Şeyx

Sənan” faciəsinin süjeti, kompozisiyası, əsəri yazmaqda müəllifin məqsədi, əsas obrazların səciyyəsi lakonik şəkildə oxucuya təqdim edilmişdir.” Məqaləsində, Hüseyn Cavid “böyük şair və dramaturq” adlandıran Abbas Zamanov: “H.Cavidin dramları və faciələri Azərbaycan teatrının səhnəsində daimi uğurla gedərək tamaşaçıların dərin məhəbbətini qazanmışdır. Azərbaycan artistlərinin bir neçə nəslinin onun dramatik əsərləri zəminində tərbiyə almışdır. Çoxsaylı poemaları və şeirləri həqiqi poeziya örnəkləri kimi oxucuların dilinin əzbəri olmuşdur” (12) .

Göründüyü kimi, bu “bərəətdən sonrakı Cavidşünaslığın hələ ilk kövrək addımlarını atdığı bir dövrdə Abbas Zamanov özünəməxsus cəsarət və elmi obyektivliklə Cavid sənətinin əsl qiymətini verməkdən çəkinməmiş, 1956-cı il 22-si oktyabrda “Şeyx Sənan” (Əzizbəyov adına teatrdə yeni tamaşa) adlı məqaləsini “Bakinski raboçi” qəzetində, rus dilində dərc etdirmiş və “Cavid pyeslərinin tamaşaçılar və oxucular arasında böyük uğur qazanmasının əsas səbəblərini onlardakı kəskin dramatik konfliktlərdə, güclü xarakterə malik obrazların toqquşmasında, hadisələrin məqsədyönlü inkişafında görən tədqiqatçı bu yöndə də öz obyektiv dəyərləndirmələrini yığcam formada təqdim etməyə nail olmuşdur” (12). Məqalənin davamı kimi, Abbas Zamanov 28 il sonra yenidən “Şeyx Sənan” faciəsinin səhnə təcəssümünə qayıtmış və əsərin rus dilində ilk tamaşası barədə dəyərli qiymətli resenziya yazmış, bu yazısını yenə “Bakinski raboçi” qəzetinin 1984-cü il 28 fevral tarixli sayında “Əbədi sevgi nəğməsi” adı ilə dərc etdirmiş və məqalədə, “Şeyx Sənan” tamaşasının “respublikanın mədəni həyatında hadisə kimi dəyərləndirmişdir.”

Abbas Zamanov yalnız Cavidin “Şeyx Sənan”ı haqqında deyil, “Xəyyam” faciəsinin də ilk tamaşası haqqında 1970-ci ildə məqalə yazmış və bu məqaləsini də rus dilində nəşr etdirmişdir. Məqalədə əsərin qəribə taleyi uzun müddət itmiş sayılması, onun əlyazmasının tapılmasında Turan Cavidin gərgin axtarışları xüsusi vurğulanmışdır. Onun Cavid haqqında ən dəyərli, səviyyəli əsəri isə, böyük ədibin 1982-ci ildə Ümummilli lider Heydər Əliyevin qəbul etdiyi qərarla keçirilmiş 100 illik yubileyi münasibətilə yazdığı “bilavasitə Cavid sənətinin səciyyələndirilməsi ilə başlayan” “Tənqidi realistlərlə bir cəbhədə” (233) adlı yazısıdır. Məqalədə, Cavid sənətinə yüksək dəyər verən Abbas Zamanov yazır: “Onun sənətdə

öz səsi, öz nəfəsi, öz dəst-xətti vardır. Poeziyada da, dramaturgiyada da o orijinaldır, heç kəsi təkrar etməmiş, heç kəsin təsirinə qapılmamışdır” (234).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məhz bu məqalə, həm də elə həmin ildə nəşr olunan və redaktorlarından birinin Abbas Zamanov olduğu “Cavidi xatırlarkən” kitabına ön söz kimi verilir. Ön sözdən də görüldüyü kimi, Cavid haqqında yazılan məqalə və xatirələri kitab şəklində çap etdirən Abbas Zamanov ön sözü yazarkən Cavid sənətinə, Cavid yaradıcılığına xüsusi qayğı və ehtiramla yanaşmış, “Əsiri olduğum bir şey varsa, o da həqiqət və yenə həqiqətdir” - deyən Cavidin bütün yaradıcılığı boyu həqiqətə sadıq qaldığını, yalnız onu tərənnüm etdiyini, ona qovuşmaq arzusu ilə yaşadığını və yaratdığını vurğulamışdır: “Şairin zəngin yaradıcılıq pafosu göstərir ki, bu müddəə tamamilə doğrudur. Son dərəcə mürəkkəb bir həyat və yaradıcılıq yolu keçən Cavidin ilham pərisi daim həqiqət eşqi ilə qanad çalmış, həqiqət eşqi ilə alovlanıb yaşamışdır. Həqiqəti axtarıb tapmaq, ona qovuşmaq yollarında bəzən şübhələr, tərəddülər keçirən şairin ilham pərisi bəzən əngin səmalarda, tarixin dərinliklərində qanad çalsa da, o, heç bir vaxt öz idealından-həqiqətdən ayrılmamış, bütün yaradıcılıqları boyu onu insanlara aşılamağa, həqiqətin çətin yollarını insanlara göstərməyə çalışmışdır.”

Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində istər tənqidi realistlərin, istərsə də mütərəqqi romantiklərin yazıb-yaratdıqları dövr inqablar dövrü idi və o dövrün ən başlıca xüsusiyyətlərindən biri çarizmin, kapitalist və mülkədar cəmiyyətinin siyasi, mədəni-mənəvi buxovundan xilas olmaq uğrunda mübarizə aparması idi. Tənqidi realistlərin və mütərəqqi romantiklərin “yaradıcılıq metodları” müxtəlif olsa da, bu mübarizədən kənarda dayanmamışdılar, əksinə, bu mübarizədə onların qabaqcıl nümayəndələri qələmləri ilə fəal iştirak edirdilər. Görkəmli alim bu məsələdə Sabirlə Cavid müqayisə edərək onların eyni amala xidmət etdiklərini vurğulayır, hər ikisinin də qəlbinin vətən eşqi ilə çırpındığının altını cızırdı və göstərirdi ki, əgər Sabir:

Vətən uğrunda, millət eşqində

Bəzli can et xülusi niyyət ilə!

İş apar, baş gedərsə qoy getsin...

Ad qalır bəs deyilmi millət ilə?! (133, 4) – yazırdısa, Cavid:

Mayeyi iftixarı həp kişinin

Vətən uğrunda bəzli xidmətdir! (21, 15) – deyə hayqırırdı.

Realist Sabirlə romantik Cavidə qarşılaşdıran Abbas Zamanov “bu misralar hər iki şairin yaradıcılığı üçün epigraf, hətta manifest sayıla bilər” – fikrini ifadə etmişdi, çünki eyni amala xidmət edən, “eyni məqsəd daşıyan bu iki sənətkar bu arzunu bədii həqiqətə çevirib oxucunun şüuruna, hissinə, duyğusuna aşılamağa çalışırdı, ilhamlarını bu məqsədə doğru yönəltmişdilər” (30, 4). Həqiqətən də, Cavidin romantik qəlbi hər zaman vətən və xalq üçün eyni nəci, işıqlı əməllərlə çırpınırdı. Sabir kimi, Cavid də “ayaq altında pamal olmuş” Vətəninin dərdlərinə dərman tapmaq istəyi ilə alışıb yanır, onun acılarına ağrıyır, fəryad qoparırdı, yəni, Abbas Zamanovun da vurğuladığı kimi, “romantik Cavid də real aləmdə hökm sürən rəzalətlərlə barışmır, “birər zəncir olan əski adətlərə, dünyada hökmranlıq edən ölmüş duyğulara”, bir sözlə, istismar üzərində qurulmuş cəmiyyətə qarşı çıxır, onu didməyə, yıxmağa çağırırdı:

İştə bir meydan ki, istər qəhrəman,

Hər kimin var meyli etsin imtahan! (30, 5).

Hüseyn Cavidin Azərbaycan romantizminin banilərindən olmasına baxmayaraq, onda realist yön də güclü idi. Cavidin həmişə inkişafda olmuş yaradıcılıq yolunu diqqətlə izləyəndə bunu görməmək mümkün deyil. Abbas Zamanovun təbirincə desək: “onun yaradıcılığı daim qol-budaq atmış, zamanın ictimai siyasi hadisələrinə, müasir qələm yoldaşlarının səsinə həmişə öz bədii metodu, dünyagörüşü cəbhəsindən səs vermişdir. Ötən əsrin onuncu illərində mütərəqqi Azərbaycan yazıçıları, xüsusən, inqilabi- demokratik “Molla Nəsrəddin” jurnalının ətrafında birləşən yazıçılar xalqı geri çəkən feodal - patriarxal adətlərə, cəhalət dünyasının əxlaq normalarına qarşı ölüm-dirim mübarizəsi aparırkən Hüseyn Cavid də bu mübarizəyə biganə qalmamış. Realistlərin tənqid hədəflərinə o da romantik cəbhədən atəş açmışdı. “Ana” (1910) və “Maral” (1913) pyesləri buna ən yaxşı misaldır.

O zaman “Ana” və “Maral” Cavid yaradıcılığında müsbət bir hadisə idi. Bu əsərlərin ümumi pafosu Cavidə tənqidi realistlərlə daha yaxından bağlayırdı. Cavid romantikasının demokratizmi məhz bu əsərlərdə özünü açıq göstərdi” (30, 6). Ədib “Maral” faciəsini qələmə alarkən Azərbaycan mətbuatında “Təcəttüri-nisvan”

ətrafında gedən mübahisə son dərəcə kəskinləşmişdi. Bu zaman qadın azadlığı məsələsində Azərbaycan ziyalıları bir-birinə zidd olan iki cəbhəyə - mütərəqqi və mürtəcə cəbhələrə bölünüb mübarizə edirdilər. “Molla Nəsrəddin” jurnalının başçılıq etdiyi mütərəqqi cəbhə qadınların qara çadra altından çıxıb maarif və mədəniyyətə qovuşması, azag sevgi, mədəni ailə uğrunda, qadının şəxsiyyətini alçaldan şəriət ehkamlarına qarşı çıxır, mürtəcə cəbhə isə islamiyyətin köhnəlmiş normalarını inadla müdafiə edirdi. Bu zaman Cavidin molla Nəsrəddinçilərin mövqeyinə keçməsi, mühim müasir əhəmiyyəti olan bir məsələdə realist Azərbaycan yazıçılarına yaxınlaşıb, onlarla bir cəbhədə durması, heç şübhəsiz ki, onun yaradıcılığında yeni, mütərəqqi bir addım idi” (30, 8).

Bu baxımdan, Abbas Zamanov Cavidin “Maral” faciəsinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini, müasir həyata, müasir ictimai hadisələrə münasibəti baxımından isə “Şeyda” əsərinin müstəsna əhəmiyyəti olduğunu vurğulayırdı. Belə ki, o, “bu əsərində real həyata daha yaxın gələrək, istismarçı siniflərin vəhşi təbiətini sonsuz nifrət hissi ilə təsvir etmişdir. Ədibin yaradıcılığında azadlığa, ədalətə çağırış motivləri bu əsərdə artıq sentimental və mücərrəd deyil, konkret mənə daşıyır, kəskin səslənirdi (30, 9). Tədqiqatçı əminliklə bildirir ki, vaxtı ilə “Cavid öz xalqı ilə bağlı olmamışdır, Azərbaycan həyatından yazmamışdır” - deyənlər səhv edirlər” (30, 10).

Digər bir tərəfdən Hüseyn Cavidin tez-tez tarixə müraciət etməsini mənfi bir hal kimi qiymətləndirənlərə də Abbas Zamanov münasibət bildirir, onların yanıldığını vurğulayırdı: “Əgər Cavid Şərqi qədimdən bəri dillərdə gəzən “Şeyx Sənan” əfsanəsini öz yaradıcılıq laboratoriyasının süzgəcindən keçirib gözəl bir məhəbbət dastanı yaratmışdırsa, heç bir qəbahət iş görməmişdir. Eyni sözü onun müasirliklə səsləşən “Knyaz”, Səyavuş” və nəcib, ümumbəşəri duyğular tərənnüm edən “Xəyyam” pyesləri haqqında da demək olar. Bu cəhət humanist sənətkarın coğrafi sərhəd və milli məhdudiyyət bilməyən yaradıcılıq üfüqlərinin genişliyini, bədii təxəyyülün əhatəli və dərinliyini göstərir ki, biz buna ancaq sevinməliyik. Axı Cavid Cavid edən, onu böyük sənətkarlar sırasına çıxaran da “Şeyx Sənan”, “Səyavuş”, “Xəyyam” kimi sənət inciləridir. Ədəbiyyatımızın qızıl fonduna möhkəm daxil olmuş bu əsərlərlə biz haqlı olaraq fəxr edirik. Cavidin bəzi tədqiqatçıları çox vaxt unudurlar

ki, Cavid tarixə müraciət edərkən hadisələrə bu günün gözü ilə baxmış, onları müasirlik baxımından mənalandırmışdır” (30, 10).

Göründüyü kimi, ədibin yaradıcılıq taleyi elə gətirmişdir ki, vulqar sosiologiya və şəxsiyyətə pərəstişin hökm sürdüyü illərdə qərəzli tənqidin hədəfi olmuşdur. Özü də elə tənqid ki, onu bu gün ortaya çıxarmağa belə adam utanır. Halbuki XX əsrin ilk illərindən başlayaraq, 30-cu illərin birinci yarısındanak davam edən dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatını, xüsusən Azərbaycan teatrını Cavidsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Mütəfəkkir Cavidin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində tutduğu mövqeyi qiymətləndirərkən nəzərə almaq lazımdır ki, müəyyən ictimai-mədəni inkişaf yolu keçən hər hansı bir xalqın ədəbiyyat tarixində Sabirlərlə yanaşı, Hadilər də olmuşdur. Cabbarlıqlarla yanaşı, Cavidlər də olmuşdur.

Hüseyn Cavid mənəli həyat və yaradıcılıq yolu keçmiş, həqiqət, məhəbbət, insanpərvərlik, ədalət, gözəllik, sədaqət, mərdlik kimi yüksək bəşəri keyfiyyətlər tərənnüm edən “bənərsiz” bir sənətkar, dahi söz ustadıdır. O, ədəbiyyatımıza bir-birindən dəyərli, gözəl səhnə əsərləri, “ölməz faciələr” bəxş etmişdir. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına on dörd sanballı əsər bəxş etmiş “hünərvər şair” Hüseyn Cavidin yaradıcılığı iki dövrü, Oktyabr inqilabından əvvəlki və Oktyabr inqilabından sonrakı sovet dövrünü əhatə edir. H. Cavidin dram əsərləri istər ictimai mündərəcəsinə görə, istərsə də milli və bəşəri məzmununa görə xüsusi çəkisi olan əsərlərdəndir. Ümumiyyətlə, Cavid yaradıcılığını, əsərlərinin səhnə təcəssümünü tədqiqatlarında hər zaman böyük bir uğurla və diqqətlə izləyən Abbas Zamanov bu dəfə, 1983-cü ildə “Afət” pyesi Hüseyn Ərəblinski adına Sumqayıt Dram Teatrında səhnəyə qoyulduqdan sonra, tamaşa haqqında məqalə yazır və tamaşa haqqındakı dəyərli fikirlərini “Bakinski raboçi” qəzeti vasitəsiylə oxucuları ilə paylaşır. Yenə 1983-cü ildə, bu dəfə “Kommunist” qəzetində A.Zamanov “Cavid sənətinin qələbəsi” adlı məqaləsi ilə çıxış edir və məqalədə Cavidsünaslıq üçün çox böyük maraq doğuran maraqlı bir tarixi faktı açıqlayır. Onun açıqladığı bu sənəddən belə məlum olur ki, hələ 1921-ci ilin yanvar ayında tamaşaya qoyulan “İblis” faciəsi böyük uğur qazanmış və tamaşanın qazandığı böyük uğur münasibətilə Xalq Maarif Komissarlığı kollegiyasının 1921-ci il 13 yanvar protokol №66 qərarı ilə: “şair Hüseyn Cavidin,

orijinallıq və bədiilik cəhətdən müsəlman aləmində yeganə olan pyesinə tarif üzrə müəllif haqqı verilib. Bundan əlavə Hüseyn Cavid yoldaşa mükafat olaraq 150 min manat verilib” (163, 131).

Abbas Zamanovun Cavidşünaslıq fəaliyyətinin son akkordları ömrünün sonlarında yazdığı “Bir kitabın taleyi, yaxud Vəli Məmmədovun Amerika səfəri” adlı məqaləsidir. 1992-ci ildə çap olunan bu məqalədə Abbas Zamanov əslən şuşalı olan, ancaq Amerikada yaşayan ədəbiyyatşünas Mustafa Haqqı Türkəqulun “Azərbaycan türk şairi Hüseyn Cavid” monoqrafiyasını ilk dəfə Azərbaycanda cavidsevərlərə tanıdıb, əsəri dəyərləndirib. Məqalədə “qərib azərbaycanlıların keçirdiyi niskil duyğuları, onların tükənməz vətən sevgisi xüsusi bir tərənnüm qaynağı kimi oxuculara təqdim olunmuşdur. Bu yazıya böyük patriot və böyük ədəbiyyatşünas Abbas Zamanovun “qu quşunun son nəğməsi” adını da vermək olar. Abbas Zamanov son nəğməsini oxuyub bu fani dünyadan əbədiyyətə qovuşdu, ancaq onun Cavidşünaslıq sahəsində ifa etdiyi nəğmələr bu gün də ən gözəl və mənalı melodiylar kimi cavidsevərlərin qulaqlarında səslənməkdədir” (233,12). Çətin, bulanıq bir dövrdə həqiqi sənət, həqiqi ədəbiyyat uğrunda mübarizə aparan, “həqiqət istəyəm, yalnız həqiqət” - deyə amalını bəyan” edən, “milli düşüncə əfəndisi” (M. Ələkbərzadə) Hüseyn Cavid “təkcə ilhamına söykənmiş dahi sənətkar deyil, həqiqətlər barədə öz konseptual baxış tərzini olan, bəşərin əhvalını, millətinin istiqbalını və istiqlalını düşünən, milli məfkurəvi məsələlərdə dürüst nəticələrə gələn böyük filosof” “əqidəsi və məramı” uğruna ölümü seçən bir mücahitdir. Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus bir zirvədə qərarlaşan “əqidəsi və məramı” uğruna ölümü seçən mücahit sənətkar Hüseyn Cavid sənətinə, Hüseyn Cavid şəxsiyyətinə böyük ehtiram bəsləyən, onun əsərlərinin tədqiqi, təbliği və nəşri sahəsində misilsiz işlər görən insanları da ədəbiyyat mücahitləri adlandırmaq doğru olar ki, bu mücahitlərin də ən öndə gələnlərindən biri idi Abbas Zamanov.

Şairin bəraətindən az sonra, 60-cı illərdə sanki Cavidə qayıdış başladı. M.C.Cəfərovun “Hüseyn Cavid”, Əbülfəz İbadoğlunun “Hüseyn Cavidin “İblis” faciəsi” (1969), Məsud Əlioğlunun “Hüseyn Cavidin romantizmi” (1975), Zahid Əkbərovun “Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsi” (1977) monoqrafiyalarının

Cavidşünaslıqda özünəməxsus yeri və çəkisi var. Adı çəkilən tədqiqat əsərlərində “İblis” və “Şeyx Sənan” əsərləri geniş təhlilə cəlb olunmuş, “bu faciələrin obrazları, süjet və kompozisiyası, ideya istiqamətləri geniş təhlil edilmişdir. Ən başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, tədqiqatçılar izah və şərh etdiyi məsələlərə Cavid yaradıcılığı kontekstində yanaşmışlar. Bu da, bir tərəfdən hər bir əsərin orijinal xüsusiyyətlərinin meydana çıxarılmasını təmin etmiş, digər tərəfdən isə, dramaturqun ümumi yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin təsdiqinə imkan yaratmışdır” (79, 33).

Məsud Əlioğlunun “Hüseyn Cavidin romantizmi” monoqrafiyası Cavidşünaslığa qiymətli biri töhfədir. Tədqiqatçının “Hüseyn Cavidin romantizmi” monoqrafiyasında Cavidin yaradıcılığı aşağıdakı başlıqlar ətrafında ümumiləşdirilmişdir: “Qəhrəmanlıq ideali və qəhrəman şəxsiyyətlər” (“Ana”), “Darıxan adamlar” (“Maral”, “Şeyda”, “Afət”, “Uçurum”), “Eşq və ülvyyə” (“Şeyx Sənan”), “Məhəbbətdir ən böyük din” (“Peyğəmbər”, “Təkliyin faciəsi” (“Səyavuş”), “Axtarış” (“Xəyyam”, “Azər”, “Şəxsiyyət və zaman” (“Knyaz”), “Fatehin faciəsi” (“Topal Teymur”). Aparılan ümumiləşdirmədən görüldüyü kimi, monoqrafiyada tədqiqatın istiqaməti problemlərə doğru yönləndirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, M. Əlioğlunun bu monoqrafiyası ədəbiyyatşünaslıq fikrinin romantizmə olan marağının geniş vüsət aldığı bir zamanda yaranmışdır. Monoqrafiyada müəllifin 20-30-cu illər ədəbi tənqidindən heç bir söz açmadan böyük sənətkarın əsərləri barədə özünəməxsus, yeni bir baxış bucağından yanaşaraq “yeni fikir və mülahizələr” söyləməsi diqqətçəkicidir. Tədqiqatçı xüsusən də, 20 - 30-cu illər tənqidinin “Peyğəmbər” və “Topal Teymur” əsərləri ilə bağlı subyektiv, qərəzli fikirlərin üzərindən xətt çəkərək ilk dəfə olaraq Cavidşünaslıqda bu əsərlərin əsil dəyərini verib: “Peyğəmbər”ə islamçılıq fikirlərini yayan və bununla da guya din birliyi ideyasını müdafiə edən bir əsər kimi yanaşanların əksəriyyəti ciddi səhvə yol verirlər. Bu haqda mülahizə yürüdənlər dramın başlıca məfkurəvi-bədii qayəsini, ideya məzmununu olduğu kimi şərh etmədiklərindən, elmi məntiqlə hər cür uzlaşmayan yanlış və birtərəfli fikirlər söyləmişlər” (71, 122).

Doğrudan da, “20-30-cu illər ədəbi tənqidinin belə yanlışlıqları çox idi və ən başlıcası budur ki, o yanlış fikirlər H.Cavid sənətinin düzgün dərkinə mane olmuş, bu

sənətə müəyyən mənada kölgə salmışdır” (79, 26). 20-30-cu illər tənqidindən fərqli olaraq M.Əlioğlunun “Peyğəmbər” haqqında düşüncəsinə görə: “pyesdəki Peyğəmbər, Cavidin həqiqət və ədalət axtaran ənənəvi qəhrəmanlarından biridir və onunla tarixi islam peyğəmbəri arasında eyniyyət işarəsi qoymaq doğru deyildir” (71, 200). M.Əlioğlunun “Peyğəmbər”lə yanaşı, “Topal Teymur” haqqındakı mülahizələri də yenidir, obyektivdir. Tədqiqatçının fikrincə, H.Cavidin bu mövzunu seçməsi doğrudur: “Teymur surətində ziddiyyətli şəkildə birləşən bu iki halın səciyyələndirilməsi H.Cavidə nə mənada lazım olmuşdur? Cəmiyyətin həyatını sülh, asayiş və bərabərliyə çatdırmaq naminə nə kimi tədbirlərin vacib, zəruri olduğunu tapmaq axtarışları Cavidin belə bir surətə marağını təbii etmişdir” (71, 201).

Bir çox elmi tezis və nəticələri ilə hər zaman dəyərli olan monoqrafiyada “Cavid poeziyası timsalında ideal və varlıq problemini araşdıran Məsud Əlioğlu bununla əlaqədar Hegelin “Tarix fəlsəfəsi” əsərinə müraciət edir. O dövrdə ancaq marksizmlenin klassikləri ilə kifayətlənən rəsmi fəlsəfə professorlarından fərqli olaraq Məsud Əlioğlu “ideal” problemini idealizmin ən böyük nümayəndəsi Hegelin təqdimatı kontekstində araşdırıb. Cavid yaradıcılığını tədqiq edən müəllif yazır: “Şairə görə bəşər həyatı yaşayışı gözəlləşdirmək üçün yaranmışdır. Gözəl olan bir şey isə yüksəkdir, ülvidir, real varlıq isə bu səviyyəyə qalxmamışdır. Demək, böyük ideal ülviyyətə, gözəlliyə yüksəlmək üçündür” (79, 33).

Maraqlıdır ki, müəllif Cavidin idealist mövqedə durduğunu gizlətmir. Lakin bunu o dövrün tələblərinə uyğun olaraq tənqid etmək fikrinə də düşür. Məhz həmin mövqedən çıxış edən müəllif yazır: “H.Cavidin həyatın mənasını, yaşayışın məğzini, maddi real aləmin cövhərini, mənəvi-ruhi aləmini daim pak və gözəl, fərəh dolu hisslərlə coşub-daşan bir səviyyədə görməyi arzulaması qüdrətli və böyük insan idealının real aləmdəki fənalıqlara qələbə çalacağına bəslədiyi tükənməz inamını bildirir, ifadə edir” (127, 7). Eyni fikirlər onun “Sən nəsen? Kimsən?” şeirinə münasibətində də özünü göstərir: “Fəlsəfi - idealist məzmununda yazılmış bu şeirdə H.Cavidi mütəfəkkir sənətkar olaraq düşündürən, onun mənəvi aləmini məşğul edən ixtişaşlı və böhranlı fikirlərin təbliği mühüm yer tutur. Şair bu əsərində, hər şeydən əvvəl, özünü dərk etməyə çalışır; qəlbini didən və dilləndirən suallara cavab axtarır”

(127, 7).

Cavid sənətini sevən və obyektiv dəyərləndirənlərdən biri də görkəmli rejissor, aktyor, pedaqoq, professor Mehdi Məmmədov (1918 - 1985) idi. Ədibin yaradıcılığını sevmiş, öyrənmiş, onun əbədi və səhnə təbliği ilə uzun illər məşğul olmuş Mehdi Məmmədov da Cavidə həsr edilmiş bir sıra elmi əsərlərin müəllifi olmaqla yanaşı, həm də Hüseyn Cavidin “Xəyyam” (1970) və “İblis” (1982) əsərlərinə səhnə quruluşu vermiş rejissordur. O, “Acı fəryadlar, şirin arzular” kitabında böyük Cavidin poeziyasına və dramaturgiyasına, habelə Cavidşünaslığın aktual məsələlərinə dair özünün düşüncələrini və xatirələrini toplayıb oxuculara təqdim etmiş müəllif yazır: “Elə adlar vardır ki, onları eşidəndə təqdim və tərif gərək olmur. Onlar nə əlavə izahata, nə köməkçi bir əlamətə, nə də fəxri ada, nişana, təmtəraqlı ünvana möhtac görünürlər. Rütbələr, vəzifələr, mənəblər də onları bəlihtir, bəzəmir. Əksinə, bəlkə onlar tutduqları yeri, mənəbi, daşdıqları rütbəni bəzəyir, ucaldırlar. Belə adların, bu cür adamların şöhrəti təbii, hörməti qanuni olur. Belə şəxsiyyətlərin qazandıqları məhəbbət sonsuz, etimad isə misilsizdir. Onlara qarşı xalqın rəğbəti az qala pərəstis rəsminə çevrilir. Onların yazdıqları, dedikləri insanı saflaşdıran, ucaldan, nəcibləşdirən təsir və təlqin qüvvəsi kəsb edir” (172, 6.)

Ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq Cavidin əsərlərini təhlilə cəlb edilərkən, bəzən onlara pyes kimi, bəzən faciə kimi, bəzən də “XX əsrin əvvəllərinin və həmin əsrin 20-ci illərinin bədii məsulu kimi, gah teatr əsəri kimi, gah da romantizm nümunələri kimi yanaşmışlar. Şübhəsiz, bunların hər biri müxtəlif istiqamətlərin nişanəsi olduğu üçün sənətkar haqqında da müxtəlif səciyyəli mülahizələr söylənilmişdir. Lakin hansı istiqamətdə olursa-olsun, H.Cavid yaradıcılığına romantizmin prinsipləri və tələbləri ilə yanaşmaq daha vacib və daha zəruridir” (79, 32). Görkəmli ədəbiyyatşünas alım Yaşar Qarayevin “Faciə və qəhrəman” monoqrafiyası bu baxımdan, mühim əhəmiyyət kəsb edir. Ədəbiyyatşünas alimin monoqrafiyanın Cavidin əsərlərinin təhlilindən bəhs edən fəslinin “Romantik faciələr” adlandırılması təsadüf sayıla bilməz (140, 94). Adı keçən monoqrafiyada öz fikirlərini, əsasən, “Şeyx Sənan”, “İblis”, “Maral”, “Uçurum”, “Afət”, “Şeyda” və “Səyavüş” əsərləri üzərində qurmuş, Cavidin romantizmdəki mövqeyini müəyyən

edən Yaşar Qarayev yazır: “Cavidin faciələri süjetin əsasında qoyulan tragik konfliktin, fəci ziddiyyətlərin ifrat ölçüləri ilə də realist faciədən fərqlənir. Romantik faciədə tragik konflikt, adətən, “mən və dünya”, “mən və varlıq” arasında ziddiyyətləri əhatə edir, əbədiyyət və kainat ölçüləri miqyasında baş verir” (140, 99). Ədibin “romantik faciələri arasındakı əlaqələri, bağları müəyyənləşdirməyə daha çox səy göstərən və bu yolla dramaturqun əsərlərini vahid xətt üzrə inkişaf edən, haradasa bir-birini tamamlayan əsərlər kimi götürən” Yaşar Qarayevin mülahizəsi çox səciyyəvidir: “Şeyx Sənan”dakı idrak eşqi, həqiqət axtarıcılığı motivi “İblis”də daha geniş bir miqyasda davam və inkişaf etdirilir. “İblis”də həqiqət və ədalət axtaran, saxta ehkama, etiqada aldanan başqa bir filosofun mənəvi və əxlaqi faciəsini təsvir edir. Cavidin bu əsərində də məkan konkretliyi yoxdur. Hadisələr qeyri-müəyyən bir yerdə, harada isə Şərqdə cərəyan edir” (140, 107).

Hüseyn Cavidin həyat və yaradıcılığından söz açarkən araşdırmaçı jurnalist, Qulam Məmmədli (1897-1994) unutmaq böyük qəbahət olar. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə Təbrizdə Fədainin “Bəxtiyarnamə”sini (1945), Heyran xanımın (1951), Mirzəli Möcüz Şəbüstərinin, İran Azərbaycanı şairlərinin şerlərini (1946), Səttarxan şerlər toplusunu, Əlağa Vahidin əsərlərini (1975) toplayıb çap etdirmiş, “Xiyabani” (1949), “Molla Nəsrəddin”, “Hüseyn Ərəblinski” (1967), “Cahangir Zeynalov” (1968), “Azərbaycan teatrının salnaməsi” (iki cildə, 1975, 1983), “Üzeyir Hacıbəyov” (1982) salnamələrinin tərtibçisi olan Qulam Məmmədli “Azərbaycan teatrının salnaməsi” kitabında Hüseyn Cavidin bütün dram əsərlərinin səhnələşmə tarixini dəqiqliklə araşdırmışdır. Onun Hüseyn Cavidin anadan olmasının 100 illiyi ərəfəsində nəşr olunmuş “Cavid - ömrü boyu həyat və yaradıcılıq salnaməsi” kitabı böyük zəhmət və xüsusu həssaslıqla mətbuatdan, arxiv materiallarından, xatirələrdən toplanmış zəngin sənətlər və faktlar toplusudur. Hüseyn Cavidin həyat və sənət yolunu əks etdirən yeni faktlar, ümumilikdə, Cavid yaradıcılığına orjinal baxış oxuculara ilk dəfə məhz bu salnamədə təqdim olunub, bəzi tarixlər dəqiqləşdirilib. Hər zaman özünün Hüseyn Cavid dühasının təsirində hiss edən Qulam Məmmədli “Cavid yaradıcılığına bağlayan” onun əsərlərindən aldığı yüksək təsir olub: “Altmış ildir bu təsir altında yaşayıram. Hər dəfə onun əsərlərini oxuyarkən Sənanın Xumara

dediyi; “Məni xatırlayıb da gəlmisən, Görünür bivəfa deyilmişsən!” (22, 257) - sözlərindəki lətafəti duyur, ətrini alıram.” Bir sözlə, Hüseyn Cavid sənətinin heyranı olan müəllifin adı keçən əsərində şairin dünyagörüşü, şəxsiyyəti və sənəti haqqında hərtərəfli, mükəmməl məlumat verilib. Kitab bu gün də Cavidşünaslıqda mühim bir mənbə rolunu qoruyub saxlayır.

Hüseyn Cavid irsinə münasibət professor Əkbər Ağayevin yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. Onun “Hüseyn Cavid və “Şeyx Sənan” əsəri” adlı məqaləsində Cavidin inqilabdan əvvəlki əsərlərində və görüşlərində olan ziddiyyətlərdən bəhs edilir və bu ziddiyyətlər o dövrün həyatında, real ictimai münasibətlərində olan ziddiyyətlərlə əlaqələndirir, şairin görüşlərindəki mücərrəd insanpərvərlik, qurtuluşu ümumi məhəbbət ideyasında görmək meylini bədii dildə xəlqiliyin diqqətindən yayınmasına gətirdiyini qey edirdi. Əkbər Ağayevin fikrincə, dövrünün ictimai-siyasi ziddiyyətlərinin Cavid yaradıcılığında inikası təbii idi.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın elə bir tanınmış tənqidçisi, ədəbiyyatşünası yoxdur ki, Hüseyn Cavid və onun sənəti haqqında söz deməmiş olsun. Dramaturgiyada romantizm probleminin tanınmış tədqiqatçısı, professor Timuçin Əfəndiyev də bunlardan biridir. Onun 1985-ci ildə yazdığı “Hüseyn Cavidin ideyalar aləmi” adlı monoqrafiyası cavidşünaslıqda əhəmiyyətlidir. Giriş və yeddi fəsildən ibarət olan bu monoqrafiyaya yazılan annotasiya müəllifin məram və məqsədini ortaya qoyur: “Cavid dramaturgiyasının estetik problemlərindən bəhs olunur. Monoqrafiyada Cavid romantizminin ideya-bədii prinsiplərinə əsaslanan müəllif, mövzunun tələblərinə uyğun olaraq, bu dramaturgiyanın janr və üslub xüsusiyyətləri üzərində də ətraflı dayanır” (57, 29). Monoqrafiyaya yazılmış annotasiyada da qeyd edildiyi kimi, müəllif romantizmin tarixi vəzifəsi, ictimai idealları, xüsusilə, milli-regional spesifikasiyası üzərində xüsusi olaraq dayanır, “Giriş” hissəsində Cavid haqqında özündən əvvəlki tədqiqatlara münasibət bildirilir, Cavid romantizminin novatorluğu və onun vahid ümumdünya romantizminin ideya-estetik qanunauyğunluqları ilə səsleşməsi vurğulanır.

Monoqrafiya müəllifi “Tədqiqata bir nəzər” başlığında Cavidin tədqiqatçıları: İsrail Cahangirov, Hənəfi Zeynallı, Mustafa Quliyev, Xəlil İbrahim, Mehdi Hüseyn,

Əli Nazim, Abdulla Şaiq, Əli Sultanlı, Məmməd Arif, Cəfər Xəndan, Cəfər Cəfərov, Mehdi Məmmədov, Zahid Əkbərov, Əbülfəz İbadoğlu və digərlərini tədqiqata cəlb edərək onlara münasibət bildirir. Temuçin Əfəndiyev həmçinin, akad. M.Cəfərin “Hüseyn Cavid”, Məsud Əlioğlunun “Hüseyn Cavidin romantizmi”, Yaşar Qarayevin “Faciə və qəhrəman”, Qulam Məmmədlinin “Cavid – ömür boyu” əsərləri üzərində xüsusi olaraq dayanır, bu əsərlərin Cavidşünaslıqda tutduqları yeri dəyərləndirməklə yanaşı, Azərbaycan KP MK-nın H.Cavidin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə qəbul etdiyi qərar müsbət hal kimi qiymətləndirilir.

Monoqrafiyada “Romantik faciənin ilk nümunələri” başlığı altında isə Cavidin “Ana” və “Maral” əsərləri təhlil olunaraq, bu əsərlərin milli dramaturgiyamızın tarixində tutduğu yer müəyyənləşdirilir. Tədqiqatın “Humanist ideyalar mövqeyindən” adlanan fəslində “Şeyx Sənan” və “İblis”, “Dövrün hadisələrinə fəal müdaxilə” fəslində “Şeyda” və “Uçurum”, “İctimai və əxlaqi münasibətlərin vəhdəti” fəslində “Afət”, “Tarixi mövzu və müasir ideya” fəslində “Peyğəmbər” və “Topal Teymur”, “Yeni sənət zirvələri” fəslində isə “Azər”, “Şəhla”, “Telli saz”, “Knyaz”, “Səyavuş”, “Xəyyam”, “İblisin intiqamı” əsərləri geniş təhlilə cəlb edilir. Monoqrafoyanın sonuncu fəslində, Cavidin sovet dövrü yaradıcılığını geniş işıqlandırılıb. Bir sözlə, konseptuallığı və bitkinliyi ilə seçilən “Hüseyn Cavidin ideyalar aləmi” monoqrafiyası Cavidşünaslığa dəyərli töhfədir. Cavidşünaslıqda zirvə fəth etmiş ədəbiyyatşünaslardan biri də Rafael Hüseynovdur.

Görkəmli ədəbiyyatşünasın 70-ci illərin sonunda nəşr edilən “Vaxtdan uca” kitabı 1988-ci ildə ikinci dəfə, təkrar nəşr olunub. Rafael Hüseynovun “Ədəbi Cavid” adlı kitabı da Azərbaycanın mütəfəkkir şairi Hüseyn Cavidin keşməkeşli həyatı və zəngin poetik irsi yeni baxış bucağından tədqiqinə həsr edilib. Filosof şairin ömür və sənət yolu ilə bağlı bir sıra maraqlı faktlar, indiyədək nəşr edilməmiş bəzi əsərlərindən parçalar, şəxsiyyətinin az öyrənilmiş ayrı-ayrı məqamlarını işıqlandıran yazılar yer almaqdadır. Zəngin arxiv materialları, Cavidə yaxından tanımış insanların xatirələri, şairin mövcud məlum irsinin, həmçinin, xilas olmuş əlyazmaları üzərində aparılmış dərin araşdırmalar və təhlillər əsasında yazılmış bu kitab Cavidşünaslıqda öz sanbalına görə seçilir.

Cavidşünas Kamran Əliyev isə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında romantizminin təşəkkül və formalaşma mənbələrini ilk dəfə sistemləşdirmiş və Azərbaycan romantizminin poetikasını elmi-nəzəri cəhətdən tədqiqata cəlb etmişdir. Şairin şəxsiyyəti və yaradıcılığının poetikası arasındakı mənəvi - psixoloji bağlılığı ilk dəfə tədqiq edən Kamran Əliyev “Hüseyn Cavidin şəxsiyyəti və poetikası”, “Cavid möcüzəsi”, “Hüseyn Cavid; həyat və yaradıcılığı” adlı əsərləri müasir cavidşünaslıq elminə dəyərli töhvədir. Bununla yanaşı, tədqiqatçının “Azərbaycan romantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşləri”, “Mirzə Fətəlidən Hüseyn Cavidə qədər”, “Azərbaycan romantizminin poetikası” və romantizm ədəbi cərəyanından bəhs edən digər monoqrafiyaları da Cavidin ədəbi-estetik görüşlərinə güzgü tutmaqda əvəzsiz bir mənbədir.

Çağdaş Azərbaycan şeirində süjetli lirika, roman janrlarının poetika və tipologiya problemlərinə həsr olunmuş tədqiqatların müəllifi, professor Himalay Qasımovun “Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcıdıq problemləri” monoqrafiyasının ayrıca bir fəslə də Hüseyn Cavidin dramaturgiyasına həsr edilib. Bu fəsildə “Şeyx Sənan” və “Peyğəmbər” pyesləri təhlilə cəlb edilərək şairin mənzum romantik dramaturgiyasının özünəməxsus xüsusiyyətləri açıqlanır və təhlil zamanı “Şeyx Sənan”da yer alan bir sıra məqamların “Peyğəmbər”də hansı miqyasda və necə inkişaf etdirildiyi meydana çıxarılır. Fəsildə, ayrıca “Şeyx Sənan”da vurğulanan “Din bir olsaydı əgər, daha məsud yaşardı əhli-bəşər”, “Peyğəmbər”də yer alan “Məhəbbətdir ən böyük din”, yaxud “Kəssə hər kəs tökülən qan izini, Qurtaran dahi odur yer üzünü” - misralarının fəlsəfi mahiyyətinə də işıq tutulur. Bununla yanaşı, Şeyx Sənan və Peyğəmbər aparıcı personajlar olaraq tipoloji təhlil predmetinə çevrilir. Müəllifin, “Hüseyn Cavidin lirikası və dramaturgiyası” kitabında isə filosof şairin daha çox poeziyası tədqiq obyektinə çevrilir. Dərs vəsaiti kimi çap olunan bu araşdırmada filosof şairin lirik qəhrəmanının inkişaf istiqamətləri və tale yolları izlənilir, dramaturji personajlarla səsləşən cəhətləri elmi-nəzəri düşüncə predmetinə çevrilir. Kitabda bunlar diqqət mərkəzinə çəkilərkən, həm də H.Cavid romantik Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum dramın banisi kimi səciyyələndirilir.

Yazıçı-publisist Elçinin məqalələrində də Cavid sənəti özünə geniş yer tapıb.

Onun 1982-ci ildə yazılmış “Sübh şəfəqinin işığı məqaləsi bunun sübutudur. Məqalədə, İntibah – “Sübh şəfəqi” (Hegel) ilə adekvat bir anlayış kimi alınır. Avropa İntibah humanizmi nümayəndələrinin əsərlərindən nümunələrə diqqət yetirilir, xüsusilə, İtaliyanın Ferrar zadəganlarından olan, Ferrar hersoqu II Erkolenin katibi olmuş Cambatista Ciraldi Çintio (1504-1573) və onun “Ekatommiti” kitabına daxil olan altıncı dekada – altıncı novella ilə səsleşən Hüseyn Cavidin “Ana” dramı müqayisə olunur və bu qənaətə gəlir ki, əsərlərin fabulaları eynidir. Elçin Cavidin həmin süjetdən xəbərdar olub - olmamasını iddia etmədən “Ana” faciəsinin orijinal və fərqli xüsusiyyətlərə malik olmasını vurğulayan müəllifin fikrincə: “Cavid dramaturgiyasının surətlər qalereyası etnoqrafik təsvirlərin, mənşə və məişət koloritinin fəvqündədir, bu qalereya ilk növbədə insan xislətinin ən dərin qatlarındakı hiss-həyəcanların ifadəçisidir, bu surətlərin daxili aləmləri, ənənəvi ibarə ilə desək, mənfiyyətdən, yaxud müsbətliyindən asılı olmayaraq heç vəchlə birmənalı yox, mürəkkəb və ziddiyyətlidir, mənəvi tərəddüdlərlə doludur. Cavid istedadı sayəsində insanı bütün mürəkkəbliyi və ziddiyyəti ilə ehtiva etməyi bacarırdı və Cavid sənətinin bu cəhəti Böyük Ədəbiyyat dediyimiz anlayışın çox mühim tərkib hissəsidir. Azərbaycan ədəbiyyatında Cavid qədər ciddi, onun qədər şakadan, yumordan, adicə zarafatdan belə uzaq bir söz sahibi tapmaq çətindir və yəqin elə buna görə də Azərbaycan teatrında romantik-fəlsəfi estetik məktəbin yaranması biləvasitə onun dramaturgiyası ilə bağlıdır” (53, 8-9)

Elçinin, 1988-də “Literaturnaya qazeta”da çıxan “Pravda, tolko, pravda” - məqaləsində də romantik şairdən geniş şəkildə bəhs edilir və bu nəticəyə gəlinir ki, Cavid və Bulqakov eyni müstəvidə günahlandırılıb – biri panislamizmi, o biri xristianlığı müdafiədə. Elçin həmçinin Hüseyn Cavidin anadan olmasının 125 illiyində etdiyi çıxışında (53) “Hüseyn Cavidin XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında misilsiz rol oynamış qüdrətli sənətkarlardan olmasından və onun ilham qaynağını milli mədəniyyətin ən dərin qatlarından almasından, Hüseyn Cavid yaradıcılığı Şərqi estetik fikir tarixi və dünya romantizm ənənələri ilə sıx bağlı olmasından bəhs edib. Ölkə başçısı Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə qeyd edilən bu yubileyinin xalqımızın dahi Hüseyn Cavidə olan məhəbbətinin göstəricisi

olduğunu vurğulamış müəllif bildirib ki, “Azərbaycan poeziyasında fəlsəfi lirikanın təkrarsız nümunələrini yaradan Cavid ümumibəşəri problemləri humanizm mövqeyindən işıqlandıran mənzum faciələri və tarixi dramları ilə dramaturgiyamızda yeni bir mərhələ açmışdır. Milli bədii düşüncə tarixini mövzu baxımdan və bir-birindən parlaq xarakterlərlə zənginləşdirən Hüseyn Cavid sənətkar şəxsiyyətinin bütövlüyünü nümayiş etdirən ibrətamiz həyat yolu keçmişdir. Keçmiş SSRİ-də totalitarizmin hökm sürdüyü bir zamanda Hüseyn Cavid sosializmin “nailiyyətlər”indən yazmağı özünə rəva bilməmiş, ona görə də Sibirə sürgün edilmiş və orada faciəli surətdə həlak olmuşdur” (53, 6-9).

XX əsr Azərbaycan romantizm ədəbi cərəyanı ilə ciddi məşğul olan Vəli Osmanlının “Azərbaycan romantikləri” əsərində məhz bu cərəyanın nümayəndələrinin: Hüseyn Cavidin, Abdulla Şaiqin, Cəfər Cabbarlının romantik yaradıcılığı geniş əhatə olunmuş, Cavidin romantizmi: “Romantik yolun başlanğıcı”, “Cavid romantizmində platonik məhəbbət”, “Sənət ocaqlarına səyahət və romantik sənət amalı”, “Gözəlliyə biganəlik və onun intiqamı” “Munislik və İblislik” bölmələri üzrə tədqiqata cəlb edilib. Vəli Osmanlı “Azərbaycan romantizmi - Təsvir sahələri və bədii aləm” kitabında isə müəllif, bütünlükdə, Hüseyn Cavidin romantizmini bu cərəyanın problemləri kontekstində təhlilə cəlb etmişdir.

Cavid sənətinə hər zaman yüksək etiramla yanaşanlardan biri də Rəfiq Zəka Xəndandır. O, pərəşrişkarı olduğu şairin; Hüseyn Cavidin 100 illik yubleyi münasibəti ilə 1981-ci ildə “Cavid sənəti” adlı kitab nəşr etdirmişdir. Cavid yardıcılığı, üslub və sənətkarlıq xüsusiyyətləri araşdırılan, şəxsiyyəti və sənətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs edilən bu kitabda ədibin dramlarının türk ədibi Əbdülhəq Hamidin əsərləri ilə müqaisəli təhlilə cəlb edilir və sonda, müəllif, əminliklə bu qərara gəlir ki, “bugünkü və sabahkı gənclik minillik ədəbiyyatımızdan ilham alaraq, şeirimizin min ildə görünməmiş yüksəkliklərə səsləyən böyük şair və dramaturq Hüseyn Cavidin layiqli sənətinə layiqincə yanaşaraq, çağdaşlarının görə bilmədiyi aləmlərə nüfuz edəcək, onun yeniliklərini, incəliklərini bircə-bircə araşdıracaq, incə-incə mənimsəyəcəkdir” (126, 83).

Rəfiq Zəka Xəndan 100 illik yubleyi münasibəti ilə ulu Cavidə üz tutaraq deyir:

Vətən, xalq oldu vicdanın, məramın, məsləkin, andın,
 Umulmaz kəhkəşanlardan şəfəqləndikcə aylandın.
 Üfüqləndin, genişləndin, oyandın, parladın, yandın.
 Hünər meydanı göstərdin, yenilməz qüdrətin ustad,
 Azərbaycanımız durduqca parlar sənətin, ustad! (126, 83).

“Vicdanı vətən, xalq olan” Cavid irsinin sədaqətli və ardıcıl tədqiqatçılarından biri olan Azər Turan Cavid yaradıcılığına böyük heyranlığı ilə seçilən tədqiqatçılarıdır. Əsasən, iki böyük türkçünün: Əli bəy Hüseynzadə və Hüseyn Cavid yaradıcılığını ardıcıl şəkildə tədqiqata cəlb edən Azər Turan Cavid yaradıcılığında Turan, irfan və zaman məsələləri ilə yanaşı, həmçinin, Cavid irsinin ədəbi, elmi, dini, tarixi qaynaqlarını da araşdırmışdır. “Hüsni-Xuda şairi”, “Əbədi Turan”, “Cavid əfəndi”, “Tahir Rasizadə”, “Turan Cavidin son söhbəti... Son yaşantıları... Son günü”, “Hüseyn Cavid”, “Əli bəy Hüseynzadə”, “Cavidnamə” və digər kitabların müəllifi olan Azər Turan, həm də Ərtoğrul Cavidin “Yazıları, rəsmləri, bəstələri, məktubları”, Mişkinaz Cavidin “Cavid haqqında xatirimdə qalanlar”, M.Səidin “Zurubi Əmsal Türkiyə və Atalar sözü” (Turan Cavidin transliterasiyası ilə) və s. kitablarının müəllifidir. Azər Turan eyni zamanda, ümummilli lider Heydər Əliyevin sərəncamı ilə Hüseyn Cavid haqqında 2003-cü ildə çəkilmiş “Səma şairi” sənədli filminin ssenari müəllifidir. Tədqiqatları Azərbaycan Cavidşünaslığında böyük əhəmiyyət kəsb edən Azər Turanın Cavid haqqındakı hələlik ən son əsəri “Cavidnamə”dir.

“Cavidnamə”nin ən qiymətli cəhətlərindən biri odur ki, bütövlükdə burada çox geniş şəkildə Rasizadələr və Cavidlər ailəsinin taleyi öz əksini tapıb. Yüksək səviyyəli poliqrafiyası ilə də seçilən bu kitab “Azərbaycan ziyalılığını orta q məxrəcə gətirən dəyərlərdən biri”, “Ədəbiyyatımıza, milli kimliyimizə olan böyük bir sevginin ifadəsidir. Bu kitab çox dəyərli bir iş, hərəkətdi və Cavid haqqında yazılmışların uğurlu yekunudu” (207, 6). Cavid düşüncəsinin, Cavid ruhunun adamı olan Azər Turanın bu əsəri də digərləri kimi mükəmməldir. Kitabda Hüseyn Cavidin ömür yolu, məxsus da onun İstanbulda yaşadığı dövr sistemli şəkildə araşdırılıb, eləcə də yaradıcılığının ədəbi-fəlsəfi, tarixi, məfkurəvi, irfani, dini və elmi qaynaqları tədqiqata

cəlb edilib. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kitabda Cavid irsinin qaynaqlarını geniş şəkildə ilk dəfə tədqiq edən tədqiqatçı böyük Cavidin irsini “əxlaqının da, düşüncələrinin də ehtiva olunduğu Vətən triadasının-türkləşmək, islamlaşmaq, çağdaşlaşmaq düsturunun fonunda araşdırmışdır”, çünki müəllifin fikrincə, “Hüseyn Cavidə mənsub olduğu məfkurə sistemindən təcrid etmək, yaradıcılığını yalnız bədii-estetik yönünə istinadən araşdırmaq dahi sənətkarın ədəbi şəxsiyyətinin hüdudlarını məhdudlaşdırır. Ona görə də Hüseyn Cavidin yaradıcılığını tədqiq edərkən, XIX yüzilliyin sonu, XX əsrin əvvəllərində təkcə Azərbaycanda deyil, eyni zamanda, Türkiyədə baş verən ədəbi-məfkurəvi prosesləri nəzərə almaq zəruridir” (207, 6). Hüseyn Cavidin yaradıcılığının və şəxsiyyətinin milli-siyasi mahiyyəti ilk dəfə yeni istiqamətdən təhlil olunan “Cavidnamə” həm də yeni elmi-tarixi faktların zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Kitabda həm də Mişkinaz, Ərtoğrul və Turan Cavidlər, Cavidin qardaşı Şeyx Məhəmməd, qardaşı oğlu Tahir Rasizadə haqqında da xüsusi bölmələr vardır.

Filosof şairin taleyi və sənəti daima 30-cu illər siyasi repressiyası qurbanlarının faciəli taleyi haqqında tədqiqatların müəllifi olan, professor Cəlal Qasımovun da diqqət mərkəzində olub. Onun Hüseyn Cavidin həyatının son dövründən, xüsusən də, əlyazmalarının taleyindən bəhs edən “Cavidə məhbəsə aparın yol”, “Məhbus tərəcəyi-halı” kitablarının Cavidşünaslıqda xüsusi bir yeri var. Cavidşünaslıq üçün əhəmiyyətli olan kitablardan biri də Əjdər İsmayılovun “Dünya romantizm ənənələri və Hüseyn Cavid” adlı monoqrafıyasıdır. Adı çəkilən bu kitabda müəllif, əsasən, Cavid yaradıcılığında dünya romantizmində demonizm ənənələrinin davamı və inkişafı məsələlərinin araşdırmaya cəlb etmiş, ədibin yaradıcılığının ideya-fəlsəfi və bədii-mifoloji köklərini göstərmiş, yazıcının milli və ümumbəşəri cəhətlərini tədqiq etmişdir.

Kitaba yazılan ön sözdə Cavid müəllif tərəfindən “ölməz filosof şair kimi, xalqımızın bədii düşüncəsini bənzərsiz poetik əsərlərlə romantik bədii formanın inkişafında, tərəqqisində tarixi bir mərhələ – Hüseyn Cavid mərhələsi yaradan bir sənətkar kimi səciyyələndirərkən, burada ədibin yaradıcılığında idealla gerçəklik arasında təzadların qarşılaşdığı göstərilir və bu dahi Azərbaycan şairinin poeziyasının

əhatəli mündərcətinə, ülvi amalına görə Şekspir, Bayron, Şiller, Höte və başqa dünya şöhrətli romantik şairlərin poeziyasına yaxınlığı qeyd edilir” (134, 3-4).

Sənətkarın istedadının demonik - yaradıcı gücü onun romantizminin zənginliyində təcəssüm tapmış və şairin dünya romantizm poeziyasında aşkarlamaq üçün bu romantizimdə tam yeni bir dövr açmış Cavid poeziyasının ilkin müxtəlif sənət - estetika telləri içərisində başlıca olaraq demonizm poeziyası tədqiq edilmişdir. Bununla yanaşı, cavidsünas Əjdər İsmayılovun tədqiqatında “İblis” əsərinə xüsusi bir yanaşma ilə aydınlıq gətirilməsi də diqqətə dəyər məsələlərdəndir. Cavidin xeyirləşərin mübarizəsinin təcəssümündə, məxsus da, zərdüştilik fəlsəfəsindən yararlandığına diqqət çəkən müəllif yazır: “Cavid şeiriyyətində zərdüştilik sisteminin əks sədası qabarıq şəkildə özünü göstərir. Burada hər zaman işığa, parlaq ideala can atmış ulu babalarımızın saflığı və mərdanəliyi ilə yanaşı, onların ərləkdən gələn psixoloji mürəkkəbliyi, dərinlik, kamillik və ləngərliyinin təsviri də diqqəti cəlb edir” (134, 3-4).

Cavid sənətinə ehtiramla yanaşan ədəbiyyatşünas İsgəndər Orucəli 1985-ci ildə yazdığı “Hüseyn Cavid yaradıcılığı Azərbaycan sovet ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslığında” adlı dissertasiyasında ilk dəfə olaraq Cavid yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi və təhlili problemi daha geniş, elmi və sistemli şəkildə araşdırmış, şairin əsərlərinin tədqiqi, Cavidşünaslığın yaranması və formalaşması məsələlərini tədqiqata cəlb etmiş, diqqətə çəkmişdir. İ.Orucəlinin müqayisəli-tarixi metoda üstünlük verilmiş tədqiqat işində “1920-30 illər Azərbaycan ədəbi tənqidi və Cavid” probleminə xüsusi yer ayrılmışdır. Seyid Hüseyn, Hənəfi Zeynallı, Əli Nazim, Mustafa Quliyev, Cəfər Cabbarlı, Əziz Şərif, İsrail Cahangirov, Məmməd Kazım Ələkbərli, Hüseyn Mehdi, Səməd Vurğun və digər tənqidçilərin Cavid sənətinə münasibəti, bədii ədəbiyyat sahəsində kommunist partiyasının siyasətinə əsaslanmaları, çox zaman qərəzli mövqe tutmaları, obyektivlikdən uzaq olmaları, bunun əksinə olaraq özlərinin subyektiv mülahizələrini obyektiv həqiqət kimi oxuculara təqdim etmələri ədəbi faktlar əsasında izah edilmiş və qiymətləndirilmiş, mütəfəkkir sənətkarın təbircə desək: “Hər kəsin haqqı kəndinə” – verilmişdir. Tədqiqatçı Cavid irsinin araşdırılmasında 1960-70-ci illəri

yeni mərhələ hesab etmiş, cavidşünaslığın məhz həmin mərhələdə formalaşmağa başladığı fikrinin üzərində durmuşdur. Buna görə də o, Məmməd Cəfər Cəfərovun “Hüseyn Cavid”, Əbülfəz İbadoğlunun “Hüseyn Cavidin “İblis” faciəsi”, Məsud Əlioğlunun “Hüseyn Cavidin romantizmi”, Zahid Əkbərovun “Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsi” monoqrafiyalarını, Məmməd Cəfərin, Yaşar Qarayevin, Mehdi Məmmədovun, Cəfər Cəfərovun, Vəli Osmanlının, Kamran Əliyevin və digərlərinin araşdırmalarını əsas götürmüşdür. Azərbaycan sovet tənqidçiləri və ədəbiyyatşünaslarının Cavid sənəti haqqında formalaşmış yalan yanlış fikir və konsepsiyalardan uzaqlaşmış, Cavidi olduğu kimi tədqiq etməyə səy göstərilmişdir. Tədqiqat işinin “Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında “Cavid irsinin öyrənilməsində yeni mərhələ” adlanan bölməsi məhz bu məqsədə xidmət edir.

Bununla yanaşı, tədqiqatda elmi ədəbiyyata və mətbuata “Cavid teatri” və “Cavidşünaslıq” terminlərinin nə zaman və kim tərəfindən gətirilməsinə də işıq tutulmuş və göstərilmişdir ki, “Cavid teatri” termininin teatrşünas İsrafil Cahangirov ilk dəfə 1932-ci ildə “Azərbaycan Dövlət Bədaye Teatrosu” kitabında, “Cavidşünaslıq” termini isə fəlsəfə elmləri doktoru İzzət Rüstəmov tərəfindən “Cavidin fəlsəfi irsi” məqaləsində (“Ədəbiyyat və incəsənət”, 25 yanvar 1969) işlədilmişdir. Yalnız bundan sonra bu terminlərdən Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında və teatrşünaslığında müxtəlif müəlliflər: Cəfər Cəfərov, Mehdi Məmmədov, Yaşar Qarayev və başqaları da yararlanmışlar.

Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslığında Hüseyn Cavidin daha çox əsassız tənqidlərə məruz qalmış əsərləri “Peyğəmbər” və “Topal Teymur” tarixi dramları olmuşdur. Bu əsərlər barədə Əli Nazim, Mustafa Quliyev, Mehdi Hüseyn, İsrafil Cahangirov, Mehdi Məmmədov və başqaları da bəzən obyektivlik göstərə bilməmiş, birtərəfli mülahizələr söyləmişlər. Adları çəkilən bu müəlliflərin də fikir və mülahizələri eyni zamanda tədqiqata cəlb edilmiş, onlarla polemikaya girilmişdir. Tədqiqatçının gəldiyi nəticəyə görə, bəzi tənqidçilər Cavid əsərlərinə yanaşmada qeyri-obyektiv, qərəzli, qeyri səmimi mövqe tutmuş, obyektiv olmayan mülahizələr yürütmüş, Cavid dramlarının bədii-estetik mahiyyətini dərk etməmiş, tarixilik və müasirlik problemi baxımından sənətkar mövqeyinə səthi

yanaşmışlar. İ.Orucəli həmçinin Cavidin qəbrinin Sibirdən axtarılıb tapılması və vətənə gətirilməsi, ona Bakıda xatirə muzeyi yaradılması ilə əlaqədar Azərbaycan KP MK-ya, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqına məktub və ərizələrlə müraciət etmişdir. Cavidin anadan olmasının 100 illiyi münasibəti ilə görkəmli ədəbiyyat və teatr xadimlərindən toplandığı xatirələri və məqalələri 1982-ci ildə kitab şəklində çap etdirmiş, 26 oktyabr 1982-ci ildə şairin Sibirdən Bakıya gətirilmiş cənazəsinin qarşılınması və dəfni tədbirlərində yaxından iştirak etmişdir. Mustafa Haqqı Türkəqulun “Azərbaycan türk şairi Hüseyn Cavid” monoqrafiyasını dramatruqun Bakıdakı ev muzeyinə təqdim etmiş, Hənəfi Zeynallının 1923-cü ildə yazdığı “Ədəbi parçalar”, Abdulla Şaiqin “İblis”nam hailəsi haqqında duyğularım”ını ərəb qrafikasından rus qrafikasına transfonlitrasiya etmişdir. Həmin məqalələr “Cavidi xatırlarkən” kitabında və “Cavidşünaslıq” araşdırmalar toplusunun II-III cildində çap edilmişdir. Bununla yanaşı, Milli Dövlət Arxivinin Ədəbiyyat və İncəsənət bölməsində mühafizə edilən “Əziz Şərif fondu”nda araşdırmalar aparmış, bu fonda Cavidin sovet dövründən əvvəl və sovet dövründə (1910-75) nəşr edilmiş kitab və bir neçə şeirini müəyyən etmişdir. Bu şeir kitabları Hüseyn Cavid tərəfindən Əziz Şərifə aşağıdakı avtoqraflarla hədiyyə verilmişdir: “Sevimli və qiymətli qardaşım Şərifzadə Əziz əfəndiyə kiçik və dəyərsiz bir yadigar. Hüseyn”, “Dəyərli qardaşım Əzizə dəyərsiz bir yarpaq. Hüseyn Cavid” (201, 121).

Tədqiqatçı həmçinin arxivlərdə araşdırmalar apararkən Cavidin mətbuatda müxtəlif illərdə çap etdirdiyi “Zavallı qadın” faciəsini, “Həsbi-hal”, “Müharibə və ədəbiyyat” (“Açıq söz”, 25 və 26 oktyabr 1915) kimi publisistik məqalələrini, “Qoca bir türkün vəsiyyəti” şeirini (“Həqiqət”, 19 aprel, 1910), 1924-cü ildə Bakıda nəşr edilmiş Abdulla Şaiqin Cavidlə birlikdə hazırladığı “Qiraət kitabı”nı aşkar etmiş və surətini çıxararaq şairin qızı Turan Cavidə vermişdir. Şairin “Qoca bir türkün vəsiyyəti” şeirini 80 il sonra 19 oktyabr 1990-cı ildə “Azərbaycan müəllimi” qəzetində çap etdirmişdir. Müəllif apardığı araşdırmalarla yanaşı, həm də mətbuatda çap etdirdiyi məqalələrində ədibin zəngin irsi ilə oxucuları tanış etməyə, onlarda bu irsə yüksək məhəbbət aşılamağa çalışmışdır. Diqqətini cavidşünaslığın ən aktual problemlərinə cəlb edən müəllif eyni zamanda “Hüseyn Cavid Azərbaycan sovet

ədəbiyyatşünaslığında” monoqrafiyasını, “Əsrin şairi” kitablarını çapa hazırlamışdır.

Bununla yanaşı, müəllif “Əsrin şairi, yaxud peyğəmbər şair”, “İnqilabdan əvvəl Hüseyn Cavid yaradıcılığının tənqidinə dair bəzi qeydlər”, “Hüseyn Cavid yaradıcılığının tədqiq tarixinə qısa bir nəzər”, “İblis” mənzum faciəsi və onun tədrisi”, “Cavid məclisi”, “Hüseyn Cavid şagirdlərə necə öyrədirik”, “Həqiqət dəqiqlik sevir”, “Hüseyn Cavidin sovet dövrü yaradıcılığı”, “Yanar ürək”, “İstiqlaliyyət, yoxsa” , “Qoy kişnəsin türkün atı”, “Cavid və Şeyx Şamil”, “Yeni fikir” qəzeti və Hüseyn Cavid”, “Türkçülük, turançılıq və Cavid”, “Tale dönüxsə”, “Cavid unudula bilməz”, “Dahi mütəfəkkir şair və dramaturq”, “Diqqətsizliyin nəticəsi”, “Hüseyn Cavid gəmisi”ndə görüş”, “Firdovsi və Cavid”, “Firdovsi və Cavid əsərlərində İran-Turan müharibələri”, “Ədibin (Cavidin) əsərlərində Zərdüşt və zərdüştilik”, “Peyğəmbər” pyesi və onun taleyi”, “Bən başımdan keçərəm... (M.Ə.Rəsulzadə və H.Cavid)”, “Cavid yaradıcılığında hərb mövzusu”, “Şeyx Sənan” neçənci ildə yazılmışdır”, “Bir daha “Şeyx Sənan”ın yazılma tarixi haqqında” kimi məqalələrində də Cavid irsinə yanaşmada obyektivlik göstərmiş və özünəməxsus mülahizələr yürütmüşdür.

Heydər Səfərov da Cavidin fəlsəfi dünyasına baş vuran araştırmacılarıdır. O, Ələkbər Quliyevlə birlikdə 1998-ci ildə Bakıda nəşr edilmiş “Hüseyn Cavidin fəlsəfi dünyası” adlı elmi-publisistik kitabın müəlliflərindən biridir. “Cavid pərəstişkarlarına” və “Ön söz”dən sonra H.Cavidin əsərlərinin təhlilinə həsr olunan bu kitabda oxuculara “Topal Teymur”, “Knyaz”. “Səyavuş”, “Xəyyam”, “Şeyx Sənan”, “İblisin intiqamı”, “İblis”, “Peyğəmbər” əsərlərindən seçmələr təqdim edilmişdir.

Kitabda həmçinin “Əsrimizin yaşadı H.Cavid haqqında” adlı yazıda Cavidin tələbəsi olmuş Lətif Hüseynzadənin Cavid haqqında xatirələri, son 20 səhifəsi isə “Tarixi sənədlər və materiallar” başlığı altında Hüseyn Cavid haqqında çap edilmiş rəsmi materialların, o cümlədən, Ümummilli lider Heydər Əliyevin müxtəlif vaxtlarda etdiyi çıxışlar mətbuatdan götürülərək bəzi ixtisarlarla cavidsevərlərə çatdırılmışdır.

Beləliklə, aparılan araşdırmalardan sonra gəlinən qənaət budur ki, Hüseyn Cavid sənətinə olan ədəbi-elmi baxış heç zaman birxətli olmamış, müxtəlif dövrlərdə, əsasən də, cavidşünaslığın birinci mərhələsi dövründə onun sənəti barədə ziddiyyətli, qeyri səmimi fikirlər söylənilmişdir. Amma maraqlı cəhətlərdən biri budur ki, Cavid sənəti

haqda fikir və mülahizələr bildirmiş bütün ədəbiyyatşünas və tənqidçilər Cavid sənətinin böyüklüyünü etiraf etmişlər. Şairin həyat və yaradıcılığı, əsasən, üç istiqamətdə araşdırılmışdır.

I istiqamət romantizmin ümumi problemlərindən bəhs edən tədqiqatlarda onun ədəbi irsinə də yer ayrılmasıdır. Bu istiqaməti Azərbaycanda ədəbi məktəblər barədə doktorluq işi yazan görkəmli ədəbiyyatşünas Mir Cəlal Paşayev, Azərbaycan romantizminin Hüseyn Cavid yaradıcılığı ilə qarşılıqlı əlaqələrini araşdıran akademik Məmməd Cəfər, Azərbaycan romantizminin nəzəriyyəsi və poetikası barədə araşdırmalar aparan görkəmli ədəbiyyatşünas Kamran Əliyev, Vəli Osmanlı, və digərləri təmsil edir.

II istiqamət, əsasən, Hüseyn Cavid yaradıcılığının ümumi məsələləri ilə bağlı aparılan tədqiqatlardan ibarətdir. Bu istiqaməti Əli Sultanlı, Əli Nazim, Mustafa Quliyev, Yaşar Qarayev, Məsud Əlioğlu, Timurçin Əfəndiyev, Rafael Hüseynov, Alqış Musayev, Azər Turan, Orucəli İskəndər, Tahirə Məmməd, Zümrüd Abiyeva, Nəzakət Əzizova, Alqış Həsənoğlu, Şəmil Sadiq, Tural Hüseynli və digərləri təmsil edir.

III istiqamət Hüseyn Cavid yaradıcılığının tədqiqi ilə bağlı əsərlərinin ayrı-ayrı öyrənilməsi ilə əlaqədardır. Bu istiqamətdə araşdırma aparanlar: Zahid Əkbər, Əbülfəz İbadoğlu, Baloğlan Şəfiyev, Zaman Əsgərli, Jalə Hüseynova, Vəfa Mahmudova, Rəsuli İradə, Cavidə Məmmədova və Etibar Talıblı vardır.

Bir çox tədqiqatlarda XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan ədəbiyyatı nəzər nöqtəsinə çəkilərkən Cavid sənətindən də söz açılmış, filosof şairin yaradıcılığı ümumi Azərbaycan ədəbiyyatı kontekstində öyrənilmişdir. Bəzi müəlliflər Cavidin müasirlərindən bəhs edərkən müqaisə üçün Cavid əsərlərini də tədqiqat obyektinə çevirmişlər. Cavid sənəti haqqında söz deyən, fikir və mülahizələrini bildiren bu tədqiqatçıların apardıqları sanballı araşdırmalar elmi mühitdə hər zaman olduqca böyük maraq doğurmuş, ədəbi ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır.

Beləliklə, hələ böyük şairin sağlığında yaranmağa başlamış və özünəməxsus bir tarixi inkişaf yolu keçmiş Cavidşünaslıq bu gün də bu missiyanı ləyaqətlə davam etdirməkdədir. Son dövrlərdə bir çox ayrı-ayrı namizədlik və doktorluk dissertasiya-

larının tədqiqat obyektinin Cavid yaradıcılığının təşkil etməsi bunu təsdiqləməkdədir.

4.3. Cavid yaradıcılığı ədəbi məhkəmələr məngənəsində: Cəfər Cabbarlı

Kamil Vəli Nərimanoğlu “Sovet ədəbiyyatı”: gerçəkliklər, həqiqətlər, ziddiyyətlər” adlı məqaləsində yazır: “Allahım, məni bağışla və biz bədbəxtləri başa düşməyə çalış. Tanrım, niyə bizi bu ağır, məşəqqətli zamanda dünyaya gətirib əlimizə qələm verdin? Bizdən rəhmینی əsirgəmə, Tanrım” (Sovet yazıçısının bu dünyada son, o dünyada ilk duası)” (220). Böyük məntiq daşıyan bu sözlərə dayanaraq sovet dramaturqu Cəfər Cabbarlıya yanaşsaq, ağır, məşəqqətli zamanda dünyaya gəlib əlinə qələm alan, ədəbi məhkəmələrdə çox zaman prokuror kimi ittiham edən Cəfər Cabbarlını da anlamağa çalışmalıyıq. Professor B. Əhmədov yazır: “Hüseyn Cavid haqqında ən kəskin tənqidlərdən birinin zamanını və müəllifini güzli saxlayıb onu ədəbi cameyə təqdim etsək, o, birmənalı şəkildə qınaq obyektinə olacaq, bu çıxış onun repressiyasından üç il əvvəl Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının 1-ci qurultayında (1934) C. Cabbarlı tərəfindən edilmişdir” (59, 327).

Nə idi ədəbi məhkəmə və ya ədəbi məhkəmələrə lüzum var idi? Əgər dövrün tələbləri baxımından bu sualı cavablandırılmalı olsaq, deməliyik ki, bəli, var idi, çünki siyasi sistem bunu tələb edirdi. Əslində, “Ədəbi məhkəmələr, repressiyalar, sürgünlər, həbslər, təcridetmələr, işsizliyə məhkumetmələr, nəzarət və idarəetmənin mürəkkəb strukturunun tərkib hissəsini” (Kamil Vəli) təşkil edirdi. Onun əsas məqsədi “ümumproletar işinin tərkib hissəsi, təkərçiyi, vintçiyi olmayan ədəbiyyatı” tənqid edilməsi, qaralanması prosesi idi. Bu prosesdə ittihamçı da, müttəhim də yazıçılar özləri olurdular. Sovet dramaturqu Cəfər Cabbarlı bu işdə heç bir səriştəsi olmayan Cavidə ittiham edirdi. Əslində, Cavidin yaradıcılığı “ümumproletar işinin tərkib hissəsi, təkərçiyi, vintçiyi olmayan ədəbiyyatı” idi.

Hər ikisi azərbaycanlı və dramaturq idi. Və hər ikisi də qüdrətli sənətkar idi.

Cəfər Cabbarlı 1915-ci ildə M.Ə.Rəsulzadənin təsis etdiyi, türkçülük və müsavətçilik fikirlərini təbliğ edən “Açıq söz” qəzetinin ətrafına toplaşanların ən

fəallarından idi. “Trablis müharibəsi”, “Ədirnə fəthi” kimi pyeslər də bu ideyalara rəğbətindən yaranmışdı. Milli hökumət zamanı Cabbarlı parlamentdə stenoqraf işləmişdi. “Sevdiyim”, “Azərbaycan bayrağına” şeirlərində milli dövlətimizi tərənnüm etmişdi.

Təəssüf ki, 1920-ci il aprelin 27-də Milli hökumətin suqutu bir çoxları kimi, onun taleyində də mühüm rol oynayıb. Milli hökumət təhvil verilən günün axşamı milli hərəkatın fəalları, Mirzə Bala Məmmədzadə və Cəfər Cabbarlı başda olmaqla, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin evinə yığılaraq “Gənc musavatçılar” hərəkatını yaratmışdılar. Bu təşkilatın sədri Mirzə Bala Məmmədzadə, katibi isə Cəfər Cabbarlı seçilmişdi. Bu səbəbdəndir ki, Cəfər Cabbarlı dramaturgiyası üçün “1920-ci illər dərin sarsıntılar, iztirablı axtarışlar, varlığa estetik münasibətdəki eniş-yoxuşlar mərhələsi olub. Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyəti dövründə (1918-1920) bir çox yazıçılar kimi, gənc Cabbarlının da dərinədən çulğalamış milli problematika, milli iftixar, qürur və vətənpərvərlik ruhu ilə yazılmış “Ulduz və ya Trablis müharibəsi” (1917), “Ədirnə fəthi” (1917) pyesləri tənqid tərəfindən “Ziyanlı sənət”, “Zərərli təmayül” kimi qarşılıb” (157). 1923-cü ildə həbs edilən “gənc müsavatçılar”ın içərisində Cəfər Cabbarlı da olub. O, azaldığa müəyyən şərtlə buraxılıb. Bundan sonra müsavatçı Cəfər Cabbarlı sovetlərin ideoloquna çevrilib. Sözsüz ki, bunlar C. Cabbarlının məfkurəsini dəyişdirdiyi kimi, yaradıcılığına da sirayət edib. Yaradıcılığının birinci dövründə onun əsərləri türkçülük məfkurəsi ilə yazılıb. Məsələn: “Dan ulduzu” şeiri. Türk ədəbiyyatının sevilən şairi Əbdülhaq Hamidin eyni adlı əsərinin təsiri ilə yazılsa da, Hamiddən fərqli olaraq Cabbarlının şeiri siyasi məzmun daşıyır. Bura qədər o, mütəfəkkir Cavidlə həmfikirdir, o da türkçülük ideyaları ilə yazıb – yaradıb. Onun da “Ey dan ulduzu” – deyə xitab etdiyi, güvəndiyi ölkə Türkiyədir:

Qaranlıq gecədə səni gözləyib
 Durmaqdan yoruldu, ey dan ulduzu.
 Uzaq üfüqlərə göz gəzdirməkdən
 Az qala kor oldum, ey dan ulduzu.

Öksüz taleyim tək gecikdin nədən,

Karvanqıran doğdu, görünmədin sən,
 Oxşatdım, yanıldım, könül verdim mən,
 Bilmədən vuruldum, ey dan ulduzu! (17, 74).

C. Cabbarlının “Karvanqıran doğdu” – dediyi isə, şimaldan gələn çağrılmamış qonaqlar, Azərbaycanı işğal etmiş bolşeviklər idi. Bu kimi duyğularla yazan sənətkar həbsdən azad edildikdən sonra, yenidən qurulub. Musavata, müsavətçi ideyalara üz çevirib, bir sovet gənci kimi, yaratdığı əsərlərlə sovet dramaturgiyasını zənginləşdirib, yeni ideologiyaynın əlibağlı quluna çevrilib.

Cəfər Cabbarlı ilə Hüseyn Cavid arasında şəxsi həyatda heç bir narazılıq olmadığı halda, Cabbarlının tənqidi yazıları mətbuatı bəzəyib. Təcrübəli jurnalist – alim, bəzən onu canlı salnamə də adlandırırlar, Qulam Məmmədli yazır: “Respublika Əlyazmalar fondunda C.Cabbarlının arxivindən bir dəftərçənin 22-49-cu cu səhifələri, “Şeyx Sənan”ın mühakiməsi konspekti saxlanılır. Xətt Cəfərindir. Materiallar arasında Cavidə aid qeydlər vardır” (163, 183). Əslində, bu gün sözün ən mülayim halında tənqid dediyimiz bu yazılar tənqiddən çox danos yazmağa bənzəyir, çünki bu tənqidin kimə və nəyə xidmət etdiyini bilirik.

Məlumdur ki, repressiya edilənlər kimi, bu işdə barmağı olanların da hamısı sonralar reğressiyaya məruz qalıblar. Əgər Cəfər Cabbarlı 1934-də ölməsəydi, onun da repressiyaya məruz qalması labüd idi.

Cəfər Cabbarlı əvvəllər Hüseyn Cavid sənətindən yaradıcı şəkildə bəhrələnmiş, uzun müddət onun ədəbi təsirindən çıxma bilməmişdir. Cavidin “Yaşıl yarpaqlar”da yayınlanan və şairin yaradıcılıq konsepsiyasını ortaya qoyan, “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” – şeirinə alternativ olaraq Cəfər Cabbarlı “Kommunist” qəzetində çap olunan şeirində özünü tamamilə başqa bir düşüncə ilə ifadə edib:

Mən bir zaman öz-özümdən uzaqdım
 Dün bir işıq buldum, könlümə taxdım.
 Bütün əski tanrıları buraxdım,
 İndi artıq bir tanrım var – Gözəllik!

Bütün əski tanrılara darıldım,

Həp məcazi sevgilərdən yoruldu.
 Bir həqiqət buldu, ona vuruldu,
 Dünyada bir şuarım var – Gözəllik!

Oxşa məni, yeni tanrım sevindir!
 Artıq fikrim, ruhum, duyğum sənindir.
 Çıx könlümdən, əski dünya, sonundur,
 Çünki yeni bir yarım var – Gözəllik! (17, 71).

Ədibin yaradıcılığına olan rəğbətində baxmayaraq, Cavidə ən çox tənqid edənlərdən biri “könlümdən, əski dünyanı çıxaran” və “yeni Tanrısını” – “bulub” ona sədaqətlə sitayiş edən Cəfər Cabbarlı olub. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bir müddət dram yaradıcılığına fasilə verən yazıçı 1927-ci ildə “Sevil”i, “Almaz”, 1931-ci ildə “1905-ci ildə”, 1932-ci ildə “Dönüş”ü yazaraq Azərbaycan sovet ramaturgiyasının başlanğıcını qoyub.

Cabbarlıdan fərqli olaraq nə əqidəsinə, nə üslubuna, nə də qələminə xəyanət etməyən, Azərbaycan ədəbiyyatının vicdanı sayılan Hüseyn Cavidin nə ideologiyasında, nə yaradıcılığında, nə də həyata baxışında heç nə dəyişməyib. Bu sənətkarların əsərlərinin yazılma tarixinə diqqət yetirəndə məlum olur ki, az zaman fərqi ilə, Cavid əfəndi “Peyğəmbər”i yazanda, yoldaş Cəfər “Oqtay Eloğlu”, “Od gəlini”, “Topal Teymur”u yazanda “Almaz”, “Səyavüş”ü yazanda “1905-ci ildə”, “Dönüş”, “Almaz” yazıb. Ümumiyyətlə, keçən əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda dram əsərləri ilə boy göstərən iki böyük dramaturq vardı. Bunlardan biri Hüseyn Cavid, digəri Cəfər Cabbarlı idi. Amma nədənsə ədəbi məhkəmələrdə yoldaş Cəfər prokuror, Cavid isə sorğulanan tərəf idi.

Qulam Məmmədli Şərq qəzetinə (9 iyun 1991-ci il) verdiyi müsahibələrindən birində Cəfərin Cavidə münasibətini xarakterizə edərək deyib: “Cəfər Cabbarlı öz yazılarında çalışırdı ki, Cavidə səhnədə, ədəbiyyatda qiymətdən salsın, özü keçsin qabağa. Paxıllıq eləyirdi. “Şeyx Sənan”ın qabağında “Od gəlini”, “Dönüş” yazıldı. Q.Məmmədlinin fikrincə, bu başdan-ayağa Cavidə gözdən salmaq... “sən köhnəlmisən, dala qalmısan, sən bizim müasir həyatın adamı deyilsən” - deməkdir. Eyni fikri

Məmməd Arif bir başqa şəkildə ifadə edərək yazır: “Hüseyn Cavid və Cəfər Cabbarlı. Cavid öz tarixi-romantik qəhrəmanları ilə çoxdan tamaşaçılara tanış idi. Cəfər isə gənc idi. C. Cabbarlı Cavid yaradıcılığının bəzi məhdud cəhətlərini, xüsusən Azərbaycan həyatından az yazmasını, milli qəhrəmanlar yaratmağa az əhəmiyyət verməsini hiss etsə də, hər halda onun dramaturji təsirindən uzaqlaşma bilməmişdi. Cavidin Şeydası ilə Cəfərin Aydını arasında qohumluq vardı və bunu görmək o qədər də çətin deyildi. Amma Cavidin Cəfərə təsiri belə müstəqim təsirdən daha artıq, əks istiqamətdə olmuşdur. Bu cəhəti biz hətta Cavidin “Peyğəmbər”i ilə Cabbarlının “Od gəlini” arasında əlaqədə axtara bilərik. Əgər Cavid peyğəmbər surətində Məhəmmədi müsbət planda, bir humanist və islahatçı kimi vermişdisə, Cəfər Əbü-Übeyd surətində Məhəmmədi mənfi planda, bir qəssab və mürtəcə şəxsiyyət kimi verməyə çalışmışdı, yəni Cavidin əksinə hərəkət etmişdir, onu bir növ təshih etmək istəmişdi. Cavidin əksinə olaraq, Cabbarlı daha çox Azərbaycandan və həm də müasir həyatdan yazırdı. Cabbarlı Caviddən öyrənirdi, amma onu nəinki təkrar etmirdi, hətta sovet ədəbiyyatının qarşısında duran məsələləri həll etmək işində onu qabaqlayırdı...” (161, 31-32).

Beləliklə, yolları ayrılan bu iki böyük sənətkar ittihamçı, müttəhim kimi ədəbi məhkəmələrdə tez-tez üz-üzə gəlmək məcburiyyətində buraxılıb. “Azərbaycan bayrağına” şeirində “Yürəyimdə bir dilək var, o da doğru kəsilsin, O gün olsun bir göy bayraq Turan üstə açılınsın”, alovlu millətpərvər, müsavətçi “Məhəmmədzadə Mirzəbala qardaşına töhfə” – deyə həsr etdiyi “Salam” şeirində:

“Dillərimiz Turan deyə yoruldu
Turan ellərinə salam söyləyin.
Yıldızlı bir göy tac üstə ay parə,
Bir al yaylıq verim yetirin yarə,
Durnalar, durnalar, bizdən dübarə

Turan ellərinə salam söyləyin (17, 64) – yazan Cabbarlı birdən-birə qəlbi türkcülük, turançılıq eşqiylə çırpınan Hüseyn Cavidə qənim kəsilib.

İdeoloji cəhətdən yenidən qurulan Cəfər Cabbarlı tərəfindən “Cim” imzası ilə dövrü mətbuatda Hüseyn Cavidə qarşı tənqidlər yazılıb. 1921-ci il 15 noyabrda

Cabbarlı “Kommunist” qəzetində Hüseyn Cavidin “Şeyx-Sənan” əsəri haqqında eyniadlı tənqidi məqalə yazıb. Məqalədə “əsərin bir qaç nüqtəsinə şairimizin diqqətini cəlb etmək istəyən” müəllif yazır: “Cümə günü, noyabırın 11-də möhtərəm şairimiz Hüseyn Cavidin “Şeyx-Sənan” adlı faciəsi oynandı. Möhtərəm müəllif guya, “İblis”də buraxdığı bütün xətalərin intiqamını “Şeyx-Sənan”dan almış kimi əsərin hər bir cəhətinə son dərəcə diqqət etmişdir. Nə qədər “İblis” bir-birindən, bir o qədər də rəbitəsi olmayan ayrı-ayrı vəqiələrdən ibarət olsa da, o qədər “Şeyx-Sənan”ın bütün vəqiələri arasında sıxı bir irtibat vardır. Həm də əsərdə gözəl tiplər və bir çox həyəcani- bədii səbəbiyyət verici mənzərələr vardır ki, bunun üzərinə möhtərəm ədibimizi bu müvəffəqiyyəti üçün səmimi qəlbədən alqışlamaqla bərabər, əsərin bir qaç nüqtəsinə şairimizin diqqətini cəlb etmək istərdik...” Cim-Cəfər Cabbarlı (50, 414 s.). Cəfər Cabbarlının əsas məqsədi bu tərifdən, bərbəzəkli sözlərdən sonra yazılanlarda daha başqa bir şəkildə hiss olunur. “Cim” “möhtərəm şairimiz” adlandırdığı Cavidi tənqid atəşinə tutur.

O illərdə “Kommunist” qəzetinin təşəbbüsü ilə ədəbi əsərlər və ictimai tiplər üzərində bir çox mühakimələr qurulması qərara alınır və o da əlavə olunur ki, bu yaxınlarda “Şeyx Sənan” üzərində mühakimə qurulacaqdır. Bu münasibətlə məzkur pyes dekabrın 4-də dövlət teatrında tamaşaya qoyulacaqdır” (163, 141). Bir il sonra isə, 1922-ci il 19 iyunda, “Zəhmət” qəzetində belə bir məlumat verilir: “Cim” imzalı müəllifin “Ədəbi mübahisələr” başlıqlı məqaləsi çap edilməyə başlayır. Hüseyn Cavidin yaradıcılığı və əsərlərinin təhlilinə həsr edilmiş bu məqalələr əsas etibarilə tənqidi xarakterdədir və bir-birinin ardınca “Zəhmət” qəzetinin 20, 23, 24, 27 və 28 iyun tarixli nömrələrində verilib. Göründüyü kimi, “Cavid yaradıcılığı ilə ilk ədəbi mübahisə də Cəfər Cabbarlının adı ilə bağlıdır” (11, 34).

“Zəhmət” qəzetində nəşr etdirdiyi yazılarında Cavidin şeiriyyətini guya yüksək qiymətləndirən “Cim”, əslində, Cavidi dramaturq kimi qəbul etməyir, hətta böyük sənətkara yalnız şairliklə məşğul olmağı tövsiyə edir: “Zatən Cavidin Qafqasiyada sevimli və hörmətli şair olduğunu inkar etməyiriz. Fəqət bunu da gizlətməyəlim ki, Hüseyn Cavidin gərəksə “İblis”, gərəksə “Afət”i və yaxud “Uçurum”u, “Şeyx Sənan”ın xəllaqına yaraşar bir əsər olmayırlar. Bu əsərlərin bu qədər zəif və səhnə

üçün natəmam olmaqları Hüseyn Cavidə yalnız şair olmağını tövsiyə etməzmi? Əlbət ki, edərsə bəlkə də türk ədəbiyyatında parlaq bir mövqe tutması üçün fəqət bir şair olub qalmasını əvvəldən tələb edir” (19, 74).

Tənqidə təriflə başlayan, “Cavidin Qafqasiyada sevimli və hörmətli şair olduğunu” vurğulayan “Cim” ədibin “İblis”, “Afət”, “Uçurum”, “Şeyx Sənan” pyeslərini Cavidin sənətkar qüdrətindən aşağı, “zəif və səhnə üçün natəmam əsərlər sayan Cəfər Cabbarlıya görə şairin “türk ədəbiyyatında parlaq bir mövqe tutması üçün fəqət bir şair olub qalması” lazım imiş.

1924-cü ilin dekabr ayında Əli Bayramov adına klubda Həbib Cəbiyevin sədrliyi ilə aparılan “Şeyx Sənan”ın ədəbi-ictimai mühakimədə prokuror sifəti ilə çıxış edən Cəfər Cabbarlı Cavidə, onun sənətini qəddarcasına mühakimə edir. Maraqlananların həm teatra, həm də mühakiməyə gəlməsi tövsiyə olunur. Bir aydan çox çəkən bu ədəbi-ictimai mühakimənin qəbul etdiyi qərara görə, “Şeyx Sənan” hazırkı ictimai tərbiyə nöqtəyi - nəzərinə cəmiyyət üçün zərərli bulunmuşdur. Mühakimədə prokuror kimi çıxış edən C.Cabbarlı uzun bir məruzə ilə çıxış etmişdir. “Ədəbi mübahisələr”də yazdıqlarından tam məmnunluq ədası ilə razı qalan müəllif yazır: “Qoy bir nəfər çıxsın və barmağını uzadaraq tərəddüdsüz, Cavidin filan yazısı cəmiyyətimizin ifadəyihəl və keyfiyyətidir, söyləsin. Bunu kimsə deyə bilməz. Biz “Zəhmət”dəki tənqidin bir çox yerləri ilə şərik deyiliksə də, “Cavidin yazdığı əsərlər get-gedə həyatdan uzaq olmağa başlamışdır” – deməsini də bir nöqtəyi-nəzərlə olduğunu ehtimal ilə sabit edirik. “İştə, bu nöqtəyi-nəzərlə Cavidə yanaşınca elə təsir bağışlayır ki, guya Cavid heç vaxt içində yaşadığı mühitlə maraqlanmamış, ölkəmizin, xalqımızın rəngarəng həyat və məişəti onu heç vaxt xalqımızın fəryadları ilə inlədiyini, xalqımızın sevincləri ilə güldüyünü görə bilmirik” (212, 61).

Cavidə bir “romantik yazıçı” kimi qəbul etməyən C.Cabbarlının fikrincə, “Cavid sırf romantik bir yazıçı deyildir. O gah romantik, gah idealist, gah realist kimi sentimentalistdir. Fəqət Cavid kim olursa olsun, hanki məktəbə mənsub bulunursa, həmin məktəblər üsulu ilə yazdıqlarına müvəffəq olmuşsa-olmamışsa, fərq etməz. Şimdi Cavid var. Yazıyor” (19, 74).

“Ədəbi mübahisələr” məqaləsində, Cavid yaradıcılığının problematikasını, sənət

təmayülünü də tənqid edən C. Cabbarlı “Şeyx Sənan”, “Uçurum”, “Afət” və “İblis” əsərlərindən bəhs edərkən dramaturqun guya dövrə ayaqlaşma bilmədiyini əsaslandırmağa çalışmışdır. “Kommunist” qəzetinin 1925-ci il 12 aprel tarixli 82-ci nömrəsində dərc olunan “İblis”in son quruluşu” adlı məqaləsində C.Cabbarlı pyesin səhnə tərtibatındakı nöqsan və çatışmazlıqları diqqətə çəkmişdir (50,74).

Bu fikirlərindən sonra, Cavidin “təqdim ediləcək müsbət cəhətləri də yox deyildir ki, bunları qeyd etməməklə həm yazdıqlarımız birtərəfli olur, həm də Cavidin haqqını inkar etmiş oluruq” - fikrinə gələn tənqidçi yazır: “Caviddə su kimi duru, almas kimi saf, parlaq və oynaq bir lisan vardır ki, bu islahına çalışan lisanımızın təkamül özülü ola biləcəkdir, zənnindəyik. Zətən bir millət üçün lisanı onun şairləri, ədibləri yaradırlar ki, Cavid də bu cəhətdən qiymətlidir. Bizcə, Cavidin ortaq bir yol götürmüş lisanı Azərbaycanda tətbiq ediləcəyi kimi, ərəbləşmiş Fikrət və Hamid lisanlarını da meydandan sıxıb çıxaracaqdır”; “Caviddə hər kəsi məftun və əsir edəcək bir qüvvəyi şeiriyyə vardır. Zətən əsərlərinin ən böyük gözəlliyi və qüvvəti də burasındadır. Bizcə, “Afət”in bir qədər zəifliyi nəşr olunmasıdır. Tamaşaçılar, adətən səhnəyi unudur, Cavidin şeirlərindəki gözəlliklə əylənirlər. Biz bu şeir və lisanı ümumtürk aləmi-ədəbiyyat səhnəsinə xüsusi malımız kimi çıxara bilərik”; “Caviddə bir də fəlsəfə vardır ki, bu, ədəbiyyatda bir əsas olmasa da, hər halda bir məziyyət kimi götürülsə, əsərlərinin qüvvətlənməsinə yardım edir. Bu fəlsəfələrin həpsi yeni olmasa da, hər halda yeni və gözəl bir şəkillə meydana çıxarılır ki, bu da bir fəzilət və məziyyətdir”; “Hər halda bu fəlsəfələr müxtəlif əsərlərdə bir-birinə təzad təşkil etsələr də, Cavidin əsərləri fikir və fəlsəfə cəhətinə bir-birinin mütəmmimi olsalar da, olmasalar da, bizcə, Cavid üçün bir nöqsan olmazlar” (50, 76).

“Cavidin hal-hazırda ədəbiyyatımızın yoqsulluğu içində böyük bir mövqe tutur” – qənaətinə gələn C. Cabbarlının “Caviddə müsbət cəhətlər” kimi göstərdiyi bu məziyyətlər heç şübhəsiz ki, məqalədəki tənqidi fikirləri sığortalamaqdan başqa bir şey deyildir” və “həmin dövr üçün Cabbarlının söylədiyi tənqidi fikirlər məqbul sayıla bilər, çünki digər yazıçıların yazılarında da Cavid haqqında eynən belə fikirlər az deyilməyib” (11, 37). Doğrudur, Cabbarlının mütəfəkkir sənətkara tutduğu iradlar sonralar çoxları tərəfindən də söylənəcəkdə, onun mənsub olduğu xalqın

mübarizəsindən, həyatından xəbərsiz olduğunu isbatlamağa çalışacaqdılar, niyə yeni quruluşu tərənnüm etmədiyinin səbəbləri üzərində baş sındıracaqdılar, yaradıcılığında qeyri-milli, Azərbaycan ədəbiyyatına yad notlar axtaracaqdılar, hətta bulacaqdılar. Amma üzərindən uzun illər keçməsinə baxmayaraq, hələ də qəlbləri ağrıdan odur ki, böyük sənətkara qarşı bu münasibətin əsasını məhz Cəfər Cabbarlıya qoydurmuşdular.

Sözsüz ki, Cabbarlının bu tənqidi fikirləri hələ o zaman, yazıldığı dövrdə ədəbi tənqiddə birmənalı qarşılanmamış və ona tutarlı cavablar verilmişdir. Cabbarlıya Cavidin əsərləri haqqında yazdığı tənqidi yazılara ən çox cavab verənlərdən biri Hüseyn Cavidin yaradıcılığına xüsusi diqqət göstərən, jurnalist, publisist, tənqidçi Xəlil İbrahim olmuşdu. C.Cabbarlının Azərbaycan tənqidi mühitində populyar olan “Cim” imzasının əksinə olaraq, Xəlil İbrahim “Əks-cim” imzası ilə yazdığı məqalələrində C.Cabbarlının fikirlərinə kəskin münasibət bildirmiş, onun “Şeyx Sənan” haqqında tənqidi fikirlərinə cavab verərkən həm də Cavidə qarşı obyektiv və ədalətli olmağı tövsiyə etmişdi: “Əzizim! Tənqid deyə yürütdüyünüz müxavizəni hər kəs kimi mən də oxudum. Arizu buyrulan nüqtələrin cavabını kəndisilə bərabər oturduğun müəllifdən sorsaydın, oxucuların vaxtını nafile almazdınız...” (163, 116).

“Ədəbiyyat şərarələri” adlı tənqidi məqaləsində “Cim”in əksinə olaraq Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” və “İblis” faciələrini ideya-sənətkarlıq nöqtəyi-nəzərindən müqayisə edən Xəlil İbrahim “Şeyx Sənan”ı yüksək dəyərləndirmişdi. O yazır: “Şeyx Sənan” və “İblis” səhnəmizin birer zinətidir. Bu əsərdə mühim bir məsələdə səbat var, məntiq var və əsər başdan ayağa o ruhla ruhlanmışdır” (163, 119).

Xəlil İbrahim Cəfər Cabbarlının “Zəhmət” və “Kommunist” qəzetlərində Hüseyn Cavidin “Uçurum” pyesi ilə əlaqəli dərc edilən tənqidi yazılarına da münasibət bildirir, “Cim”i məzəmmət edir: “Hüseyn Cavidin “Uçurum” dramı barədə “Zəhmət” və “Kommunist” qəzetləri səhifələrində bəzi mübahisələr mövcud oldu və məqalə sahiblərinin hər biri məqaləyə bir cür yanaşaraq tühafdır ki, guya “Uçurum” ədəbi bir əsərmi? Yaxud bir dramadır? - sualını vermiş kimi oldular. C.C. hətta əsərə ötəri bir nəzərlə baxaraq yalnız şeir yazmağı tövsiyə etdi. Hüseyn Kazımoğlu isə, “Uçurum”u yalnız birinci mühərrirə qarşı müdafiəyə qalxışaraq, onun tənqid etdiyi cəhətlərə yanaşdı və ancaq bununla iqtifa etdi. Bunların hər ikisinin yazısında məncə başlıca

bir yanlışlıq var. O da bir əsərə hər ikisinin pək darısqal bir nəzərlə baxması və məsələni bir qədər qarışdırmasıdır” – deyə fikirlərini yekunlaşdırır (163, 129).

Yenə “Zəhmət” qəzetində yayınlanan məqalənin ikinci hissəsində Xəlil İbrahim: “Azərbaycanda mövcud ədəbi əsərlərə baxdıqda, hər şeydən əvvəl, böyük bir qüsür gözə çarpır... Yazıçının müəyyən dili, müəyyən şivəsi, müəyyən üslubu və dolayısı ilə əsərin ahəngi yoxdur. Xüsusən, son zamanlarda yazılan əsərlərə baxdıqda, bir səhifənin başında tam mənası ilə qaba, provinsial bir şivə, ayağında isə İstanbul üdəbası dairələrinin incə ədəbi dili, hətta deyil bir səhifədə, bəlkə, bir cümlədə belə bu kimi təzadə təsadüf etmək olur. Halbuki “Uçurum”da və ümumiyyətlə, Hüseyn Cavidin bütün əsərlərində müəyyən bir dil, müəyyən bir üslub, şivə, səlasət, ahəng görülməkdədir” (163, 131) – deyə münasibət bildirir.

Lakin Xəlil İbrahim də hər zaman Hüseyn Cavidə münasibətdə tam obyektivlik göstərməmiş, bəzən subyektiv mülahizələr də yürütmüşdür. Hüseyn Cavidin əsərlərinin tendensiyalarını düzgün qavramayan Xəlil İbrahim yazır: “Əsərə diqqət edildikdə, başdan-ayağa əksəriyyət, silah və kapital əleyhinə təbliğat aparıldığı görünür. İblis qiyafəsində rol oynayan krallar, şahlar, siyasilər, mollalar, qızıl ilə silahı təqdis edərək:

Bunlar edəcək işlə nəhayət şiri məsud,

Al, işlə bu atəş, bu da ən sevgili məbud...

... Əvvəla, Hüseyn Cavidin ümdə fikri, İblis yoxdur və bu işlərin heç birisindən İblisin xəbəri yoxdur – demək ikən, nədənsə ikinci pərdədə xidmətçi ərəb qiyafəsində İblis çıxır, yaxud üçüncü pərdədə abid sifətində yenə İblisi səhnəyə çıxarır. Və bununla da əsas fikrin xilafına olaraq isbat etmiş olur ki, o cinayətlərin həpsi İblisdəndirsə, insan nə yapsa da İblisin pəncəsindən qurtulmaz...bu kimi təzadlar nəticəsində şairin İblisə münasibəti və ümumiyyətlə, əsas fikrini, ideyasını anlamaq olmur.”

Görünən budur ki, Xəlil İbrahim əsərin sonunda Hüseyn Cavidin gəldiyi “İblis nədir? – Cümlə xəyanətlərə bais...Ya hər kəsə xain olan insan nədir? - İblis!...” (23, 117) – qənaətinə yetərincə diqqət yetirməmişdir. Xəlil İbrahimin tənqidinə münasibət bildiren Zinət Nuşirəvan haqlı olaraq yazır: “İblis”ə tənqid yazan Xəlil İbrahim yoldaş

Hüseyn Cavidin bu əsərinin əsas qüsurundan qafil qalmışdır ki, o da ümumiyyətlə bu əsərlərin həpsinin ən qarışıq bir idealizm kaşası sūfətinə malik olmasıdır. Tənqid yazan İbrahim Xəlil yoldaş isə tənqidin başlanğıcında özü idealizm toruna (tuzağına) düşməkdədir...” Qeyd edək ki, Hüseyn Cavidin əsərləri ilə əlaqədar keçirilən “Ədəbi məhkəmələr”də çox zaman ittihamçı kimi əgər Cəfər Cabbarlı çıxış edibsə, bunun əksinə olaraq Xəlil İbrahim müdafiəçi qismində iştirak edib. O, Cavid sənətinə çox zaman obyektiv yanaşmış, onun “məncə ədəbiyyat başqa, siyasət və təbliğat daha başqadır!” – fikirlərini yüksək qiymətləndirmişdir (137, 114).

Doğrudur, “hər hansı bir əsərə və orada qaldırılan problemlərə görə müəllifin ittihamı dünya praktikasında mövcuddur. Sovetləşməyə qədər Azərbaycanda da belə hallar olmuşdur. Dərisi soyulan Nəsimi, oğlu ilə birlikdə başı kəsilən Molla Pənah Vaqif, sovet hakimiyyəti illərində sürgün edilən, qətlə yetirilən Əlabbas Müznib, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşviq, Əmin Abid, Əli Razi Şamçızadə, Seyid Hüseyn, Hacı Kərim Sanılı, Hənəfi Zeynallı, Qantemir, Tağı Şahbazi və başqaları ideyalarına görə təqib olunmuşlar. Lakin müəllifi zalda oturdub onun əsərlərindəki hər hansı bir obrazı mühakimə etmək yeni hadisə, daha doğrusu, yeni siyasi aksiya idi. Belə siyasi aksiyalar keçirməklə Azərbaycan ədəbiyyatının yönünü dəyişdirmək, onu zəngin tarixi ənənələrindən ayrı salmaq, yeni ədəbiyyat – sovet ədəbiyyatı yaratmaq və formalaşdırmaq istəyirdilər” (151, 31).

Bu məqsədə xidmət edən ədəbi məhkəmələrin məramı və məqsədi, əslində yaratdıqları obrazlar vasitəsi ilə, sənətkarı ittaham etməyə yönəlmişdi. Əslində, “siyasi aksiya” olan “Ədəbi məhkəmələrin yekunu kimi demək olar ki, bütün bu mühakimələr düşünülmüş şəkildə həyata keçirilən siyasi repressiyanın milli mənəvi dəyərlərə qarşı yönəlmiş əsas formalarından biri idi” (151, 43) və bu “siyasi aksiyaya” böyük sədaqətlə xidmət edən Azərbaycan Şura yazıçılarının birinci qurultayı (1934) da bu ideologiyayı əsas tutmuşdu. “Gənc işçi” qəzeti həmin qurultaydakı əsas çıxışların stenoqramını çap edib. Bu gün bu vəsilə ilə öyrənirik ki, qurultayın 16 iyun tarixli iclasında ideoloji cəhətdən yenidən qurulan Cəfər Cabbarlı Hüseyn Cavidin yaradıcılığını yenə qızğın tənqid atəşinə tutub: “Mən bir neçə kəlmə Cavid yoldaş haqqında demək istəyirəm. Qurultayımız Hüseyn Cavidə böylə bir sual verməyə

haqlıdır: – “Siz, Cavid yoldaş! 14-15 il içərisində yaranan həyatı, onun böyüklüyünü görmək istəyirsinizmi? Cavid yoldaşdan yeni əsərlər tələb edənlər, əlbəttə, haqlıdırlar. Cavidin verdiyi əsərlər, bu günün tələbini ödəyə bilməyir. Cavidin “Peyğəmbər”ində qadına olan baxış tamamilə köhnədir. Hər bir işçi qadın imdi bundan çox-çox iləri getmişdir. Cavid yeni “Peyğəmbər” yeni əsər yaratmalıdır. Onun “Peyğəmbər”i bu günə yaramır. Bu günün tələbi başqadır. Yaxud “Şeyx Sənan”ı alalım. Cavid “Şeyx Sənan”ın yeni quruluşda oynanılmasına təəccüb edir. Əlbəttə, o, əski quruluşda oynanıla bilməzdi. Ona görə oynanıla bilməzdi ki, ondakı ideya, Sənanın panislamizmi bu günə yaramır. Sənanın sözlərini bu gün Lökbatanda oxuyacaq olsanız, sizə gülürlər. Bizim şura yazıçılarımız bu coşqun həyatın sürətini addım-addım təqib etməli, onun inkişafına yardım etməlidirlər. Şura yazıçısının nəbzi böyük quruluşun hərəkəti ilə bərabər döyünməlidir. Mən öz sosialist vətənimin səadəti üçün bugünkü böyük quruluşun, bu coşqun həyatın tələblərini təmin edəcək əsərlər yazıram və yazacağam.” Özünü şura yazıçısı kimi təqdim edən və “sosialist vətənimin səadəti üçün bugünkü böyük quruluşun, bu coşqun həyatın tələblərini təmin edəcək əsərlər yazıram və yazacağam” – deyə öz məfkurəsini bəyan edən Cəfər Cabbarlının Hüseyin Cavidə tənqidi yanaşması da ideoloji məzmun daşıyır.

“Mən də vaxtı ilə görə bilməyirdim, hiss edə bilməyirdim. Lakin indi görməyə, hiss etməyə çalışıram, mən də görürəm. Şura yazıçısı öz yaradıcılığını, hərəkət təmayülünü indiki həyatdan almalıdır. Mən sosializm vətənimin əməkçi xalqının gələcək səadətini təminədiçi əsərlər yaza bilərəm, yazacağam da, lakin bununla bərabər, yenidən qurulmaya, yenidən yetişməyə can atan, lakin həyatın dərinliyini tezliklə qavraya bilməyən bəzi yazıçılar da vardır” – deyə Hüseyin Cavidə münasibət bildirən C. Cabbarlının həqiqətən də, yenidən qurulduğunu, musavatdan şura hökumətinə adladığını və yaşadığı quruluşa cani könüldən xidmət etdiyini görürük.

Yenidən qurulan və sovet tərbiyəsi ilə yazıb - yaradan Cəfər Cabbarlıya və onun kimi bir çox məsləkdaşlarına görə Hüseyin Cavid “Tərbiyə” olunmaz idi... “Altmış yaşda təzə şeyird kimi” (Dədə Ələsgərə Naxçıvanda deyilmişdi) quruluşun “yaradıcılıq institutu”na zorən çağırılması və onun məzun olmaq istəməməsi Cavidə “tərbiyə” olunmaz kimi məşhur etmişdi. Bir ata deyimindəki “gördün, hamı

gözüqırıq, sən də ol gözüqırıq” - hökmünü şair və yazıçıların “boynuna qoyan”, üzdə ədəbiyyat “mayakları” Cavid əfəndiyə də “göy əski” hazırlayırdılar. Necə ki qon-darılmış “ədəbi məhkəmələr” qara siyahıya aid sənədlərin “kötüyü” idi. Əstəğfərullah, Cavidi - biçarə o “məktəb”in yetirməsi olsaydı, əsrlər sonra belə xalqının üzünə necə “baxardı?!” Yoxsa onun da irsinin üzü gün işığına həsrət qalardı...” (221).

Cəfər Cabbarlı və Hüseyn Cavidi müqayisə edən Səlahəddin Xəlilova görə, “hər iki dahi eyni bir yolu qət edir. Biri səmədan enir, o biri səmaya yüksəlir. Biri həyatın ali mənə zirvəsindən həyatın dibinə işıq salır, o biri həyatın dibindən onun ali mənasına doğru insanlarla birlikdə çox çətin bir yüksəliş yolu keçməyə çalışır. Yollar eyni olsa da, səmtlər bir-birinin əksinədir. Əvvəlcə özü nura çatıb, insanlara nurdan pay verməklə, insanlarla birlikdə nura doğru yürüş etmək fərqli hadisələrdir. Lakin istiqamətlər fərqli olsa da, məqsədlər, məramlar eynidir” və “hər iki ədib həm böyük mütəfəkkir, filosof, həm də gözəl sənətkardır.” Cavid sənətkar olmaqla yanaşı, həm də filosofdur, “lakin kim əvvəlcə filosofdur, kim əvvəlcə sənətkar? Bax, əsas fərq də burada üzə çıxır. Cavid isə əvvəlcədən filosof idi. O, yüksək təhsil görmüş, bir sıra fəlsəfi təlimlərdən xəbərdar olan və öz fəlsəfi konsepsiyası, ideyaları olan və bu ideyaları bədii yolla, sənət vasitəsilə çatdırmaq istəyən bir sənətkar idi. Cavid birbaşa yüksək mərtəbədə başlayır. İdeyalardan başlayıb həyatın özünə doğru gəlir” (123, 14).

Caviddən fərqli olaraq, “Cabbarlı bir təbiətşünas alim, eksperimentator səyi, entuziazmı ilə yaşadığı maddi dünyanın iç üzünü axtarır; qırır, dağıdır, sökür, yenidən qurur, yenidən sökür, bütün daxili qatları alt-üst edir, açıb bizə göstərir, lakin yenə əsl mahiyyət deyil, yeni bir pərdə, yeni bir illüziya, yeni bir riya, yeni bir saxtakarlıq, haqsızlıq üzə çıxır... Bəs haradadır həqiqət? Bəs mahiyyətə necə çatmaq olar? Bax, bu suallar bütün aydınlığı ilə gözlərimiz önündə canlanır, lakin elə bil ki, cavab tapılmır. “Sevil”də çadranın atılması və guya mahiyyətin, həqiqətin üzə çıxarılması, “Oqtay Eloğlu”nda pərdənin sökülməsi, divarların iç üzünün göstərilməsi, “Od gəlini”ndə, hətta paltardan da xilas olmaq, adət-ənənənin də buxovlarından azad olmaq, islamın da ehkamlarına qarşı çıxmaq cəhdləri - mütləq azadlıq axtarışları... Bütün bunlar, təbii ki, uğurla nəticələnmişdir. Onda nədir bu axtarışların mənası? Məna elə axtarışın

uğursuzluğundadır. Mənfi cavab da bir cavabdır” (123, 14), yəni “yanlış da bir naxışdır.” Cavid isə, lap əvvəldən “məhiyyət qatında əyləşib bizim bu fani (maddi) dünyada kölgələrin oyununu izləyir” və onun “əsas məqsədi ideyanı çatdırmaqdır. Bədii üsul və təhkiyə, ola bilsin ki, hətta təsadüfi seçilmiş vasitələrdir. Yəni əsas inkişaf xətti ideya ilə bağlı olduğundan, hadisələr sonradan seçilir və bu ideyanın təkamülünə uyğunlaşdırılır. Cavid irəlicədən qoyduğu bir fəlsəfi ideyanın bədii yolla açılışına çalışarkən cari, gerçək hadisələrdən daha çox tarixi mövzulara və rəvayətlərə müraciət edir. Bu mövzular ümumbəşəri mövzulardır. Konkret zaman və məkanla bağlı deyildir. Hətta tarixdə həqiqətən məlum olan hadisələr də konkret zaman-məkan müəyyənliyindən, dövrün spesifik xüsusiyyətlərindən, milli etnoqrafik mündəricədən azad olunur, bütün bunlar ancaq rəmzlərlə təqdim edilir və təhkiyə ancaq ideyanın açılışına xidmət edir. Sanki bədii xarakter də, milli kolorit də arxa plana keçir və ideyanın inkişaf yolunu kölgədə qoymamaq üçün bir fon rolunu oynamaqla kifayətlənir. Yəni Caviddə hadisələr ikinci plandadır, fokusdan kənardadır və burada hər hansı detalın elə bir əhəmiyyəti yoxdur. Məhz ona görədir ki, maddi realizm müstəvisində, konkretlik prizmasında Cavid yaradıcılığı tənqiddə tab gətirmir” (123, 14).

Ümumiyyətlə, o qorxunc illərdə əlinə qələm almaq, namərdlərin meydan suladığı meydanda söz demək, dəyişmədən, heç bir ideologiyaya xidmət etmədən, ölümün gözünə dik baxa-baxa mübarizə aparmaq, qələmə sədaqət hər kişinin hünəri deyildi. “Sovet ədəbiyyatı”: gerçəkliklər, həqiqətlər, ziddiyyətlər” adlı məqaləsində “K.Marksın gözəl bir sözü var” - deyə sitat gətirən Kamil Vəli Nərimanoğlu yazır: “Bəşəriyyət öz keçmişindən gülə-gülə ayrılır.” Amma bu gözəl sözün bir də astar üzü var: “Bəşəriyyət keçmişindən ağlaya-ağlaya ayrılır” (220, 69). Sovet xalqları və əlbəttə ki, sovet ədəbiyyatı öz keçmişindən həm gülə-gülə, həm də ağlaya-ağlaya ayrılır”.

Bu gün yaxın keçmişimizə ekuskurs edəndə, Cavidin “dramaturgiyamızın parlaq ulduzu” adlandırdığı Cabbarlının müsavətdən üz çevirərək sovet dramaturqu olmasını, “Cim” imzası ilə “Ədəbi mübahisələri”, bir prokuror ədası ilə mühakimələrdəki fikirlərini oxuyanda ürəyimiz ağrıyır. Daha doğrusu, həm təəssüflənirik, həm də ağlayırıq. Daha çox ağlayırıq. Amma unutmayaq ki, “Bu göz yaşları da, gülüş yaşları

da” bu yenidən qurularaq sosializmin düdükçüsünə çevrilənlər də, yenidən qurula bilməyib xaq düşməni kimi Sibirdə məhv edilənlər də bizimdir. Bizim taleyimizdir” (220, 69).

Həqiqətən də repressiya qurbanlarının taleyi təkcə özlərinin taleyi – faciəsi deyil, bütövlükdə Azərbaycanın faciəsidir. “Repressiya: YAD-ın YADDAŞ üzərində hökmran olduğu bütün dövrlərdə və bütün cəmiyyətlərdə mümkün ola bilən anti-insani, antibəşəri bir prosesdir. İmperiyalı dövlət kiçik dövlətləri, imperiya ideologiyası isə tabeçiliyində olan millətləri, onların düşünən zəkalarını, böyük şəxsiyyətlərini repressiyaya məruz qoya bilir. Dövlətin tabeliyindəki ölkəyə, xalqa belə münasibəti repressaliy adlanır. Repressiya isə yad təfəkkürünün, əcnəbi əxlaqın və onu ehtiva edən totalitar ideologiyanın millətin genefonduna qarşı yönəldilmiş siyasi qəsdidir. 1937-ci ildə də belə idi. Münasibətlərin düşünləri hələ 1931-ci ildə vurulmağa başlamışdı. Moskvada SSRİ Yazıçılar İttifaqının rəhbərliyinə ədəbiyyata bir siyasi-ideoloji pərsəng kimi baxan Averbax gəldi və belə şüarlar irəli sürdü: – Müttəfiq, ya düşmən! – Bizimlə deyilsənsə, bizə düşmənsən! Belə şüarlar bütün ölkədə, xüsusilə türk-müsəlman respublikalarında təhlükəyə çevrildi. Məsələn, Azərbaycanda “Ədəbiyyat cəbhəsində” qəzeti dönüb “Hücum” jurnalına çevrildi, yazıçı və tənqidçilərin bir-birini xüsusi amansızlıqla ifşa etdiyi məqalələrdən ibarət “Ədəbiyyatşünaslıqda burjua təmayülləri əleyhinə” adlı kitabça çap olundu. Bu bədheybət siyasətin əsasında – Partiyanın ədəbiyyat sahəsindəki siyasəti haqqında 18 iyun 1925-ci il tarixli Qətnaməsi dayanırdı. Bu qətnamədə fəaliyyətdə olan yazıçılar: Proletar yazıçıları, burjua-qolçomaq yazıçıları və çığırdaşlar–deyə üç qrupa bölünür və tənqidin sərt ideoloji (estetik yox!) meyar və prinsipləri müəyyən olunur. Mübarizə əslində ədəbi-nəzəri müstəvidən çox siyasi zəmində gedir. Bəs “Hücum” kimə qarşı idi? – Hamı hamıya qarşı” (207, 4).

Sözsüz ki, “ya müttəfiq, ya düşmən” – şüarının irəli sürüldüyü, “hamı hamıya qarşı” çıxdığı zaman müttəfiqlər olduğu kimi, düşmənlər də olmalıydı və müttəfiqlər düşmənləri qaralamalı, ittiham etməli, daşlamalı, məhv etməliyidilər. Bu mənada, sovetlərə öz müttəfiqliyini irəli sürən Cəfər Cabbarlının heç cürə dəyişməyən, yenilənməyi qəbul etməyən, olduğu kimi, sənətinə, üslubuna xəyanət etmədən

yaşayan və sonunadək bu yolda mübarizə aparan, qətiyyətlə sovet adamı, sovet dramaturqu olmaq istəməyən Hüseyn Cavidə daşılması təbii idi.

“Cavid yaradıcılığını tənqidçilərin böyük bir nəslə üçün əxlaq məktəbi, vicdan məhkəməsi” (189, 146) adlandıran S. Rüstəmzadə yazır: “Bu imtahandan kəsilmənlər də var. Lakin maraqlı budur ki, alimlərin demək olar ki, hamısı, 20-30 ildən sonra da olsa, öz səhvlərini etiraf etmişlər” (189, 146). Qəribədir; görəsən, ölümü ilə repressiyadan xilas olan C.Cabbarlı əgər yaşasaydı öz səhvlərini hansı şəkildə etiraf edərdi? Və ya edərdimi?

Fikrimizcə, bu sualın cavabın zaman verməlidir, çünki Azərbaycan sovet dramaturqu Cəfər Cabbarlı da, mütəfəkkir Hüseyn Cavid də bu xalqın oğludur və onların faciəsi də, ümumilikdə Azərbaycan xalqının faciəsidir.

4.4. Cavid repressiya kontekstində

Hər zaman xalqın milli yaddaşından və klassik söz xəzinəsindən güc alan, vətəninə, xalqına, ümumiyyətlə, insanlığa xidmət üçün çalışan Hüseyn Cavid; “Sənət sənət üçündür” – nəzəriyyəsi ilə yazıb-yaratmış, həmişə sənətdə yaradıcılıq azadlığı ideyasını müdafiə etmiş, ədəbiyyata mənəvi tərbiyənin ən əlverişli, düzgün vasitəsi kimi baxmışdır. Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatını sanballı dram əsərləri ilə zənginləşdirən Cavidin uğurları keçən əsrin əvvəllərinə təsadüf edir və “Azərbaycan ədəbiyyatı dövründə ideoloji sarpıntılar dövrü kimi xarakterizə oluna bilən” bu dövr çox ağır və təzadlıdır.

1920-ci illərdə Azərbaycanda “hakimiyyəti ələ alan bölsəviki partiyası tək cə ictimai-siyasi həyatda deyil, ideoloji sahədə, elm, incəsənət və ədəbiyyatda da öz hegemon rolunu oynamağa başladı. Sınıf mübarizə şüarı tezliklə bədii ədəbiyyata da sirayət etdi: ədəbiyyata yeni gələn gənclər və onlara dəstək olan ideoloji rəhbərlər böyük bir cənfəşanlıqla partiyalı ədəbiyyat uğrunda mübarizəyə başladılar” (11, 14). Hər kəsin “böyük bir cənfəşanlıqla partiyalı ədəbiyyat uğrunda mübarizəyə başladığı” bir zamanda Cavid nə partiyalı olmadı, nə də onlarla bir cəbhədə olmaq istəmədi, onlarla bir qatara oturmadı. Bölsəviklərin, çağrılmamış qonaqların Azərbaycana

gəlişindən öncə hansı inamla, hansı üslubda yazırdısa, eləcə də davam etdi və bir çox yeni uğurlar qazandı. Bir çoxlarının bölsheviklərin cəbhəsinə adladığı, onların məddahına çevrildiyi bu illərdə də, yəni 20-ci illərdə də Cavid uğurla yaradıcılığını davam etdirir, hətta yazılma tarixinə görə sonuncu əsəri sayılan “İblisin intiqamı” əsərində belə “ənənəsinə sadıq qalaraq məhəlli mövzularda deyil, bəşəriyyəti narahat edən fikir və ideyaları özündə ehtiva edən məzmunu üstünlük verir” (59, 304).

Mütəfəkkir sənətkarın əsərləri Azərbaycan teatr səhnələrində uğurla tamaşaya qoyulur, tamaşalar haqqında resensiyalar yazılır, Cavid böyük sənətkar kimi qəbul olunurdu. Bu illərdə onun “Şeyda”sı, “İblis”i Aşqabad teatrında tamaşaya qoyulmuşdur, yəni Cavid artıq bir tək Azərbaycanda deyil, Orta Asiyada və Tiflisdə də tanınır və sevilirdi. “Tiflis teatrı 1925-ci il mövsümünü H. Cavidin “Seyx Sənan”ı ilə açmışdı” (163, 176). Hətta Cavidin əsərləri Təbriz teatrında belə uğurla səhnələşdirilmişdi. Tamaşa böyük uğur qazanmış və “əsər 1928-ci ilin payızında, teatr mövsümünün açılış günündə böyük müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuşdur. Tamaşanı isdedadlı aktyor Mirzə Bağır Hacızadə hazırlamış, özü də Şeyx Sənan rolunu ifa etmişdi. Sonralar o, özünə Şeyx Sənan ləqəbini götürdü. Təbrizlilərin xahişi və təkidilə tamaşa altı ay sonra yenidən oynanıldı.” Səhnədə böyük uğur qazanan bu əsər “şair Yusif Ziya tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmiş” və “fars dilində əvvəlcə Təbrizdə, iki-üç il sonra Tehrandə oynanmışdı” (217, 186-87).

Azərbaycanda türkcülüyün atası Əli bəy Hüseynzadə “Yeni yol” qəzetində çap etdirdiyi “Ədəbiyyatımızda Cavid” adlı məqaləsində Cavidin ədəbiyyatımızdakı yeri və rolunu çox aydın bir şəkildə səciyyələndirərək yazırdı: “Əcaba, bizim ədəbiyyatımızda Cavid nə yaptı? Bu suala cavab vermək üçün az-çox təfəsilatə gərək vardır. Caviddə qədər Azərbaycan ədəbiyyatında şair yox deyildi. Vardı. Lakin bunlar Cavid kimi, yeni “Cavid”in lisanındakı müvəffəqiyyəti əldə edə bilmədilər...” (117, 132).

Əlibəy Hüseynzadənin vurğuladığı kimi, Cavid böyük şairdir və onun sənətinin böyüklüyündən hələ sağlığında xeyli bəhs edilmişdir. Çox zaman, “Cavid keçmiş ideallaşdırmaqda suçlanıb. Qədim Babilistan sütunlarındakı yazılardan və Homerin poemalarından üzü bəri bütün böyük sənət əsərlərində dünyanın və bəşəriyyətin keçib getmiş günlərinin həsrəti var. Biz təmizliyi, mərdliyi qədimdə axtardığımız kimi,

qədimdəkilər də gözlərini öz keçmişlərinə dikirdilər. Bununla yanaşı, Cavidin fikri həmişə gələcəkdə, sabahımızda olmuş, o, ən xoş ümidlərini gələcəyə bağlamışdır” (189, 146). Təəssüf ki, “Ən xoş ümidlərini gələcəyə bağlamış”, keçmişi bilmədən, keçmişi öyrənmədən gələcəyə getməyin də mümkünsüzlüyünü dərk edən şairin “Topal Teymur”, “Peyğəmbər” kimi mövzulara münasibəti doğru anlaşılmamışdı. Onun “Topal Teymur”u tamaşaya qoyulduqdan sonra qəzet səhifələrində bir-birini təkzib edən fikirlər baş alıb getmiş, müəllif Teymuru ideallaşdırmaqda suçlanmış, “öncə oynanılmasına icazə verilən “Topal Teymur” tamaşaçıları həyəcana gətirsə də sonradan bolşeviklər pyesin göstərilməsini qadağan edirlər” (187, 62).

Göründüyü kimi, Cavid yaradıcılığına qərəzli fikirlərin, iftiraların söylənməsi adi hal vəziyyətindədir. “İnqilab və mədəniyyət”də gedən (№ 4-5) “Mubahizə davam edir” başlıqlı bir məqalədə yenə Cavid sənəti, Cavid yaradıcılığı diqqətə çəkilir. Məqalə müəllifinə görə, “Cavidin adı çəkildikdə müşavirənin gözü qarşısından bir sıra ölməz tiplər, obrazlar, səhnələr gəlib-keçir. Budur, bütün Şər qüvvələrinin təmsili olan İblis qırmızı əbasına büründüyü halda sürəkli qəhqəhələrlə gülür; öz həkimanə fəlsəfələri, şəriəti, hiyləgərliyi ilə “Arif”ləri əlində oyuncaq edərək oynadır... Budur Ərəbistan elindən İslam dinini yaymaq üçün gəlmiş Şeyx Sənan gürcü gözəlinə vurulub, dini atmış və məsum sevgilisi Xumarı ağışına basaraq uçuğunun kənarında dayanmışdır. İndicə hər ikisi atılacaq və məhv olacaq... Budur, öz cahangir fikirlərində dünyaya sığmayan Topal Teymur və Yıldırım Bəyazidin məğrur başları... Həm İran, həm Turan səltənətinə nifrət bəsləyən, çılğın bir ehtirasın, saray intriqaqlarının qurbanı, qanlar içərisində can verən Səyavuş... Budur, Peyğəmbər, Afət, Maral, Şeyda... Bunlar bir-birini təqib edərək keçir. Hamısının ardınca da ağır addımlarla qocaman filosof Xəyyam gəlir. Bunlar, bütün bu səhnələr, bu obrazlar, Cavidə ölməz sənətkarlar sırasına qoyur, onun qolundan yapışaraq sənət silsiləsinin uca zirvələrindən birinə çıxarır. Cavid böyük sənətkardır, bunu kimsə inkar edə bilməz və etməyir...” (163, 286-87).

Üzərindən uzun bir zaman keçməsinə baxmayaraq, bu sözlər yenə də öz qüvvəsində, kəsərində qalır. Düşünən və düşündürən H. Cavid böyük sənətkardır və böyük sənətkarlığı ilə yanaşı, həm də böyük şəxsiyyət, ərđəmlik örnəyidir. Cavid

oxunmalı, sevilməli, öyülməli sənətkardır, amma təəssüf ki, Cavid öyənlərlə yanaşı, sözün məcazi mənasında döyənlər də, “Kiçik burjua şairi” kimi görənlər də çox olub, çünki “əsərlərində türk ruhu, türk düşüncə tərz, ictimai dəyərləri olduqca güclü olan” Hüseyn Cavidin “yaradıcılığında qaldırdığı ideyalar sovet rejminin qədağan etdiyi mövzular idi. Cavid əsərlərində gözəllik mələyi ilə, şəri, iblisi yan-yana və üz-üzə qoyur”, “iblisi göylərdən endirir” (150, 15) və onun, “hər cümlə xəyanətlərə bais insan olduğunu” - cümlə aləmə bəyan edirdi. Əslində başqa cür də ola bilməzdi. Cavid iblisin hökmranlıq etdiyi ən qorxunc dövrdə, bütün Azərbaycanın iblis xofu ilə çalxalandığı, çoxlarının qəlbini iblisə satdığı bir dövrdə yaşayırdı. Buna görə də, Cavid “iblisi təkcə tanımır, həm də tanıdırdı” (151, 16).

Hər kəs bəni dinlər, fəqət eylər yenə nifrət,

Hər kəs bana aciz qul ikən, bəslər ədavət (23, 27).

Tənqidçi, bir az cavidanə ifadə etsək; “İblisin aciz qullarından” biri M.K.Ələkbərli (Azərbaycan sovet yazıçılarının plenumundakı 1934, 6 oktyabr) sənət məruzəsində adamlarının qarşısında duran ən başlıca vəzifəni: “iqtisadiyyatda olduğu kimi insanlar şüurundan da kapitalizm qalıqlarını süpürüb atmaqda, proletariat, ümumyyətlə, əməkçilər üzərinə olan burjua müzür təsirini rədd etməkdə, bir sözlə, insanların şüurunu dəyişməkdə” görür (181, 172), hətta “dəyişməyə nail olmağın nəzəri-fəlsəfi mənbəyini də konkret olaraq göstərirdi: “Bunun üçün bizim əlimizdə ən mühüm, ən böyük silah vardır. Bu silah isə marksizm-leninizm birliyi” (181, 173). Bundan sonra “Əski insan materialının yenidən qurulması” (M.Hüseyn) yolunda “can” qoyanlar işə başladı. Cavid bu işə yaramadı. “Rekonstruksiya” edə bilməyənləri Vəli Nəbioğlu demişkən; “Hələ o vaxt-30-cu illərdə “perestroyka” etdik. Cavidlər, Müşfiqlər, Salman Mümtazlar, Yüsif Vəzirlər, Hacı Kərim Sanılılar, “əski insan materialı” kimi yaramadığından onları “yenidən qurmaq” mümkün olmadı, ona görə də çürük qoz kimi bir kənara atıb “sosializmin döyüşən övladlarını” yetişdirmək üçün “gənc beyinlərdən” yapışdıq” (181, 173).

“Sosializmin döyüşən övladlarını yetişdirmək üçün” yapışdıqları “gənc beyinlər”, “ittifaq üzvləri bir-birinə qarşı qaldırılır, iclas və plenumlarda yaradıcılıq işindən daha çox siyasi mövqe ortaya qoyulurdu.

Azərbaycan ədəbi mühitində repressiya hərarəti 1937-ci ilin əvvəlindən daha da yüksəlir. Yazıçılar İttifaqının iclası (28 yanvar) özünün siyasi fonunun kəskinliyi ilə əvvəlkilərdən fərqlənir. Yazıçılar “antisovet trotskiçi, ziyançı, diversiyaçı, casus” və s. haqqında danışaraq bu cür hadisələrə nifrət hissələrini bildirirlər. Eyni zamanda, Azərbaycanda onların havadarları olan müsavətçilərə, eləcə də “gənc yazıçıları sovet hökumətindən iyrendirməyə çalışan xain” Ruhulla Axundova qarşı kəskin çıxışda bulunurlar. İclasın axırında qərar qəbul edilir. Qərarda deyilirdi: “Biz insan ruhunun mühəndisləri (bu ifadə İ.V.Stalinə məxsus edilirdi) olan yazıçılar Stalin adı ilə nəfəs alır, Stalin epoxası ilə qidalanırıq. Biz Stalinizmi canımızdan artıq seviriz, ona qarşı qalxan xain, murdar və çirkin əllərin kəsilməsini, onun həyatına terror hazırlayan zəhərli ilanların başının kəsilməsini tələb edirik. Biz yazıçılar gələcək əsərlərimizdə sinfi düşmənlərin bu həyasız metodlarını bədii obrazlarla ifadə edərək onların bütün qalıqlarını ifşaya qalxısaçağız.”

Həmin ilin martında Yazıçılar İttifaqında keçirilmiş və üç gün davam etmiş plenumda dörd məsələ müzakirəyə qoyulmuşdu. 1. H.Cavid məsələsi. 2. M.Müşfiq məsələsi. 3. Ə.Cavad məsələsi. 4. Y.Vəzir məsələsi.

Plenumda bütün yazıçı və şairlər özünütənqid ruhunda çıxış etmişlər. Şübhəsiz, əsas tənqid hədəfləri Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşviq, Əhməd Cavad və Yusif Vəzir olmuşdur. Hüseyn Cavid haqqında səslənən tənqidi fikir belə idi: “Yazıçılar içərisində Azərbaycanın həyatı ilə daha az maraqlanan və Azərbaycan əməkçilərinin mübarizəsinə yad olan əsərlər yazmaqdan əl çəkməyən Hüseyn Caviddir. Biz bilirik ki, Hüseyn Cavid burjua romantizminin məktəbində yetişmişdir. Bununla bərabər o, Azərbaycan sovet və partiya təşkilatlarının onun üçün yaratdığı imkanlara və hətta əsərinə verdiyi mükafatlara baxmayaraq, yenə Azərbaycan əməkçilərinin mübarizəsinə dair bir şey yazmamışdır.” Diqqətçəkən məsələlərdən biri də budur ki, əsasən tənqidi notlar üzərində edilən çıxışlarla yanaşı, sənətkarlar haqqında müsbət fikirlər də səslənib: “Cavidin ikinci əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. O, bizim kinoya gəlib qeyd etmiş ki, o, “Koroğlu” teması (burada H.Cavidin yazmaq istədiyi “Koroğlu” nəzərdə tutulur) üzərində işləmək istəyir. Söz ustası Cavid kino üçün

müəyyən iskeleti olan inqilabi nöqteyi-nəzərlə bizim xalqın inqilab mübarizəsini göstərən bədii əsərin üzərində danışmaq istəyirəm...”

Göründüyü kimi, tənqid daha çox “erkək Tükəzbanların obrazını ədəbiyyatda “əbədiləşdirənlərə” alqış deyir, mədhiyyə oxuyurdu. Azərbaycan teatrının səhnəsində ərnlə-arvad arasında gedən “bərabərlik“ davasına əl çalıb, bərəkllah yağdıran tənqid “Yusif Vəzirin “Qızlar bulağı” romanını, Cavidin tarixi faciələrini nəzərdə tutaraq yazırdı: “Bəzi yazıçılar hazırkı zamanın böyük sosializm quruculuğu dövrünün böyük quruluşumuzda davam edən hadisələrini yazmaqdan, gedib köhnə tarixi şeylərə əl atırlar” (181, 173).

Bu zaman tənqiddə “erkək Tükəzban”, “firqə üzvü Qumru”, “bolşevik Tovuz”, “səsi alınmış Qulaməli”, “qolçomaq”, “qolçomaq quyuğu”, “bandit” yarlıklılı sözlərlə doldurulduğu bir zamanda İblisə uyanlara görə Cavid, “feodal keçmişini ideallaşdırır”, “dini mistikaya qapılır”, “islam dinini türk sözləriylə zibilləməyə çalışır”, “yaradıcılığında bir sıra pozuntulara yol verirdi.” (102, 65). Bunları oxuyarkən “daha nə qaldı?! – deyə heyretlər içərisində qalan xalq şairi Nəriman Həsənzadə yazıb: “Cox qəribədir; Cavidə ilk daşı atanlar onun qələmdaşları idi və bütün bunlar Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Rəyasət Heyətinin 8 fevral, 1956-cı ildə Cavidin barəsində Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə göndərdiyi məktubda yazılıb. Vaxtı ilə bir yerdə çalışdıqları, inandığı adamlar, qələmdaşları, Cavidə arxa çevirən üzüdönüklər Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Rəyasət Heyətinin Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə göndərdikləri məktubda yazırdılar: “Cavidi inqilaba qədər və Sovet hakimiyyətinin ilk illərində yazdığı əsərlərin bir hissəsində (“Ana”, ”Maral”, “Şeyx Sənan”, “Şeyda”, “Uçurum”, “İblis”, və b.) mücərrəd şəkildə olsa da, burjua cəmiyyətinə və milli müstəmləkəçiliyə qarşı etiraz ifadə etmişdir. Ancaq şair bu əsərlərində cəmiyyətin inkişaf qanunlarını düzgün dərk etməkdən xeyli uzaq idi. Bəşər həyatında Cavid yalnız iki qüvvəni ayıra bilirdi: güclü və gücsüz. Güclülər deyəndə Cavid hakim sinifin nümayəndələrini, hakim millətləri, müstəmləkəçi, imperialist dövlətləri nəzərdə tuturdu. Gücsüzlər - onun əsərlərində zəhmətkeşlər, yoxsullar kölə halına salınmış millətlər idi. Bu illərdə şair gücsüzlərin güclülər üzərində qələbəsinə inanmır və əzilənlərin ağır vəziyyətini göstərməklə kifayətlənirdi.

Cavid burjua kapitalist münasibətlərinin əleyhinə çıxanda da feodal keçmiş ideallaşdırır, dini mistikaya qapılır və çalışırdı ki, islam dinini modernləşdirsin.

Cavidin poetik dilinin türk sözləri ilə zibillənməsini də qeyd etmək lazımdır.

Burjua udeolgiyasının, eklektizmin təsirini ifadə edən yaradıcılığında bir sıra pozuntulara və səhvlərə, dünyagörüşündəki ziddiyyətlərə baxmayaraq, Hüseyn Cavid Rasizadə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində müəyyən yer tutan şairdir.

Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Rəyasət Heyəti 8 fevral 1956-cı il.”

Xalq şairi Nəriman Həsənzadə yazır: “Məktubun müəllifləri unudurlar ki, tarixin dərsləri başqa şey deyir. “Əsrin ağı” /Platon/ olan Sokrata ölüm cəzası kəsildi, lakin sonra o yaşadı, indinin özündə də qədim yunan fikrindən danışanda, Sokratsız keçinmək olmur. İntibah dövrünün böyük filosofu Cordan Brunonu Romada odada yandırdılar. Sonrakı əsrlər onun “Kainatın və dünyanın sonsuzluğu” barədə fikirlərini təsdiq etdi. Təbiətin, dünyanın varlığını subut etdiyinə görə böyük holland filosofu B. Spinozanı qaraguruh daşa basıb lənətlədi, cəmiyyətdən qovdu, lakin onun adı, fəlsəfi fikirləri dünya xalqının ensiklopediyasında hörmətlə çəkildi və s.

Cavid belə şəxsiyyətlərdəndir. Cavid də Zamanla, mövcud quruluşla üz-üzə dayanan filosof şair idi. O getməliydi və sonra, öz Zamanında qayıtmalıydı. Qayıtdı da” (102, 65). Lakin hələ onun Qayıdışına vardı. Hələ onun adını çəkmək yasaq idi. Həqiqətən də, 1937-ci ildən 1956-cı ilədək Cavidin adını çəkmək yasaq olmuşdur.

Dövlət Təhlükəsizlik İdarəsinin 3 iyun 1937-ci il tarixli 509 sayılı, orderi ilə NKVD-nin 4-cü şöbəsi, Pavlov, Federenko və Sarkisyanın iştirak etdiyi üçlük tərəfindən 1937-ci ilin iyun ayının 3-dən 4-nə keçən gecə Cavidin evində axtarış aparılaraq həbs edilir. Şairin evində aparılmış axtarış zamanı 1 səbət əlyazma, 1 kisə - türk, ərəb və fars dillərində 115 nüsxə nadir kitab və 23 ədəd fotosəkil, ona məxsus 549349 №-li pasport və 5 ədəd dəftərçə müsadirə edilmişdir ki, həmin dəftərçələrdə Cavidin yazmağa hazırladığı əsərlər haqda xeyli qeydlər var idi.

Şairin həyat yoldaşı Mişkinaz Cavid xatirələrində Cavidin evdən götürülən əlyazmalarının adını 1939-cu ilin 3 iyulunda Keşlə həbsxanasındakı son görüşləri zamanı çəkdiyini qeyd edir: “Atilla”, “Çingiz”, “Telli saz”. Sonralar şairin qızı Turan Cavid bu siyahıya “İblisin ilhamı” faciəsini də əlavə etmişdir. Cinayət Məcəlləsinin

68, 72 və 73-cü maddəsi ilə ittiham olunan Hüseyn Cavidin işindəki anket belə tərtib olunmuşdur: Hüseyn Cavid. 1882-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olub. Ünvan: Bakı şəhəri, Kommunist küçəsi, ev № 8, ixtisası və peşəsi: şair. İşləmir. Təqaüdçüdür. Kəndli ailəsindən çıxmışdır. Təhsili - ali. Bitərəf. Milliyəti - azərbaycanlı. Orduda xidmət etməyib. Həbsdə olmayıb. Arvadı - Mişkinaz 36 yaşında, oğlu Ərtoğrul 16, qızı - Turan 13 yaşında. 4 iyun 1937-ci ildə “NKVD” tərəfindən həbs edilmişdir. İstintaq prosesi iki il bir ay çəkmiş və 1939-cu il iyun ayının 9-da keçirilmiş xüsusi müşavirədə Hüseyn Cavid heç bir dəlil-sübut olmadan “antisovet təşkilatında iştirakına və təbliğatına”, müsavətçi pantürkist, əksinqilabi təşkilatın üzvü, əksinqilabi fəaliyyətinə, ədəbiyyat və dramaturgiya sahəsində gənclərin millətçi əksinqilabi ruhda tərbiyə olunması istiqamətində gördüyü işlərə, pantürkist ideyaların yayılmasına xidmət etdiyinə görə 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmiş və islah-əmək düşərgəsinə göndərilməsi qərara alınmışdır.

Elə həmin müşavirədə digər bir qərarla şair 1939-cu il iyulun 4-də uzaq Sibirə göndərilmişdir. Sonralar xəstəliyi ilə əlaqədar Maqadandan İrkutska əlillər zonasına göndərilən Cavid 1941-ci il 5 dekabrda ailəsindən çox-çox uzaqlarda Sibirdə, Tayşet rayonunun Şevçenko kəndində, əlillər xəstəxanasında 59 yaşında həbsdə ikən vəfat etmişdir.

“Sovet dövrü ictimai-siyasi prosesinin ən böyük hadisəsi, heç şübhəsiz, Azərbaycan ədəbi mühitindən də yan keçməyən kütləvi repressiyadır. Özlüyündə siyasi hadisə olan repressiya bir çox sahələr kimi, ədəbi prosesi də ağışuna almış və tarixdə ilk dəfə yazıçı, şair, tənqidçi, elm və maarif adamlarının kütləvi (!) həbsi və məhvi ilə nəticələnmişdir. Bununla da, siyasi iradə, qərar və qətnamələrlə idarə olunan ədəbi prosesə ölüm xofu, həbs qorxusu çökmüşdü. Avtoritar rejimin və ona rəhbərlik edən diktatorlar İ.V.Stalin və L.Beriyanın repressiya “sunamisi” bütün sovetlər birliyində, eləcə də Azərbaycanda yüzlərlə mütəfəkkiri, alimi, şair və yazıçını, folklorşünası, tənqidçini, heykəltaraşı, aktyoru həyatdan vaxtsız apardı: yalnız onların deyil, ailələrinin də faciəsinə səbəb oldu” (59, 316).

Repressiya qurbanı olan Cavidin ailəsi də ən böyük faciələrlə üzləşdi. Ailəsi yaşadığı evdən bayıra atıldı, o zamanlar gənc qız olan Turan xanımın gələcək

haqqında bütün xəyalları alt-üst edildi, Gürcüstanda cərimə batalyonunda xidmətə göndərlən oğlu Ərtoğrolsa, ağır xəstəlikdən sonra 1943-cü il 14 oktyabrda Naxçıvanda dünyasını dəyişdi.

1956-ci ildə “Xalq düşməni”, “burjua şairi”, “pantürkist”, “panislamist” möhürü ilə damğalanan digər repressiya qurbanları kimi Cavidin işində də cinayət tərkibi olmadığına görə saxta ittiham ləğv edilmiş, ona ölümündən sonra bəraət verilmişdir.

Ədəbi tənqidin Cavidə münasibətini elmi şəkildə ümumləşdirən akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun fikirləri çox səciyyəvidir: “Mustafa Quliyev kimi Mehdi Hüseyn də Cavidə kəskin tənqid edən, şairin məfkurə səhvlərinə güzəştə getməyən tənqidçilərdən idi. Bəzi məhdud “solçuluq” “meyillərinə baxmayaraq, bu tənqid, əsasən, xeyirxah tənqid idi. Cavid yaradıcılığına qayğıkeş münasibət Mehdi Hüseynin 1959-cu ildə nəşr etdirdiyi “Ədəbiyyat və müasirlik” məqaləsində özünü göstərirdi. Hüseyn Cavid kimi nadir ədəbi bir simanın mədəni tariximizdən silib atmaq, ən azı ədalətsizlikdir və bəlkə də cinayət olardı. Biz ”Şeyx Sənan”, “İblis” və “Səyavuş” əsərlərinin heç bir vaxt və heç bir vəchlə düşmənlərimizə verə bilmərik. Hüseyn Cavid Azərbaycan xalqının oğludur” (106, 15).

Həqiqətən də, Hüseyn Cavid irsi Azərbaycan xalqının nadir incilərindəndir. Nadir incilərə isə qiymət qoymaq, dəyər vermək o qədər də asan iş deyil. Cavidin yaratdığı bu nadir sənət incilərinə düzgün qiymət vermək bizim borcumuzdur. Və onlara elə qiymət verilməlidir ki, vaxtilə sınağa çəkilən, mühakimə olunan, lakin heç kimin qarşısında öz məğrur başını əyməyən Hüseyn Cavid tarixin səhifələrindən bizə boylanaraq bizi mühakimə etməsin. Şairin qardaşı Şeyx Məhəmmədin nəvəsi Əbülfəz Naxçıvanlı ilə söhbətimiz zamanı dedi: “Bir dəfə işlədiyim qəzetin redaksiyasında Əkrəm Cəfərlə rastlaşdıq. Məni ona təqdim etdilər: - “Hüseyn Cavidin qardaşı nəvəsi.”

O, Caviddən xeyli danışdıqdan sonra dedi: – “Açın qulağınızı eşidin, deyirlər ki, XI-XII əsrdə o qədər də şair olmayıb. Nə bilirsiniz? – Vaxt gələcək XI-XII əsr olduğu kimi 50-ci əsr də olacaq. 50-ci əsrdə şairlərdən danışanda bir Cavid qalacaq, bir də Sabir. Dağ çayının, selin vurub gətirdiyi sal daş da olur, çör-çöp də. Çör-çöpü məhv edir, sal daşı isə heç nə yerindən tərpədə bilmir.”

Gözəl məntiqdir. Deməli, böyük Sabir demişkən: “Çalxalandıqca, durulduca zaman nehrə kimi, yağı yağ üstə çıxır, ayrıanı ayrınlıq olur.” Amma XX əsr şair yazıçılarının sıralanması, öz layiq olduğu yerdə məkan tutması üçün 50-ci əsri gözləməli olmadıq. Çünki bir çoxlarının 70 il mədh və sədaqətlə qulluq etdiyi sovetlərlə vidalaşandan sonra kimin, “dağ çayının, selin vurub gətirdiyi sal daş” kiminsə, “çör-çöp” olduğu aşkara çıxdı. Hər kəs layiq olduğu yerdə qərar tutdu.

Fikrimizcə, bu sıralamada, ən başda özünə məskən tutan ədəbiyyatımızın azman sənətkarı, “sal daşı” mütəfəkkir Hüseyn Cavid oldu.

4.5. H. Cavid irsi repressiyadan sonrakı və bəraət mühitində

Faciələr yazmaqda ustad sənətkar zirvəsinə qalxmış şair-dramaturq Hüseyn Cavidin öz həyatı yaratdığı faciələrdən də faciəli oldu. Tanrının yaratdığı Cavidin dövrən məhv etdi. Cavidin vətəninə və xalqına qaytaran, onun uyuduğu məzarı üstündə məqbərə ucaldan, bu məqbərəni ziyarətə gətirən dahi şəxsiyyət, Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev oldu.

Əslində, digər repressiya qurbanları kimi, Hüseyn Cavid də 1956-cı ildə bəraət alıb. Lakin böyük sənətkara - Hüseyn Cavidə əsl bəraəti 1981-ci ildə ulu öndər, xalqımızın qeyrətli oğlu Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi birinci hakimiyyəti dövründə şair-dramaturqun anadan olmasının 100 illiyinin yüksək səviyyədə keçirilməsi haqqında qəbul etdiyi qərar ilə verdi. Turan xanım xatirələrində yazır: “Atama əsl bəraəti 1981-ci ilin iyun ayında Heydər Əliyevin imzaladığı qərardan sonra hesab edirəm. Bu ədalətin zəfər çalması idi və mən bunun üçün ilk növbədə Azərbaycan xalqının böyük oğlu Heydər Əliyevə minnətdaram” (21, 3).

Həqiqətən də, məhz bu qərardan sonra Cavidin bənzərsiz irsinin əsl qiymətini vermək, onu xalqına qaytarmaq üçün bir sıra işlər görüldü. Bakıda və Naxçıvanda ev muzeyləri yaradıldı. Bakı şəhərində monimental heykəli ucaldıldı, əsərləri dörd cildə çap olundu, pyesləri üzərindən qadağalar götürüldü, teatr səhnələrində tamaşaları qoyuldu.

Stalin repressiyasının milyonlarla qurbanı olmuşdur. Xəlil Rza Ulutürkün ifadə

etdiyi kimi, “Xeyir cildi geyən şər”lərin, Yüz minləri qanunsuz və məhkəməsiz gülləbaran edənlərin sayəsində;

Xəyanətə qurban getdi tər bənövşə, bahar Müşfiq,

Hələ də bu cinayətə zirvələrdən baxar Müşfiq.

Xəyanətə qurban getdi neçə igid,

Pensnelli, zər əsalı, nur heykəli ulu Cavid.

Qurban getdi dağ bülluru Yusif Vəzir,

Yalçın qaya – Əhməd Cavad,

Qoç Koroğlu – Sanı oğlu Hacı Kərim,

Ulduzları salxım kimi göydən dərən

Çobanzadə Bəkirimiz,

Güllələndi təpərimiz, kəsərimiz, hünərimiz (191, 34).

Həqiqətən də, “Təpərimiz”in, “kəsərimiz”in, “hünərimiz”in güllələndiyi 37-nin repressiya maşınında milyonlarla günahsız insan həbs edilərək məhv edildi. Lakin unutmayaq ki, bu illərdə “Ziyalılardan hamısı həbs edilmişdi. Fərq onda idi ki, kimin özünü (H. Cavid, Ə. Cavad, M. Müşfiq, S. Mümtaz), kiminin isə fikir və düşüncələrini (S. Vurğun, S. Rüstəm, M. Rahim kimi) həbs etmişdilər” (51, 19).

Bu milyonlardan yalnız birinin məzarı tapılıb öz vətəninə qaytarıldı ki, bunun da təşəbbüskarı, hələ kommunist rejiminin tüğyan etdiyi vaxtda Heydər Əliyev oldu. Hüseyn Cavidin nəşinin uzaq Sibirdən Vətənə gətirilməsi haqqında imzalanan qərarın yerinə yetirilməsi üçün cəsarətli, qeyrətli, oğullar lazım idi. Bu missiyanı yerinə yetirmək üçün 1982-ci il oktyabrın 14-də üç naxçıvanlı qəhrəman: Babək rayonundakı daş üzlük kombinatının fəhləsi, SSRİ (keçmiş) Ali Sovetinin deputatı Zakir Nəsirov və Naxçıvan MR daxili işlər nazirinin müavini Telman Əliyev Həmid Cəfərovun rəhbərliyi ilə Moskvaya uçaraq oradan Uzaq Sibirə - Tayşetə yola düşdülər. Eyni zamanda Tayşet rayonunun Şevçenko kəndində vaxtilə Cavidin “sakini” olduğu 21 nömrəli koloniyayı və şairin dəfn olunduğu qəbiristanlığı tanıya biləcək adamların müəyyən edilməsi üçün göstərişlər verildi. O günləri bu gün kimi xatırlayan Həmid Cəfərov deyir: 1982-ci ildə oktyabrın 2-də Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyevin Naxçıvana səfəri zamanı görkəmli Azərbaycan şairi

Hüseyn Cavidin cənazəsinin qalıqlarının Sibirdən Vətənə gətirilməsi ilə bağlı məsələ müzakirə olundu. Heydər Əliyev bu nəcib işə xeyir-dua verdi. Fəxr edirəm ki, o, bu məsuliyyətli işi mənə həvalə etdi” (256).

Həmin il oktyabrın 19-da Sov.İKP İrkutsk Vilayət Komitəsində Həmid Cəfərovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyəti hərarətlə qəbul edildi. Həmid müəllim yazır: “Bizə yalnız o məlum idi ki, Hüseyn Cavid Mikayıl Müşfiq və Əhməd Cavadla bir gecədə həbs edilib. M.Müşviqlə Ə.Cavad güllələndikdən sonra Cavid iki il Bakıda, DTK-nın zirzəmisində və Bayıl həbsxanasında saxlanılıb. 1939-cu ildə isə onu Maqadana göndərirlər və 1941-ci ilədək orada yaşayıb. Bundan başqa Cavid haqqında demək olar ki, məlumatımız yox idi. Elə buna görə də Maqadana sorğu göndərdik. Maqadan Vilayət Partiya Komitəsindən alınan cavab belə idi: “...1939-cu il aprelin 1-də Maqadana gətirilmiş milliyyətçə azərbaycanlı, Naxçıvan şəhərində doğulmuş, Bakı şəhərinin sakini, məhbus Hüseyn Cavid (Rasizadə) 1941-ci il sentyabrın 8-də İrkutsk vilayətinin Tayşet şəhərindəki islah-əmək düşərgəsinə göndərilib... H. Cavidlə bağlı hər hansı digər sənədlərə malik deyilik. Sov.İKP Maqadan Vilayət Komitəsinin katibi Q.Kiselyov ” (256).

Oktyabrın 20-də Tayşetə çatan nümayəndə heyəti burada şəhərin rəhbər işçiləri tərəfindən qəbul edilib. Cavidlə bağlı arxiv sənədləri öyrənilib və sonda axtarışlar bəhrəsini verib, “İrkutsk vilayətinin Tayşet Şəhər Partiya Komitəsilə əlaqə saxladıqda məlum olub ki, “ayaqları iflic vəziyyətinə düşmüş, gözləri zəifləmiş H.Cavid 1941-ci il noyabrın 17-də Tayşet şəhərinin Şevçenko kəndində yerləşən əlillər evinə göndərilib. Dekabrın 5-də tərtib edilmiş 59 sayılı aktda göstərilir ki, H.Cavid 1941-ci il dekabrın 5-də saat 10.30-da 59 yaşında vəfat edib. Cavidin 59 (!) nömrəli məzarda dəfn edildiyi də məlum oldu” (255). İki gün sonra isə Tayşet rayonunun Şevçenko kəndindəki qəbiristanlıqda dəfn olunduğu müəyyənləşdirilir. Ertəsi gün - oktyabrın 21-də Tayşet Rayon İcraiyyə Komitəsinin 141 nömrəli müvafiq qərarı ilə nümayəndə heyəti işə başlayır. H. Cəfərov yazır: “Şevçenko kəndindəki meşəyə çatandan sonra qarın altında olan qəbirlərin baş ağaclarına vurulmuş nömrələri axtarmağa başladıq. Nəhayət, çürümüş taxta parçası üzərində aydın oxunan 59 rəqəmini tapdıq... Qəbirin önündə diz üstə çöküb ağlayaraq, xeyli müddət kövrək anlar yaşadığımız... Qəbri üçümüz

də birgə qazdıq. Mən ilk növbədə Cavidin baş sümüyünü təmizlədim, öpdüm və geniş alnına diqqət yetirdim. Ona görə ki, o vaxt Cavidin güllə ilə vurulması barədə sözsöhbətlər gəzirdi. Alnında güllə izi yox idi. Onun sol ayağında yun corab izlərinin olduğu aşkarlananda hamımız heyrətləndik. Həmin yun corabları şairin həyat yoldaşı Mişkinaz xanım toxumuşdu” (207).

Beləliklə, Cavidin cənazəsinin qalıqları oktyabrın 23-də xüsusi vaqonla Tayşetdən İrkutska, İrkutskdan Moskvaya, Moskvadan Bakıya gətirilir.

1982-ci il oktyabrın 26-da Cavid onu gətərən nümayəndə heyəti ilə Vətənə qayıdır. Gedişi hüznü olsa da, dönüşü möhtəşəm olur mütəfəkkir Cavidin. Həmin gün Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Cavidin cənazəsi Şirvanşahlar sarayının Taxt-tac salonuna gətirilir. Oktyabrın 27-də Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətində Hüseyn Cavidin harada dəfn olunması məsələsi müzakirə olunur və geniş yığıncaqda şairin doğma vətəni Naxçıvanda torpağa tapşırılması qərara alınır. Noyabrın 2-də Əlyazmalar İnstitutunda vida görüşündən sonra noyabrın 2-də şairin cənazəsinin qalıqları Bakıdan Naxçıvana gətirilir. Şairin qızı Turan Cavid də onu müşayiət edən sənət adamları və ictimaiyyətin nümayəndələri arasında idi. Muxtar respublikanın görkəmli adamları, ictimaiyyətin nümayəndələri tərəfindən qarşılanan cənazə həmin gün vaxtı ilə onun yaşadığı, hazırda ev-muzeyinə çevrilmiş binaya gətirilir. 1918-ci ildə Naxçıvandan ayrılan Cavid uzun sürən ayrılıqdan sonra bir gün də olsa, gecəni Naxçıvandakı evində, Rasizadələrin ruhunun yaşadığı ocaqda keçirir.

1982-ci il noyabrın 3-də Naxçıvan Dram Teatrında vida görüşündən sonra saat 15.00-da Hüseyn Cavid doğulduğu Naxçıvan şəhərində, Cavid bağında torpağa verilir. Şairin həyat yoldaşı Mişkinaz xanımın və oğlu Ərtoğrulun da cənazələri sonra həmin türbəyə köçürülür. 2004-cü ildə Cavidin qızı Turan Cavid vəfat edir və o da əzizlərinin yanında “Cavid məqbərəsi”ndə dəfn olunur.

Analoqu olmayan bu hadisə - Cavidin nəşinin Uzaq Sibirdən gətirilməsi 1992-ci ildə ABŞ-da “Azərbaycan türkləri” adlı zəngin qaynaqlara əsaslanan fundamental moqoqrafiya çap etdirmiş tarixçi alim Odri Aldstadtən kitabının “Azərbaycanda Heydər Əliyev erası” adlı fəslində “Ölkədəki müstəqillik arzularının və milli-azadlıq hərəkatının başlanğıc nöqtəsi kimi səciyyələndirir” (68, 98). Doğrudan da, mütəfəkkir

Cavidin Uzaq Sibirdən vətənə gətirilməsi bənzərsiz bir hadisə idi. Eyni zamanda, bu ümummilli lider Heydər Əliyevin vətəndaşlıq cəsarəti və qeyrəti, mədəniyyətimizə və böyük sənətkara böyük ehtiramı idi. H. Cavidin məzarı önündə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə möhtəşəm abidə-məqbərənin ucalması da bu ehtiramın göstərcəsidir. 1996-cı ildə minlərcə insanın, Türkiyədən, İrandan, Bakıdan gələn qonaqların və ən başlıcası isə, Cavidin Azərbaycan xalqına qaytaran Heydər Əliyevin iştirakı ilə bu möhtəşəm abidənin açılışı olur. Mərasimi Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbov açır: “Biz bu gün böyük bir tarixi hadisənin şahidləri və iştirakçılarıyıq. Hörmətli prezidentimiz Heydər Əliyev cənablarının şəxsi təşəbbüsü və himayəsi ilə qədim elm və mədəniyyət beşiyi Naxçıvanda Azərbaycanın böyük dramaturqu və şairi Hüseyn Cavidin xatirəsinə ucaldılmış məqbərə-türbənin açılış mərasimini keçiririk. Hüseyn Cavidin yaradıcılığı İslam aləmində və türk dünyası ədəbiyyatında özünün dərin fəlsəfi məzmununa, bəşəri ideyalarına, milli xüsusiyyətlərinə görə mühüm əhəmiyyətə malik olan ölməz sənət nümunəsidir.

Gəncliyində bir neçə il İranda-Təbrizdə, Urmiyada yaşayıb oxuyan, sonra Türkiyədə İstanbul Universitetinin ədəbiyyat fakültəsində ali təhsil alan Hüseyn Rasizadə özünün dahiyənə əsərləri ilə “əbədiyyət” mənasını bildirən “Cavid” təxəllüsünün qanuni sahibi olduğunu sübuta yetirdi. Bununla bərabər Hüseyn Cavid nakam şairdir, faciəli tarixi taleyə malikdir. O, sovet dövründə siyasi repressiyanın qurbanlarından biridir. Əllinci illərin sonunda Hüseyn Cavid bəraət qazansa da, əslində onun irsi sonralar da geniş təbliğ edilməmişdir.

Nəhayət, möhtərəm prezidentimiz Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə-1981-ci ildə, Hüseyn Cavidin anadan olmasının 100 illik yubileyini keçirmək haqqında qəbul etdiyi qərar və ədibin cənazəsinin Sibirdən Azərbaycana gətirilməsi, sözün həqiqi mənasında əsl siyasi bəraətin ifadəsinə çevrildi (68, 40).

Tədbirdə iştirak edənlər Cavid sənətinə hörmət və məhəbbət hissi ilə yanaşı, bu abidənin memarına, Heydər Əliyevə də öz minnətdarlıqlarını ifadə ediblər. Professor Yaşar Qarayev çıxışında demişdir: “Şərqdə türbələri, məqbərələri iki cür tikmişlər. Şairlər sözdən məqbərə tikirmişlər. Dövlət rəhbərləri, siyasət ərləri həmin məqbərələri sonralar qranitdən, qaya parçasından tikmişlər. Şərqdə mədəniyyət o zaman

çiçəklənib, ədəbiyyat, sənət, o zaman pərvaz tapıb ki, dövlət ərləri ilə, öndərləri arasında münasibət bu məcrada inkişaf edib. Kamillik, bütövlük belə bir vəhdətdən yaranır. Bu gün mən bu məbədə baxıram. Bir məbəd yox, iki məbəd görürəm bir memar yox, iki memar-böyük mənəvi bir mənada görürəm” (68, 49).

Heydər Əliyev abidənin açılışındakı çıxışında bir daha Cavid irsinə, Cavid sənətinə məhəbbətini ifadə edərək demişdir: “Hüseyn Cavid XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin inkişaf etməsində misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Hüseyn Cavid Azərbaycan xalqını, mədəniyyətini, ədəbiyyatını, elmini yüksəklərə qaldıran böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Hüseyn Cavidin yaratdığı əsərlər Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Onlar bu gün üçün, gələcək nəsillər üçün dərslik kitabıdır!

Hüseyn Cavidin bütün yaradıcılığı, bütün fəaliyyəti Azərbaycan xalqının mədəniyyətini yüksəklərə qaldırmaqdan, xalqımızı azad, müstəqil xalq etməkdən ibarət olmuşdur. Onun bütün yaradıcılığı Azərbaycan xalqını milli azadlığa, müstəqilliyə çağırıbdır. O, həmişə öz iradəsi ilə yaşayıb, öz iradəsinə, millətinə sadıq olmuşdur, millətini, xalqını həddindən artıq sevmiş və millətinə həddindən artıq xidmət edən bir insan olmuşdur” (68, 49).

Vaxt var idi ki, Azərbaycan Kommunist Partiyasının XIII qurultayında KP-nın rəhbəri Mir Cəfər Bağırov hesabat məruzəsi ilə çıxış edərkən dedi: “Bir baxın, Yazıçılar İttifaqında kimlər əyləşmişdir. Hazırda ifşa edilmiş Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Əli Nazim, B.Talıblı, Tağı Şahbazi, Ə.Triniçi kimiləri...” sözlərinə sanki cavab olaraq ədəbiyyatımızın və mədəniyyətimizin himayədarı olan umummilli lider Heydər Əliyev deyirdi: “Vaxt var idi ki, Hüseyn Cavid həbs etdilər və onun bütün əsərlərini qadağan etdilər. Hüseyn Cavid həbs olunandan sonra onu millətçi, pantürkist, panislamist, antisovet adam adlandırırdılar. Amma, Hüseyn Cavidin əsərləri yaşadı” (68, 37).

Bu gün latın adlı bir millət yer üzündə yoxdur, amma latın dili bu milləti yaşadır. Bu mənada, mütəfəkkir sənətkarın yaratdığı əsərlər ona əbədiyyən yaşamaq hüququ verir, yəni dövrünün məhv etdiyi Cavidin yaratdığı sənət inciləri yaşadır.

Beləliklə, Cavidə iki abidə ucaldılıb. Biri Cavidin özünün əsərləri ilə yaratdığı söz abidəsi, digəri isə, Heydər Əliyevin təşəbbüskalılığı və memarlığı ilə ucaldılan

”Hüseyn Cavid” abidə - türbəsi.

Ulu öndər Heydər Əliyevin şəxsi qayğısı, böyük cəsarəti, vətəndaşlıq qeyrəti ilə həyata keçirilmiş bu hadisə ədəbiyyat və mədəniyyətimizə böyük töhfə, cavidsevərlər üçün əvəzsiz bir hədiyyə olur, elm və sənət adamlarına sevinc bəxş edir. Bu sevincdən pay alan və qürurlanan Xalq şairi Mirvarid Dilbazi ümummillə liderə olan həzin və kövrək hisslərini ifadə edərək yazırdı:

Sağ ol xalqımızın igidi, mərdi!
 Bu bir şücaətdi, bu bir hünərdir.
 Getdi sinəmizdən Cavidin dərdi,
 Unutmaz bu haqqı millətin sənini...

Tanrının yaratdığı, dövrünün məhv etdiyi Cavidə Heydər Əliyev qəbul etdiyi məlum qərarla ikinci ömür bağışladı. Atalarımız nə gözəl demiş: ”Haqq nazilər, üzülməz”!!!

Ədəbiyyatımıza faciələr ustası kimi daxil olan, ustad sənətkar zirvəsinə qalxmış şair-dramaturq Hüseyn Cavidin həyatı kəşmə-kəşli və faciəli olub. Cavid yazdığı faciələrdə (Faciə isə ancaq məni, ruhu olanların və bu ruh uğrunda mübarizə aparanların qismətidir!) sanki öz faciələrini də bizlərə anladıb. Böyük bir “ruha və mənə” sahib olan Cavid öz başına gələnləri qabaqcadan peyğəmbərcəsinə bir uzaqgörənliklə duymuş və əsərlərinə daşımışdı sanki. Onun “Topal Teymur” da: “Çal bəxtiyar çoban, çal! Nə Sivas kimi şəhri əldən getmiş, nə Ərtoğrul kimi oğlun”! (23, 347) – misralarını oxuyarkən istər-istəməz düşünməli olursan, Cavid 1943-cü ildə babası Caviddən, anası Mişkinazdan, bacısı Turandan uzaqda, Naxçıvanda ağır xəstəliyin pəncəsində son nəfəsini tapşırən oğlu Ərtoğrulun faciəli taleyini hələ illər öncə duymuşmuydu? Və ya Sevdanın qəbri üstündə Xəyyamın gözünə görünən Sevdanın teyfindən ürkdüyü səhnədəki: “Səni hürkütdümü halım, keçmişdə hayır, böylə deyildim” (25, 158) - misraları daha çox şairin öz taleyi ilə səsleşmirmi?

Sanki bu sözlər Cavidin yad torpaqda uyuduğu məzarından sümüklərini yığan Zakir Nəsirova, Telman Əliyevə, “kəllə sümüyünü əlinə alıb torpağını silib “günahsız-subutsuz qərib torpaqda çürüyən alnından” öpən və öpərkən də “kəllə sümüyündə güllə yeri axtaran” Həmid Cəfərova illər sonra Cavidin ruhu tərəfindən

pıçıldanacaqdı:

“Səni ürkütdümü halım,

Keçmişdə hayır, böylə deyildim” (25, 158).

Həmid müəllimin də dediyi kimi; “günahsızdı qərib torpaqda çürüyən” Cavid. Yox əgər günahkar idisə, günahı vətəninə, xalqını canından çox sevmək idi. Vətəninə yadların əsarətində görmək istəməməsi idi. Sovetləri qəbul etməməsi, yad kimi görməsi idi. Günahı millətində, xalqına, dininə-imanına sadıqlığı idi, “sənətkar vicdanına xəyanət etməməsi” idi, həqiqət, ədalət arayışında olması idi.

Nədir bu xilqəti bımərhəmət, şu pərdəli hikmət,

Bu zulmə qarşı nolur da bir ədalət olaydı.

Tükəndi taqətü səbrim, ədalət! Ah ədalət!

Nə öncə öylə səadət, nə böylə zillət olaydı (22, 158).

Daima ədalət arzusunda olan, ədalət prinsipini özünə məram seçən, “bütün yaradıcılığı ilə ədalət dramının mücahid yazıçısı” Hüseyn Cavid hər zaman ədalətin var olduğuna və qələbəsinə inanmışdı. Onun Vətənə möhtəşəm qayıdışı da ədalətin varlığı və bərqərar olması idi. Hər zaman öz gücünü xalqının milli yaddaşından və klassik söz xəzinəsindən alan böyük sənətkar möhtəşəm yaradıcılığı ilə də hər zaman xalqına, vətəninə, bütövlükdə, bəşəriyyətə xidmət etmişdir. İliyinə qədər milli, milli olduğu qədər də bəşəri olan filosof şair-dramaturq Şərqi ən böyük ədibi kimi tanınmış, toxunduğu mövzu və problemlərə görə dünya ədəbiyyatının korifevləri sırasında özünə layiqli yer tutmuşdur.

“Elə adlar vardır ki, onları eşidəndə təqdim və tərif gərək olmur. Onlar nə əlavə izahata, nə köməkçi bir əlamətə, nə də fəxri ada, nişana, təmtəraqlı ünvana möhtac görünmürlər. Rütbələr, vəzifələr, mənəblər də onları bəlihtmir, bəzəmir. Əksinə, bəlkə onlar tutduqları yeri, mənəbi, daşdıqları rütbəni bəzəyir, ucaldırlar. Belə adların, bu cür adamların şöhrəti təbii, hörməti qanuni olur. Belə şəxsiyyətlərin qazandıqları məhəbbət sonsuz, etimad isə misilsizdir. Onlara qarşı xalqın rəğbəti az qala pərəstiş rəsminə çevrilir” (172, 6). Mütəfəkkir Cavid də belə sənətkarlardandır. “Həyata və dünyaya müstəqil baxışı olan və bu baxışı ilə öz müasirlərindən, həm də sələflərindən ciddi şəkildə fərqlənən H. Cavid – böyük sənətkardır (tarix göstərdi ki,

Azərbaycan ədəbiyyatında Caviddən sonra Cavid səviyyəsinə yüksələn də olmadı!) (79, 7).

Hüseyn Cavid də “təqdim və tərifə ehtiyacı olmayan” böyük sənətkarlardandır. Aydın ki, tarixi şəxsiyyətlər yaradır, tarixçilər yazır. Hüseyn Cavid də tarix yaradan və yazan sənətkarlardandır. Tarix, bu tarix yaradan şəxsiyyətlərə nəinki qalib gələ bilmir, əksinə, onlara – “tarixə iz salanların”, “bu iftixara layiq imzaların – Hüseyn Cavidin, Mikayıl Müşfiqin, Əhməd Cavadın, Seyid Hüseynin, Salman Mümtazın, Əli Nazimin, Əmin Abidin, Bəkir Çobanzadənin, Mustafa Quliyevin, Hənəfi Zeynallının... 1937-ci ildə amansızcasına güllələnənlərin və tutulanların əməllərinin təsdiqinə xidmət edir. Onlar az idi, fəqət saf və qüdrətli əməlləri ilə tarixə iz saldılar. Tarix hələ onlara çox xidmətlər göstərəcək, çünki onlar tarixi yaradanlar idi” (206).

Bu məqamda, “Tarixə iz salan” Cavid zirvəsinə də “yalnız Azərbaycan ədəbiyyatının min beş yüz illik tarixindəki nəhənglərlə yanaşı baxmaq lazımdır. Cavidin sənətkar taleyi - dünyanın məhəbbətlə düzələcəyinə sadələvh inamdan, utopik sosializm quruluşunadək yol keçmiş Nizaminin taleyinə necə də bənzəyir” (189, 145).

XII əsrdə Nizami Gəncəvi Azərbaycan ədəbiyyatında hansı sırada dayanırsa, Hüseyn Cavid də XX əsrdə həmin yerdə qərar tutub. Bu gün Cavid işığında ədəbiyyatımızın tarixinə baxanda bir daha qürur və iftixarla dərk edirik ki, böyük Azərbaycan ədəbiyyatının bütün inkişaf yolu insan və insanlıq uğrunda milli məhdudiyyət bilməyən, qəhrəmancasına mübarizə tarixidir!

4.6. Hüseyn Cavidin ədəbi estetik idealları və müasir dövr

Gözəllik və sevginin özü üçün Tanrı sayan Hüseyn Cavid sənəti böyük idealları və yüksək sənət keyfiyyətləri ilə əbədilik qazanmışdır. Dünyanın bugünkü inkişafı fonunda “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir”, - deyə öz yaradıcılıq kredosunu ortaya qoyan şairin yaradıcılığı dünən olduğu kimi, bu gün də aktual və tərəvətlidir, sabah da aktual və tərəvətli olacaq, çünki Cavid sənəti məkana sığmadığı kimi, zamana da sığmır.

Cavidin sənətində yüksək poetik ifadəsini tapmış “fikir silsilələrini” qavramaq, dərk etmək üçün, həmin fikirlərin fəvqünə qalxmaq zəruridir, “əks təqdirdə, Cavid dərkənməzdir” (73, 17), yəni mütəfəkkir Cavid dərk etməyin yolu onun təbliğ etdiyi ideyaların mahiyyətini dərk etməkdən keçir. “Bədii idrakın ülvyyətinə çata bilən insanı kamil, bitkin və ruhən sarsılmaz hesab edən”, “varlığa, ictimai həyatın saysız-hesabsız təzahürlərinə, insanın əməlinə və əqlinə, qəlbin tükənməz istəklərinə, təbiətin gözəlliklərinə təmkinli və nikbin bir mütəfəkkirin nəzəri ilə diqqət yetirən şair, iman gətirdiyi həqiqətlərə, tərənnüm etdiyi nəticələrdə daim səmimidir və səmimi olduğu qədər də güclü və yenilməzdir” (73, 21)

Hələ ilk qələm təcrübələrindən yüksək əxlaqi fikirlər, təmiz insani keyfiyyətlər tərənnüm edən şairin fikrincə, “insan mərdanəlik üçün yaranmışdır”, “həyat-pisliklərə qarşı mübarizə deməkdir”, dünyanı gözəllik və sevgi ilə dərk etmək olar və “gözəl və xeyirxah olan bir şey varsa, o da yalnız yaxşı əməllər ardınca getməkdir” (73, 23). Cavidin fəlsəfi ruhun hakim olduğu lirikasında demək olar ki, təbliğ etdiyi qayələr, əxlaqi dəyərlər bu mülahizələri əhatə edirdi.

Vətəni, millətini sevən, soykökünə bağlı olan sənətkarın ilk qələm təcrübələrindən olan “Hübuti Adəm” şeirində “Adəmlə Həvvə” rəvayətinə müraciət etməsində məqsəd rəvayəti nəql etmək deyil, əksinə, dini və əfsanəvi qəhrəmanların obrazları ilə bütövlükdə, insanlara münasibətinin təsviridir:

Sən əvvəl xeyrü – şərdən bixəbərdin,
 Cocuq ruhilə bipərva gəzərdin.
 Nə buldun qürbı - həqdən böylə capdın?
 Düşün! Naqis bəşər, bır bax nə yapıdın!?
 Bu gün qüdsiyyətli olmaqla bərhəm ,
 Yazıq! Aldandın, ey biçərə Adəm (21, 24).

Sözsüz ki, bir ruh adamını, “idrak və ürfan əhlini” “sönük və təsirsiz həvəslər”, kiçik, cılız məqsədlər cəzb edə bilməz və “ali niyyətlərdən” yararlanmaq üçün hər zaman “öteri hisslərdən” uzaq olmaq lazımdır. Filosof şair “kamala çatmış insan” düşüncəsində əsas iki cəhət üzərində dururdu; insanın xislətində, əxlaqında, mənəvi həyatında mövcud olan ruhi gözəllik və “idrakda parlayan əqli rəvnəqləndirən və

düşüncəyə zinət verən mərifət nuru” (73, 27). Bütün qəlbi ilə insandakı ülvyyəyə inanan, insan şərəfinə, ləyaqətinə, xeyirxah əməllərinə böyük sevgi bəsləyən şair yaradıcılığı boyu “ışıqlı və nəcib” ehtirasların “iyrənc və miskin duyğulara” üstün gələcəyi qənaətindədir. Dünya dövlətlərinin bir-biri ilə savaşa girdiyi, didişdiyi bir vaxtda sülh və barış problemi nə qədər aktualıq tələb edirsə, Cavid yaradıcılığının da ehtiva etdiyi “gözəllik və sevgi”, “insanlara sülh və barış” çağırışı bir o qədər əhəmiyyət kəsb edir. Müharibələrə, hər cür fəlakət və bədbəxtlik gətirən missiyalara nifrət bəsləyən Cavid bəşəriyyətə xoşbəxtlik və sülh, sevgi və məhəbbət arzulayır, ən əsası da insanları özünüdərəkə səsləyir. Ədibin elə bir əsəri yoxdur ki, orada bu məsələlər öz əksini tapmasın. Məsələn, mütəfəkkir sənətkarın “Seyx Sənan”ındakı misralar dünyanın bugünkü mənzərəsinin təsviri kimidir:

Nəyi görmək dilərsiniz, bilməm,

Yanıyor zülm içində həp aləm (23, 42).

Göründüyü kimi, bütün ideali, həyatı, amalı, qayğısı sevgidən yoğurulmuş olan Cavid dünyanın hansı bir nöqtəsində insan tələfatı, insan faciəsi olubsa, münasibət göstərir, bütün qüdrəti ilə bu insan ovçularına nifrətini bildirirdi. Müxtəlif zamanlarda yazılmış olsalar da, bu gün də “Hərb və fəlakət”, “Məzlumlar üçün”, “Hərb Allahı qarşısında” kimi şeirləri dünənin və bu günün nəbzini tutur. Hərb meydanına çevrilmiş dünyada “qalstuklu iblislərin” verdikləri qərarlar insanları məhv edə-edə bəşəriyyətin axırına çıxır. Ölkələrin, xalqların hərəsinə bir ad qoyub qan tökənlərə, nədən “sülh” bağırın böyük xalqlar “dur!” demirlər?! Bəs onların dünyaya “dərs verən”, bütün bəşəriyyəti tərbiyələndirməyə yetən “yüksək” əxlaqi-mənəvi dəyərləri, bəşəri sevgisi harada qalıb?

Önümdə dalğalanır teyflər, qızıl qanlar,

Başımda partlayır atəşli, sisli vulkanlar.

Təcəssüm etmədə qarşımda bir cihani-ələm,

Dönüb də tərsinə guya yanar bütün aləm.

Qucaq-qucaq edilən tatlı vədlər pək çoq.

Saqın inanma! Yalan! Yoq zəif için haq yoq!

Cihanda haq da, həqiqət də həpsi qüvvətdir (23, 77).

Dünən olduğu kimi, bu gün də üçüncü dünya müharibəsinin astanasına dayanan dünyamızda dəyişən heç nə yoxdur, sanki mütəfəkkir Cavid bu mənzərəni seyr edə-edə bu günümüz üçün illər öncəsində yazıb: "Tühaf şey!...Haraya getsən, haraya baxsan, bir sarsıntı, bir pərişanlıq hökmfərma...Bütün könüllər iztərabda, bütün ruhlar həyacanada, bütün gözlər intizarda... Zatən bu müharibə, bir müharibə deyil də, misri bir bəladır, bir taundur, aləmşumul bir fəlakətdir...(25, 232). "Həqiqət istərəm, yalnız həqiqət" - deyən humanist sənətkarın bu istəyi bütün dünyanın, bütün insanların "cinsi-bəşərin məsud olması" üçündür. Qəlbi bütün insanlara qarşı sevgi ilə dolu olan filosof şairin bütün əsərləri həyata, dünyaya, insana olan baxışlarının əsas konsepsiyası, insan talelərinin, ümumilikdə, bəşər həyatının tarixi salnaməsidir.

Cavid bütün bunları göstərməklə qalmır, həm də nicat yolunu müəyyənləşdirmək istəyirdi ki, bu da onun sənətkar böyüklüyündən, sənətkar mükəmməlliyindən irəli gəlirdi. Mənsub olduğu xalqın mənəvi-əxlaqi dəyərləri, mədəniyyəti, həyata, dünyaya baxışları onu bir şəxsiyyət olaraq yetişdirib, formalaşdırmışdı. Cavid dilə gətirən, sənətdə ucaldan onun xalqla da birgəliyini, bəşəri arzu və ideallarla yaşaması idi.

"Məzlumlar üçün" şeirində Cavid zamanın, insanlığın elə bir zirvəsində durub ki, sanki ürəyindən qara qanlar axa-axa müxtəlif zamanlarda baş verən Xocalı faciəsinə, Qars və Oltu ətrafında baş verən, zülmün özünü belə dəhşətə gətirə biləcək Şərqdəki insan qırğınlarına baxır. "Qars və Oltu ətrafında səbəbsiz olaraq alçaqcasına qətl və yağma edilmiş məzlumlar üçün" şeirində bədii sözün qüdrəti ilə bu dəhşətli səhnələri "rəsm edib" dünyanın "humanizm muzeyləri" nə yadigar qoyur şair:

O titrəşib mələyən yavrular niçin çabalar?

Niçin yanar əli qoynunda müztərib analar?

...Deyil cənazə... birər xəndədir, həyata gülər.

Gülər ədalətə, insafa, haqqa, vicdanə,

Gülər həqayiqi-İncilə, hökmi- Quranə... (23, 92).

Böyük sənətkar öz humanist ideallarını, bütün yaradıcılıq qayəsini insanlara xoşbəxtlik gətirəcək sevgiyə, gözəlliyə, məhəbbətə ünvanlayır. Dünyanın xilasını məhəbbətdə görən Cavid sənətində gözəllik və sevgi sözü özünün bütün geniş anlamında, bütün semantik gücü, estetik təsiri ilə əks olunur. Sevgini böyük qüvvə hesab edən şair yalnız məhəbbətin dünyaya sülh gətirəcəyinə inanır. Yalnız sevgi, bütün nemətlərdən, qiymətli varlıqlardan, gücdən, qüvvətdən ucada dayanır. Yalnız sevgi insanları alçaltmır, ləyaqətini tapdamır, yalnız “Məhəbbətin nəfəsi dünya xaosunu nizama salır, disharmoniyani harmoniyaya çevirir” (M.Girişveld). Höte boşuna “Sevgi müntəxabatını bütün kitabların müntəxabatı” adlandırmırdı. Bu mənada, Cavidin bütün yaratdıqları birlikdə “sevgi müntəxabatı”dır, Tanrı üçün gözəllik və məhəbbət uğrunda söylənmiş dualardı. Və bu “sevgi müntəxabatı”nın, gözəllik və sevgi işığında söylənmiş duaların gücü ilə dünya xaosunu nizama salmaq mümkündür. Cavid gözəllik deyəndə uca eşqi, eşq deyəndə gözəlliyi düşünürdü. Şairin, “gözəlliyn estetik anlayışına dair mülahizələri və təsəvvürü, cismani-fərdi gözəllik mənasından çox-çox yüksəkdə dayanırdı. Gözəllik və məhəbbəti vəhdətdə götürmüş şair üçün gözəllik və sevgi biri digərini tamamlayan ayrılmaz keyfiyyətlərdir və şairin əksər qəhrəmanlarının “gözəllik nədir?”, “məhəbbət hər şeyin əsasıdır!”, “ruhi təmizlik, insanın zinətidir”, “əxlaqi saflıq hər şeydən üstündür” - kimi fikirləri söyləmələri təsadüfi deyil.

Gözəllik və Sevgi Hüseyin Cavidin sənət kredosu idi. O, dünyanın pozulmuş qaydalarını səhmana sala biləcək, insanı insan edib kamilləşdirən qüvvənin Gözəllik və Sevgi olduğuna inanırdı. “Sevmək yüksəlməkdir, sevən insan dahidir və sevən insan sevərək Allahlaşır” (Losev) - fikrinə dayanan inamından doğan ideallar insanları sevgi və gözəllik işığında saflaşmağa, kamilləşməyə, həqiqətə çağırırdı. Həqiqətə gedən bu yolda insanın tutanağı, tapınacağı bir şey varsa, o da gözəllik və gözəlliklərdən doğan eşq və məhəbbətdir. Yeter ki, insanlar dünyadakı, kainatdakı, təbiətdəki və insandakı gözəlliyi duysunlar, gözəlliklərdən zövq alaraq böyük eşqlə sevməyi bacarsınlar, yəni kamilləşsənlər, bu sevgidən kənar qalmasınlar, gözəllik və

sevgini uca tutsunlar. Bu ucalığa çatmaq üçün saflaşa-saflaşa, odlar, alovlar ayaqlaya-ayaqlaya, mənəvi cəhətdən durula-durula sevərək kamilləşsünlər. Gözəllik və sevgini həqiqət kimi dərk etsünlər. Dünyada ən saf şey sudursa, o da torpağın altından, daşların dibindən saflaşa-saflaşa, durula-durula üzə çıxır. Mütəfəkkir sənətkar bu səbəbdən “Bütün kainatı eşq olan bir cahan” arzusunda idi. Hüseyn Cavid yaradıcılığı üçün “səciyyəvi olan və konsepsiya təşkil edən bir ideya: məhəbbət və gözəllik onun bir çox əsərlərində olduğu kimi, “Topal Teymur” əsərində “səmimi və coşğun bir ahənglə” bu şəkildə dilə gətirilir: “Məhəbbət! Məhəbbət!... əvət bütün bəşəriyyəti xilas edəcək məhəbbətdir” (23, 65).

Deyirlər ki, “sevgi üfüq kimidir, hər an səni əl eyləyib çağırır, sən yaxınlaşdıqca o uzaqlaşır.” Caviddə də sevgi Tanrı səviyyəsindədir. Sevgiyə, həqiqətə çatmaq üçün ucalmalı, yüksəlməlisən. İnsan yüksəldikcə kamilləşir, kamilləşdikcə sevgini dərk edir. Əgər sevgi insanın özünü dərk etməsinə kömək edirsə, gözəllik oxu üfüqdən əl edən sevgiyə “sən catdın” - dedikcə uzaqlaşan “üfüqə” - sevgiyə ucalığa, ülviyyətə, həqiqətə çatmaq üçün göstərilən cəlvədir. “Məni hər kim sevirsə, yüksəlsin!” - deyən və varlığın mahiyyətini gözəllik və eşqdən keçən məhəbbətdə görən Cavid sənəti insanları sevgiyə və məhəbbətə, özünüdərəkə səsləyir.

NƏTİCƏ

Sənətkarın ömür yolunu, əhatə olunduğu ədəbi-ictimai və siyasi mühiti, müasirləri ilə əlaqələrini əhatəli öyrənmədən onun yaradıcılığını düzgün qiymətləndirmək çətindir. Bu baxımdan, məşhur Azərbaycan şairi Hüseyn Cavidin doğulduğu, tərbiyə aldığı ailəni, boya-başa çatdığı mühiti, yaşadığı dövrü, təhsil illərini, əmək fəaliyyətini, əlaqə saxladığı insanları, zəmanəsinin siyasi və ədəbi fikir cərəyanlarına münasibətini öyrənmək vacibdir.

Bir əsrə yaxındır ki, Cavid şəxsiyyət və yaradıcı insan olaraq ədəbi və elmi ictimaiyyətin diqqət mərkəzindədir; haqqında əsərlərinin ümumi həcmindən və sayından çox məqalə, kitab və monoqrafiyalar yazılaraq çap edilib, onlarla namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə olunub. Lakin Cavid irsinin öyrənilməsinə, dəyərləndirilməsinə yenə də ehtiyac var. Mütəfəkkir sənətkarın ədəbi məfkurəsi, əsərlərindəki türkçülük, turançılıq ideyaları və zamana tarixi yanaşmalar ədəbiyyatşünaslara yeni qənaətlərə gəlmək üçün əsas verir.

“Hüseyn Cavidin ədəbi məfkurəsi və sənəti dövrünün ədəbi, mədəni, ictimai mühiti kontekstində” adlanan dissertasiya “Giriş”, 4 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. Girişdə ənənəvi olaraq mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektini, məqsədi, vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti əsaslandırılıb.

İşin beş yarım fəsldən ibarət olan birinci fəslə “Hüseyn Cavidin dünyagörüşünün formalaşmasında ədəbi-ictimai mühitin rolu” adlanır. Bu fəslində qədim və zəngin tarixə, böyük mədəniyyətə və dövlətçilik ənənələrinə malik olan Naxçıvanın XIX əsrin 60-90-cı illərinin ictimai-mədəni mühiti tədqiq edilərək böyük sənətkarın belə zəngin ictimai-mədəni və maarifçi bir mühitin yetirməsi olması əsaslandırılmış, Rasizadələr ailəsi, bu ailənin nəsəl şəcərəsi, ailənin məşğuliyyəti, gələcək mütəfəkkirin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında rolu barədə bir çox yeni faktlar üzə çıxarılmışdır. Şairin “başı əmmaməli ziyalı” adlandırdığı atası Hacı Molla Abdullanın ailədə və mühidə nüfuzu, övladlarının tərbiyəsində, onların dünyagörüşünün, bədii istedadlarının formalaşmasında rolu öyrənilib. Hüseynin

mollaxana və mədrəsədəki təhsili illəri araşdırılaraq şairin dünyagörüşünün formalaşmasında islam amilinin əhəmiyyətinə aydınlıq gətirilib; Hüseyn Cavidin Məhəmmədağı Sidqinin müdiri olduğu “Məktəbi-Tərbiyə”də keçirdiyi illər, məktəbin gələcək şairin həyatındakı rolu müəyyən edilib, dünyagörüşünün istiqamətlənməsindəki yeri araşdırılıb.

Dissertasiyanın “Hüseyn Cavid və maarifçi müasirləri Naxçıvan ədəbi-ictimai mühitində” adlı II fəslə beş yarım fəsildən ibarətdir. Tədqiqatın nüvəsini təşkil edən bu fəsildə mütəfəkkir şairi bir şəxsiyyət kimi formalaşdırın mühit, onun Naxçıvanda maarifçi müasirləri; Qurbanəli Şərifov, Cəlil Məmməduluzadə, Eynəli bəy Sultanov, qardaşı Şeyx Məhəmməd Rasizadə ilə qarşılıqlı əlaqələri, biri-birilərdən bəhrələnmələri, aralarındakı əqidə, fikir birliyi məsələləri geniş şəkildə və yeni faktlara əsaslanaraq şərh olunur və bu şəxslərin H.Cavidin həyat və yaradıcılıq yoluna göstərdiyi müsbət təsirdən bəhs olunub.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə “Hüseyn Cavid sənəti dövrün ədəbi-ictimai mühiti kontekstində” adlanır və altı yarım başlıqdan ibarətdir: Bu fəsildə H.Cavidin həyat və yaradıcılıq yolunun 1898-ci ildən sonrakı mərhələsi Cənubi Azərbaycanda – Təbriz və Urmiyə şəhərlərində təhsil alması, gözlərini müalicə etdirməsi, oradan “Şərqi - Rus” qəzetinə yazılar göndərməsi, M.Sidqiyə yazdığı məktublar tədqiqata cəlb edilir, onun həyatının Türkiyə dövrü, İstanbul ədəbi-maarifçi mühiti ilə əlaqələri, Avropa ədəbiyyatı və fəlsəfəsi ilə tanışlıq imkanı əldə etməsi, Türkiyədən yazdığı şeirlərini “Füyuzat” və “İrşad”a göndərməsi fakt və dəlillərlə qeyd olunub. Şairin İstanbulda təhsil aldığı illərdə bir çox şeirlərin altına yazılan qeydlər: İstanbul, Böyükdərə, Kağıthanə, Böyükada və sair kimi yer adları diqqətə alınaraq bu poetik nümunələrin Türkiyədə cavan qələm sahibinin yalnız “Sirat-i-Müstəqim” jurnalında deyil, “İctihad”da, “Ədəbiyyat-ı Umumiyyə”də, ilk mühacirət qəzeti olan “Yeni Kafkasya”da, “Yeni Mecmua”da iştirak etməsi araşdırılmaya cəlb edilir.

Tədqiqatda H.Cavidin Türkiyəyə gedişi, bu səfərin səbəbləri dəqiqləşdirilib. Mütəfəkkir şairin yaradıcılığı türk romantiklərinin yaradıcılıqları ilə müqaisə edilib. Onun mütəfəkkir kimi formalaşmasında Türkiyə ədəbi maarifçi mühitinin rolu və Türk romantikləri ilə qarşılıqlı münasibətləri aydınlaşdırılaraq bu qənaətə gəlinib ki,

H.Cavidin yaradıcılığı ilə türk romantiklərinin əsərləri arasında müəyyən bənzərliklər olsa da, fərdi özünəməxsusluqlar onu qüdrətli, orijinal sənətkar səviyyəsinə yüksəltmişdir. Dissertasiyada, “Hüseyn Cavidin həyatı və ədəbi-mədəni fəaliyyətində Gəncə, Tiflis, Bakı (repressiyadək olan dövrü) mühitlərinin şairin həyat və fəaliyyətində yeri araşdırılıb, Almaniyada yaşadığı illər və bu səfərin təsiri ilə yazdığı əsərləri təhlil edilmişdir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə “Hüseyn Cavid və Azərbaycanda sovet dövrü ictimai-ədəbi mühiti” adlanır. Altı yarımfəslədən ibarət olan bu fəsilə şairin həyatının sovet dövrü, ədəbi tənqidin Cavid sənətinə ikili münasibəti tədqiqata cəlb edilərək dövrün ideologiyasına xidmət edən tənqidin şairin yaradıcılığına olan baxışlarına münasibət bildirilib. Şairin yaradıcılığına həsr edilmiş ədəbi məhkəmələr, Cəfər Cabbarlının Hüseyn Cavid sənətinə münasibəti təhlil olunmuş, ədəbi tənqidin Cavidə böhtanları haqqında geniş məlumat verilmişdir. H.Cavid – C.Cabbarlı münasibətlərinə həsr olunmuş araşdırmalar dövrü və mühiti bütöv mənzərəsi ilə təsəvvür etməyə imkan yaradır. Cavidin ədəbi uğurları və əzablı taleyi, bəraətində Heydər Əliyev amili araşdırılaraq ümummilli liderin Hüseyn Cavidin sənətinə dövlət səviyyəsində verdiyi yüksək qiymət repressiya qurbanı olmuş ədibin real bəraəti kimi dəyərləndirilir. Şairin ədəbi estetik idealları və müasir dövr kimi məsələlər yeni rəkursdan araşdırılır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

– İlk dəfə olaraq Cavidin elmi tərcümeyi-halı kompleks şəkildə araşdırılmış, uşaqlıq və yeniyetməlik dövrünü keçirdiyi Naxçıvan mühiti ən incə detallarınadək öyrənilmiş, bu dövrdə Cavidin bir sıra əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri əxz etməsində rol oynamış faktorlar müəyyənləşdirilmişdir;

– Hüseyn Cavidin nəsil şəcərəsi, ailə mühiti, soyadının mənşəyi, anadan olduğu uşaqlıq və yeniyetməlik illərini keçirdiyi Naxçıvanın mədəni həyatı, təhsil aldığı Naxçıvan, Təbriz və İstanbul mühitinin gələcəyin böyük filosof şairinə nə dərəcədə təsiri müəyyən edilərək, təlim və tərbiyəsində mollaxanadakı təhsil illəri aydınlaşdırılıb;

– Cavidin mollaxana illəri və həyatının dəyişməsində əhəmiyyətli yeri olan Məmməd Tağı Sidqinin “Məktəbi tərbiyə”sində oxumaq istəyinin səbəbləri, dövrü və

bu məktəbin Cavidin dünyagörüşünün formalaşmasında, ideya-mənəvi təkamülündə rolu aşkara çıxarılıb; Təbriz və Türkiyədə təhsil illəri, Naxçıvan, Təbriz, İstanbul mühitinin şairin təkamülündəki yeri müəyyənləşdirilib; onun dünyagörüşünün formalaşmasına, cəmiyyətdəki mövqeyini müəyyənləşməsinə təsir göstərən amillər aşkara çıxarılaraq qiymətləndirilib;

– İstanbul universitetindəki təhsil illəri, buradakı təhsil mühiti, müəllimləri: Rza Təvfiq Bölükbaşı, Məhmət Akif, Cənab Şəhabəddin və Xəlid Ziya Uşaqlıgildən aldığı dərslərin əhəmiyyəti, şairin türk romantikləri ilə tanışlığı, ilk dəfə İstanbul mətbuatında dərc edilmiş şeirləri tədqiq edilib; Cavidin Türkiyəyə gediş və dönüş tarixləri yeni rəkursdan dəqiqləşdirilib;

– Şairin naxçıvanlı maarifçi müasirləri; Məhəmməd Tağı Sidqi, Qurbanəli Şərifzadə, Şeyx Məhəmməd, Cəlil Məmmədquluzadə, Xəlil ağa Hacılarovla olan qarşılıqlı əlaqələri və bu əlaqələrin Cavid yaradıcılığında, dünyagörüşündə buraxdığı izlər, müasirlərinin ədibin yaradıcılığına münasibəti dəyərləndirilib;

– Dünyagörüşünün formalaşmasının və bədii yaradıcılığının inkişaf mərhələləri; Gəncə, Tiflis, Bakı dövrü, Hüseyn Cavidin Almaniya səfəri və təəssüratları təhlilə cəlb edilib;

– Hüseyn Cavidin yaradıcılığında Türk romantiklərinin izləri araşdırılıb;

– Hüseyn Cavid və Azərbaycanında sovet dövrü ictimai-ədəbi mühiti, dövrün ideologiyasına xidmət edən tənqidi baxış, ədəbi tənqidin Hüseyn Cavidin sənətinə ikili münasibəti və şairin ədəbi məhkəmələrə çəkilməsinin səbəblərinə aydınlıq gətirilib;

– Hüseyn Cavid yaradıcılığına obyektiv elmi tənqid dəyərləndirilərək, ədəbi uğurları və taleyi öyrənilib;

– Cavidin həyatı, fəaliyyəti və yaradıcılığının günümüzdə qədərki dövrü əhatə edən tədqiqat tarixi öyrənilərək, araşdırılıb;

– Şair - dramaturq Cavidlə yanaşı, vətəndaş Cavidin də bir çox xarakterik xüsusiyyətləri açıqlanıb. Naxçıvanın ermənilərə verilməsində Cavidin mövqeyi müəyyənləşdirilib;

– Cavidin həyatının Araz - Türk Respublikası, Kazim Qarabəkir Paşa və Cavidlə bağlı yeni faktlar daxil edilib;

– Şairin taleyində (əsl bəraətində) Heydər Əliyev amili yüksək dəyərləndirilib;

– Hüseyn Cavidin dövrü, həyatı, mühiti araşdırılankən sovet dövrünün böyük cavidşünasları ilə polemika şəraitində vulqar-sosioloji təhlillərə münasibət bildirilib.

XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış, milli ədəbiyyatımızın mürəkkəb, çətin və mühüm bir dövrünün sənətkarı olan mütəfəkkir Cavidin tərcümeyi-halı, dövrü, mühiti və müasirləri, yaradıcılıq yolu keçmiş sovet ideologiyasından uzaq, real fakt və sənədlərin, “təkbölünməz informasiyaların gözü ilə” daha ətraflı, daha obyektiv yanaşılaraq, yaşadığı və olduğu kimi təhlil və təqdim olunub.

Tədqiqatda mövzuya aid zəngin elmi ədəbiyyatdan, şairin yaradıcılığını əks etdirən Cavidşünaslıq irsindən, dövrü mətbuat materiallarından və arxiv sənədlərindən yaradıcı şəkildə istifadə olunub, obyektiv, elmi nəticələr əldə olunub.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ə. Hüseyn Cavid ideyalarının pedoqoji çarları. “Təhsil və zaman” qəzeti, 2007, 15 dekabr.
2. Anar. “Vaxt və baxt haqqında düşüncələr. Ön söz. // R.Hüseynov. Vaxtdan uca. Bakı: İşıq, 1982, s.3-6
3. Aslanova R.Yeni zaman və humanitar düşüncə mədəniyyəti // Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər. Elmi-nəzəri jurnal, 2009, №3, s.28-39
4. Aslan K. XX əsrdə repressiyalara məruz qalanlar. Bakı: Azərneşr, 2011, 296 s.
5. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. R.Rza, C.Quliyev, 10 cildə. X c., Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiyası.1987, s.281-82
6. Azərbaycan kitabı. Biblioqrafiya. Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanası, Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutu ilə birlikdə. 3 cildə, 1 c., Bakı: Yazıçı, 1982, 620 s.
7. Atakişiyev A. Bakı Dövlət Universitetinin tarixi. 2 cildə, I c., Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 1991, 246 s.
8. Alışanlı Ş. Müasir humanitar təfəkkür və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Bakı:Elm, 2011, 378 s.
9. Alışanlı Ş. Hüseyn Cavid sənəti və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının nəzəri-metodoloji inkişaf mərhələləri. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. I cild. Bakı, “Elm”, 2005, səh. 207-212.
10. Babayev S. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Naxçıvan toponimləri. Bakı: Yeni nəşrlər evi,1998, 224 s
11. Babaxanlı G. Azərbaycan ədəbi fikri və Hüseyn Cavid. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 242 s.
12. Babaxanlı G. Unudulmaz alimin cavidşünaslıq fəaliyyəti. “Azərbaycan” qəzeti, Bakı, 2011, 9 oktyabr.
13. Babaxanlı G. Cavidşünaslığın unikal qolu // Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. Tərtib edən: G.Babaxanlı.10 cildə, V c., Bakı: Poliqlot-Qrup QSC, 2009, s.5-6
14. Bağırov İ. Haxçıvan tarixinin səhifələri. Bakı: ADPU, 1996, 120 s.

15. Bağırov F. Tarixin yaddaşı. Bakı: AZ TU, 2009, 422 s.
16. Bayramoğlu A. Bənzərəm bir qocaman dağa ki... Bakı: Elm, 2010, 424 s.
17. Cabbarlı C. Əsərləri. Tərtib edəni, ön söz və şərhlərin müəllifi: A. Rüstəmli. 4 cildə, I c., Bakı: "Şərq-Qərb", 2005. 328 s.
18. Cabbarlı C. Sənət və ədəbiyyat. "Zəhmət" qəzeti, Bakı, 1922, 5 iyun.
19. Cabbarlı C. Ədəbi mübahisələr // Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. Tərtib edəni: G.Babaxanlı. 10 cildə, II-III c., Bakı: Elm, 2007, s.56-77
20. Cabbarlı C. Böyük vəzifələr uğruna // Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. Tərtib edəni: G.Babaxanlı. 10 cildə, II-III c., Bakı: Elm, 2007, s.365-68
21. Cavid H. Əsərləri. Tərtib edənlər: T.Cavid, redaktor T.Kərimli. 5 cildə, I c., Bakı: Elm, 2007, 256 s.
22. Cavid H. Əsərləri. Tərtib edənlər: T.Cavid, redaktor T.Kərimli. 5 cildə II c., Bakı: Elm, 2007, 416 s.
23. Cavid H. Əsərləri. Tərtib edənlər: T.Cavid, redaktor T.Kərimli. 5 cildə, III c., Bakı: Elm, 2007, 366 s.
24. Cavid H. Əsərləri. Tərtib edənlər: T.Cavid, redaktor T.Kərimli. 5 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2007, 288 s.
25. Cavid H. Əsərləri. Tərtib edənlər: T.Cavid, redaktor T.Kərimli. 5 cildə, V c., Bakı: Elm, 2007, 352 s.
26. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. Tərtib edənlər: G.Babaxanlı, F.İbrahimova. 10 cildə, I c., Bakı: Elm, 2007, 332 s.
27. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. Tərtib edənlər: G.Babaxanlı, F.İbrahimova. 10 cildə, II- III c., Bakı: Elm, 2007, 414 s.
28. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. Tərtib edənlər: G.Babaxanlı, F.İbrahimova. 10 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2009, 176 s.
29. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. Tərtib edənlər: G.Babaxanlı, F.İbrahimova. 10 cildə, V c., Bakı: Proqres, 2012, 320 s.
30. Cavid xatirlərkən: Hüseyn Cavidə həsr olunmuş məqalələr və xatirələr. Tərtib edəni: İ.O.Atilla. Redaktorlar: A.Zamanov, H.Məmmədzadə. Bakı: Gənclik, 1982, 392 s.

31. Cavid M. Cavid haqqında xatirimdə qalanlar. Bakı:Vektor, 2005, 103 s.
32. Cavid T. Bir neçə söz: Müəllifin Hüseyn Cavid haqqında fikirləri // Cavid H. Əsərləri. 5 cildə. I c., Bakı: Lider, 2005. s. 4 - 6.
33. Cavid H. “İblis” // Füqəra fuyuzatı (iki həftəlik jurnal), 1920, № 2, s. 9-16.
34. Cavid H. Hali-əsəfiştimalimi təsvirdə bir ahi-məzlumanə // “Fuyuzat” jurnalı, 1907, № 15, s. 231-32
35. Cavid H, Şaiq A. Ədəbiyyat dərsləri Tərtib edən və ön söz: G.Babaxanlı. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 208 s.
36. Cavid H: Həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumat // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cildə. I c., Bakı: Lider, 2004, s. 433 - 436.
37. Cavid H. Həyatı haqqında // Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. R.Rza, C.Quliyev, 10 cildə. X c., Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1987, s. 281- 282.
38. Cavid H. Həyat və yaradıcılığı haqqında // Azərbaycan sovet ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1988, s. 53 - 75.
39. Cavid H. Həyatı haqqında // Azərbaycan sovet yazıçıları. Bakı: Yazıçı, 1987, s. 622-624.
40. Cavid H. “Ölülər” haqqında təəssürat // “Tuti” jurnalı, 1916, №1, s.1
41. Cahangirov İ. Azərbaycan Dövlət Bədəye Teatrosu. Bakı: Azərnəşr, 1932, 134 s.
42. Cəfərov M. Böyük şair, mütəfəkkir: Hüseyn Cavidin romantikası // Cavid H. Əsərləri. 4 cildə. 1 c., Bakı: Yazıçı, 1982, s. 5-20.
43. Cəfərov M. Hüseyn Cavid. Redaktor Ə.Mirəhmədov. Bakı: Azərnəşr. 1960, 262 s.
44. Cəfərov M. Əsərləri. Redaktor C.Cəfərov. 2 cildə, II c. Bakı: Azərnəşr, 1968, 363 s.
45. Cəfərov M. Füzüli düşünür. Bakı: Qızıl Şərq, 1959, 235 s.
46. Cəfərov M. Xatirələr. Tərtib edən və ön söz akademik İ.Həbibbəyli. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 314 s.
47. Cəfər Ə. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzü. Bakı: Elm, 1977, 415 s.
48. “Cəfər Ə. Həqiqət şairi // Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. Tərtib edən:

- G.Babaxanlı.10 cilddə, I c., Bakı: Elm, 2007. s. 73-75
49. Cəmilzadə H. Bizi geri qaytaracaqlar. Bakı: Bayatı, 1993. 62 s.
 50. “Cim”. Ədəbi mübahisələr // Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. Tərtib edən G.Babaxanlı.10 cilddə, II-III c. Bakı:Elm, 2007, s.173-175
 51. Daşdəmirli Ə. Fəxr edirəm ki, Heydər Əliyev bu məsuliyyətli işi məhz mənə həvalə etdi. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, Bakı, 2011, 8 aprel
 52. Elçin. Klassiklər və müasirlər. Bakı: Yazıçı, 1987, 406 s.
 53. Elçin. Böyük ədib Hüseyn Cavid . “Azərbaycan” qəzeti, Bakı, 2007, 28 dekabr.
 54. Elçin. “Sübh şəfəqi”nin işığı: Hüseyn Cavid yaradıcılığı və Avropa intibahı. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, Bakı, 1982, 17 sentyabr
 55. Engelqardt N. A. Naxçıvan şəhərinin təsviri. “Kafkaz” qəzeti, Bakı, 1851, 11 may
 56. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Tərtib edən Ə.Mirəhmədov. Bakı: Maarif, 1978, 200 s.
 57. Əfəndiyev T. H. Cavidin ideyalar aləmi. Bakı: Yazıçı, 1985, 206 s.
 58. Əfəndiyev T. Tarixi həqiqətə sadıqlıq: H. Cavidin əsərləri haqqında // “Ulduz” jurnalı, 1985, № 8, s. 53-56
 59. Əhmədov B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı. Mərhələlər, İstiqamətlər, problemlər. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 552 s.
 60. Əhmədov M. Azərbaycan dramaturgiyası: ideallıqla reallığın vəhdəti. Bakı: Elm, 2009, 470 s
 61. Əkbərov Z. “Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsi. Bakı: Elm, 1977, 148 s.
 62. Əlimirzəyev X. Dramaturgiyamızda ideal və qəhrəman. Bakı, 1995, 210 s.
 63. Əlimirzəyev X. Azərbaycan Dövlət Universiteti 50 ildə. Tarixi oçerk. Bakı: 1969, 110 s.
 64. Əlimirzəyev X. Bədii həqiqət uğrunda. Bakı: Yazıçı 1984, 244 s.
 65. Ələkbərli M.K. Bədii yaradıcılıq qurultayı // Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. Tərtib edən: G.Babaxanlı. 10 cilddə, II-III c., s. 63-64
 66. Ələkbərli M. Ədəbiyyat və tənqidimiz haqqında ümumi qeydlər // Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. Tərtib edən: G.Babaxanlı. 10 cilddə, II-III c., s. 64-65
 67. Ələkbərzadə M. Milli düşüncə əfəndisi. ”Yeni Azərbaycan” qəzeti, Bakı, 2005, 8

sentyabr.

68. Əliyev H. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı // Tərtib edəni: V.Quliyev. (Nitqlər, məruzələr, çıxışlar). Bakı: Ozan, 1999, 496 s.
69. Əliyev K. Cavid həqiqəti. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, Bakı, 1982, 10 sentyabr.
70. Əlizadə Z. Var millətimin xətti bu imzalar içində! Ön söz // Tahirzadə Ə. Manafı H. Unutdurulmuş azman – Əliabbas Qədirov. Bakı: Apostrof, 2012, 3-9.
71. Əlioğlu M. Hüseyn Cavidin romantizmi. Bakı: Azərənəşr, 1975, 215 s.
72. Əlioğlu M. Məslək qardaşları. Bakı: Azərənəşr, 1966, 157 s.
73. Əlioğlu M. Darıxan adamlar. Monoqrafiya. 2 cildə. II c., Bakı: Təhsil, 2009, 288 s.
74. Əlioğlu M. Hüseyn Cavid şeirində fəlsəfi motivlər // Ədəbi fraqmentlər. Bakı: Gənclik, 1974. s.115 - 128.
75. Əlioğlu M. Tənqidçinin düşüncələri. Bakı: Azərənəşr, 1968. 178 s.
76. Əliyev K. Cavidin şəxsiyyəti və poetikası. Bakı: Yazıçı, 1977, 88 s.
77. Əliyev K. Hüseyn Cavid: Həyatı və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2008. 322 s.
78. Əliyev K. XX əsr Azərbaycan romantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşləri. Bakı: Elm, 1985. 120 s.
79. Əliyev K. Cavid və ədəbi tənqid // Elmi axtarışlar, 2009, № 5, s, 25-35.
80. Əliyev K. Ölüm var ki, həyat qədər dəyərlidir // Ağ ləkələr silinir. Bakı: Azərənəşr, 1991, s.160.
81. Əliyeva (Kəngərli) A. Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük. Bakı: Elm, 2002, 332 s.
82. Əsgərli Z. Azərbaycan faciəsinin poetikası. Filologiya üzrə elmlər doktoru adını almaq üçün doktorluq dissertasiyası Avtoreferatı. Bakı, 1992, s, 162.
83. Əsgərli Z. “Şeyx Sənan” tamaşasının yazılma tarixi. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, Bakı, 2000, 13-19 aprel.
84. Əsgərli Z. Əsrin romantik şairi. “Ədəbiyyat” qəzeti, Bakı, 2012, 15 iyun
85. Əzizova N. Hüseyn Cavidin həyat və yaradıcılığı ədəbi tənqiddə. Bakı: Nurlan, 2007, 102 s.

86. Gəncəli M. Osmanlı mətbuatında Hüseyn Cavid imzası // Hüseyn Cavid yaradıcılığı çağdaş təfəkkür işığında. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Progress, 2012, s. 281-84
87. Göyalp Z. Türkcülüyn əsasları. Azərbaycan türkcəsinə çevirən, ön söz, izah və şərhlərin müəllifi. E.Mustafaoğlu; hazırlayan. İ.Allahverdiyev. Bakı: Maarif, 1991, 175 s.
88. İslamoğlu M. Tövsiyələr-1. Bakı: 2010, 80 s.
89. Həbibbəyli İ. C.Məmmədquluzadə. Mühüti və müasirləri. Bakı: Azər nəşr, 1997, 680 s.
90. Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007, 696 s.
91. Həbibbəyli İ. Hüseyn Cavid sənəti // Taleyi və sənəti. Tərtib edən: akademik İ. Həbibbəyli. Bakı: 2007, s. 3-37
92. Həbibbəyli İ. Məhəmməd Tağı Sidqinin həyatı və ədəbi-pedaqoji fəaliyyəti. Ön söz. // M.T.Sidqi. Əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, s. 3-9
93. Həbibbəyli İ. Mənəviyyatca böyük ölkə. Ön söz. // Mahmudzadə M. Dünyanın bəzəyi-Naxçıvan. Bakı: Nicat, 1998, s. 3-5
94. Həbibbəyli İ. Naxçıvanda ədəbiyyat, ədəbiyyatda Naxçıvan // NDU-nun Elmi əsərləri (Humanitar elmlər seriyası), 2005, № 16, s.3-10
95. Həbibbəyli İ. Maarifçi mühitdə ağsaqqallıq missiyası. "Şərq qapısı"qəzeti, Naxçıvan, 2004, 10 sentyabr.
96. Həbibbəyli İ. Naxçıvanda elm və mədəniyyət. Redaktorlar: S.Məmmədov, İ.Bağirov // Azərbaycan tarixində Naxçıvan. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 1996, s. 96-113
97. Həbibov İ. Ədəbi yüksəliş. Redaktor K.Məmmədov. Bakı: Yazıçı, 1985, 62 s.
Həbibbəyli İ. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları. Bakı: Nurlan, 2004, 160 s.
98. Həşimli H. Türk xalqlarının ədəbiyyat əlaqələrinə dair araşdırmalar. Ankara: 2009, 160 s.
99. Həşimli H. Hüseyn Cavidin lirikası və Avropa poetik ənənələri. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 92 s.
100. Həşimli H. Naxçıvanda farmasonluq: Tarixdə və ədəbiyyatda / Uluslararası

- qaynaqlarda Naxçıvan, 11-13iyul, 1996. Simpozyum materialları. Naxçıvan tarixinin səhifələri. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 1996, s, 122-125
101. Həsənzadə N. Tariximiz, taleyimiz. Bakı, 2002, 607 s.
 102. Həsənoğlu A. Ürfan işığında. Bakı: Azərbaycan, 2002, 248 s.
 103. Həsənov O. Tarixilik və müasirlik. Bakı, 1985, 293 s.
 104. Həsənlı C. Ağ ləkələrin qara kölgəsi. Bakı: Gənclik, 1991, 200 s.
 105. Hüseyn M. Əsərləri. 10 cilddə. IX c., Bakı: Yazıçı, 1979
 106. Hüseyn M. Bizdə futurizm cərəyanı // “Dan yıldızı” jurnalı, 1926, №7, 11-14
 107. Hüseyn M. Sənət və ədəbiyyat // Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. Tərtib edənlər: G.Babaxanlı, F.İbrahimova. 10 cilddə, I c., Bakı: Elm, 2007, s. 47-48
 108. Hüseyn Cavidin cənazəsinin Azərbaycana gətirilməsi haqqında. “Yeni Azərbaycan” qəzeti, Bakı, 1999, 26 oktyabr. s. 8.
 109. Hüseyn Cavidin cənazəsi Azərbaycana necə gətirilib? Tarixi missiyanı həyata keçirənlər təfərrüatları danışır. “Mədəniyyət” qəzeti, 2008, 12 iyul
 110. Hüseynov R. Əbədi Cavid. Bakı: Nurlan, 2007, 840 s.
 111. Hüseynov R. Vaxtdan uca. Bakı: İşıq, 1988, 361 s.
 112. Hüseynzadə Ə. Siyasəti-fürusət. Bakı: Elm, 1994, 236 s.
 113. Hüseynzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. Bakı: Azərnəşr, 1996, 253 s.
 114. Hüseynzadə Ə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir. Bakı: Mütərcim, 1997, 292 s.
 115. Hüseynzadə Ə. Qərbin iki dastanında türk. Bakı: Ağrıdağ, 1998. 150 s.
 116. Hüseynzadə Ə. Ədəbiyatımızda Cavid. “Yeni yol” qəzeti, Bakı, 1925, 12 yanvar.
 117. Hüseyn M. Tarixi qərardan sonra // Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. Tərtib edənlər: G.Babaxanlı, F.İbrahimova. 10 cilddə, II- III c., Bakı: Elm, 2007. s. 62-63
 118. Hüseynli T. Hüseyn Cavid və Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığı. Bakı: Yazıçı, 2004, 214 s.
 119. Hüseynzadə L. Araz şahiddir. İstanbul, 2008, 79 s.
 120. Pioner mədəni inqilab uğrunda // “Pioner işçisi” jurnalı, 1931, № 9-10, s.8-10.

121. Xəlilov S. Aida İmanquliyevanın yaradıcılığında Şərq və Qərb düşüncə tərzlərinin vəhdəti ideyası // Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər. Elmi-nəzəri jurnal, Bakı: 2009, №3. s. 108-128
122. Xəlilov S. Cavid fəlsəfəsi. I kitab. "İblis"də fəlsəfi motivlər. Bakı: Qanun, 1996, 110 s.
123. Xəlilov F. Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət. Bakı: Nurlan, 1995, 196 s.
124. Xəndan C. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1955, 616 s.
125. Xəndan R. Z. Cavid sənəti. Bakı: Bilik, 1981. 85 s.
126. Xəlilov S. Məsud Əlioğlunun yaradıcılığında fəlsəfi meyl haqqında. 525-ci qəzet, 2009, 3 mart. s.7.
127. Xəlilov F. Cənubi Azərbaycan şairi Mirzə Əli Möcüz. Bakı: Elm və təhsil. 2010, 418 s.
128. Xəlilov F. Hüseyn Cavid Cənubi Azərbaycanda // "Nəqşicahan" jurnalı, 2003, №4, s.41-44
129. İbadoğlu Ə. H.Cavidin "İblis" faciəsi. Bakı: Azərnəşr, 1969, 165 s.
130. İmanov İ. Şahtaxtı kəndinin mədəni həyatı. "Azad Azərbaycan" qəzeti, Bakı, 2007, 16 may.
131. İsmayılova S. Azərbaycan dünyanın gözü ilə // "Azərbaycan" jurnalı, 2008, № 11, s.188-96
132. İsmayılov M. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1992, 260 s.
133. İsmayılov Ə. Dünya romantizm ənənələri və Hüseyn Cavid. Bakı: Azərnəşr, 1969, 164 s.
134. İsmayıl M. Məhbub № 1113: Hüseyn Cavid // "Gənclik" jurnalı, 1988, № 8, s. 6 - 13.
135. İsrafilov H. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf problemləri. Bakı: Elm, 1991, 226 s.
136. İbrahim X. İblis // Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. Tərtib edəni: G.Babaxanlı.10 cildə, II-III c., Bakı: Elm, 2007, s.105-110
137. İbrahim X. Ədəbiyyat şərəfləri // Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. Tərtib edəni: G.Babaxanlı.10 cildə, II-III c., Bakı: Elm, 2007, s.43-44

138. Kərimli T. Vahiddən böyük zahid. “525-ci qəzet”, Bakı, 2012, 28 fevral
139. Qarayev Y. Faciə və qəhrəman. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1965, 192 s.
140. Qarayev Y. Ədəbi üfüqlər. Bakı: Gənclik, 1985, 288 s.
141. Qarayev Y. Realizm, sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, 255 s.
142. Qarayev A.I. S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti. Bakı: 1945, 143 s.
143. Qarayev Y. Hüseyn Cavidin yaradıcılığı. Ön söz // Cavid H. Əsərləri. Bakı: Lider, 2005, s. 7-24.
144. Qarayev Y. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı: Sabah, 1996, 316 s.
145. Qarayev Y. Cavid-ömrü boyu, yaxud Cavid olduğu kimi. Ön söz // Məmmədli Q. Cavid-ömrü boyu: həyat və yaradıcılıq salnaməsi. Bakı: Yazıçı, 1982, 294 s.
146. Qarayev Y. Cavid: sənətkar və tarix // “Azərbaycan” jurnalı, 1982, № 8. s. 180-188.
147. Qaraoğlu H. İşığa doğru: Hüseyn Cavidin cənazəsinin Sibirdən Azərbaycana gətirilməsi haqqında // “Ulduz” jurnalı, 1987. № 8, s. 29 - 33.
148. Qasimov H. Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri. Redaktoru A.M.Hacıyev. Bakı, Elm, 2004. 301 s.
149. Qasimov C. Cavidə məhbəsə aparan yol. Bakı: Elm, 2007, 191 s.
150. Qasimov C. Məhbus tərcümeyi-halı. Bakı: Səda, 2003. 180 s.
151. Qasimov C. Ədəbi məhkəmələr. Elmi red., ön sözün müəllifi K.İ.Əliyev. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2012, 304 s.
152. Qədirzadə H. Q. Həzrət-i insan. Bakı: 2005, 204 s.
153. Qədimov Ə. Qurbanəli Şərifzadənin həyat və yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm və Təhsil, 2009, 260 s.
154. Qəhrəmanlı N. Azərbaycanda ədəbi cəmiyyətlər: 1920-1930-cu illər. Bakı: Elm, 2006, 121 s.
155. Quliyev Ə. Hüseyn Cavidin dili haqqında // Taleyi və sənəti. Tərtib edən: akademik İ. Həbibbəyli. Bakı: Nurlan, 2007, s.56-62

156. Quliyev M. Hazırkı türk ədəbiyyatı haqqında. “Kommunist” qəzeti, Bakı, 1926, 7 dekabr.
157. Quliyev M. H. Cavidin “Topal Teymur”u haqqında // “Maarif və mədəniyyət” jurnalı, 1926, № 10-11, s.
158. Quliyev C. Universitetimizin tarixindən səhifələr. “Bakinskiy raboçiy” qəzeti, 1969, 9 fevral.
159. Quliyev H. Azərbaycanda mətbuatın və poliqrafiyanın inkişafına dair. Bakı, 1962.
160. Məmməd Arif. Cəfər Cabbarlı haqqında xatirələr. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1969, 128 s.
161. Məmməd A. Sultanlı Ə. Ədəbiyyat müntəxəbatı. Orta məktəblər üçün. Bakı: Azərneşr, 1933, s. 91-102.
162. Məmmədli Q. Cavid - ömrü boyu: həyat və yaradıcılıq salnaməsi. Bakı: Yazıçı, 1982, 294 s.
163. Məmmədli Q. Azərbaycan teatrının salnaməsi (I hissə). Bakı: Maarif, 1975, 583 s.
164. Məmmədli C. Hüseyn Cavid və XX əsr Qərb fəlsəfi düşüncəsi. Bakı: Mütərcim, 2014, 252 s.
165. Məmmədli Q, Əliyeva A. İmzalar. Bakı: Litterpress, 2015, 312 s.
166. Məmməd Cəfər Cəfərov: taleyi və sənəti. Tərtib edən və nəşrə hazırlayan akademik Həbibbəyli İ. Bakı: Elm, 2009, 208 s.
167. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Tərtib edən və izahların müəllifi akademik İ.Həbibbəyli. 4 cildə, III c., Bakı: Öndər, 2004, 479 s.
168. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 6 cildə, VI c., Tərtib edəni: Ə.Mirəhmədov. Bakı: Öndər?, 1984, 710 s.
169. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Tərtib edən və izahların müəllifi akademik İ.Həbibbəyli. 4 cildə, IV c., Bakı: Öndər, 2004, 583 s.
170. Məmməd T. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1999, 206 s.
171. Məmmədov M. Acı fəryadlar, şirin arzular. Bakı: Gənclik, 1983. 192 s.

172. Mirzəyev O. Ağ ləkələr silinir. Bakı: Azərneşr, 1991, 199 s.
173. Mirəhmədov Ə. Həsənov H. Sovet Azərbaycanının kitab mədəniyyəti. Bakı: Azərneşr, 1975, 164 s.
174. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Maarif, 1998, 240 s.
175. Nazim Ə. Bugünkü Azərbaycan Şura ədəbiyyatı haqqında bəzi qeydlər // Cavidşünaslıq. Tərtib edən: G.Babaxanlı.10 cilddə, II-III c., Bakı: Elm, 2007, s. 375-76
176. Nazim Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1979
177. Naxçıvan ensklopediyası. Naxçıvan: 2002, 494 .
178. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin Sərəncamı. Nuh peyğəmbərin Naxçıvan şəhərindəki məzarüstü türbəsinin bərpa edilməsi haqqında. Naxçıvan şəhəri, 28 iyun 2006-ci il, № 37-03.
179. Nəbioğlu R.H.Cavidin estetik idealı. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru adını almaq üçün namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1990, 130 s.
180. Nəbioğlu V. Yalanlar, həqiqətlər // “Azərbaycan” jurnalı, 1991, №3, 1992, № 5-6, s.112-127.
181. Osmanlı V. Azərbaycan romantizmi. 2 cildə, I c., Bakı: Elm, 2010, 464 s.
182. Osmanlı Vəli. Azərbaycan romantikləri. Bakı:Yazıçı, 1985, 464 s.
183. Ömərrov V. Azərbaycan-Türkiyə mədəni inteqrasiyasında yeni mərhələ. “Səs” qəzeti, Bakı, 2012, 19 iyun.
184. Professor Abdussalam. “Zaman” qəzeti, 1994, 24 sentyabr.
185. Rasizadə H. Şeyx Məhəmməd Rasizadə və ya atam haqqında xatirimdə qalanlar. “İki sahil” qəzeti, Bakı, 1997, 3 iyul.
186. Rəsulzadə M. Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Gənclik, 1991, 112 s.
187. Rəcaizadə M. Ə. Qırmızı mərquplar // “Fuyuzat” jurnalı, 1907, №11, s. 284-85
188. Rüstəmhanlı S. Ömür kitabı. Bakı: Gənclik, 1988, 368 s.
189. Rüstəmov İ. Cavidin fəlsəfi irsi. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, Bakı, 1969, 25 yanvar.

190. R Xəlil. Mənim tanrım gözəllikdir // X. Rzanın H. Cavid haqqında müxtəlif illərdə yazdığı xatirələri və elmi məqalələri. Bakı: Elm, 2009, 248 s.
191. Sadıqzadə N. XX əsrdə Naxçıvanda ədəbiyyatşünaslığın inkişafı. Bakı: Elm, 2009, 167 s.
192. Salamzadə Ə, K.Məmmədzadə. Arazboyu abidələr. Bakı: Elm, 1979, 71 s.
193. Səfərov H, Ə. Quliyev. Hüseyn Cavidin fəlsəfi dünyası. Bakı: Ümman, 1998, 120 s.
194. Seyidov Y. Seçilmiş əsərləri. 15 cildə, IV c., hazırlayan və ümumi red. N.Cəfərov. Bakı: Elm, 2007, 569 s.
195. Sultanlı Ə. Hüseyn Cavidin faciələri. Cavidşünaslıq. Tərtibçilər: G.Babaxanlı, F.İbrahimova. 10 cildə I c., Bakı: Elm, 2005, s. 97-117.
196. Şaiq A. Xatirələrim. Redaktoru M.Əfəndiyev. Bakı: Azərnəşr, 1961, 123 s.
197. Şaiq A. Cavidin "İblis" faciəsi haqqında duyğularım // Şaiq A. Əsərləri. 5 cildə. 4 c., Bakı: Azərnəşr, 1977, s. 177-191.
198. Sadiq Ş. Hüseyn Cavid yaradıcılığında qəhrəman konsepsiyası. Bakı: Hədəf nəşrləri, 2011, 369 s.
199. Şamilov S. Ədəbiyyatda bolşevizm ideyaları uğrunda. "Kommunist" qəzeti, Bakı, 1937, 17 mart
200. Şərif Ə. Keçmiş günlər. Redaktoru A.Zamanov. Bakı: Yazıçı, 1986, 410 s.
201. Şərif Ə. "Molla Nəsrəddin" necə yarandı. Tərtib edən: akademik İ.Həbibbəyli. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 384 s.
202. Şərif Ə. "İblis" // Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. Tərtib edən: G.Babaxanlı. 10 cildə, II-III c., Bakı: Elm, 2007, s.235-36
203. Sidqi M.T. Əsərləri. Toplama, tərtib və müqəddimə müəllifi akademik İ. Həbibbəyli. Bakı: Pedaqogika, 2004, 280 s.
204. Şirvani S.Ə.Əsərləri. Tərtib edən: S. Rüstəmov. 3 cildə, II c., Bakı: Azərnəşr, 1969, 649 s.
205. Şəmsizadə N. İtmiş nəslin ardınca // "Azərbaycan" jurnalı, 2008, №1, s. 41-59
206. Şəmsizadə N. Tarix həqiqətləri təsdiq edir. Ön söz. // Aslan Kənan. XX əsrdə repressiyalara məruz qalanlar. Bakı: Azərnəşr, 2011, s.3-6

207. Tamaşaçı. Tiyatro və musiqi // Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. Tərtib edənlər: G.Babaxanlı, F.İbrahimova. 10 cilddə, I cild., Bakı: Elm, 2007, s.45-47
208. Tağioğlu Ə. Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ənənəsi. Bakı: Elm, 1991, 224 s.
209. Tahirzadə Ə. Manafli H. Unutdurulmuş azman – Əliabbas Qədimov. Bakı: Apostrof, 2012, 204 s.
210. Turan A. Hüseyn Cavid. Bakı: Vektor, 2007, 286 s.
211. Turan A. Tahir Rasizadə. Bakı: Vektor, 2005, 94 s.
212. Turan A. Cavidnamə. Redaktorları: Akademiklər: B.Nəbiyev, İ.Həbibbəyli, Y.Akpınar. Bakı: Elm və təhsil, 2010. 367 s.
213. Turan A. Türk ruhşünaslığının əsəri // “Azərbaycan” jurnalı, 2006, №10, s. 145-175
214. Turan A. Cavidin İstanbul dövrü: bilinən və bilinməyən məqamlar // “Ulduz” jurnalı, 2006, № 8. s. 81 - 95.
215. Təhmasib R. Dostluğumuz // Cavid xatırlarkən: Məqalələr və xatirələr. Bakı: Gənclik, 1982. s.48-50
216. Təhmasib T. Cavid İran teatrında // “Elm və həyat” jurnalı, 1969, № 9, 29-33
217. Ulutürk X.R. Davam edir 37. Bakı: Gənclik, 1995, 528 s.
218. X. R. Ulutürk. Mənim tanrım gözəllikdir. Tərtib edən F. Ulutürk, redaktor və ön sözün müəllifi Ə.Əsgərli. Bakı: Elm, 2009, 248 s.
219. Vəli K. Sovet ədəbiyyatı: gerçəkliklər, həqiqətlər, ziddiyyətlər // “Türk dünyası dil və ədəbiyyat” jurnalı. İstanbul, 2010, №25, s.33-81
220. Yunisli F. Cavid - bu böyük ad nə qədər calibi-heyrət?! // “Mədəniyyət” qəzeti, 2012, 30 iyun.
221. Zaki R. Mənzumeyi Hicran. Gəncə: Şirkət, 1908.
222. Zeynalli H. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıcı, 1983, 320 s.
223. Zeynalli H. Cavidin “Peyğəmbəri” haqqında mülahizələrim // Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. Tərtib edən: G.Babaxanlı. On cildə II-III c., Bakı: Elm, 2007. s.183-235
224. Zeynalli H. XX əsrdə Azərbaycan-türk ədəbiyyatı // “Azərbaycanı öyrənmə yolu”

- jurnalı. 1930, (B.A.D.F.T.İ), №3. s.21-22
225. Zeynallı H. Ədəbi parçalar // “Maarif və mədəniyyət” jurnalı, 1926, №1, s.
226. Zeynallı H. Hüseyn Cavidin yazdığı “Peyğəmbər” haqqında mülahizələrim // Zeynallı H. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənəşr, 1983, s. 36-79.
227. Zeynallı H. “Maral” xüsusunda qısa mülahizə // Zeynallı H. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənəşr, 1983, s. 31 - 35.
228. Zeynallı H. “Şeyx Sənan” haqqında mülahizələrim // Zeynallı H. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənəşr, 1983, s. 80-106.
229. Zeynallı H. “Şeyda” xüsusunda qısa bir mülahizə // Zeynallı H. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənəşr, 1983, s. 28-30.
230. Zamanov A. Bu dünyadan Rəsul Rza gəlib keçdi // Məqalələr, xatirələr Bakı: “MBM” 2008, s. 1-3
231. Zamanov A. Eynəli bəy Sultanov Ön söz. // Seçilmiş hekayələri. Bakı, 1966, s.1-7
232. Zamanov A. Tənqidi realistlərlə bir cəbhədə // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, Bakı, 1982, 29 oktyabr.
233. Zamanov A. Cavid sənətinin qələbəsi // “Kommunist” qəzeti, 1983, 2 aprel.
234. Vəliyev Ş. “Fuyuzat” ədəbi məktəbi. Bakı: Elm, 1999, 443 s.
235. Vurğun S. Səadət günəşi // “Ədəbiyyat” qəzeti, 1937, 16 may.

Türk mətbuatı

236. Adem C. “Yeni Kafkasya” Mecmuası – İnceleme ve Edebiyatla İlgili Metinler, (Danışman: Doç.Dr. Ali Kolçu İ. Erzurum: (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). 2005, 120 s.
237. Bağcı R. “Pozitivizmin Türkiyeye girişi ve moderin Türk edebiyatı üzerine tesirleri”. “Bizim edebiyatımız”. İzmir: 1997. 220 s.
238. Cavid H. “Çekinme, gül”, Edebiyat-ı Umumiyye, № 39 (80), 1 Haziran 1918, s, 75.
239. Cavid H. “Çarşaf”, Edebiyat-ı Umumiyye, № 39 (80), 1 Haziran 1918, s, 754.

240. Cavid H. “İlmi - Beşer”. Sırat-ı Müstakim, № 53, 27 Ağustos 1325 (9 Eylül, 1909), s, 7.
241. Cavid H. Kardeş kömeği, Yeni mecmua, № 43, 9 Mayıs 1918, s. 337-338.
242. Cavid H. “Necmi Geysudar”, Yeni Kafkasya, № 5, I Kanun-i əvvəl 1339 (1 Aralık 1923), s, 8.9.
243. Cavid H. “Sonbaharda”. Sırat-ı Müstakim, № 38, 14 Mayıs 1325 (27 Mayıs, 1909), s, 180-181.10.
244. Cavid H. “Yadi mazi”, Sırat-ı Müstakim, № 32, 19 Mart 1325 (1 Nisan, 1909), s, 85-86.16.
245. Kafkasyalı H. C. “Küçük serseri”, İctihad, № 34, I Teşrin-i sani 1328 (14 Ocak 1913) s. 901.
246. Uzun E. Hüseyin Cavid ve Türk edebiyatı. Bakü: Güneş, 1998. 125 s.
247. Ersoy M.A. Safahat. Hazırlayanı M.Ertoğrul Düzdağ. Kültür ve Turizm Bakanlığı. İstanbul, 1987.
248. Haşımlı H. Azərbaycan mensur şiirinin tarixi. Ankara: Gündüz kitabevi. 2007.
249. Hikmet İ. Azərbaycanda dörd buçuk yıl. Münhen, 1958. Dergi №13.
250. Kazancıoğlu A. Üstün yaşama. İstanbul, 1998. 175 s.
251. Kutlu Ş. Tanzimat dönemi Türk edebiyatı antologisi. İstanbul: Toker yayını, 1987. 509 s.
252. Türk Dünyası Edebiyat Tarihi. Dokuz c. VII c. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2006. 741 s.
253. Tarhan A. H. Bütün şiirleri-2. İstanbul: Dergah yayınları. 1979
254. Tevetoğlu F. Ömer Naci. Ankara: Kültür və Turizm Bakanlığı, 1973. 268 s.
255. Servet-i Fünun şeiri 2. Baskı. Prof. Dr. M. Orhan Okay. Erzurum, 1992. 237 s.

Rus dilində

256. Аскерли Z. Гусейн Джавид-драматург. Газ. Азербайджан муаллими. 1997, 12 июня, №43.
257. Елчин. Правда, толко, правда . “Литературная qazeta”, Баку, 1988.

258. Гегел, Работы разных лет. V дувух томах, Т. I, М, Мыслығ, 1972.
259. Проофсоюзу SSSR. Документи и материалы v цетрех томах. Т.2. М., 1962.

İnternet resusları

260. [Mirzə Abbas Abbaszadə - Vikipediya](https://az.wikipedia.org/wiki/Mirzə_Abbas_Abbaszadə) az.wikipedia.org/wiki/Mirzə_Abbas_Abbaszadə
261. Naxçıvanda ilkin şəhər mədəniyyəti Gəmiqaya Qazma mağarası
www.qedim.nakhchivan.az
262. Sosialist - realistlər məhkəməsində Cavidin savunulması / Hüseyn Cavidin ev muzeyinin saytı az.wikipedia.org/wiki/Hüseyn_Cavid
263. Hüseyn Cavidin cənazəsinin Azərbaycana gətirilməsi.kult.az/huseyn-cavidin-cenazesinin-qaliqlari-azerbaycana-nece-getiril...
264. Onun əsri - Rəsul Rza. rasulrza.musigi-dunya.az/photo.../onun_esri.sht...
Fəxr edirəm ki, Heydər Əliyev bu məsuliyyətli işi məhz anl.az/down / meqale / az_muellimi/2011/aprel/16..... yaşayır, bütün xalqın sevgisi ilə nəsildən-nəslə çatır, ürəklərdə ölməzlik heykəlinə dönürlər. Ədalət Daşdəmirli. Azərbaycan müəllimi.- 2011.- 8 aprel.- s.8.

